

AUEZOV
UNIVERSITY
1943

«QAZAQSTANÝ»

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
РЕСПУБЛИКАНСКИЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
REPUBLICAN SCIENTIFIC JOURNAL

1 (25) 03 / 2025

Қазақстан халқы
Ассамблеясының
30 жылдығына
арналады

НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
LIBRARY.RU

30.01.2019 ж. тіркелген
Куәлік №17493-Ж
ISSN 2708-0897
Жазылу индексі 76112

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖОҒАРЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF HIGHER EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ЗЕРТТЕУ УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ М.АУЭЗОВА
M.AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN RESEARCH UNIVERSITY

«QAZAQTAŃY»

республикалық ғылыми журнал
республиканский научный журнал
republican scientific journal

1 (25) 03 / 2025

ШЫМКЕНТ, 2025
SHYMKENT, 2025

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің 30.01.2019 ж., №39-нқ бұйрығы бойынша «QAZAQTANÝ» республикалық деңгейдегі ғылыми журналы ресми ғылыми мерзімді баспасөз ретінде университеттен жылына 4 рет, әр тоқсанда: наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан айларының соңында шығарылады.

Ғылыми журналға Ақпарат және коммуникациялар министрлігінің Ақпарат комитетінде тіркеліп «Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агентігін және желілік басылымды есепке қою, қайта есепке қою туралы» 30.01.2019 ж., №17493-Ж. куәлігі берілген.

Жазылу индексі - 76112.

Ресей ғылыми дәйексөз индексі (РГДИ) базасына тіркелген (05.05.2019ж. №260 келісім-шарт).

Ғылыми журналды дайындап, жарыққа шығарушы жауапты құрылым - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының «Тарих және этнология» ғылыми орталығы

Ғылыми журнал гуманитарлық, педагогика, филология және шығармашылық салалардағы маңызды теориялық, әдістемелік, қолданбалы және сараптамалық сипаттардағы зерттеулердің нәтижесін жариялау үшін құрылды. Гуманитарлық ғылымдар бағытындағы тақырыптық рубрикалар: саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау, Қазақстан тарихы; дүниежүзі тарихы; антропология; археология; этнология; түркітану; архив ісі; музей ісі; кітапхана ісі; саясаттану; философия; мәдениеттану; заңтану; халықаралық қатынастар; экономика; әлеуметтану; өлкетану; тұлғатану; қазіргі Қазақстанның этносаяси және этномәдени процестері; педагогика ғылымдары бағытындағы тақырыптық рубрикалары: педагогика және оқыту әдістемесі; психология және инклюзивтік білім беру; филологиялық ғылымдар бағытындағы тақырыптық рубрикалар: тіл білімі және әдебиет; когнитивтік аспектідегі тілді үйрену-мәдениаралық қарым-қатынастың негізі; шығармашылық бағытындағы тақырыптық рубрикалар: өнер (музыка; хореография, театр); бейнелеу өнері және дизайн (кәсіптік білім), сәулет.

На основании приказа №39-нқ от 30.01.2019 г. ректора Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, Министерства образования и науки Республики Казахстан республиканский научный журнал «QAZAQTANÝ» университетом как официальное рецензируемое периодическое печатное издание выпускается 4 раза в год, ежеквартально: в конце месяцев март, июнь, сентябрь, декабрь.

Научный журнал зарегистрирован Комитетом информации, Министерства информации и коммуникаций Республики Казахстан. Получено свидетельство №17493-Ж от 30.01.2019 г. «О постановке на учет, переучет периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания».

Подписной индекс - 76112.

Зарегистрирован в базе Российской индексации научного цитирования (РИНЦ) (договор №260 от 05.05.2019 г.).

Ответственное подразделение по подготовке и выпуску журнала - научный центр «История и этнология» научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКИУ им.М.Ауэзова.

Научный журнал публикует результаты научных исследований в области гуманитарных наук, педагогики, филологии и творческих направлений, содержащие важные результаты исследований теоретического, методического, прикладного и экспериментального характера. Направление гуманитарных наук тематические рубрики: реабилитация жертв политических репрессий, история Казахстана; всеобщая история; антропология; археология; этнология; тюркология; архивное дело; музейное дело; библиотечное дело; политология; философия; культурология; юриспруденция; международные отношения; экономика; социология; краеведение; познание личности; этнополитические и этнокультурные процессы современного Казахстана; направление педагогических наук, тематические рубрики: педагогика и методика преподавания; психология и инклюзивное образование; направление филологических наук, тематические рубрики: языкознание и литература; изучение языка в когнитивном аспекте - основа межкультурной коммуникации; творческое направление, тематические рубрики: искусство (музыка; хореография, театр); изобразительное искусство и дизайн (профессиональное обучение), архитектура.

On the basis of order №39-n from 30.01.2019 G. rector of South Kazakhstan University named M. Auezov, Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan Republican scientific journal «QAZAQTANÝ» University as the official periodical printed publication produced 4 times a year, quarterly at the end of months March, June, September, December. The scientific journal is registered by the information Committee of the Ministry of information and communications of the Republic of Kazakhstan. Received certificate No. 17493-ж Of 30.01.2019. «On registration and re-registration of a periodical, news Agency, and online publication».

The subscription index is - 76112. Registered in the database of the Russian science citation index (RSCI) (agreement No. 260 of 05.05.2019). The responsible department for the preparation and publication of the journal is the scientific center «History and Ethnology» of the Scientific research Institute «Social and Humanitarian Sciences» of the M.Auezov SKRU.

The scientific journal the publication of the results of scientific research in the field of humanitarian, pedagogical, philology and creative directions, containing important research results of a theoretical, methodological, applied and experimental nature. Direction of the humanitarian sciences subject headings: rehabilitation of victims of political repression, history of Kazakhstan; the world history; anthropology; archeology; ethnology; turkology; archival business; museum work; librarianship; political science; philosophy; cultural studies; jurisprudence; international wearing; economy; sociology; local history; cognition of personality; ethno-political and ethno-cultural processes of modern Kazakhstan; direction of pedagogical sciences subject headings: pedagogy and teaching methods; psychology and inclusive education; direction of philological sciences subject headings; linguistics and literature; language learning in cognitive aspect - basis of intercultural communication; creative direction subject headings (music; choreography, theater); visual arts and design (vocational training), architecture.

«QAZAQSTAN» республикалық ғылыми журнал 1 (25) 03 / 2025
«QAZAQSTAN» республиканский научный журнал 1 (25) 03 / 2025
«QAZAQSTAN» republican scientific journal 1 (25) 03 / 2025

Меншік иесі: М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент қ., Тауке-хан даңғылы, 5
РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

Бас редактор:

Ахмед-Заки Д.Ж. - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университетінің Басқарма төрағасы – ректоры, техника ғылымдарының докторы, профессор.

Жауапты редакторлар:

Боранбаев С.Р. - филология ғылымдарының докторы, доцент. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының директоры;

Торғаутова Ш.А. - «Әлем тарихы» мамандығының магистрі, докторант. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Тарих және этнология» ғылыми орталығының басшысы

Редакциялық алқа мүшелерінің құрамы: Ахмед-Заки Д.Ж. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ ректоры, техн.ғ.д., профессор; Сүлейменов Ұ.С. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Ғылыми жұмыс және инновациялар» жөніндегі проректоры, техн.ғ.д., профессор; Сарықұлов Қ.Р. - з.ғ.к., доцент, бірінші проректор; Бейсенбаев С.Қ. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ «Қоғаммен байланыс және мәдениет жұмысы» жөніндегі проректоры, педагогика ғ.д., ПФА академигі; Абшенов Х.А. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Ғылыми зерттеулер» департаментінің директоры, техн.ғ.к., доцент; Әлібек С.Н. - тарих ғ.д., М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Қазақстан тарихы» кафедрасының доценті, ОҚЗУ колледжінің директоры; Карибаев С.Ө. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ «Тарих және этнология» ғылыми орталығының аға ғылыми қызметкері, «Қазақстан тарихы» кафедрасының доценті; Отарбаева Г.К. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Жалпы тарих және мұражай ісі» кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.к., доцент; Авизова А.К. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Археология және антропология ғылыми зерттеулер» ғылыми орталығының аға ғылыми қызметкері, т.ғ.к., доцент; Мынбаев Н.Ж. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ «Түркітану» ҒО басшысы, филология ғ.д. доцент; Тлеубердиев Б.М. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Абайтану» ғылыми орталығының аға ғылыми қызметкері, «Қазақ тілі және әдебиет» кафедрасының профессоры, филология ғ.д.; Қоңыратбаев О.М. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Мұхтартану» ғылыми орталығының жетекші ғылыми қызметкері, т.ғ.к., доцент; Қабылбекова З.Б. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Психология және арнайы педагогика» кафедрасының профессоры, ХПҒА корреспондент-мүшесі, педагогика ғ.д.; Жолдасбекова С.А. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ «Кәсіптік оқыту» кафедрасының меңгерушісі. ПФА академигі; педагогика ғ.д., профессор; Алметов Н.Ш. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Заманауи педагогика және психология» кафедрасының профессоры, педагогика ғ.д.; Султанов С.А. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Саясаттану» кафедрасының профессоры, саяси ғ.д.; Уразбаев Қ.М. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Тарих және педагогика» факультетінің деканы, филология ғ.к., доцент; Ыбырайым Ә.О. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Филология» факультетінің деканы, филология ғ.к., доцент; Тәңірбергенов М.Ж. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Мәдениет және спорт» факультетінің деканы, педагогика ғ.д., доцент; Спанов М.Ж. - филология ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Философия және дінтану» кафедрасының доценті; Айдарова А.Б. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Экономика» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, э.ғ.к.; Карбозова Г.К. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Ағылшын тіл білімі» кафедрасының меңгерушісі, филология ғ.к.; Суюбердиева А.А. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Гуманитарлық мамандықтар үшін шетел тілі» кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғ.к., доцент; Жолдасбекова Қ.Ә. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Бейнелеу өнері және дизайн» кафедрасының доценті, педагогика ғ.к.; Тұрғараев Б.Т. - «Жеті жарғы және Қожаберген жырау» халықаралық қоғамдық қайырымдылық қорының директоры, з.ғ.д., профессор; Қапалбекұлы Н. - ҚР Мәдениет және спорт Министрлігінің ЮНЕСКО қамқорлығындағы «Мәдениеттерді жақындастыру орталығы» мемлекеттік музейінің бас ғылыми қызметкері, жазушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ құрметті профессоры; Ақыш Н.Б. - ҚР БЖҒМ, Ғылым комитетінің М.Әуезов атындағы «Әдебиет және өнер» институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғ.д., профессор; Қойгелдиев М.Қ. - Абай атындағы ҚазҰПУ профессоры. «Қазақстан тарихшылары» Қауымдастығының төрағасы, тарих ғ.д., ҚР ҰҒА академигі; Қабылдинов З.Е. - Ш.Ш.Уәлиханов атындағы «Тарих және этнология» институтының директоры, тарих ғ.д., профессор; Исабек Б.Қ. - Ө.Жәнібек атындағы ОҚПУ стратегиялық даму және жоспарлау жөніндегі проректоры, тарих ғ.к., доцент; Рысбаева С.Ж. - ҚР Президентінің жанындағы МБА доценті, саяси ғ.к., Калашникова Н.П. - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ «Қазақстан халқы Ассамблеясы» кафедрасының меңгерушісі, саяси ғ.д., профессор, ««Шанырақ» Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедраларының Ассоциациясы» РҚБ төрағасы; Турсын Х.М. - Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ «Тарих» кафедрасының профессоры, тарих ғ.д.; Қамзабекұлы Д. - проректоры. ҚР ҰҒА академигі, филология ғ.д., профессор; Жүсіп С.А. - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ профессоры, «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының директоры; Егембердиева С.М. - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, «Экономика» кафедрасының профессоры, э.ғ.д., профессор; Джурсунбаев Б.А. - ТарМПУ «Қазақстан тарихы» кафедрасының доценті, тарих ғ.к., доцент; Ералин Қ. - Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ «Дизайн және бейнелеу өнері» кафедрасының меңгерушісі. ҚР Суретшілер одағының мүшесі, педагогика ғ.д., профессор; Функ Дм.А. - Томск МУ «Антропология және этнология» институтының директоры, «Сибирские исторические исследования» ғылыми журналдың бас редакторы. РҒА академигі, тарих ғ.д., профессор; Раджабов К.К. - Өзбекстан РҒА «Тарих» институтының «Кенес дәуірі» бөлімінің меңгерушісі, тарих ғ.д., профессор; Саипова К.Д. - М.Ұлықбек атындағы Өзбекстан Ұлттық университетінің «Өзбекстанның қазіргі заман тарихы» кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.д., доцент; Юсупов С.Б. - з.ғ.д., (DSc) Ташкент мемлекеттік қаржы құқығы заң университетінің «Әкімшілік және қаржы құқығы» кафедрасының доценті; Аманжолова Д.А. - РҒА «Ресей тарихы» институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғ.д., профессор; Садыков Т. - Қырғыз МУ профессоры, филология ғ.д.; Кенан Коч - Муғла С.К. университетінің профессоры, филология ғ.д.; Мартынова Н.В. - Тынық мұхит МПУ «Өнер, жарнама және дизайн» факультетінің «Дизайн» кафедрасының доценті, педагогика ғ.к. РХӨА мүшесі;

/М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «QAZAQSTAN» республикалық ғылыми журналдың редакция алқасында мүшелердің лауазымы және жұмыс орны өзгеруіне байланысты редакция алқасының құрамына өзгертулер мен толықтыруларды енгізу туралы. 23.11.2021ж., №211-нқ бұйрығы/.

«QAZAQSTAN» республикалық ғылыми журнал 1 (25) 03 / 2025
«QAZAQSTAN» республиканский научный журнал 1 (25) 03 / 2025
«QAZAQSTAN» republican scientific journal 1 (25) 03 / 2025

Учредитель: Южно-Казахстанский исследовательский университет им. М.Ауэзова, г.Шымкент, проспект Тауке-хана, 5
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор:

Ахмед-Заки Д.Ж. - Председатель правления - ректор Южно-Казахстанского исследовательского университета имени М.Ауэзова, доктор технических наук, профессор.

Ответственные редакторы:

Боранбаев С.Р. - доктор филологических наук, доцент. Директор научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКИУ имени М.Ауэзова;

Торғаутова Ш.А. - магистр по специальности «Всеобщая история», докторант. Начальник Научного центра «История и этнология» ЮКИУ имени М.Ауэзова.

Состав членов редакционной коллегии: Ахмед-Заки Д.Ж. - ректор ЮКИУ им.М.Ауэзова, д.техн.н., профессор; Сулейменов У.С. - проректор по «Научной работе и инновациям» ЮКИУ им.М.Ауэзова, д.техн.н., профессор; Бейсенбаев С.К. - проректор по связям с общественностью и культурой ЮКИУ им.М.Ауэзова; д.педагог.н. Академик АПН; Абшенов Х.А. - директор Департамента «Научные исследования» ЮКИУ им.М.Ауэзова, Алибек С.Н. - д.и.н., доцент кафедры «История Казахстана» ЮКИУ им.М.Ауэзова, директор колледжа ЮКИУ; Карибаев С.У. - старший научный сотрудник научного центра «История и этнология», к.и.н., доцент кафедры «История Казахстана» ЮКИУ им.М.Ауэзова; Отарбаева Г.К. - заведующий кафедрой «Всеобщая история и музейное дело» ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.ист.н., доцент; Авизова А.К. - старший научный сотрудник научного центра «Археологические и антропологические исследования», к.и.н., доцент; Мынбаев Н.Ж. - руководитель НЦ «Тюркология» ЮКИУ им.М.Ауэзова, д.филолог.н., доцент; Тлеубердиев Б.М. - старший научный сотрудник научного центра «Абайтану» профессор кафедры «Казахский язык и литература» ЮКИУ им.М.Ауэзова, д.филолог.н.; Коныратбаев О.М. - ведущий научный сотрудник НЦ «Мұхтартану» ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.ист.н., доцент; к.техн.н., доцент; Кабылбекова З.Б. - профессор ЮКИУ им.М.Ауэзова, заведующий кафедрой «Психология и специальная педагогика», член-корреспондент МАПН, д.педагог.н.; Жолдасбекова С.А. - заведующая кафедрой «Профессиональное обучение» ЮКИУ им.М.Ауэзова, академик АПН, д.педагог.н., профессор; Алметов Н.Ш. - профессор кафедры «Современная педагогика и психология» ЮКИУ им.М. Ауэзова, д.педагог.н.; Султанов С.А. - ЮКИУ им.М.Ауэзова, профессор кафедры «Политология», д.полит.н.; Уразбаев К.М. - декан факультета «История и педагогика» ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.филолог.н., доцент; Ыбырайым А.О. - декан факультета «Филология» ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.филолог.н., доцент; Танирбергенов М.Ж. - декан факультета «Культура и спорт» ЮКИУ имени М.Ауэзова, доктор педагог.н., доцент; Спанов М.Ж. - доцент кафедры «Философия и религиоведение» ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.философ.н. доцент; Айдарова А.Б. - ассоциированный профессор кафедры «Экономика» ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.э.н.; Карбозова Г.К. - заведующая кафедрой «Английское языкознание» ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.филолог.н.; Суюбердиева А.А. - заведующая кафедрой «Иностранный язык для гуманитарных специальностей. ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.педагог.н., доцент; Жолдасбекова К.А. - доцент кафедры «Изобразительное искусство и дизайн», ЮКИУ им.М.Ауэзова, кандидат педагог.н.; Турғараев Б.Т. - директор Международного общественного благотворительного фонда «Жеті жарғы и Кожаберген жырау», д.юн., профессор; Капалбекулы Н. - главный научный сотрудник Государственного музея «Центр сближения культур» под эгидой ЮНЕСКО Министерства культуры и спорта РК; писатель, почетный профессор ЮУ им.М.Ауэзова; Ақыш Н.Б.- главный научный сотрудник Института «литература и искусство» им.М.Ауэзова Комитета науки МОН РК, д.филолог.н., профессор; Койгелдиев М.К. - профессор КазНПУ им.Абая, председатель Ассоциации «Историки Казахстана», д.ист.н., академик НАН РК; Кабылдинов З.К.-директор Института истории и этнологии им.Ч.Ч.Валиханова, д.ист.н., профессор; Исабек Б.К. - проректор по учебной и учебно-методической работе ЮКГПУ, к.ист.н., доцент; Рысбаева С.Ж. - доцент Академии ГУ при Президенте РК, к.полит.н.; Турсун Х.М. - профессор кафедры «История» МКТУ им.Х.А.Ясауи, д.ист.н.; Калашникова Н.П. - заведующая кафедрой «Ассамблея народа Казахстана» ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, д.полит.н., профессор, председатель РОО «Ассоциация кафедр АНК «Шанырақ»; Камзабекулы Д. - проректор ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, академик НАН РК; д.филолог.н., профессор; Жусуп С.А. - профессор ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, директор Института культуры и духовного развития «Алаш»; Егембердиева С.М. - директор ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, профессор кафедры «Экономика», д.э.н., профессор; Джурсунбаев Б.А. - доцент кафедры «История Казахстана» ТарГПУ, к.ист.н.; Ералин К. - заведующий кафедрой «Дизайн и изобразительное искусство» МКТУ им.Х.А.Ясауи, член Союза Художников РК, д.педагог.н., профессор; Функ Дм.А. - директор Института «Антропология и этнология» Томского ГУ, главный редактор научного журнала «Сибирские исторические исследования». Академик Российской академии наук, д.ист.н., профессор; Раджабов К.К. - заведующий отделом «Советской эпохи» института «История» АН РУзб, д.ист.н., профессор; Саипова К.Д. - д.и.н., доцент заведующий кафедрой «Новейшая история Узбекистана» Национального университета Узбекистана им.М.Улугбека; Юсупов С.Б. - д.юн., (DSc) заведующий кафедрой «Административное и финансовое право» Ташкентского государственного юридического университета; Аманжолова Д.А.- ведущий научный сотрудник Института «История России» РАН, д.ист.н., профессор; Садыков Т.- д.филолог.н., профессор Кыргызского ГУ; Кенан Коч - профессор университета Мугла Сыткы Кочмана д.филолог.н.; Мартынова Н.В. - доцент кафедры «Дизайн» факультета «искусство, реклама и дизайн» Тихоокеанского ГПУ, к.педагог.н., доцент. Член РАН Искусств;

/М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «QAZAQSTAN» республикалық ғылыми журналдың редакция алкасында мүшелердің лауазымы және жұмыс орны өзгеруіне байланысты редакция алқасының құрамына өзгертулер мен толықтыруларды енгізу туралы. 23.11.2021ж., №211-нқ бұйрығы/

ISSN 2708-0897

@Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова, 2025

Мақалалар ҚР Ғылым және білім министрлігі Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім Комитетінің 2024 жылғы 19 желтоқсандағы №14-0/5448-ВН хаты негізінде 2025 жылғы 18 наурызда өткен «Орталық Азия елдері халықтары этнологиясының өзекті мәселелері» халықаралық ғылыми-практикалық конференциясына қатысу нәтижелері бойынша жарияланды, 2025 жыл Қазақстан халқы Ассамблеясының 30 жылдығына арналған

Статьи опубликованы по результатам участия в международной научно-практической конференции «Актуальные вопросы этнологии народов стран Центральной Азии», проведенной 18 марта 2025 г., на основании письма №14-0/5448-ВН от 19 декабря 2024 года Комитета высшего и послевузовского образования Министерства науки и образования РК, приурочена 30-летию Ассамблеи народа Казахстана в 2025 году.

The articles were published based on the results of participation in the international scientific and practical conference «Topical Issues of Ethnology of the Peoples of Central Asia», held on March 18, 2025, based on letter No. 14-0/5448-VN dated December 19, 2024 of the Committee of Higher and Postgraduate Education of the Ministry of Science and Education of the Republic of Kazakhstan, dedicated to the 30th anniversary of the Assembly of the People of Kazakhstan in In 2025.

Жанысбекова Гүлнәр Әмірбайқызы

тарих ғылымдарының кандидаты.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерртеу университетінің
«Тұлға дамыту және ҚХА орталығының» басшысы. Шымкент, Қазақстан
ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ

Құрметті конференция қатысушылары! Құрметті әріптестер және түрлі этнос өкілдері!

Баршаңызды 2025 жылы тойланып отырылған Қазақстан халқы Ассамблеясының 30 жылдық мерейтойымен шын жүректен қызу құттықтай отырып, сіздердің назарларыңызды Еуропа мен Азияның арасындағы көпір іспеттес, тоғыз жолдың торабында орналасқан еліміздің бүгінгі таңдағы елішілік тұтасазаматтық «ДОСТАСТЫҚ» жағдайына қол жеткізіліп отырғандығына аударғым келеді. Бұл тұғыры жоғары, кең ауқымды жетістік.

Қазақ қоғамында ХХ ғасырдың соңында келген Тәуелсіздіктен бермен қарай пайда болған саяси транзит елдегі саяси шешімдерді неғұрлым саналуан топтардың пікірімен санаса отырып қабылдау, болашаққа қарай бірлесе қадам басу деген мәселелерді өзектілендірді. Осындай жаңа жағдайда билік органдарының өзі қоғамдағы диалогтың қажеттілігіне назар аударды. Нақ осындай жағдайда Қазақстан Республикасында жаңа орган – Қазақстан халқы Ассамблеясы құрылған болатын. Бүгінгі таңда институционалдық деңгейге жетіп отырған ұйым республика қоғамының саяси шоғырлануының мықты механизміне айналды. Осы органның мемлекеттік ұлттық саясатты жүргізуге табысты қатысуына оның құрылымдарының ішінде түрлі этностардың мәдени бірлестіктердің болуы мықты іргетас болды.

Нақ осындай бір шаңырақтың астына біріккен саналуан этнос өкілдері М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінде еңбек етуде, ғылымның саналуан саласы бойынша жаңалықтар ашып, білім алушыларды таңдаған мамандықтарына машықтандыруда. Оқу ордамызда ашылған «Тұлға дамыту және Қазақстан халқы Ассамблеясы» орталығы да «Бір халық - бір ел – бір тағдыр» деген формулалық миссияны ұранына айналдыра отырып, «Қазақстан халқы кафедраларының» республикалық «Шаңырақ» бірлестігіне мүшелікке енді: университеттегі этносаралық қарым-қатынастағы жетістіктерінің барлығының байтақ еліміздегі жаршысына айналып отыр.

Бүгінгі жұмысын бастап отырған конференция да нақ осы жарқын жұмыстардың бір көрінісі. Конференция барысында этносаралық қатынас, мемлекетіміздің тұрақты дамуы, саналуан мәдениеттердің қазақ жерінде тоғысуы сынды саналуан мәселелерге назар аударылмақ. Ортақ тарихымыз бен бауырластық байланыстардың жарқын көрінісі болып табылатын ғылыми конференция жұмысына сәттілік тілеймін!

Мамедов Фуад Туюб оглу
культуролог, доктор исторических наук, профессор Академии
государственного управления при Президенте Азербайджанской Республики,
президент Ассоциации культуры Азербайджана «Симург», иностранный
член РАЕН
Баку, 18 марта, 2025 года

ПРИВЕТСТВЕННОЕ СЛОВО
УЧАСТНИКАМ МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ
КОНФЕРЕНЦИИ «АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЭТНОЛОГИИ НАРОДОВ СТРАН
ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ» ПРИУРОЧЕННОЙ К 30-ЛЕТИЮ АССАМБЛЕИ НАРОДА
КАЗАХСТАНА

*«Культура спасет мир,
если мир защитит культуру!»*

Уважаемые коллеги и друзья, дамы и господа!

От имени Ассоциации культуры Азербайджана «Симург» сердечно приветствую вас, и желаю плодотворных успехов в работе, направленной на всестороннее социально-культурное развитие народов Казахстана и Центральной Азии.

Актуальные вопросы этнологии народов стран Центральной Азии, которым посвящена настоящая конференция – практически важная тема, затрагивающая универсальные культурологические аспекты развития и процветания человечества, в том числе и проблемы культурогенеза народов.

Думается, что одной из фундаментальных и неотложных задач, связанных с этим направлением творческой деятельности представителей культурной элиты, в первую очередь, ученых, педагогов и просветителей, является задача «производства» высококультурных граждан народов Казахстана и Центральной Азии, обладающих высоким уровнем научных знаний, умений, организованности, нравственности и созидательной деятельности.

В современном мире растет осознание необходимости понимания духовной культуры как основы спасения, прогрессивного и безопасного развития человечества. Человечеству нужно по-новому взглянуть на мир, и увидеть то, в чем его спасение: высокую духовную культуру, как главную движущую силу развития и благосостояния, а также ее создателей и носителей – высококультурных людей. Необходимо искать пути и новые возможности гармонизации прагматических интересов, обусловленных потребностями жизни, с общечеловеческими нравственно-культурными ценностями, без которых вряд ли возможно обеспечение гуманитарной безопасности человечества.

Служение развитию духовной культуры должно быть априорной задачей ученых, педагогов, просветителей, деятелей искусств, религиозных деятелей, политиков, чиновников, журналистов и других специалистов. Ибо это незаменимая универсальная основа познания, преобразования и совершенствования природы, человека и общества, создающая человеческие блага и прокладывающая путь в лучшее будущее.

Сегодня важнейшее значение для устойчивого развития имеет новое видение культуры, как целостной системы, объединяющей под своими крыльями всех созидательных, креативных людей разных этносов, национальностей и религий. Это ключ к использованию неограниченных преобразовательных возможностей культуры для совершенствования технологий человеческой жизнедеятельности, культуры труда и управления. Это основа для «производства» человека высокой культуры, как цели, возобновляемого стратегического ресурса и главной движущей силы устойчивого и безопасного развития народов и госу-

дарств. «Производство» человека высокой культуры в каждой стране и во всем мире является самой важной и неотложной задачей человечества, находящегося в условиях цивилизационного кризиса. Это задача планетарного масштаба, которая позволит обеспечить взаимопонимание, международную культурную идентичность, сближение культур и международное сотрудничество. Для обеспечения устойчивого и безопасного развития, каждое государство идеологически должно исходить из того, что истинным критерием ценности человека является не национальность, не этническая принадлежность, не религия, не пол, не возраст, не место рождения, не место проживания и даже не профессия, хотя эти факторы имеют немаловажное значение. Истинным критерием ценности личности является его духовная культура – умственная и нравственная.

Люди, обладающие высокой интеллектуальной и нравственной культурой, являются важнейшей парадигмой духовной культуры. Это представители интеллигенции – ученые, учителя, просветители, деятели литературы и искусства, экономисты, врачи и другие личности, творческая деятельность которых лежит в основе развития и процветания народов и государств. Это учителя в широком смысле слова.

Важнейшее значение для научного познания и творческого преобразования окружающего мира имеет культурология. Как известно, исследовать, — это значит видеть то, что до тебя видели другие, но, при этом, увидеть то, чего не увидел никто. Системный культурологический подход открывает неограниченные возможности для познания всех граней изучаемого объекта и принятия правильных решений, основанных на видении новых источников продуктивного и устойчивого человеческого развития. Зная это, сегодня чрезвычайно важно, используя возможности искусственного интеллекта и спутников, распространять универсальные культурологические знания в разных странах мира, на разных языках. Культурологический подход даст возможности гармонизировать прагматические интересы и нравственные ценности, способствуя гармоничному и безопасному развитию. Формирование социально-культурной стратегии государств, нацеленной на «производство» и меритократическую мотивацию высококультурных граждан, распространение универсальных культурологических знаний при помощи системы обязательного культурологического образования и воспитания, даст возможность развивать жизнеспособное, гармоничное общество, с высокой гражданской культурой в каждой стране.

Объединение усилий творцов культуры, политиков и деятелей искусств разных народов и стран для содействия историческому переходу человека типа «Homo sapiens» - к человеку типа «Homo culturalis», является, пожалуй, самой актуальной международной задачей современного этапа мировой истории. От решения этой задачи, заслуживающей неотложного внимания ООН и ЮНЕСКО, зависит гуманитарная безопасность человечества. Ее успешное решение откроет новые возможности для формирования международной культурной идентичности, солидарности, сближения культур и сотрудничества разных народов мира. Только высокая духовная культура способна спасти мир от разрушения, если мир защитит культуру!

Желаю участникам конференции больших успехов в решении поставленных благородных задач по дальнейшему развитию и совершенствованию духовной культуры народов Казахстана и Центральной Азии!

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

МРНТИ:03.20

<https://orcid.org/0009-0009-9434-9601>

<https://orcid.org/0000-0002-0219-2910>

¹Алимова Р.Р., ²Тилеукулов Г.С. *

¹к.ист.н., доцент ТГУВ. Ташкент, Узбекистан

²к.ист.н., доцент ЮКИУ им.М.Ауезова. Шымкент, Казахстан

**«МИХМАН-НАМЕ-ЙИ БУХАРА» КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК
О МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ КАЗАХСКОГО НАРОДА XVI ВЕКА**

*Автор-корреспондент: tgauharbek@mail.ru

Аннотация: Статья посвящена рассмотрению и анализу некоторых сведений, приведенных в источнике Фазлаллаха ибн Рузбихана «Михман-наме-йи Бухара», а также других исследователей. Регион Центральной Азии с древних времен играл важную роль в этногенезе, развитии и исторической судьбе многих народов. Узбеки, казахи, киргизы, таджики, уйгуры и другие народы, проживавшие в этом регионе, активно участвовали в цивилизационных процессах. Кочевое население этого обширного региона с древних времен находилось в тесной связи с представителями оседлого образа жизни. История взаимоотношений, взаимодействие кочевой культуры с земледельческими и ремесленными на протяжении веков всегда дополняли друг друга. В статье указывается, что вопросы о населении Центральной Азии, роли в исторической, политической, экономической и культурной жизни находят отражение в произведениях средневековых авторов. На основе примеров рассматривается материальная и духовная культура казахского народа в труде Фазлаллаха ибн Рузбихана. Обратившись к истории казахского народа, мы можем стать свидетелями того, что, ведя кочевой образ жизни, им удалось создать великую культуру, которая формировалась на протяжении долгого исторического периода, совершенствовалась веками и дошла до наших дней.

Ключевые слова: казахский народ, «Михман-наме-йи Бухара», юрта, жилище, Улугтаг, религиозные верования, ислам.

FTAXP: 03.20

<https://orcid.org/0009-0009-9434-9601>

<https://orcid.org/0000-0002-0219-2910>

¹Алимова Р.Р., ²Тилеукулов Г.С. *

¹тарих.ғ.к., доцент, ТМШУ. Ташкент, Өзбекстан

² тарих.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

**ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ XVI ҒАСЫРДАҒЫ
МАТЕРИАЛДЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ ТАРИХИ ДЕРЕГІ РЕТІНДЕ
«МИХМАН-НАМЕ-И БУХАРА»**

*Автор-корреспондент: tgauharbek@mail.ru

Аннотация: Мақала Фазлаллах ибн Рузбиханның "Михман-наме-и Бұхара" дереккөзінде келтірілген кейбір мәліметтерді, сондай-ақ басқа зерттеушілерді қарастыруға және талдауға арналған. Орталық Азия аймағы ежелгі заманнан бері көптеген халықтардың этногенезінде, дамуында және тарихи тағдырында маңызды рөл атқарды. Осы аймақта өмір сүрген өзбектер, қазақтар, қырғыздар, тәжіктер, ұйғырлар және басқа да халықтар өркениеттік процестерге белсенді қатысты. Бұл кең аймақтың көшпелі халқы ежелгі заманнан бері отырықшы өмір салтының өкілдерімен тығыз байланыста болды. Ғасырлар бойы көшпелі мәдениеттің егіншілікпен және қолөнермен қарым-қатынасының тарихы әрқашан бірін-бірі толықтырды. Мақалада Орталық Азия халқы, тарихи, саяси, экономикалық және мәдени өмірдегі рөлі туралы сұрақтар ортағасырлық авторлардың шығармаларында көрініс табатыны көрсетілген. Мысалдар негізінде Фазлаллах ибн Рузбиханның еңбегінде қазақ халқының материалдық және рухани мәдениеті қарастырылады. Қазақ халқының тарихына тоқтала отырып, біз көшпелі өмір салтын ұстана отырып, олар ұзақ тарихи кезең бойы қалыптасқан, ғасырлар бойы жетілдірілген және бүгінгі күнге дейін жеткен ұлы мәдениетті құра алғанына куә бола аламыз.

Кілт сөздер: қазақ халқы, «Михман-наме-и Бұхара», киіз үй, Ұлытау, діни нанымдар, ислам.

IRSTI: 03.20

<https://orcid.org/0009-0009-9434-9601>

<https://orcid.org/0000-0002-0219-2910>

¹Alimova R. R., ²Tileukulov G.S.*

¹candidat of history sciences, associate professor, University of Oriental Studies. Tashkent, Uzbekistan

²candidat of history sciences, associate Professor, M. Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

THE KAZAKH PEOPLE OF THE XVI CENTURY AS A HISTORICAL FACT OF MATERIAL CULTURE «MIHMAN-NAMEH-I BUKHARA»

*Correspondent-author: tgauharbek@mail.ru

Abstract: the article is devoted to the consideration and analysis of some of the information given in the source «Mihman-Nameh-I Bukhara» by Fazlallah Ibn Ruzbihan, as well as other researchers. The Central Asian region has played an important role in the ethnogenesis, development and historical fate of many peoples since ancient times. Uzbeks, Kazakhs, Kyrgyz, Tajiks, Uighurs and other peoples who lived in this region took an active part in civilizational processes. The nomadic population of this vast region has been closely associated with representatives of a sedentary lifestyle since ancient times. Over the centuries, the history of the relationship of nomadic culture with agriculture and Crafts has always complemented each other. The article shows that questions about the people of Central Asia, their role in historical, political, economic and cultural life are reflected in the works of medieval authors. On the basis of examples, the material and spiritual culture of the Kazakh people is considered in the work of Fazlallah Ibn Ruzbikhan. Touching on the history of the Kazakh people, we can witness that, leading a nomadic way of life, they were able to create a great culture that was formed over a long historical period, improved over the centuries and has survived to this day.

Keywords: Kazakh people, «Mihman-Nameh-I Bukhara», yurt, Ulytau, religious beliefs, Islam.

Введение

Несмотря на проведенные исследования по истории материальной и духовной культуры казахского народа XVI века, некоторые аспекты этой темы заслуживают дальнейшего изучения [1,6]. В средневековых источниках сохранились ценные сведения об истории традиционного хозяйства казахов и их культуры. В этом контексте особое значение имеет произведение Фазлаллаха ибн Рузбихана «Михман-наме-и Бухара» [2; 3]. Сведения, представленные в нем, ценны тем, что автор описывает события, свидетелем которых был лично сам. Поэтому изучение богатой материальной и духовной культуры казахского народа в начале XVI века на основе «Михман-наме-и Бухара» («Записки бухарского гостя»), а также сравнение с данными исследователей других эпох, позволяет проследить дальнейшее

развитие этой культуры. Данный труд, несомненно, содержит ценную информацию для дальнейших исследований.

Источниковедчески и историографический обзор Автор произведения «Михман-наме-йи Бухара» по происхождению был иранцем и достигнув совершеннолетия, в начале XVI века, прибыл в Среднюю Азию. В отличие от других источников того времени, это произведение имеет характер мемуаров и представляет собой своеобразный путевой дневник, в котором автор подробно описывает события, свидетелем которых он стал во время военных походов Шайбани-хана.

Фазлаллах ибн Рузбихан, описывая Дашт-иКипчак и государство узбеков в нем, отмечает, что их «летние и зимние становища, пространство равнинной земли в шестьсот фарсахов». Он пишет, что «это пространство покрыто речками, цветами и тюльпанами и называют его Дашт-и Кипчак» [10,395, 401; 11,550-551]. Автор утверждает, что вся эта территория принадлежит узбекам (улусу узбеков - авт.). Он задается вопросом: «Что за Дашт-и Кипчак?» - и сам же отвечает: «Он - продолжение рая. Его поля и степи превосходят сады Ирема» [2, 93].

Впервые посетив Среднюю Азию, автор с большим интересом наблюдал за жизнью незнакомых ему народов, их обычаями и нормами морали различных социальных слоев. Ему казались необычными знойная жара лета и суровые зимние морозы в Туркестане и степях Дашт-и-Кипчака. Его произведение основано на событиях, свидетелем которых он стал во время военных походов Шайбани-хана, в частности вторжения его войск в Дашт-и Кипчак, а также сведений, услышанных от надежных людей.

В своем труде автор подробно описывает чудеса природы, жестокие военные столкновения, города и повседневную жизнь населения, географические и топографические названия, этнические группы, места проживания, образ жизни местных народов, их хозяйственную деятельность, условия жизни, жилье, продукты питания и многое другое. Особенно интересными являются его наблюдения о государстве казахов, их ханах, быте, кочевом образе жизни, жилье, пище и др., что привлекает внимание читателей.

В 1509 году, когда Шайбани-хан отправился в поход на Дашт-и-Кипчак, Фазлаллах ибн Рузбихан сопровождал его [4, 131, 376]. Описывая деревья этой местности, он отмечает их высоту, преобладание берез, из которых, в силу их твердой древесины, изготавливались прочные арбы и колеса [2, 93]. Это свидетельствует о том, что в хозяйстве казахского народа арбы и колеса играли важную роль, поскольку активно использовались при кочевничестве. Известно, что кочевое население в зависимости от сезона переселялось с одного места на другое, меняя зимние, летние, весенние и осенние стоянки. Зимние пастбища в основном находились на юге Казахстана, а летние – на северных территориях и горных склонах. Расстояние между ними составляло в среднем 50-100 км, а в некоторых случаях достигало 1000–2500 км [5, 85].

Теоретический анализ

А.И. Левшин в своем исследовании, описывая места расположения казахов и их основные маршруты, отмечает: «... переходя или перекочевывая с места на место, не могут иметь постоянных жилищ и владеть землями; однако ж, для избежания, по возможности междоусобий, они большею частью (особенно зимой) придерживаются одних и тех же урочищ, если причины важные не заставляют их изменять эту обычию» [6, 13]. Кроме того, А.И. Левшин дает подробные сведения о лесах, покрывающих обширные территории Казахстана, видах деревьев, произрастающих там [6, 40-45].

Фазлаллах ибн Рузбихан уделил также особое внимание миру птиц в Дашт-иКипчаке. Он пишет, что на вершинах деревьев находились гнезда различных хищных птиц: ястребов, белых соколов, кречетов [2, 93].

Историк Хафиз Таниш аль-Бухари в своем произведении «Абдулланаме» («Шарафнамайи шохи») описывает поход Абдулла-хана в начале 1582 года против

Бобосултана, который был сыном Навруза Ахмад-хана. В этом походе его войска продвинулись в сторону Ташкента, Ферганы и Туркестана. Когда армия Абдулла-хана пересекла Сейхун (Сырдарью), Бобосултан, оставив Ташкент, укрылся в степях Дашти-Кипчака. Абдулла-хан, преследуя его, двинулся через Туркестан, Сауран и Отырар вглубь степи [3, 242-243]. Этот поход получил название «Улуттагский поход» [7, 52], и 3 мая войска Абдулла-хана достигли Улуттага. Автор пишет, что «Улуттаг был самым лучшим местом среди степных районов Дашт-и Кипчака» [7, 70].

Абдулла-хан охотился в районе Улуттага. Аль-Бухари, описывая пейзаж этой местности, отмечает обилие охотничьих птиц и диких животных, среди которых можно увидеть джейранов, сайгаков, оленей, куропаток, журавлей и диких гусей [7, 72-73].

В своем произведении аль-Бухари приводит интересный эпизод: «В этой пустыне и степи было так много дичи, что, несмотря на нехватку продовольствия у воинов мусульман, они отбирали только самых упитанных животных, а тощих оставляли» [7, 72].

Фазлаллах ибн Рузбихан с теплотой описывает Дашт-иКипчак, отмечая его изобилие, приятный климат, аромат весенних ветров и прохладу ночей, сравнивая это место с райскими садами. Он также подчеркивает, что местные цветы и тюльпаны были намного крупнее, чем в других частях мира [2, 93]. Эта обширная степь служила летним пастбищем узбеков, однако летом здесь стояла палящая жара, из-за чего часто возникали пожары. В такие дни казахи жили в окраинных районах степи. Поскольку их скотоводческое хозяйство требовало огромных пастбищ, казахи занимали всю степь, а у каждого султана были собственные владения. По словам автора, стада, табуны лошадей, количество овец и коров были настолько велики, что их численность знал только Всевышний [2, 93].

С наступлением осени погода резко холодала, выпадал густой снег, и казахи отправлялись к своим зимним стойбищам. Из-за нехватки водных источников вдоль маршрута они начинали путь после выпадения снега, чтобы поить животных талой водой. Если бы они отправились в путь раньше, не дождавшись снега, то могли бы погибнуть от жажды и нехватки воды.

Фазлаллах ибн Рузбихан описывает суровый холод, который он испытал во время похода в казахские земли зимой. В частности, он пишет, что мороз был настолько сильным, что не хотелось вынимать руки из рукавов. В сапогах из шерсти и шелковых портянках ноги мерзли так, словно между кожей и шерстью лежал кусок льда. От ледяного ветра лица напоминали серебряное зеркало, глаза краснели, ресницы покрывались льдинками, а пальцы рук и ног становились похожими на слиток золота, который нужно долго держать в тигле, чтобы растопить.

Основным занятием казахов было скотоводство. Домашний скот служил средством пропитания, одежды, транспорта, а также обмена с соседними народами [8, 74].

Результаты и обсуждение

Из произведения Фазлаллаха ибн Рузбихана мы узнаем, что животноводство было основным видом хозяйственной деятельности казахского народа. Среди сведений о материальной культуре казахов особое внимание заслуживают описания их кочевых жилищ - юрт, а также одежды и традиционной кухни. Автор пишет, что их жилища построены в форме повозок, установленных на гигантские колеса, подобно небесному своду. Верблюды и лошади перевозят эти жилища с одного стойбища на другое, составляя длинный караван. Если бы эти повозки двигались непрерывно, караван растянулся бы на сто монгольских фарсахов, при этом расстояние между отдельными повозками не превышало бы одного шага. Каждая юрта принадлежит одному человеку, и даже у самых бедных казахов имеются тысячи лошадей, верблюдов и овец [2, 94].

Автор, описывая переселение казахов с летних пастбищ на зимние стойбища, особенности местности, материальные богатства и взаимоотношения, отмечает, что казахи отправляются из приграничных земель Дашт-иКипчака и области Адил (Волга),

называемой Итиль. Затем, передвигаясь каждый день по снегу караваном с юртами и всем своим добром, добираются до зимних стоянок через два-три месяца в расшитых шелковых одеждах, соболиных, беличьих и иных тулупах. Местами их зимних стойбищ служили берега реки Сейхун (Сырдарья), которую они, казахи, называли Сыр. Окрестности Сейхуна были покрыты камышом, который служил отличным кормом для скота и использовался в качестве топлива. Когда казахи прибывают на свои зимние стойбища, то расселяются вдоль берегов реки Сейхун. Территория, которую они занимают, является обширной, простираясь более чем на триста фарсахов, почти приближается к Туркестанской области. Каждый улус имел своего султана, происходившего из рода Чингизидов. Между казахскими султанами и узбекскими ханами, преимущественно из династии Шайбанидов, часто возникали кровавые столкновения и конфликты, - отмечает автор [2, 94].

О расположении зимних стойбищ казахов вдоль Сырдарьи упоминает и А. И. Левшин. Он отмечает, что большая часть рода Алимұлы из Малой Орды проводила зимовье на берегах Сырдарьи, Кувандарьи и Янидарьи [6, 13].

Фазлаллах ибн Рузбихан в своем произведении, подробно описывая степи Туркестана, обращает особое внимание на то, что местное население развивая овцеводство, тщательно готовилось к сезону окота (ягнения). По его словам, в этот период скотоводы проявляли особую заботу и прилагали максимум усилий, благодаря чему богатели за короткие сроки. Он сообщает, что в узбекском и монгольском языках зажиточных людей называли «бий».

Автор считает очень интересным мир птиц того края, и некоторые особи особенно привлекают его внимание. Он пишет, что самую крупную птицу называют орлом. Крупного орла доставляют на ханский прием. Вид орла поражает и вызывает восхищение. Его когти словно фигура смерти, а клюв похож на острое копье. Строение этой птицы подобно *анго* из мифов, а цвет крыльев напоминает оттенки садовых цветов. Когда орел охотится, он может летать выше всех морских и наземных птиц с невероятной скоростью, а крик его словно предсмертное эхо [2, 96].

Фазлаллах ибн Рузбихан также сообщает, что для охоты хан использует ловчих птиц, таких как сокол, орел и др. Мясо дичи используется на пышных ханских пирах, где присутствуют ученые, богословы, верующие, дервиши, чтецы Корана [2, 98].

В произведении также встречаются интересные сведения о предметах, связанных с хозяйственной деятельностью казахов. Рассказывается, что из овечьих кишок изготавливали тетиву для лука, из желудка ее делают обертку для наконечников стрел, заготавливали вяленое мясо, голова шла на угощение родственников, а из шерсти шили одежду, а также саваны для погребения умерших. Даются также сведения об обряде погребения [2, 103].

Основные национальные блюда казахов готовились из мяса, молока, кумыса и других продуктов животноводства. Известно, что казахи готовили из конины такие блюда, как казы, карта, жал и другие. Из молока кобылы они делали кумыс, а из молока коров и овец - катык, айран, курт и масло. Фазлаллах ибн Рузбихан, описывая любимый напиток казахов - кумыс, пишет, что, слышал от надежных людей о существующем обычае казахов. Весной, в период отела, у кобыл много молока. Из него готовят кумыс, который считается лучшим из всех узбекских напитков. Он очень полезен и приятен на вкус, напоминает напиток райской реки [2, 106]. Автор, описывая свойства кумыса, утверждает, что если его выпьет человек, страдающий ожирением, он активизирует пищеварительные органы, избавляя от дискомфорта. Если его пьет голодный человек, он приободрится и перестает испытывать чувство голода. Кумыс заменяет как пищу, так и лекарство. После его употребления человек испытывает радость, забывает тревоги и печали. Однако, даже если выпить много кумыса, он не приведет к потере рассудка, как вино. Напротив, кумыс способствует прояснению ума, наполняя разум радостью и весельем [2, 107].

Кумыс действительно был самым распространенным напитком среди казахов и привлекал внимание исследователей. В частности, А.И. Левшин в своих трудах оставил

ценные сведения о технологии приготовления кумыса, отмечал, что больные люди выздоравливали после его употребления [6,40- 41].

Фазлаллах ибн Рузбихан также описывает обычай, связанный с употреблением кумыса. Перед тем как выпить его, казахи поворачиваются лицом к солнцу, сделав глоток кумыса перекачивают его во рту глядя на восток, а потом, выплеснув, тут же склоняются поклоне солнцу. Возможно, что таким образом выражается благодарность солнцу, взрастившему траву, которой питаются лошади, дающие молоко для кумыса.

Казахский народ официально принял ислам в XVI-XVII веках. Распространителями ислама среди казахов были духовные лица из Туркестана, Бухары и Астрахани. После принятия ислама казахские ханы и султаны следовали всем религиозным заповедям, совершали намаз и читали Коран, а своих детей обучали в медресе.

Автор пишет, что в прошлом казахи поклонялись солнцу, поскольку оно считалось величайшим из благ, достойных поклонения. Однако, несмотря на это, они считали себя мусульманами, по мусульманским канонам заключали брак, делали жертвоприношение животных, читали азан, призывая к совершению намаза, а также читали Коран [2,108].

Фазлаллах ибн Рузбихан отмечает, что казахи приняли ислам еще во времена предков Шайбани-хана, в период правления Махмуда Газана [2,104]. В источнике указывается, что ислам был принят в пятом поколении потомков Чингисхана [2, 104]. Английский купец А. Дженкинсон, посетивший Центральную Азию в 1558 - 1560 годах, также упоминает о том, что казахи исповедовали ислам [9, 167-192].

Выводы

Автор произведения «Михман-наме-йи Бухара» Фазлаллах ибн Рузбихан, был выдающимся ученым-историком своего времени. Он принимал участие в походах Шайбани-хана. Сведения, содержащиеся в его произведении, основаны на личных наблюдениях, а также рассказах заслуживающих доверия людей. Именно поэтому труд Фазлаллаха ибн Рузбиха на отличается высокой степенью достоверности и сохраняет свою ценность среди исторических источников. На основе его описаний можно сделать вывод, что в начале XVI века казахский народ в силу естественных условий вел кочевой образ жизни. У них существовали зимние, весенние, летние и осенние стоянки. Казахи обладали уникальной и богатой материальной и духовной культурой, которая передавалась из поколения в поколение на протяжении веков и сохранилась до наших дней.

Список литературы

1. Жолдасбаев С. Материальная культура казахов XV-XVIII вв. (по археологическим данным). Автореферат на соис.уч.ст.к.и.н. Алма-Ата, 1975.
2. Фазлуллох ибн Рузбихан Исфохани. Михман-наме-йи Бухара (Записки Бухарского гостя). // Перевод, предисловие и примечания Р.П.Джалиловой. Москва. Наука, 1976.
3. История Казахстана в персидских источниках. Том V. Извлечения из сочинений XIII– XIX веков. Алматы: Дайк-Пресс, 2007.
4. Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата: Наука, 1969.
5. Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В. и др. История Казахстана: народы и культуры. // Учебное пособие. Алматы: Дайк-Пресс, 2001.
6. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. Ч. 1-3. СПб., 1832.
7. Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдуллонома (Шарафномаи шоҳӣ). Иккинчи китоб. Тошкент: Шарқ, 2000.
8. Кан Г. История Казахстана. // Учебник. Алматы: Алматыкітап, 2007.
9. Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию в 1558-1560 гг. // Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке. (Перевод с английского

Ю.В.Готье). Москва. ОГИЗ, 1937. С. 167-192.

10. Бартольд В.В. Новый труд о половцах. // Бартольд В.В. Сочинения. Т. V. Москва. «Наука», 1968. С. 392-408.

11. Бартольд В.В. Кипчаки // Бартольд В.В. Сочинения. Т. V. Москва. «Наука», 1968. С. 550-551.

Referens liste:

1. Zholdasbayev S. Material'naya kul'tura kazakhov XV-XVIII vv. (po arkheologicheskim dannym). Avtoreferat na sois.uch.st.k.i.n. Alma-Ata, 1975.

2. Fazlullokh ibn Ruzbikhan Isfakhani. Mikhman-name-yi Bukhara (Zapiski Bukharskogo gostya). // Perevod, predisloviye i primechaniya R.P.Dzhalilovoy. Moskva. Nauka, 1976.

3. Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikakh. Tom V. Izvlecheniya iz sochineniy XIII-XIX vekov. Almaty: Dayk-Press, 2007.

4. Materialy po istorii Kazakhskikh khanstv XV-XVIII vekov (Izvlecheniya iz persidskikh i tyurkskikh sochineniy). Alma-Ata: Nauka, 1969.

5. Masanov N.E., Abylkhozhin ZH.B., Yerofeyeva I.V. i dr. Istoriya Kazakhstana: narody i kul'tury. // Uchebnoye posobiye. Almaty: Dayk-Press, 2001.

6. Levshin A.I. Opisaniye kirziz-kazach'ikh, ili kirgiz-kaysatskikh ord i stepey. CH. 1-3. SPb., 1832.

7. Hofiz Tanish al-Bukhoriy. Abdullanoma (Sharafnomayi sho'hiy). Ikkinchi kitob. Toshkent: Shark, 2000.

8. Kan G. Istoriya Kazakhstana. // Uchebник. Almaty: Almaty kitap, 2007.

9. Dzhenkinson A. Puteshestviye v Srednyuyu Aziyu v 1558-1560 gg. // Angliyskiye puteshestvenniki v Moskovskom gosudarstve v XVI veke. (Perevod s angliyskogo YU.V.Got'ye). Moskva OGIZ, 1937. S. 167-192.

10. Bartol'd V.V. Novyy trud o polovtsakh. // Bartol'd V.V. Sochineniya. T.V. Moskva. «Наука», 1968. S.392-408.

11. Bartol'd V.V. Kipchaki // Bartol'd V.V. Sochineniya. T.V. Moskva. «Наука», 1968. S. 550-551.

Сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) **Тилеукулов Гаухар Сейдуалыевич** - кандидат исторических наук, доцент кафедры «История Казахстана» Южно-Казахстанский исследовательский университет им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан. +7-701-452-07-03, tgauharbek@mail.ru

опубликована в рамках публикации результатов научного исследования по докторской диссертации «Применение историко-генетического метода в исследовании формирования полиэтнического состава Южного Казахстана дореволюционного периода по 1924 г.»

МРНТИ: 03.20

<https://orcid.org/0000-0001-5853-3879>

<https://orcid.org/0000-0003-3375-3757>

Торгаутова Ш.А.*, Сугирбаева Г.Д.

докторант I курса образовательной программы

8D01601 - «Подготовка педагога истории» ЮКПУ им.Ө.Жәнібеков,

начальник Научного центра «История и этнология» ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

к.ист.н., доцент, и.о. ректора ЮКПУ им.Ө.Жәнібеков. Шымкент, Казахстан

**ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЭТНИЧЕСКОГО СОСТАВА
ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА СО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII –
ПО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА**

Автор-корреспондент: torgautova82@mail.ru

Аннотация: На основе исторических источников и историографических исследований изучены предпосылки социально-экономической и политической истории формирования полиэтнического состава Южного Казахстана в дореволюционный период, повлиявшие на основу сложения дальнейшего полиэтнического состава всего Казахстана в целом. Целью данного исследования является история формирования полиэтнического состава Южного Казахстана в дореволюционный период, охарактеризовать источниковую и историографическую базу по изучению специфики этнического состава Южного Казахстана. Проведен анализ причинно-следственных связей сложения этнической основы населения, причины прибывания многочисленных разноразличных этносов на территорию Южного Казахстана, дана краткая характеристика факторов завершения многовекового процесса формирования казахской народности, сложенных на основе хозяйственных взаимоотношений кочевого и оседлого типа, отображены основные факторы объединительных процессов этносов в единую этническую и социально-политическую общность населения Южного Казахстана, взгляд на колониальную политику царской России, народное недовольство казахов и влияние на рост движения Кенесары Касымова, которые сыграли свою роль в росте этнического состава народонаселения Южного Казахстана. Природно-климатические, социально-экономические условия, орошение земельных ресурсов и далее товарно-денежные отношения, которые также ускоряли процесс отторжения этносов от одних местностей в другие. В основе исследования применены методы сравнения и сопоставления исторических данных, причинно-следственные связи исторических событий, проблемно-хронологические методы, структурный, историко-логический подход к раскрытию темы и задач исследования. Результаты исследования раскрывают первый блок работы диссертанта в кратком виде, особенности подготовки кратких данных в этнокарту изучаемого периода и региона. Приведенные факты и исторические данные раскрывают некоторые факты по истории формирования полиэтнического состава Южного Казахстана в дореволюционный период, определены объективные и субъективные причины внутреннего развития коренного населения, причины переселенческой политики инородцев, пришлых родов и этносов.

Ключевые слова: этнос, Южный Казахстан, история, расселение населения, Кенесары Касымов, колонизация, торговля

FTAXP: 03.20

<https://orcid.org/0000-0001-5853-3879>

<https://orcid.org/0000-0003-3375-3757>

Торгаутова Ш.А.*, Сүгірбаева Г.Д.

8D01601 - «Тарих педагогын даярлау» білім беру бағдарламасының I курс докторанты,
Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ, «Тарих және этнология» ғылыми орталығының басшысы.

М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

тарих.ғ.к., доцент, Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ ректорының м.а. Шымкент, Қазақстан

**XVIII ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ-XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ
ЖАРТЫСЫНА ДЕЙІНГІ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ
ЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРАМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Автор-корреспондент: torgautova82@mail.ru

Түйін: Тарихи дереккөздер мен тарихнамалық зерттеулер негізінде революцияға дейінгі кезеңде Оңтүстік Қазақстанның полиэтникалық құрамын қалыптастырудың әлеуметтік-экономикалық және саяси тарихының алғышарттары зерттелді, бұл бүкіл Қазақстанның одан әрі полиэтникалық құрамын қосу негізіне әсер етті. Бұл зерттеудің мақсаты революцияға дейінгі кезеңде Оңтүстік Қазақстанның көпұлтты құрамының қалыптасу тарихы болып табылады, Оңтүстік Қазақстанның этникалық құрамының ерекшелігін зерделеу бойынша дереккөздік және тарихнамалық базаны сипаттау болып табылады. 7 халықтың этникалық негізін қосудың себеп-салдарлық байланыстарына, Оңтүстік Қазақстан аумағына көптеген тілдес этностардың келу себептеріне талдау жүргізілді, қазақ ұлтының қалыптасуының ғасырлар бойғы процесінің аяқталу факторларының қысқаша сипаттамасы берілді. көшпелі және отырықшы типтегі экономикалық қатынастардың негізі, Оңтүстік Қазақстан халқының біртұтас этникалық және әлеуметтік-саяси ортақтығына этностардың бірігу процесінің негізгі факторлары, патшалық Ресейдің отаршылдық саясатына көзқарас, қазақтардың халық наразылығы және Оңтүстік Қазақстан халқының этникалық құрамының өсуінде өз рөлін атқарған Кенесары Қасымов қозғалысының өсуіне әсері көрсетілген. Табиғи-климаттық, әлеуметтік-экономикалық жағдайлар, жер ресурстарын суару және одан әрі тауарлық-ақшалай қатынастар, бұл этностардың кейбір жерлерден басқаларына бас тарту процесін жеделдетті.

Зерттеудің негізінде тарихи деректерді салыстыру және салыстыру әдістері, тарихи оқиғалардың себеп-салдарлық байланыстары, проблемалық-хронологиялық әдістер, зерттеу тақырыбы мен міндеттерін ашуға құрылымдық, Тарихи-логикалық көзқарас қолданылады. Зерттеу нәтижелері диссертацияның қысқаша жұмысының бірінші блогын, зерттелетін кезең мен аймақтың этнокартасына қысқаша мәліметтер дайындаудың ерекшеліктерін ашады. Жоғарыда келтірілген фактілер мен тарихи деректер революцияға дейінгі кезеңде Оңтүстік Қазақстанның полиэтникалық құрамының қалыптасу тарихы бойынша кейбір фактілерді ашады, жергілікті халықтың ішкі дамуының объективті және субъективті себептері, шетелдіктердің, келімсектер мен этностардың қоныс аудару саясатының себептері анықталды.

Кілт сөздер: этнос, Оңтүстік Қазақстан, тарих, халықты қоныстандыру, Кенесары Қасымов, отарлау, сауда, жер қатынастары

IRSTI: 03.20

<https://orcid.org/0000-0001-5853-3879>

<https://orcid.org/0000-0003-3375-3757>

Torgautova Sh.A.*, Sugirbayeva G.D.

doctoral student of the first year of the educational program

8D01601 - «Training of a teacher of history» of the O.Zhanibekov SKPU,

head of the Scientific Center «History and Ethnology» of the M.Auezov SKRU. Shymkent,
Kazakhstan

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor. Acting Rector of the O.Zhanibekov
SKPU. Shymkent, Kazakhstan

ISSUES OF THE FORMATION OF THE ETHNIC COMPOSITION OF SOUTHERN KAZAKHSTAN FROM THE SECOND HALF OF THE 18th TO THE SECOND HALF OF THE 19th CENTURY

Corresponding-author: torgautova82@mail.ru

Abstract: Based on historical sources and historiographical research, the prerequisites for the socio-economic and political history of the formation of the multiethnic composition of Southern Kazakhstan in the pre-revolutionary period, which influenced the basis for the formation of the further multiethnic composition of Kazakhstan as a whole, have been studied. The purpose of this study is the history of the formation of the multiethnic composition of Southern Kazakhstan in the pre-revolutionary period, to characterize the source and historiographical base for studying the specifics of the ethnic composition of Southern Kazakhstan. The causal relationships of the ethnic base of the population, the reasons for the arrival of numerous multilingual ethnic groups in the territory of Southern Kazakhstan, a brief description of the factors of completion of the centuries-old process of formation of the Kazakh nationality, based on the economic relations of the nomadic and sedentary type, It shows the main factors of the unification processes of ethnic groups into a single ethnic and socio-political community of the population of Southern Kazakhstan, a look at the colonial policy of tsarist Russia, popular discontent among the Kazakhs and the influence on the growth of the Kenesary Kasimov movement, which played a role in the growth of the ethnic composition of the population of Southern Kazakhstan. Natural and climatic, socio-economic conditions, irrigation of land resources, and further commodity-monetary relations, which also accelerated the process of ethnic groups' separation from some areas to others. The research is based on methods of comparing and contrasting historical data, causal relationships of historical events, problem-chronological methods, a structural, historical and logical approach to the disclosure of research topics and objectives. The research results reveal the first block of the dissertation's work in a brief form, the features of preparing brief data for the ethnographic map of the period and region under study. The above facts and historical data reveal some facts about the history of the formation of the multiethnic composition of Southern Kazakhstan in the pre-revolutionary period, the objective and subjective reasons for the internal development of the indigenous population, the reasons for the resettlement policy of foreigners, alien clans and ethnic groups are identified.

Keywords: ethnos, South Kazakhstan, history, population settlement, Kenesary Kassymov, colonization, trade, land relations

Введение

Вопрос предпосылок формирования полиэтнического состава Южного Казахстана, его нынешний состав, сохранение, рост и развитие, мирное сосуществование коренного этноса казахов и пришлых, влияние на социально-экономическую, демографическую и культурно-историческую динамику роста в целом всей страны сегодня стоит одним из главных среди стратегических задач развития государства.

Этнический состав Южного Казахстана особенно его история формирования в дореволюционный период, является одной из отличительных по сравнению заселения других регионов Казахстана. Динамика изменения и роста этнической структуры и

формирование полиэтнического состава, с учетом специфики расселения, глубокие в хронологическом плане исторические этапы, открытия новых неизученных исторических фактов и архивных материалов не теряет своей актуальности в исследовании, вызывает большой интерес среди как ученых, так и всего народонаселения страны, имеют свою историческую и социально-культурную значимость и требует для введения в научный оборот и учебный процесс в предмет истории Казахстана, этнологии и подготовки новой полной этнокарты Южного Казахстана.

Социально-экономические и политические процессы, происходящие в период независимости Казахстана, нациестроительство государства, также как и в других постсоветских странах на современном этапе ставят новые вехи направления внешней и внутренней политики, нового осмысления исторического процесса, нового научного анализа истории становления всего государства, изучения целой плеяды дипломатических взаимоотношений в хронологическом порядке.

История в контексте макро- и микроистории пытается дать объективный характер сложения этнического многообразия Казахстана, с учетом всех факторов происхождения и пребывания, анализ на этнические процессы, рост или отток с тех или иных территорий коренного этноса - казахов и других этносов Казахстана на современном этапе. Взгляды же иностранных путешественников, дипломатов, чиновников и т.п., дают свой внешний вид на обозрение о быте и нравах этносов региона, влияние внешних исторических событий на объединительные процессы. до сих пор остается актуальными в исторической и этнографической науке и среди современного казахстанского общества.

Формирования основного костяка народонаселения, этнического состава в дореволюционный период, имеет свои исторические предпосылки социально-экономического и политического взаимодействия этносов на территории Южного Казахстана, которые формируют особенную и специфическую сферу многообразия этнических отношений приграничных районов государства, сложения полиэтнической культуры.

Целью данного исследования является история формирования полиэтнического состава Южного Казахстана в дореволюционный период, охарактеризовать источниковую и историографическую базу по изучению специфики этнического состава Южного Казахстана, оценить историческую значимость источников, изучить факторы, повлиявшие на взаимоотношения, этнические особенности коренного населения казахов, внешние и внутренние причины роста взаимодействия этносов в регионе, проанализировать земельные отношения, изучить специфику внутренних социально-экономических и политических взаимоотношений населения южного региона Казахстана с приграничными районами, проанализировать влияние антиколониального движения хана Кенесары Касымова на развитие этнического взаимодействия коренного и пришлого населения, выявить основные предпосылки по социально-экономическому и политическим отношениям этносов.

Теоретический анализ

Материалы и методы исследования. Источниками по исследованию данного направления стали архивные документы кокандской историографической школой по истории отношений казахского и кокандского ханств в XVIII начале XIX века, царских чиновников русского генерал-губернаторства - записи этнографов-путешественников, подготовленные во время специального изучения края в научных экспедициях от Русского географического общества, отношение русских чиновников к национально-освободительному движению (1837-1847 гг.) последнего казахского хана внука Абылай хана, полководца и видного политического деятеля, избранного в 1841 году ханом трех жузов Кенесары Касымова (1802-1847г.), документы Национального архива бывшего Центрального государственного архива Узбекистана (НА РУз., Ташкент), где имеются документальные материалы учреждений созданного на территории Южного Казахстана

Туркестанского генерал-губернаторства по изучению истории народов Средней Азии и Казахстана. Документы центрального государственного военно-исторического архива России (ЦГВИА, Москва), фонд ВУА (Коллекция исторических документов и картографических материалов военно-ученого архива), фонд «Азиатская часть главного штаба Военного министерства», фонд Управления Туркестанского военного округа. Документы «Туркестанского сборника», новые данные собранные Кенесариной Н.А. О деятельности Кенесары хана по царским документам [1-6, 64, 218-224, 28, 212, 85, 18].

В трудах кокандских историков, которые впервые упоминают связи казахов и кокандцев, походах Алим-хана на Тура-курган, Исфару, Ходжент, о походе правителя Ташкента Юнус-ходжу на Коканд и военной стоянке в местности Ашт, о конных бестрашных отрядах казахов в составе войск Юнус-ходжа, является труд Шер Мухаммада Акмала Хуканди «Амир-наме» - книга о мире 1801/1802 года, подготовленное Каюми П.Т, в 1998 г., опубликованное Вахидовым Ш.Х., в 2011 г., книга «Насабнаме-йи тарихи джахонамай» [7, 180].

В историческом сочинении Фазли Намангани «Умар-наме» книга об Умаре, приведены сведения о военном походе Алим-хана на Ташкент, Шымкент и Сайрам, юг Дашт-и-Кыпчака, привлечение в военные походы бухарских таджиков, персов, татар на Восточный Туркестан, религиозные разногласия с дервишами, влияющими на вероисповедание населения [20, 23].

Особое место среди исторических источников является материалы «Туркестанского сборника», составленного В.И.Межовым, хранящиеся в фонде Национальной библиотеки им.Навои Узбекистана, представляющие особое значение по экономической, общественно-политической жизни народов Средней Азии и Казахстана [23, 94].

Записки русских послов и путешественников Бурнашева и Пospelова, посетивших Кокандское ханство, Ташкент в 1800 году [26, 2], записки переводчика Ф.Назарова [21, 39], побывавшего в Коканде в 1810-1811 гг., Левшина А.И., ученого-этнографа [19, 14], хорунжего Потанина Г.П., посетившего Коканд в 1828-1830 гг., [24, 254-289], Наливкина В.П., по вопросу изучения «туземцев Туркестана», [22, 5] имеют свою ценность, так как каждый из них описывает исследуемый ими край и дают свою точку зрения на этносоциальные, общественно-политические процессы региона. По сообщениям Бурнашева и Пospelова посетивших Кокандское ханство, Ташкент в 1800 году дан анализ политических событий того периода, которые отразили свои взгляды на формирование этнической диаспоры Южных регионов российской империи.

В частности упоминается Юнус-ходжа, который вел войну с кокандцами за территорию Ташкента, и завоевание города в 1808 году. «Разрозненные казахские племена, разбросанные на обширном пространстве Южного Казахстана, были слишком слабы, чтобы оказать серьезное сопротивление организованному натиску со стороны кокандских феодалов», «постепенно обессиливая и подчиняя своему влиянию Ташкент, Кокандское ханство таким образом закрепляло за собой важную стратегическую базу, необходимую для развития дальнейших действий в Дашт-и-Кипчаке. Значение Ташкента было очень велико, и примыкающие к ним Чимкент, Сайрам имели первоклассную торгово-экономическую ценность». Таким образом эти политические события также сыграли огромную роль в процессе сложения этнической основы в Южном регионе Казахстана [13, 124-125].

По исследуемому региону Левшин А. описал подробно рода Большой Орды кочевавшие по «рекам Чу, или Цу, Таласу, Или, Куксу, Каратал, Чирчик, Сыр, Сарысу, около озер Кара, Ала, Алсу, Анамаз, около городов Кульджа, Кашкар, Кукан, Ташкент, Туркестан, блтз гор Каратау, Тарбагатай, Чингиз-Цазан, на урочище назваемым Семь рек, и в других местах около границ китайских владений, в бывших землях зюнгарских. Некоторые живут в самых городах Ташкенте, Туркестане и соседних с ними селениях...», «... некоторые киргизы живут в Хиве, Бухаре, китайских владениях. Коканде, и имеют там свои дома, земли, сады, ночисло их очень невелико», так описываются также и поселения киргиз-

казахов, физические свойства, пища и питье, одежда, вооружение, вера и суеверие, нравы, обычаи, общепринятые знаки вежливости, избрание хана, просвещение, музыкальное и врачебное искусство, образ управления и законы, сельское домоводство, охота и рыболовство, рукоделие и искусство, торговля» [19,12]. Позднее были проведены также и исследования Сырдарьинского округа Е.Смирновым, приводящего данные о торговых, земельных отношениях [25,45]

Особое внимание по этому анализу привлекли приведенные данные о численности населения в историографическом труде Бекмахановой Н.Е., Дулатовой Д.И., где на 1850 год приведены следующие цифры. В Младшем жузе казахи составили 1048537 душ, в Среднем жузе 1367202, в Старшем жузе 1561681 душ обоего пола, а всего казахов 4931286 человек [6,18]

Далее в исторических источниках отмечается, что в основном к оседлым этносам Туркестанского края были «оседлые сарты, кочевники-киргизы, полукошачники «(күрама в Ташкентском уезде, Сырдарьинской области, так называемые узбеки в Самаркандской области и кипчаки и караклпаки в Ферганской области)», под именем сартов в Сырдарьинской, Самаркандской и Ферганской областях подразумевалось местное оседлое население, в том числе городское и сельское население. Имеются данные об уйгурах, которые постепенно как этнос сложились к концу XIX века, переселись из Илийского края, относящегося Китаю в «Жаркентско-таранчинское волости» в Жаркентском уезде, далее в Малыбаевском, Карамской и Карасуйской волости Верненского уезда. Таким образом расселившись на территории Восточного Туркестана и Кульджинского края [6,85].

Историк-этнограф Ж.Артыкбаев в своей статье «Общественная система казахов XIX века» дает анализ всей общественно-политической ситуации в казахском обществе - «XIX век - эпоха крупных потрясений и кардинальных изменений казахского общества» пишет он, «основные признаки изменений проявились во влиянии России, распространении земледелия, оседлости, ломки традиционных хозяйственных отношений и переходе от кочевого натурального хозяйства на мелкотоварное», «традиционная этнокультура оказалась в процессе сильнейшей трансформации под натиском новых социальных отношений и сдвигов хозяйственной жизни. Все более интенсивное проникновение капиталистических отношений привело к расслоению патронимических групп, ведя в целом несмотря на трудности к прогрессивному пути развития» [4,212].

Особую ценность этого периода имеют труды Шокана Уалиханова - казахского ученого, этнографа, фольклориста, путешественника, просветителя и востоковеда. Ш.Уалиханов отслужил в военно-ученом комитете генерального штаба военного министерства, Азиатском департаменте МИД Российской империи. Офицер 6-го кавалерийского полка Сибирского казачьего войска, но фактически он был оставлен при генерал-губернаторе Западной Сибири, через год назначен адъютантом генерал-губернатора Г.Х.Гасфорта, управлявшего тогда Западной Сибирью и северо-восточными районами Казахстана, преуспел также и в изучении истории и географии стран Центральной Азии. Условно, работы по этнографии казахов в исследованиях Уалиханова можно разделить на два временных этапа: 1853-1855 гг. - связанный с окончанием кадетского корпуса, службой в администрации и первой поездкой в Семиречье, 1860-1864 гг. - отмеченный интенсивной научной, общественно-политической и литературной деятельностью в г.Санкт-Петербурге, с возвращением в родные края, работой по подготовке судебной реформы в Казахстане и участием в походе М.Г.Черняева в Среднюю Азию.

Шокан Уалиханов отмечает факт уменьшения поголовья скота, которые также повлияли на социально-экономическое взаимодействие этносов региона, то есть «что в наше время число скота у киргиз все более и более уменьшается, и падеж делается все чаще и опустошительнее. Если сравнить исчисления на 20-30-х годах и исчислением 40-50-х годов, ранее были киргизы имевшие 10-тысячные табуны лошадей.., отобразилось и

разделение на округа земли, нарушающие и вредящие летним и зимним пастбищам..., оттеснение на юг страны киргизского народа и других» таким образом уменьшение поголовья скота приводит неизбежно переходу к оседлой жизни и частым взаимоотношениям с оседлыми пригранично живущим этносами [8,170-171].

Немаловажным фактором во взаимоотношениях Казахстана и среднеазиатских народов сыграло национально-освободительное движение Кенесары Касымова в 1837-1847 гг. Впоследствии взгляды Шокана Валиханова и многих российских чиновников 30-40 гг., XIX века оставили след о Кенесары Касымове как «султани-бунтаре», стремившегося создать ханство по типу среднеазиатских деспотий. Эта мысль далее использована советской школой в период сталинского «идеологического наступления», в так называемом принципе «аполитичности в науке» в 40-50-е годы XX века. В работе Добросмыслова А.И., отмечаются этногенетические связи казахов и населения Сырдарьинской области, а именно Чимкента, Ташкента, Аулие-Аты (Джамбула), Перовска (Кызыл-Орда), Казалы, приведены данные о бытовых, торговых, культурных связях [10,204].

В своей работе Бекмаханова Е.Б. «Казахстан в 30-40-е годы» XIX века, попытался охарактеризовать ход событий возглавляемого Кенесары Касымовым как национально-освободительное движение, однако были признаны рядом советских ученых Смироновой, Мейером Л., Красовским М., Добросмысловым А., Терентьевым М., Рязановой А., Якуниной А., Вяткиным М.П., «бунтарскими, не имеющих конкретной политической программы, поддерживающего феодальные пережитки ханских родовых отношений, не решающим кризис земельных отношений у казахов, преувеличение личных качеств Кенесары, тормозящего процессы роста и развития земельных вопросов крестьян и переселенческих отрядов военных укреплений» [12, 11-12].

По данной проблематике в XX веке, имеются ряд научных исследований которые представляет собой ценные исторические факты такие как научное исследование Апполовой Н.Г., является важным в процессе изучения по формированию политэтнического состава Казахстана [3,28] исследование Кенесарина Н.А., повествующее новый подход к восстанию Кенесары Касымовы, по новым архивным материалам, ранее которые были недоступны [17,254], диссертации Кусаиновой Н.Л., освещают историографии национально-освободительного движения под предводительством Кенесары Касымова, характеризует, что не только личность Кенесары Касымова, но и ход всего антиколониального движения, которые прошли период жарких споров и дискуссий сторонников и противников уже с периода завершения восстания [16,77], Ержанова М.Е., Краснобаевой Н.Л., Красняковой Н.И. систему национально-регионального управления в Российской империи, исследователи, анализируют этнопедагогических основы сохранения и развития традиционной культуры казахского народа, сравнительный анализ хозяйственных отношений Южных регионов Казахстана и Кокандского ханства [11,29].

Исследование Абрамзон С.М., Базановой Ф.Н., анализируют сведения о этногенетических связях киргизского населения, культуры [1,64], а также обращает внимание на исторические предпосылки формирования и развития структур населения всего КазССР [5,151], Казахстана в конце XIX - первой четверти XX века Краснобаева Н.Л. [15,15] работа Красняковой Н.И., - дает ценные данные о системе национально-регионального управления в Российской империи второй половины XVII- начала XX века, военно-казачьей колонизации, переселения крестьян, перемещения из Восточного Туркестана этнических групп [18,15]. Работа Волкова И.В., об исторических аспектах цивилизационной политики России в Средней Азии дает сведения о начале географических и топографических исследованиях, а также начало политики Петра I на Востоке [9,89].

Ценным по вопросам переселенцев из европейских стран в Центрально-азиатский регион является монография Иноятвой Д.М., Немецкая диаспора Узбекистана: вехи истории опубликованной в 2019 году. В монографии представлены результаты исследования трех этапов формирования и развития немецкой диаспоры на территории Узбекистана со

второй половины XIX в. по настоящее время. Большинство архивных материалов впервые вводятся в научный оборот, анализируется вопрос базовых характеристиках этнических общностей. Для данного исследования были использованы материалы по заселению европейцев в территорию Южного Казахстана, а точнее хронологические рамки по перемещению, хозяйственная деятельность, политическая и общественная жизнь [14, 424].

Интересные исторические факты приводятся в работах Сейдахана А.Н., Косанбаева С., Карибаева С.У., выпущенной на английском языке «The story of Turkestan: Ethnical distinction of Kazakhs in European written sources» - история Туркестана: этническое своеобразие в европейских письменных источниках изучены вопросы истории взаимоотношений казахского государства со среднеазиатскими ханствами в период набегов джунгар и экспансионистской политики России в XVIII-XIX вв [2, 221].

По анализу и обработке вышеуказанных материалов был применен проблемно-хронологический, сравнительный и сопоставительный, историко-логический, причинно-следственный методы, которые дали в итоге методологическую основу по исследованию изучаемого периода, формированию ценностно-смысловых узлов тех или иных исторических событий и фактов, выведению основной теории повлиявших на результаты и обсуждение исследования, то есть выявления проблематики исторических предпосылок специфики сложения этнодемографического состава, социально-экономического, политического и культурного развития в целом Южного Казахстана до 1847 год.

Результаты и обсуждение

В трудах исследователей истории Центральной Азии начала XX века выделяется мнение, где уточняется процесс формирования этнического состава от позднего феодализма до начала XX века, как период с преобладающей массой расклада этнической карты кочевых родов и племен Мавераннахр, на которую повлияли исторические и политические события.

Немаловажным фактом становится частное землепользование многих государственных земель, согласно ханским указам (продажа, дарение, жалование, вакф), таким образом трудовое, простое население постепенно стеснялось в более благоприятные регионы для проживания и ведения хозяйства. Природно-климатические, социально-экономические условия, орошение земельных ресурсов и далее товарно-денежные отношения ускоряли процесс отторжения этносов от одних местностей в другие.

Противоборство представителей кочевого образа жизни за сферы влияния и кочевки, вытеснял более слабых, что привело и к оседло-земледельческим типом ведения хозяйства. Ряд интеграционных тенденций в этнических процессах, сложение населения с представителями разных этносов на территории южного Казахстана происходит по черте сосредоточения на юге государства симбиоза кочевой и оседло-земледельческой культуры, повышения торговли с приграничными государствами, даже этнокультурного обособления в отдельных районах проживания, стабильные условия для хозяйственного освоения территории.

Одним из больших факторов сложения этнического состава на территории южного Казахстана сыграло интенсивное взаимодействие с этносами Средней Азии еще со времени средних веков раскинувшиеся вплоть до Аральского моря и присырдарьинские города. Взаимоотношение и взаимовлияние народов друг с другом касалось культурно-бытовой, хозяйственно-торговых, социальной и духовной жизни, общей религии - ислам, единой борьбы против джунгарского нашествия, в дальнейшем на которые повлияли на новые этнокультурные и этнополитические процессы.

Экспансионистская политика, начавшаяся еще с периода правления Петра I в XVIII веке и его дипломатия на Востоке, конкретно отразились в осуществлении всего XIX века, внутренней колонизаторской политики царской Россией. Завоевательная политика среднеазиатских ханств Бухары, Хивы и Коканда привели к оттеснению части населения на

приграничные территории, завоевание Кокандским ханством Ташкента к 1808 году и проникновение на Южные территории Казахстана, также ускорили процесс этнического взаимодействия народов до 1847, далее до 1867 года. Агрессия среднеазиатских ханов Хивы, Бухары и Коканда создавала угрозу на территориальную и этническую самоопределенность казахского народа Южном регионе Казахстана приграничных социально-экономических отношений.

Научно-географические экспедиции и торговые отношения дали картину для основ науки картографии, топографии, этнографии, экономико-правовой деятельности всей территории Казахстана. Переселения европейцев на территорию России и дальнейшее продвижение на юг и восток, то есть территории Центральной Азии начинается в XV веке вплоть до середины XX столетия. Многие из них, обладали военным искусством, секретами ремесел, помогали против монголов и далее джунгарских нашествий, строили укрепления и крепости, готовили взрывники, и минеры. Еще на р. Яуз, возникло поселение немецкой слободы при численности 400 человек в правлении Ивана III (1462-1505), а организованное переселение немцев началось после манифеста Петра I в 1702 г., которые и помогли ему «прорубить окно в Европу». Массовое переселение продолжалось при Екатерине II (1764-1774), образование поволжских колоний, далее при Александре I (1803-1823) после при Николае I с 1830 г.

Поэтапная работа законодательными актами и положения по образованию генерал-губернаторств, переселения всех кого не смогла обеспечить на своей территории царская Россия землей и покровительством крестьян по освоению залежей плодородной почвы. Впоследствии эти меры привлекли к стеснению и притеснению коренного населения, боязнь утратить колонизированные земли переросла в строительство крепостей, укрепление и форпостов, постепенное отторжение от основного кочевого вида хозяйства, оттока его на южные регионы и за границу Казахстана еще до 1867 года неподвластные царизму, затмение уникальности тюркской цивилизации смешиванием славяно-тюркского уклада культуры развития. Благоприятный же природно-климатический фон, налаженные приграничные торгово-экономические связи, повлекшие за собой переселенческие мероприятия, строительство ряда оборонительных крепостей, и переход их на городскую культуру с совершенно новыми типами культурно-исторического развития.

Противостояние внедрению экспансионистской политики царской России, сохранение демократических начал казахской государственности, сохранение территориальной целостности, раздробленность казахских жузов против вытеснения коренного населения с мест проживания, все эти факторы вызвали национальное недовольство и положило начало народно-освободительному движению Кенесары Касымова в 1837-1847 годы. Решительные меры движущих сил было сохранить территориальную целостность и социально-правовую структуру веками сложившейся государственности, традиции и культуру народа, вероисповедание, внешнеторговые пути и дипломатические связи и эволюционным путем развитие историко-культурного взаимодействия всей территории Казахстана. Эти факторы стали основными в сложении этносов на территории Южного Казахстана до 1847 года, то есть в первые

Специфика и характер этнического многообразия, объединительные процессы племен в этнополитические общности, междоусобные конфликты родов за земли и сферы влияния, развитие в целом всего народонаселения для политико-экономического состояния целого государства привело к предпосылкам формирования с рядом других этнических групп основной казахской народности.

Система этнического состава Южного Казахстана так как территория еще не завоевана царской Россией до 1847 года в основной массе остается казахским, из-за торгово-экономических и посольских отношений со странами Средней Азии и Китая, в южной и юго-восточной части преобладающее большинство составляют казахи, узбеки, уйгуры, таджики, киргизы, татары, дунгане, военно-казахские поселения славян, русские,

украинцы, белорусы, немцы. Послы, путешественники-этнографы, картографы, купцы, ученые, военные западно-европейских представителей имели непостоянный вид проживания - подвижный характер, имеют свой социальный статус «гостя», имели свой взгляд на этногенез казахов, внутри этноэтнические отношения.

Заключение

Таким образом, приведенные факты и исторические данные раскрывают некоторые факты по истории формирования полиэтнического состава Южного Казахстана в дореволюционный период, определены объективные и субъективные причины внутреннего развития коренного населения, причины переселенческой политики инородцев, пришлых родов и этносов. В результате борьбы против захватнической политики среднеазиатских ханств, даны некоторые данные по росту продвижения этносов в территорию Казахстана в период национально-освободительных движений соседних государств, то есть на характер недовольства народа на методы правления и угнетения в хозяйственной территории, противостояние за земли по выпасу скота или возделывания земледельческих культур, продвижение в более благоприятные для жизнедеятельности земли казахов и других этносов, сплочение в национальных движений, которые также сложили основу для формирования народонаселения Южного Казахстана дореволюционный период.

Результаты исследования имеют историческую и этнокультурную ценность, могут быть использованы в первой части докторской диссертации «Применение историко-генетического метода в исследовании формирования полиэтнического состава Южного Казахстана дореволюционного периода по 1924 г.» блока «исторические предпосылки формирования полиэтнического состава Южного Казахстана с второй половины XVIII века по 1847 год», а также будут введены в научный оборот по исследуемому периоду, при использовании гиперссылок историко-хронологического характера внедряться в подготовку этнокарты южного Казахстана с второй половины XVIII века по 1924 годы, использоваться в преподавании предметов в цикле «новой истории» и этнологии Центральной Азии в целом.

Список литературы:

1. Абрамзон С.М. (1972) Киргизы и их этногенетические и культурные связи, Ленинград. С.64
2. Alibek, Seidekhan; Kosanbaev, Saken; Karibaev, Sarsebay; Izenbaev, Beknur; Begaliev, Aysha. The story of Turkestan: Ethnic distinction of Kazakhs in European written sources [история Туркестана: этническое своеобразие в европейских письменных источниках изучены вопросы истории взаимоотношений казахского государства со среднеазиатскими ханствами в период набегов джунгар и экспансионистской политики России в XVIII-XIX вв]. Space and Culture, India. Том №8, Выпуск 1. С.218-224, 2020 <https://www.scopus.com/record/display.uri>
3. Апполова Н.Г. (1960) Экономические и политические связи Казахстана с Россией в XVIII начале XIX в. Москва. С.28
4. Артыкбаев Ж. (2005) Общественная система казахов XIX века. С.195//Левшин А.И. Описание киргизских орд и степей. Павлодар. 212 стр.
5. Базанова Ф.Н. (1987) Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР: национальный аспект. Алма-Ата, 1987. 152 с. Бекмаханова Н.Е., (1973) Дулатова Д.И., Народонаселение Казахстана в первой половине XIX века в досоветской литературе // История. Вып. 6. Алма-Ата. С.85
6. Бекмаханова Н.Е. (1980) Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии: Последняя четверть XVIII - 60-е гг. XIX в. Москва. С.180
7. Вахидов Ш.Х., Каюми П.Т. (2011) Амир-наме. Шер Мухаммада Акмал Хуканди 1801/1802 г. Ташкент 1998. Введена в 2011 г. 180 стр. Шер Мухаммад Акмал Хуканди. Насабнаме-йи тарихи джахомай.
8. Валиханов Ч. (2005) Этнографическое наследие казахов. Серия Уәлиханов Ш.Ш. Қазақтардың этнографиялық мұрасы. Павлодар. 292 стр. С.170-171

9. Волков И.В. (2020) Исторические аспекты цивилизационной политики царской России в Средней Азии. С.89
10. Добросмыслов А.И. Города Сыр-Дарьинской области: Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-ата, и Чимкент. Ташкент. 1912. Ч.II. С.204.
11. Елшибекова С.К. (2013) Южный Казахстан и Кокандское ханство в XVIII – середине XIX веков. С.29
12. Ибраев Г.М. (2001) Российская и советская историография о восстании Кенесары Касымулы. /Добросмыслов А.И, Тургайская область, Исторический очерк// Молодой ученый. №14.1 С.11-12 URL: <https://moluch.ru/archive/200/49098/> (дата обращения: 22.12.2024)
13. Иванов П.И. (1939) Казахи и Кокандское ханство (К истории их взаимоотношений в начале XIX века) Записки института Востоковедения Академии наук СССР. Москва 1939. Т.7. С.124-125 http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/journals/zivan_07_1939_05_ivanov.pdf
14. Иноятова Д.М. (2019) Немецкая диаспора Узбекистана: вехи истории. Национальный университет Узбекистана им.М.Улугбека. Ташкент. 424 с.
15. Краснобаева Н.Л. (2013) Население Казахстана в конце XIX – первой четверти XX века. С.15
16. Кусаинова Ж.Д. (2000) Историография национально-освободительного движения под предводительством Кенесары Касымова (1837-1847 гг). Алматы. С.77
17. Кенесарин Н.А. (2001) О деятельности Кенесары хана по царским документам. Региональный фонд Кенесары. Фонд: КХ, Шифр: Л254/1460, Инв.№0002213601. Алматы. 254 стр. URL: <https://moluch.ru/archive/113/29258>.
18. Краснякова Н.И. (2019) Система национально-регионального управления в Российской империи (вторая половина XVII - начала XX века). С.15
19. Левшин А.И. (2005) Описание киргизских орд и степей. Павлодар. 212 стр. С.14
20. Намангани Фазли. (1821) Умар-наме. Историческое сочинение. С.23
21. Назаров Ф. (1968) Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. Москва. Главная редакция восточной литературы. С.39 <https://ru.wikisource.org/wiki>
22. Наливкин В.П. (1913) Туземцы раньше и теперь. Ташкент. Туркестанское товарищество печатного дела. С.5.
23. Межов В.И. (1873-1888) Туркестанский сборник.Фонд Национальной библиотеки им.А.Навои. Республика Узбекистан. СПб.С.94
24. Потанин Н.И. (1856) Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина (1830 годы) // Вестник РГО. Ч.18. С.254-289.
25. Смирнов Е. Сыр-Дарьинская область. Описание, составление по официальным источникам. СПб, 1887. С.45 <https://www.academia.edu/>
26. Ханьков Я. (1851) Поездка Пospelova и Burnaseva в Ташкент в 1800 году // Вестник Императорского русского географического общества на 1851 год. Ч.I., кн.1-я. География историческая, VI. С.2 https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/1800-1820/Pospelov_Burnasev/text2.htm

Reference liste:

1. Abramzon S.M. (1972) Kirgizyi ikh etnogeneticheskkiye i kul'turnyye svyazi, Leningrad. S.64
2. Alibek, Seidekhan; Kosanbaev, Saken; Karibaev, Sarsebay; Izenbaev, Beknur; Begalieva, Aysha. The story of Turkestan: Ethnic distinction of Kazakhs in European written sources. Space and Culture, India.Том №8, Выпуск1.С.218-224, 2020<https://www.scopus.com/record/display.uri>
3. Appolova N.G. (1960) Ekonomicheskkiye i politicheskkiye svyazi Kazakhstana s Rossiyei v XVIII nachale KHÍKH v. Moskva. S.28
4. Artykbayev ZH. (2005) Obshchestvennaya sistema kazakhov KHÍKH veka.S.195//Levshin A.I. Opisanie kirgizskikh ord i stepy. Pavlodar. 212 str.
5. Bazanova F.N. (1987) Formirovaniye i razvitiye struktury naseleniya Kazakhskoy SSR: natsional'nyy aspekt. Alma-Ata,1987. 152 s.
6. Bekmakhanova N.Ye. (1980) Formirovaniye mnogonatsional'nogo naseleniya Kazakhstana i Severnoy Kirgizii: Poslednyaya chetvert' KHVÍÍ - 60-ye gg.KHÍKH v. Moskva. S.18

7. Vakhidov SH.KH., Kayumi P.T. (2011) Amir-name.Sher Mukhammada Akmal Khukandi 1801/1802 g. Tashkent 1998.Vvedena v 2011 g. 180 str. Sher Mukhammad Akmal Khukandi. Nasabname-yitarikhi dzhakhonamay.
8. Volkov I.V. (2020) Istoricheskiye aspekty tsivilizatsionnoy politikitsarskoy Rossii v SredneyAzii. S.89
9. Dobrosmyslov A.I. GorodaSyr-Dar'inskoyoblasti: Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Auliye-ata, iChimkent . Tashkent. 1912. CH.ÍÍ. S.204.
10. Yelshibekova S.K. (2013) Yuzhnyy Kazakhstan iKokandskoye khanstvo v XVIII – seredine XIX vekov. S.29
11. Ibrayev G.M. (2001) Rossiyskaya i sovetskaya istoriografiya o vosstanii Kenesary Kasymuly. /Dobrosmyslov A.I, Turgayskaya oblast', Istoricheskiy ocherk// Molodoy uchenyy. №14.1 S.11-12 URL: <https://moluch.ru/archive/200/49098/> (data obrashcheniya: 22.12.2024)
12. Ivanov P.I. (1939) Kazakhi i Kokandskoye khanstvo (K istorii ikh vzaimootnosheniy v nachale KHÍKH veka) Zapiski instituta Vostokovedeniya Akademii nauk SSSR. Moskva 1939. T.7. S.124-125http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/journals/zivan_07_1939_05_ivanov.pdf
13. Inoyatova D.M. (2019) Nemetskaya diaspora Uzbekistana: vekhiistorii. Natsional'nyy universitet Uzbekistanaim. M.Ulugbeka. Tashkent. 424 s.
14. Krasnobayevaya N.L. (2013) Naseleniye Kazakhstana v kontse KHÍKH – pervoy chetverti KHKH veka. S.15
15. Kusainova ZH.D. (2000) Istoriografiya natsional'no-osvoboditel'nogo dvizheniya pod predvoditel'stvom Kenesary Kasymova (1837-1847 gg). Almaty. S.77
16. Kenesarin N.A. (2001) O deyatel'nosti Kenesary khana po tsarskim dokumentam. Regional'nyy fond Kenesary. Fond: KKH, Shifr: L254/1460, Inv.№0002213601. Almaty. 254 str. URL: <https://moluch.ru/archive/113/29258>.
17. Krasnyakova N.I. (2019) Sistema natsional'no-regional'nogoupravleniya v Rossiyskoy imperii (vtorayapolovina XVII - nachala KHKH veka). S.15
18. Levshin A.I. (2005) Opisaniye kirgizskikh ord i stepey. Pavlodar. 212 str. S.14
19. Namangani Fazli. (1821) Umar-name. Istoricheskoye sochineniye. S.23
20. Nazarov F. (1968) Zapiski o nekotorykh narodakh i zemlyakh sredneychasti Azii. Moskva. Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury. S.39 <https://ru.wikisource.org/wiki>
21. Nalivkin V.P. (1913) Tuzemtsy ran'she i teper'. Tashkent. Turkestanskoye tovarishchestvo pechatnogodela.S.5.
22. Mezhev V.I. (1873-1888) Turkestanskiy sbornik. Fond Natsional'noy biblioteki im.A.Navoi.Respublika Uzbekistan.SPB. S.94
23. Potanin N.I. (1856) Zapiski o Kokandskom khanstve khorunzhego Potanina (1830 gody) // Vestnik RGO. CH.18. S.254-289.
24. Smirnov Ye.Syr-Dar'inskaya oblast'.Opisaniye, sostavleniye poofitsial'ny mistochnikam.SPb, 1887. S.45 <https://www.academia.edu/>
25. Sugirbaeva G.D. (2000) Uzbekskoe naseleniye Kazakhstana v 20-30-e gody HH veka: problemyistorii i ikul'tury. S.45
26. HanykovA. (1851) Poezdka Pospelovai Burnasheva v Taskent v 1800 godu // Vestnik Imperatorskogo russkogo georgaficeskogo obsestva na 1851 god. C.I., kn.1-a.Geografia istoriceskaa, VI. S.2

Сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) **Торгаутова Шолпан Аширалиевна** - докторант I курса образовательной программы8D01601 - «Подготовка педагога истории» Южно-Казахстанского педагогического университета им.Ө.Жәнібеков, начальник Научного центра «История и этнология» Южно-Казахстанского исследовательского университета им.М.Ауэзова. Казахстан город Шымкент, torgautova82@mail.ru

FTAXP: 03.02

<https://orcid.org/0009-0008-4017-8678>

<https://orcid.org/0000-0001-5859-4487>

¹Манзу Б.Қ., ²Найманбаев Б.Р.

¹тарих ғылымдарының магистрі. Мұғалім. «Парасат» колледжі. Шымкент, Қазақстан

²тарих ғ.д., профессор. Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ. Шымкент, Қазақстан

**ТҮРКІ ЖӘНЕ ИСЛАМ МӘДЕНИЕТТЕРІНІҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯҒА ЫҚПАЛЫ:
ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕР МЕН ТАЛДАУЛАР**

Автор-корреспондент: manzu.beka1@mail.ru

Түйін: Бұл мақалада Түркі және Ислам мәдениеттерінің Орталық Азияға ықпалы тарихи, мәдени және әлеуметтік тұрғыдан жан-жақты қарастырылады. Түркі халықтарының аймақтағы рөлі мен Ислам дінінің таралуы нәтижесінде қалыптасқан өркениеттік өзгерістер зерттеледі. Археологиялық деректер, тарихи құжаттар және әдеби мұралар негізінде мәдени синтездің қазіргі қоғамдағы маңызы ашылады. Ислам мәдениетінің тіл, құқық, білім жүйесіне тигізген әсері, сондай-ақ архитектура, өнер және философия салаларындағы ықпалы сараланады. Ортағасырлық ғұламалар – Әл-Фараби, Ибн Сина, Жүсіп Баласағұн және басқа да ойшылдардың ғылыми жетістіктері сипатталады. Мақалада Ислам құндылықтарының дәстүрлі дүниетаныммен өзара әрекеттесуі мен мәдениетаралық байланыстарға қосқан үлесі талданады. Сонымен қатар, Исламның әлеуметтік әділеттілік, білім беру және гуманизм идеяларын қалыптастырудағы рөлі атап өтіледі. Аймақтағы тарихи тұлғалардың мәдениет пен ғылымның дамуына қосқан үлесі ерекше көрсетіледі, бұл олардың өркениетаралық диалогты нығайтуға ықпал еткенін дәлелдейді. Орталық Азияның мәдени мұралары мен Ислам өркениетінің өзара ықпалдастығы аймақтың бірегей мәдениеті мен рухани құндылықтарының қалыптасуына ықпал еткені айқындалады.

Кілт сөздер: Орталық Азия, түрік, мәдениеті, ислам, философия, рухани, этникалық, дін, аймақ

МРНТИ: 03.02

<https://orcid.org/0009-0008-4017-8678>

<https://orcid.org/0000-0001-5859-4487>

¹Манзу Б.Қ., ²Найманбаев Б.Р.

¹магистр истории. учитель колледжа «Парасат». Шымкент, Казахстан

²д.ист.н., профессор ЮКПУ им.Ө.Жәнібеков. Шымкент, Казахстан

**ВЛИЯНИЕ ТЮРКСКОЙ И ИСЛАМСКОЙ КУЛЬТУР НА ЦЕНТРАЛЬНУЮ АЗИЮ:
НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И АНАЛИЗЫ**

Автор-корреспондент: manzu.beka1@mail.ru

Аннотация: В статье исследуется влияние тюркских и исламских культур на Центральную Азию с исторической, культурной и социальной точек зрения. Рассматривается роль тюркских народов и цивилизационные изменения, вызванные распространением ислама. На основе археологических данных, исторических документов и литературного наследия подчеркивается значимость культурного синтеза. Анализируется влияние исламской культуры на язык, правовую, образовательную системы, архитектуру, искусство и философию. Описываются достижения средневековых ученых, таких как Аль-Фараби, Ибн Сина и Юсуф Баласагуни. Особое внимание уделяется взаимодействию исламских ценностей с традиционным мировоззрением и их роли в межкультурных связях. Также подчеркивается влияние ислама на развитие социальной справедливости, образования и гуманизма. Вклад исторических личностей в развитие культуры и науки доказывает их роль в укреплении цивилизационного диалога. Взаимное влияние культурного

наследия Центральной Азии и исламской цивилизации способствовало формированию уникальной культурной и духовной идентичности региона.

Ключевые слова: Центральная Азия, тюрки, культура, ислам, философия, духовность, этнический, религия, регион

IRSTI: 03.02

<https://orcid.org/0009-0008-4017-8678>

<https://orcid.org/0000-0001-5859-4487>

¹Manzu B.K., ²Naimanbaev B.R.

¹The history department. teacher of the Parasat College. Shymkent, Kazakhstan

²doctor of Historical Sciences, Professor of the O.Zhanbekov SKPU.Shymkent, Kazakhstan

INFLUENCE OF TURKIC AND ISLAMIC CULTURES ON CENTRAL ASIA: SCIENTIFIC RESEARCH AND ANALYSES.

Corresponding author: manzu.beka1@mail.ru

Abstract: This article examines the influence of Turkic and Islamic cultures on Central Asia from historical, cultural, and social perspectives. It explores the role of Turkic peoples and the civilizational changes brought by the spread of Islam. Based on archaeological data, historical documents, and literary heritage, the significance of cultural synthesis in modern society is highlighted. The impact of Islamic culture on language, law, education systems, architecture, art, and philosophy is analyzed. The contributions of medieval scholars such as Al-Farabi, Ibn Sina, and Yusuf Balasaguni are discussed. The article also addresses the interaction between Islamic values and traditional worldviews, emphasizing their role in intercultural relations. Furthermore, the influence of Islam in promoting social justice, education, and humanism is underscored. The role of historical figures in the development of culture and science demonstrates their contribution to strengthening civilizational dialogue. The mutual influence between Central Asia's cultural heritage and Islamic civilization is highlighted, contributing to the formation of a unique cultural and spiritual identity in the region.

Keywords: Central Asia, Turkic, culture, Islam, philosophy, spirituality, ethnic, religion, region.

Kіріспе

Орталық Азия – әлемнің тарихи және мәдени тұрғыдан аса бай аймақтарының бірі. Бұл өңір тек географиялық тұрғыдан ғана маңызды емес, сонымен қатар мәдени және өркениеттік ықпалдастықтар мен әртүрлі халықтардың тарихи байланыстары арқылы да ерекше орын алады. Түркі әлемі мен Ислам діні осы аймақтың дамуына зор ықпал етіп, оның мәдениетін, дәстүрлерін және қоғамын қалыптастыруда шешуші рөл атқарды.

Түркі халқының көшпенді мәдениеті мен Исламның Орталық Азияға келуі аймақтың тарихи және рухани дамуына үлкен өзгерістер әкелді. Түркілердің мемлекет құрған кезеңдерінде олар әскери қуат пен әлеуметтік құрылымның жаңа түрлерін енгізді. Ал Ислам діні өз кезегінде ғылым, білім, өнер, архитектура сияқты салаларда үлкен жетістіктерге жетуге мүмкіндік берді. Бұл мәдениеттердің ықпалдастығы аймақтың бірегей тарихи бейнесін қалыптастырып, көптеген халықтардың тұрмыс-тіршілігі мен дүниетанымына терең әсер етті.

Осы мақалада Түркі және Ислам әлемінің Орталық Азияның тарихи құндылықтарына әсері талданады. Мақаланың негізгі мақсаты – Түркі және Ислам мәдениеттерінің бір-бірімен ықпалдасып, аймақтың мәдени және рухани дамуына қосқан үлесін жан-жақты қарастыру. Сонымен қатар, бұл зерттеу Орталық Азияның мәдени мұрасының бүгінгі таңдағы маңыздылығын және оның қазіргі қоғамдағы рөлін түсінуге көмектеседі.

Мақаланың өзектілігі: Орталық Азия - Түркі және Ислам әлемінің мәдени және тарихи мұраларының тоғысқан аймағы. Бұл аймақтағы халықтар мен өркениеттердің дамуы Түркі мәдениетінің, Ислам дінінің, сонымен қатар олардың бірігіп жатқан әсерлерінің

нәтижесінде қалыптасқан. Түркілердің және Исламның Орталық Азия тарихына, мәдениетіне және өркениетіне әсері бүгінгі таңда әлі де өзектілігін жоймаған тақырып. Осы аймақтың тарихы мен мәдениетін тереңірек зерттеу, оның әлемдік тарихтағы орны мен рөлін түсінуге мүмкіндік береді.

Бұл мақалада Түркі және Ислам әлемінің Орталық Азиядағы тарихи құндылықтарына әсері, олардың аймақтың мәдениетіне қосқан үлесі және осы үдерістердің қазіргі кезеңдегі өзектілігі қарастырылады. Қазіргі таңда тарихи мұраларға деген қызығушылықтың артуы, аймақтағы мәдениеттің жаңғыруы мен өркендеуі – бұл тақырыптың мәнін одан әрі аша түседі.

Мақаланың мақсаты: Мақаланың негізгі мақсаты – Түркі және Ислам әлемінің Орталық Азиядағы тарихи құндылықтарына әсерін терең талдай отырып, аймақтың мәдени және рухани дамуына қосқан үлесін анықтау. Сонымен қатар, Түркі және Ислам мәдениеттерінің өзара ықпалдастығы мен Орталық Азияның қазіргі мәдени мұрасы арасындағы байланысты қарастыру.

Орталық Азияның тарихи құндылықтарына әсер еткен Түркі және Ислам мәдениеттерінің ықпалына арналған зерттеулерді жүргізген ғалымдар мен олардың еңбектері аймақтағы мәдени, рухани, әлеуметтік және саяси процестердің терең талдауларына негізделеді.

Тарихнамасы: Бұл ғалымдар Орталық Азияның мәдени мұрасын зерттеу барысында Түркі және Ислам мәдениеттерінің өзара ықпалдастығын, сондай-ақ олардың аймақтың рухани және мәдени дамуына тигізген әсерін қарастырған.

Сейітқазы Смағұлова Түркі және Ислам мәдениеттерінің өзара байланысын зерттей отырып, олардың бір-біріне ықпалы мен Орталық Азиядағы мәдениеттің қалыптасуындағы рөлін терең түсіндіреді. Ол Түркі және Ислам мәдениеттерінің синтезі нәтижесінде жаңа өркениеттің қалыптасуына назар аударады. Бұл зерттеулерде мәдениетаралық қарым-қатынас, исламның аймақтық білім жүйесіне әсері сияқты тақырыптар талданады. Еңбегі: Смағұлова, С. Түркі және Ислам мәдениеттерінің ықпалдастығы[1].

Қадырқызының зерттеулері Исламның Орталық Азияға енуі және оның аймақтық мәдениет пен әлеуметтік құрылымға әсері мәселелеріне арналды. Ол Исламның аймақтық рухани өмірге қалай ықпал еткенін, білім мен мәдениет саласындағы өзгерістерді терең зерттейді. Еңбегі: Қадырқызы, Ж. Орталық Азиядағы Ислам және оның әлеуметтік әсері[2].

Зерттеу әдістері мен теориялық талдау

Мақалада тарихи-салыстырмалы әдіс, мәдениеттанулық талдау және деректік зерттеу әдістері қолданылды. Археологиялық артефактілер мен жазбаша құжаттар негізінде Ислам мәдениетінің таралу кезеңдері мен түркілік мәдениетпен өзара әрекеттесу динамикасы зерттелді. Сонымен қатар, әдеби және философиялық еңбектердің мазмұндық талдауы арқылы мәдени синтездің ерекшеліктері анықталды. Дереккөздердегі мәліметтер салыстырылып, олардың маңызы мен сенімділігі бағаланды.

Түркі мен Исламның синтезі: Түркі және Ислам мәдениеттері өзара ықпалдасып, Орталық Азияның рухани және мәдени өркениетіне үлкен әсерін тигізді. Бұл ықпалдастық әдебиет, ғылым, өнер мен философия салаларында жаңа бағыттарды туындатты.

Исламның білім мен ғылымға әсері: Исламның таралуы Орталық Азияның білім және ғылым жүйесіне үлкен ықпал жасап, жаңа білім беру жүйелерін қалыптастырды. Сонымен қатар, Исламның құқықтық жүйесі мен әлеуметтік құрылымы аймақта маңызды өзгерістерге алып келді.

Түркілердің әскери және саяси ықпалы: Түркілердің әскери қуаты мен саяси жүйесі аймақтың дамуында үлкен рөл атқарды. Түркі мемлекеттері Орталық Азияда саяси билік пен мәдениет саласындағы ықпалын көрсетті.

Архитектура мен өнердегі ықпалдастық: Түркі мен Ислам мәдениеттерінің бірігуі Орталық Азияның архитектурасы мен өнерінде жаңа стильдер мен тәсілдерді қалыптастырды.

Түркі халқының тарихы Орталық Азиямен тығыз байланысты. Түркілердің көшпенді

өмір салты, әскери өнері, әлеуметтік құрылымы мен мәдениеті аймақтың қалыптасуында маңызды рөл атқарды. Түркілердің алғашқы мемлекеттік құрылымдары Орталық Азияның саяси картасында айтарлықтай өзгерістер әкелді. Түрік қағанатының құрылуы мен оның әскери қуаты бүкіл аймақтағы саяси тұрақтылықты қамтамасыз етіп, мәдени байланыстардың дамуына ықпал етті. Қарахандар, Селжұқтар және Қыпшақтар сияқты Түркі мемлекеттері мәдени, саяси және әлеуметтік дамуды жаңа деңгейге көтеріп, Исламның таралуына үлкен ықпал етті[3].

Түркі тілдеріндегі көне жазба ескерткіштер, әсіресе, Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк жазбалары Орталық Азия халықтарының мәдени тарихын зерттеуде аса маңызды орын алады. Түркілердің қолөнері, музыкасы мен өнері аймақтағы басқа халықтарға да әсер етті. Сонымен қатар, түркі халқының қалыптасқан әскери құрылымдары мен ұйымдастыру қабілеттері Орталық Азияның өркениеттік дамуына ықпал етті[4].

Ислам діні Орталық Азияға түркілер арқылы тарады, бірақ ол аймақтың мәдениетіне толыққанды енген кезде жаңа өркениеттің негіздерін қалыптастырды. Исламның Орталық Азиядағы таралуы білім мен ғылымды, архитектураны, әдебиет пен өнерді дамытуға ықпал етті. Бұған аймақтағы көптеген медреселер, мешіттер мен исламдық құрылыс үлгілерін жатқызуға болады. Ислам әлемінің философиясы, құқықтық жүйесі және діни сенімдері жергілікті халықтардың мәдениетіне және күнделікті өміріне терең әсер етті[5].

Орталық Азияда Исламның таралуы XI-XII ғасырларда басталып, аймақтағы мәдени, діни және әлеуметтік құрылымдарда үлкен өзгерістерге алып келді. Исламның ғылым мен білімге деген көзқарасы, сондай-ақ оның философиялық және рухани аспектілері аймақтағы халықтардың интеллектуалдық тұрғыдан дамуына ықпал етті. Мысалы, Орталық Азияның көрнекті қалаларында – Самарқанд, Бұқара, Хорезм, Мерв және Ташкентте білім беру мекемелері мен ғылыми орталықтар ашылды[6].

Исламдық сәулет өнері Орталық Азияның архитектурасына елеулі ықпал етті. Бүкіл аймақ бойынша мешіттер, медреселер, кесенелер салынды. Орталық Азиядағы архитектуралық ескерткіштердің көпшілігі Исламның мәдени әсерін көрсетеді. Самарқанд қаласындағы Регистан алаңы, Бухарадағы Исмаил Самани кесенесі, сондай-ақ Ташкенттегі Хаст-Имам кешені – Орталық Азиядағы исламдық архитектураның маңызды үлгілері болып табылады[7].

Түркілер мен Ислам арасындағы қарым-қатынас мәдениетаралық алмасуға себеп болды. Бұл кезеңде әдебиет, өнер, ғылым мен философия салаларында өзара ықпалдастық орын алды. Түркі әлемі мен Исламның мәдени байланысы Орталық Азияның мәдениетінде жаңа дәуірдің қалыптасуына ықпал етті. Қала мәдениетінің дамуы, жаңа білім беру жүйелерінің қалыптасуы және діни мектептердің ашылуы – бұл үрдістердің айқын көріністері[8].

Түркілер мен Исламның мәдени ықпалдастығын әдебиетте де көруге болады. Орталық Азияның классикалық әдебиетінде, әсіресе Әбу Насыр әл-Фараби, Ибн Сина (Авиценна), Жами және Физули сияқты ғалымдар мен ақындардың шығармашылығында Түркі және Ислам мәдениеттерінің арасындағы ықпалдастық айқын көрініс тапты. Әсіресе, Исламдық философия мен ғылымның түркілердің мәдениетіне енуі аймақтың интеллектуалдық өмірін байытты[9].

Орталық Азиядағы Түркі және Ислам мәдениеттерінің бірігуі жаңа рухани және мәдени бағыттардың пайда болуына себеп болды. Аймақтағы дін мен мәдениет арасындағы үйлесім, халықтар арасындағы байланыстар мен мәдени алмасулар, Орталық Азияның қоғамы мен рухани өмірінде маңызды өзгерістер әкелді. Сонымен қатар, мәдени ықпалдастық исламдық дүниетаным мен түркілік дәстүрлерді синтездей отырып, аймақтың этникалық, әлеуметтік және саяси құрылымдарын да өзгертуге ықпал етті[10].

Түркі және Ислам әлемі Орталық Азияның тарихи және мәдени құндылықтарына елеулі әсер етті. Түркілердің көшпенді өмір салты мен әскери қуаты, сондай-ақ Исламның білім мен мәдениет саласындағы ықпалы аймақтың өркениетінің қалыптасуында маңызды

рөл атқарды. Бұл екі мәдениет арасында тығыз байланыс орнап, Орталық Азияның тарихи мұрасы қалыптасты. Мақалада қарастырылғандай, Түркі және Ислам әлемінің өзара ықпалдастығы Орталық Азияны бірегей мәдени кеңістікке айналдырды, оның тарихи мұралары қазіргі кезде де зерттелуде.

Нәтижелер мен талқылаулар

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Орталық Азияда Ислам мәдениетінің таралуы түркі халықтарының дәстүрлі құндылықтарымен терең синтезге түскен. Тілдік, құқықтық және білім беру жүйелеріндегі өзгерістер аймақтың мәдени дамуына ықпал еткен. Әсіресе, Әл-Фараби мен Ибн Сина еңбектерінде исламдық философия мен түркілік дүниетанымның біртұтас үйлесімі байқалады. Архитектуралық ескерткіштер мен өнер туындылары исламдық өркениет пен түркілік ою-өрнектердің бірігуінің айқын көрінісі болып табылады. Бұл нәтижелер Ислам мен түркі мәдениеттерінің өзара ықпалдастығының аймақтың мәдени және рухани дамуына қосқан үлесін дәлелдейді.

Түркі және Ислам мәдениеттерінің ықпалдастығы Орталық Азияның қазіргі тарихын, мәдениетін және қоғамын қалыптастыруда маңызды орын алады. Бұл зерттеу аймақтың тарихи мұрасын түсінуге және оны сақтау мен дамытуға көмектеседі.

Түркі және ислам мәдениеттері Орталық Азияның тарихында маңызды орын алады. Олардың әсері тек өткен замандармен шектелмей, қазіргі қоғамда да өз көрінісін табуда. Ғылыми зерттеулер мен талдаулар бұл ықпалды тереңірек түсінуге мүмкіндік беріп, аймақтың мәдени және тарихи мұрасының маңыздылығын көрсетеді. Бұл мәдениеттердің Орталық Азияға ықпалы әлі күнге дейін өзекті және маңызды болып қала береді, әрі олардың келешек ұрпақ үшін маңызы зор.

Қорытынды

Қазіргі кезеңде түркі және ислам мәдениеттерінің Орталық Азияға ықпалына арналған көптеген ғылыми зерттеулер мен талдаулар жасалған. Орталық Азиядағы мәдениетаралық байланыстарды зерттеу үшін тарихи, антропологиялық, археологиялық және филологиялық әдістер қолданылады. Мысалы, түркі мәдениеті мен ислам діні арасындағы байланыстарды талдайтын зерттеулер аймақтағы мәдени алмасу процесін және оның қазіргі қоғамдағы ықпалын түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Smagulova, S. Turki jane Islam mádeniетteriniń yqpaldastygy. Almaty: Qazaq ýniversiteti, 2013. 120 b.
2. Qadyrқызы, J. Ortalyq Aziadaғы Islam jáne onyńáleýmettik áseri. Almaty: Bilim, 2008. 150 b.
3. Joldasbekov, B. Túrkielerdiń tarihy jáne mádeniетi. Astana: Qazaqstan ýniversiteti, 2003. 200 b.
4. Abaev, S. Túrki mádeniетi jáne Ortalyq Azia. Almaty: Gýlym, 2000. 250 b.
5. Qadyrgalı, T. Ortalyq Aziadaғы Islamnyń taralýy. Tashkent: Shygys ýniversiteti, 2005. 180 b.
6. Nurmagánbetova, J. Ortalyq Azianyń Islam tarihy. Almaty: Qazaq ýniversiteti, 2010. 220 b.
7. Nurtazina, A. Túrki halyqtarynyń mádeni murasy. Almaty: Atamura, 2017. 300 b.
8. Smaǵulova, A. Túrki men Islam mádeniетteriniń sintezi. Shymkent: Shymkent ýniversiteti, 2012. 160 b.
9. Aqylbekov, M. Islam jáne Túrki dástúrleri: Ortalyq Aziadaғы yqpaldastyq. Taraz: Taraz ýniversiteti, 2019. 175 b.
10. Islamova, S. Ortalyq Aziadaғы túrki jáne islam mádeniетteri. Tashkent: Orta Azia akademiasy, 2015. 210 b.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) Манзу Бексұлтан Қалдыбекұлы - тарих ғылымдарының магистрі. «Парасат» колледжінің оқытушысы, Шымкент, Қазақстан. manzu.beka1@mail.ru

IRSTI: 03.02

<https://orcid.org/0009-0001-1522-4731>

Yermukhanova G.K.

2nd year Master's student M.Utemisov West Kazakhstan University. Ural, Kazakhstan

**HISTORY OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT
OF ZHANIBEK DISTRICT (1922-2024)**

Corresponding author: yermukhanova.gulfiya@bk.ru

Annotation: This article examines the culture and the history of socio-economic development of Zhanibek District of the West Kazakhstan region from the initial years of the XX century to the present. The history of the formation of the Zhanibek district was studied, where it began with the foundation of the district up to the present time, and the article also described the reasons for the name of the district. There are several versions of the reasons for calling it "Zhanibek", these versions are also considered in the article. The name of the district is associated by one researcher with a sixteen-to seventeen-year-old horseman named Zhanibek, who showed courage during the Kazakh-Kalmyk war of the XVIII century, others with the Golden Horde Khan Zhanibek Khan, the son of the Russian Khan, others with the name of the old plague near the district. In addition, the article discusses the animal husbandry of the district, shows the indicator of the number of livestock and the amount of arable land in it from 1917 to the present. The article describes the current socio-economic situation of Zhanibek district, where, according to the report in 2024, the gross agricultural output, the current number of livestock, the issue of government assistance to children from low-income families was considered. In addition, the issues of sports development in the district, including the construction of sports complexes, encouraging youth participation in sports, opening new sports facilities, and modernizing parks, are considered in this article. The history of socio-economic development of Zhanibek district was studied using archival documents, encyclopedias, references about the district, newspapers and magazines.

Keywords. Zhanibek, district, Talov village, railway, grain, theater, agriculture, school.

FTAXP: 03.02

<https://orcid.org/0009-0001-1522-4731>

Ермуханова Г.Е.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің 2 курс магистранты
Орал, Қазақстан

**ЖӘНІБЕК АУДАНЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК - ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУ
ТАРИХЫ (1922-1924 ЖЖ)**

Автор-корреспондент: yermukhanova.gulfiya@bk.ru

Аңдатпа: Бұл мақалада Батыс Қазақстан облысы Жәнібек ауданының XX ғасырдың бастапқы жылдарынан бастап қазіргі кезге дейінгі әлеуметтік-экономикалық даму тарихы, мәдениеті зерттелді. Және Жәнібек ауданының құрылу тарихы зерттеліп, онда ауданның негізінің қалануынан бастау алып, қазіргі кезге дейінгі тарихы зерттелді, сонымен қатар мақалада аудан атауының себептері де сипатталды. «Жәнібек» деп аталу себептеріне бірнеше версиялар бар, мақалада сол версиялар қарастырылған. Ауданның аталуын зерттеушілердің бірі XVIII ғасырдағы қазақ-қалмақ соғысы жылдарында ерлік көрсеткен он алты-он жеті жасар Жәнібек атты жылқышымен байланыстырса, енді біреулері Алтын Орда ханы Орыс ханның ұлы Жәнібек ханмен байланыстырса, тағы біреулері аудан маңындағы ескі оба атауымен де байланыстырады. Сонымен қатар мақалада ауданның мал шаруашылығы қарастырылып, ондағы 1917 жылдан бастап қазіргі кезге дейінгі мал саны мен егістік көлемінің көрсеткіші көрсетілген. Мақалада Жәнібек ауданының қазіргі кездегі әлеуметтік-экономикалық жағдайына сипаттама беріліп, онда 2024 жылы есеп бойынша, ауыл

шаруашылығының жалпы өнім мөлшері, қазіргі кездегі мал саны, аз қамтылған отбасындағы балаларға үкімет тарапынан көрсетілген көмек мәселесі қарастырылды. Сонымен қоса ауданда спортты дамыту мәселесі, яғни спорт кешендерін салу, спортқа жасөспірімдерді тартып, спорт түрлерін ашу, саябақ жаңғырту мәселелері осы мақалада қарастырылған. Жәнібек ауданының әлеуметтік-экономикалық даму тарихы - архивтік құжаттарды, энциклопедияларды, аудан туралы анықтамаларды, газет-журналдарды пайдалана отырып, зерттелді.

Кілт сөздер: Жәнібек, аудан, Талов ауылы, темір жол, астық, театр, ауыл шаруашылығы, мектеп.

МРНТИ: 03.02

<https://orcid.org/0009-0001-1522-4731>

Ермуханова Г.Е.

Магистрант 2 курса. Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова.

Уральск, Казахстан

ИСТОРИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ЖАНИБЕКСКОГО РАЙОНА (1922-2024ГГ.)

Автор-корреспондент: yermukhanova.gulfiya@bk.ru

Аннотация: В данной статье изучены культура и история социально-экономического развития Жанибекского района Западно-Казахстанской области с первых лет XX века до наших дней. И была изучена история образования Жанибекского района, с момента основания до настоящего времени, а также описаны причины названия района в статье. Есть несколько версий причин, по которым район называется «Жанибек», в статье рассматриваются эти же версии. Один из исследователей связывает название района с шестнадцатилетним Жанибеком, который проявил героизм в годы казахско-калмыцкой войны XVIII века, другие связывают хана Золотой Орды с Жанибек-ханом, сыном русского хана, другие связывают с названием старой чумы в окрестностях района. Кроме того, в статье рассматривается животноводство района, в котором отражены показатели численности и пашни скота с 1917 года по настоящее время. В статье дана характеристика социально-экономического положения Жанибекского района в настоящее время, в котором, согласно отчету за 2024 год, рассмотрены вопросы валовой продукции сельского хозяйства, численность скота в настоящее время, оказание помощи детям из малообеспеченных семей со стороны правительства. Также в данной статье рассматриваются вопросы развития спорта в районе, то есть строительства спортивных комплексов, привлечения к спорту подростков, открытия видов спорта, модернизации парка. История социально-экономического развития Жанибекского района изучена с использованием архивных документов, энциклопедий, справок о районе, газет и журналов.

Ключевые слова: Жанибек, район, село Талов, железная дорога, зерно, театр, сельское хозяйство, школа.

Introduction

Although Zhanibek district was founded in 1922, the history of its creation goes even deeper. The district began to be founded in 1904 in connection with the construction of the Ural-Ryazan railway. Gradually, houses were built near the railway and streets were erected. For example, the names of Kirov and Moskovskaya streets, which appeared at that time, remained in use until yesterday. Later, the name of Kirov Street was changed to Sh.Mazhitov Street, and the former Moskovskaya Abay Street. At the moment, the road to the district has been laid and completely put into operation. The houses are fully equipped with gas and water. Trade is well developed in the district, trade relations with the Volgograd region of the Russian Federation are well established.

Research results

Zhanibek district was established on May 31, 1922 (approved by the Central Executive Committee of the Kazakh USSR on December 31, 1922). On the basis of the decree of the Central Executive of the Kazakh SSR of May 18, 1925, the Bokei province will be liquidated and the

Bokei uyezd will be created as part of the Ural province, which will contain the Zhanibek volost with its center in the city of Zhanibek. On January 17, 1928, the province was dissolved, the Ural District was formed, which would contain 15 districts [1,2]. It was approved by the decision of the All-Union Central Executive Committee of September 3, 1928 [2,2].

One of them is the Zhanibek district, the center of which is located in the city of Zhanibek. On March 19, 1928, the city of Zhanibek was transformed into a rural settlement. In January 1932, the Central Committee of the CPSU(b) considered it necessary to create regions in Kazakhstan. On February 20 of this year, by the resolution of the All-Union Central Executive Committee, the West Kazakhstan region with 14 districts will be created. The center of the Zhanibek district will be the village of Zhanibek. The district is located in the western part of the region and borders on Volgograd (former Stalingrad, Pollasovka district) and Saratov region (Novouzen district) in the north-west, Kaztalovsky district in the East, and Bokeyorda districts in the South [1,2].

Zhanibek district was founded in 1922, but it was founded in 1904. The Ryazan-Ural Railway began to be built through the Zhanibek land in 1900. The work on laying the railway to the city of Astrakhan lasted 4 years [3,12]. The length of this Railway, which runs through the territory of Zhanibek district, is 29 kilometers [4,2]. In connection with the construction of the Ural-Ryazan (now Privolzhskaya) Railway, which was put into operation in 1904, the first houses of the village began to be erected along the railway. For example, a two-row wooden house on Station Street (now named after H. Churin) was built by the merchant Vishnevka F. A. Korobov in 1904. The construction of the first houses in the village dates back to 1904. In those years, local residents were not allowed to build houses in places other than along the railway.

As a result, gradually the settlement along the railway expanded, and in 1914 the population reached 2 thousand people. Gradually, oil and bread factories, steam mills and 4-5 windmills, agricultural machinery associations, a food processing plant, construction, transport enterprises, 11 farms and partners, production cooperatives appeared in the village. Of course, there was no specific plan for the construction of the village. However, the presence of straight streets and large squares indicates that the original builders of the village followed specific architectural principles [5,1].

The construction of the railway in the village of Zhanibek facilitated the establishment of private shops, hospitals, and educational institutions, as well as the growth of culture and education. The other side of the railway was called Stepnovka settlement, and two streets were built for residents. After the establishment of the Soviet government, an elementary school was located on the lower floor of a two-story house located on this place, and the Stepnovka village council was located on top, which was under the jurisdiction of Tsaritsyn (now Volgograd) County. The front of the railway was called the Zhanibek village council and belonged to the Horde province. Vokzal, Svobodnaya, Moskovskaya, Astrakhanskaya, Bolnichnaya, Kirov streets are located on this place. A kilometer after Kirov street, there was a small village called Irtysh. The overwhelming majority of the inhabitants of that village consisted of Russians, Tatars and Latvians [6,8].

Zhanibek region is a steep history. You can also see the silos of Zhangir Khan, whose life is inextricably linked with this region. According to the information in the historical novel «Naryn» by the famous scientist K. Kasenov, the summer residence of Zhangir Khan, founded in 1837 on the territory of Kolborsy of the Zhanibek region, was the residence where he lived and worked in the summer months. It turns out that the ruler of the country, including November-March, spent about 5 months in the Horde, where he ruled, and the remaining six months in the summer he would sit in this Kolborsy. The Khan Horde was the Khan Horde of bokeylik, and the Kolborsy became the summer horde of Zhangir Khan, adopting and ruling resolutions related to the socio-economic development of this region. In his free time he would go to hunt with his soldiers and rest with his wife Fatima in the midst of a beautiful nature of the city. Zhangir Khan died in August 1845 and was buried in Kolborsy. At the request of the Khan's relatives, in accordance with the decree of the secretariat of the Tsar of Russia in 1849, four years later, Zhangir's body

was brought to the Horde, where he originally ruled and was reburied there. After the death of Zhangir Khan, in 1848, the territory of Kolborsy was bequeathed to his brother Shangerei Bokeev, who was born together with the Khan [3,9].

There are several versions of the reason why Zhanibek district is called Zhanibek. One of them was a small Kazakh village near the end of the XVIII century during the hostilities between the Kazakhs and the Kalmyks in the Volga region, that is, in the days of hostilities, where the current district center stands. The men of the village sat down on their horses and went to the saddle, and there was a young horseman in the country, about sixteen or seventeen years old. Suddenly Kalmyks can be seen in the distance, who are trying to ambush the village. Zhanibek, who immediately noticed that the enemy was coming, gathered his horses from the field and drove back. The enemy is many, he is alone. If they do not find a way, the defenseless women and children left in the village, the old ones will be chopped to the Kalmyk sword. What should be done? The young man came to a quick decision, tied an old stuffed animal to the horse's tail, leather and leather, and continued to chase a herd of horses in front of him. The dust born from the hooves of horses and the rustling of tulak-skin, dragged to the ground, rises to the sky. Kalmyks, who stood on the hill of the village, looked at the horses, who were nervous and nervous, «Oh, these Kazakhs sound the alarm, they are riding! The thief was not lucky enough to come, we can fight back», he said, turning away from the road. So Zhanibek, the horseman, saved his native village from the Kalmyk ambush. In honor of him, this place was called «Zhanibek village» [p.7,8].

Another version of the reason for the name of the Zhanibek district is that the elders and intellectuals of the Zhanibek district, based on documents from the archives in Astrakhan, associate the name "Zhanibek" with the name of the famous Khan who ruled the Golden Horde in 1342-1357 BC, and also identify the land name with the old mounds located at a distance of 17-18 kilometers on the northern side of the village of Zhanibek.

In this «Zhanaturmys» burial ground in Zhanibek district, researchers of the West Kazakhstan Regional Center for history and archeology found a coin of the era of Zhanibek Khan, which was cast in the mint in Gulstan in 1353-1354. «Zhanaturmys» is a settlement in the modern Kamystinsky rural district. On one side of the coin, which was cast during the reign of AZ-Zhanibek, the words «Al-Sultan Al-GADL gaziz Zhanibek Khan» were marked with an Arabic letter, on the other – «Harb/Sy/ Gulstan al-Jadid».

Ambassador Alexei Tevkelev, a translator for secret affairs of the Foreign Affairs College of Tsarist Russia, is sent by the government of Anna Ioanova as a special representative to the Kazakh fields to inform that the Kazakhs of The Younger Zhuz came under Russian rule in 1731. A. Tevkelev's expedition passed the nearby villages of Kaisatsk and Vishnevka to Zhanibek and worked for several days in the village of Zhanibek. In connection with this historical event, the first secretary Shynbai Sharafeddinov, who headed the Zhanibek district party committee from 1985 to 1988, in 1987 in the middle of the road with the village of Vishnevka of the Pallasovsky District of neighboring Russia, 3 km from the village of Zhanibek wrote on a large plaque «The expedition of the Russian ambassador Alexei Ivanovich Tevkelev took place here» [3,9 - 10].

The main occupation of the population of the district was Agriculture (Animal Husbandry and agriculture). In 1917, Kazakhs began to engage in agriculture. If in 1917 each Kazakh family had 1.9 hectares of arable land, then in 1928 it reached 2.3 hectares. Agriculture is quite developed, although only 18 percent of the area's land is suitable for plowing. It was influenced by both the crust of the earth with black and brown soils and the presence of a railway connected with the Saratov agricultural district. This contributed to the arrival of nomads from Russia engaged in agriculture. Among the cultivated crops, white wheat was in the first place, then mustard, sunflower, millet, oats, barley, rye were sown. The Kazakhs have long been engaged in animal husbandry in this vast field. It was their historical farming tradition. Pastures accounted for 68.8 percent of the total land area. Agriculture flourished in the West and north of the area, and livestock flourished more in the south and East. There were more cattle than sheep. But after the

revolution, the number of livestock decreased by 45.1 percent. In 1917, the number of livestock was 130,934, in 1928 it decreased by 59,120 heads, including 7,206 horses, 25,211 cattle, 5,569 camels, 14,995 sheep and 6,139 goats [1.2].

Zhanibek district made significant progress in the production of agricultural products in the pre-Independence years. For example, in the village of Talov, the volume of production of agricultural products in 1966 reached from 1505 thousand rubles to 3599 thousand rubles in 1970. As a result of improving economic work, it was possible to effectively use land and finance. In 1966, 1,416 catfish were produced for every 100 hectares of agricultural land, and in 1970 this figure increased by 2.3 times. The strengthening of the state farm economy, the increase in the efficiency of social production influenced the increase in wages of workers and employees. 1966 if each worker received an average salary of 1010 rubles, in 1970 it increased by 1531 rubles. That is, the salary of each employee in 1970 increased by an average of 1.5 times. In addition, the workers were awarded a prize of 300 thousand rubles [8,2].

The village of Talov, Zhanibek district, in the pre-Independence Years was famous for its breeding livestock. The Kazakh white-headed cattle were bred and sold to other places. For example, in the 1970s, 2,830 heads of breeding stock were sold in four years. In 1974, an average of 106 calves were obtained from every hundred cows. Breeding animals of the village of Talov have always won prizes at agricultural exhibitions in Moscow. Farmers did not lag behind the herders. They received stable yields from their crops, introducing into production the latest innovations on the way to raising the culture of Agriculture. For example, according to the five-year plan of 1971-1975, the State Farm was planned to deliver 306 thousand quintals of grain, while the state warehouse delivered 318 thousand quintals of grain, and the plan was overfulfilled [9,2].

Culture. In 1936, with a book fund of 500 copies, the library was opened for the first time under the name «Red Banner». From the first year of its foundation, the library has become a frequent destination for many. In those years, the library staff worked tirelessly in order to convey knowledge and information to the general public. And in 1938, the basis of the Zhanibek people's theater was the collective farm theater. A special place in the history of the theater was occupied by the play «Sister» by D. Isabekov and the performances «Enlik-Kebek», «Ayman-Sholpan», «Karakoz». The theater director first met M. Gumarov is appointed, then since 1987 his student K. Yermukanov holds this position.

Since 1946, 1 film installation and 2 mobile film installations have been operating in the Zhanibek district center. On collective farms, films were staged with horse-drawn carriages, which aroused the people's passion for cinema. The films released at that time were of great educational value and content. On November 22, 1962, The New Spartak cinema was completed and put into operation in the district center. In January 1969, the name of the cinema was changed to the cinema named after the «50th anniversary of the Komsomol» [10,38-39].

In 1962, the eight - year boarding school named after Abai was opened for children of shepherds and shepherds in a remote settlement, which operated from then until August 1987. In 1987, the boarding school was closed due to the opening of dormitories at rural schools.

In the pre-Independence period, Zhanibek had a workshop for the production of sausages and lemonade, a bread factory, a shop for the production of baypak, an elevator, and an oil plant.

In 2011 according to data, small business was developing in the district, 689 private entities and 23 legal entities were registered in the district. 1189 people work in this industry. There are 86 shops, 3 supermarkets, 3 restaurants, 5 cafes that provide residents with food, clothing and other everyday goods, 4 pharmacies equipped with the latest storage facilities, 3 fuel stations, 1 Service Station, 2 hairdressers, 1 clothing store, 1 sauna, 2 hotels, 2 markets. The volume of production and work of small businesses is 1 billion 814 tenge. The tax from them is about 30 million tenge [11.20].

Speaking about the current indicators of socio – economic development of the district, akim of the district Timur Shiniyazov reported at a press conference on the work carried out in the

district and noted the importance of the agro-industrial complex for the economy of the district. The agricultural sector is the main source of income for more than half of the population. Today, there are 418 agricultural structures in the district. The gross agricultural output is 5,569.3 million tenge. Now, the growth trend of livestock in the district has remained, cattle - 77057, sheep and goats - 76705, horses-21306, camels-109. 11 agricultural production cooperatives are registered and operating in the district. One of them is engaged in service, another-in crop production, nine-in the breed transformation of large animals. The number of breeding animals is growing in the district, for example, last year there were 35 breeding farms in the district, today their number reaches 38. Since the beginning of the year, 225 farms have purchased 421 heads of breeding bulls and are participating in the breeding work. However, last year, due to drought and excessive reproduction of saigas, there were difficulties in creating the necessary reserves, as well as providing agricultural structures and the population with a sufficient amount of animal feed.

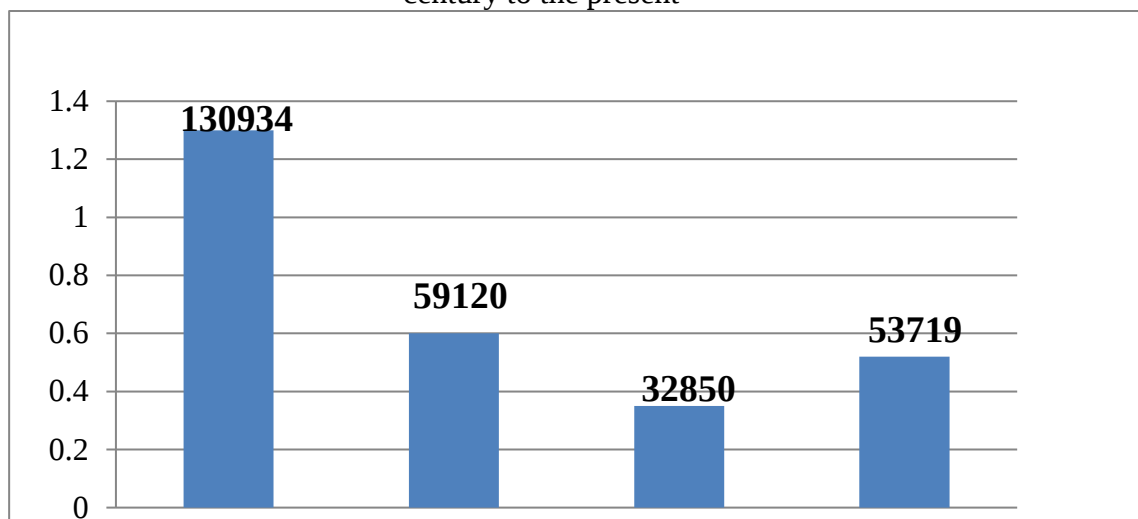
To date, 1044 small and medium-sized businesses are registered in the district. 984 of them work, providing 1402 people with jobs. According to the latest data, 4 projects worth 68.5 million tenge have been implemented in the district, 4 jobs have been opened. 5.4 billion tenge of investments were attracted to fixed assets.

In order to provide housing for socially vulnerable segments of the population, by the end of the year, 28 residential buildings were planned to be built in rural settlements. Work is underway to provide the population of the district with high-quality drinking water. Of the 18 settlements in the region, 16 are provided with drinking water. Drinking water pipes are also being modernized.

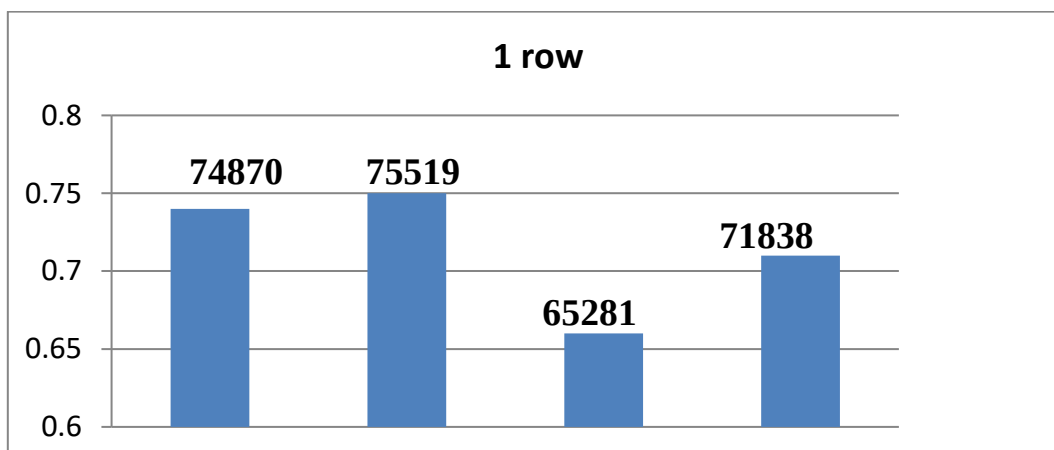
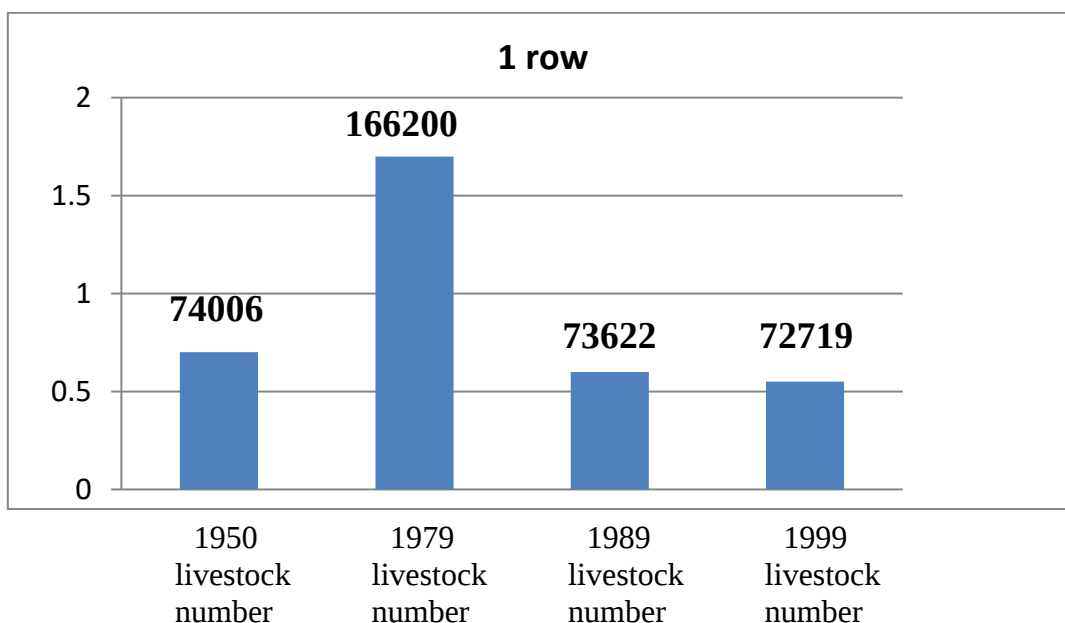
To date, there are 14 general education schools in the district. There are 9 kindergartens and 3 Institutions of additional education. 2537 students study in schools. In all educational institutions, students are provided with hot meals. In preparation for the 2024-2025 academic year, 177 students were provided with financial assistance at the expense of the Universal Education Fund, and 25 children from 15 families were provided with assistance in the amount of 387,000 tenge within the framework of the «road to school» campaign. It is planned to build a modern sports facility in the district - a fitness room. 175 million tenge is provided for the implementation of the project from the local budget [12.5 p]. At the same time, according to the requirements of today, there is a vocational guidance school for young people, an educational vocational technical school, a clay school, a sports school, an office for pedagogical and psychological correction that needs to be corrected for health reasons [10.79].

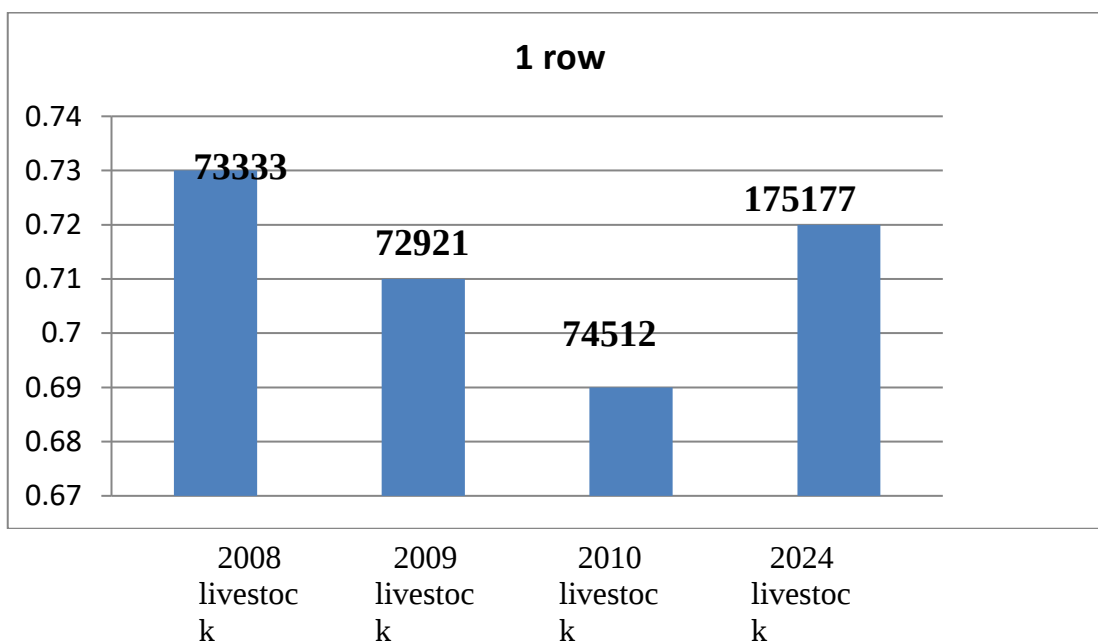
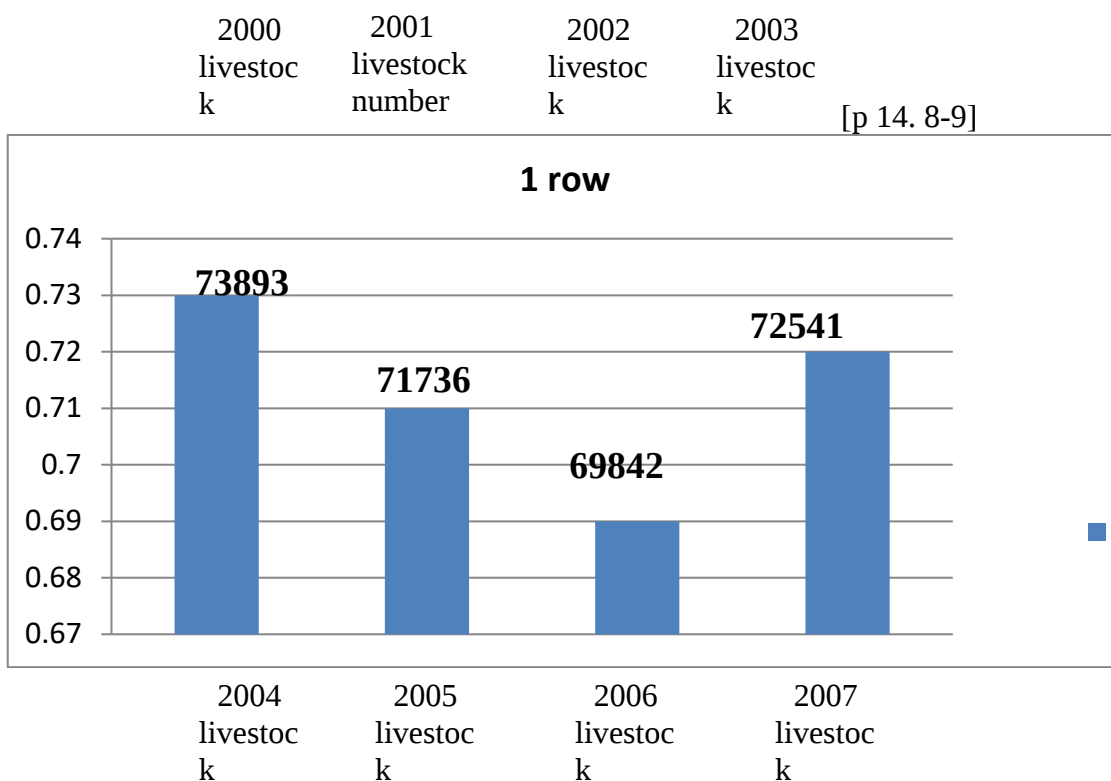
As for sports, in 2020, on the eve of Nur-Sultan's day, an equestrian complex "Zhailau" was opened in the district, located on the eastern side of the village of Zhanibek. The construction of the complex was attended by residents of the village, such as Serik Dauletov, who knew the value of horse cattle from a young age, connected the traditions of his ancestors, raised horses from the field, Bibolat Shagirov, who put horses on the ground, and graduates of the secondary school named after T. Zharokov in 1980. On each part there is a sign (sign) with the name of the horse, color, age, breed, gender, sport, and names of the riders. Horses are mainly involved in such national sports as Baiga, kokpar, to hung tenge, to shot jamby, and audaraspak. The complex also provides rooms where riders bathe and change clothes, and guards sit. One of the walls of the complex is fenced so that the horses can move freely, and the ceiling is covered so that there is a shadow. In addition, in order to develop national sports and art, the akimat of Zhanibek rural district built and put into operation the asyk shooting range «Altyn saka» at the intersection of M. Iksanov and K. Musin streets in the district center. The image of the Golden saka, which fell from the front, is skillfully depicted on the prominent part of the square. This year, the recreation park, located on A. Imanov Street in the district center, was reconstructed and put into operation. On 1326 square meters of the recreation park embossing plates were laid and 3 pieces of lighting lamps were placed. The fountain was completely renewed. The seats were installed [13.9 p].

Indicator of the livestock number in Zhanibek district from the initial period of the XX century to the present

1917 livestock number 1928 livestock number In the period of the WW II livestock number 1946 livestock number

Indicator of arable land area of Zhanibek district

Cereals	1917	1944	1950	2001	2003
White wheat	16790ha	2500 ha	2536 ha	7338 ha	11,407 ha
Millet	-	4200 ha	2128 ha	100 ha	-
Rye	-	1345 ha	1120 ha	220 ha	-
Barley	-	1500 ha	422 ha	3177 ha	2320 ha
Mustard	5882 ha	2945 ha	2163 ha	-	

Conclusion

Zhanibek district is one of the settlements located far from the region. The district is located 500 kilometers west of the Regional Center. The land area is 8.2 thousand square km. The center is Zhanibek village. It consists of 9 rural districts and 18 settlements. Of these, 5 are strategic, 4 are support, and 3 are satellite. The name of Zhanibek district was changed to Zhanibek by the decree of the president of the Republic of Kazakhstan dated March 20, 2000. The population is 16,147 people. Zhanibek borders the West Kazakhstan region with Russia, borders the Volgograd region of Russia in the West and the Saratov region in the northwest.

In 2022, the 100th anniversary of the Zhanibek district was celebrated at a high level. Guests from all over the world were greeted with respect, a grand concert, horse races, various sports competitions, competitions of poets were organized, and the anniversary evening ended with a salute. Singers Aikyn Tolepbergen and Zhuldyz Omirgali, Yernar Aidar were invited to the concert from Almaty.

Currently, one of the big problems in Zhanibek is the problem of animal feed. This year, due to the low rainfall, the price of forage has increased, and the number of deer is eating grass. This had a negative impact on the development of animal husbandry, as a result of which the number of livestock began to decrease. In connection with the increase in the cost of animal feed and the increase in the number of saiga, deputy of the Senate of the Parliament of the Republic of Kazakhstan Arman Utegulov, deputy of the regional akimat Kaliyar Aitmukhambetov visited the district this summer. This was announced on the pages of the Ural region and the Shugyla newspaper. The newspaper Shugyla is a source of information published once a Friday in Zhanibek district.

Әдебиеттер тізімі

1. Архивтік анықтама (Жәнібек ауданы тарихы) - /В.Иночкин Орал қ - 2000 жыл (26). «Жәнібек Ауданының Мемлекеттік Архивы», Жәнібек ауылы Мажитова көшесі, 103 ғимарат / Архивный материал (история Жанибекского района) - /В. Иночкин г. Уральск - 2000 год (стр.2). "Государственный архив Жанибекского района", село Жанибек улица Мажитова, здание 103 / Archive information (History of Zhanibek district) - /V.Inochkin, Ural - 2000 (p.2). «State archive of Zhanibek district», Zhanibek village, Mazhitov street, 103 building
2. Жәнібек ауданы туралы анықтама –/ Д. Күсайынов, Е.Мұқаев Орал қ. - 1992 жыл (2 б) / Материал о Жанибекском районе - / д. Күсайынов, Е. Мукаев г. Уральск - 1992 год (стр 2) / Information about Zhanibek district –/ D. Kusainov, E.Mukaev, Ural. - 1992 (p.2)
3. Жәнібек ауданы энциклопедиясы –/Ж.К. Абдолов, А.Х.Молдағалиев, А.Б. Бактығалиев, Ә.Ә. Қуанғалиева, Г.Т.Төреғалиева А.М. Уәлиев - Жәнібек ауданы 2022 жыл (9-10-126) / энциклопедия Жанибекского района - / Ж. К. Абдолов, А. Уалиев-Жанибекский район 2022 год (стр 9-10-12) / Encyclopedia of Zhanibek district – / Zh.K. Abdolov, A.Kh.Moldagaliyev, A.B.Baktygaliev, A.A.Kuangaliyeva, G.T.Toregaliyeva, A.M.Ualiyev – Zhanibek district 2022 (p.9-10-12)
4. Орал өңірі – «Өсіп өнген өңірім» -/А.Атаев – 25.09. 2012ж. (26) / Приуралье – «Моя родина» А.Атаев – 25.09. 2012ж. (стр 2) / Приуралье –«My country» A.Atayev – 25/09/2012. (p.2)
5. Октябрь туы- «XX ғасырдың басы»-/В. Иночкин - 27 тамыз 1991 жыл. (16) / Октябрьский флаг - "начало XX века" - /В. Иночкин-27 августа 1991 года. (стр 1) / October flag - "the beginning of the 20th century" - /V. Inochkin – August 27, 1991. (p.1)
6. Шұғыла – «Жәнібектегі теміржол туралы» -/Н.Жапақов - 25 мамыр 2012 жыл (86) / Шугыла- » о Жанибекской железной дороге "- / Н. Жапаков - 25 мая 2012 года (стр 8) / Shugyla- “about the Zhanibek railway”- / N. Zharakov – May 25, 2012 (p.8)
7. Жайық ардагері- «Жәнібек атауы қайдан шыққан?»-/С.Ықсанғали - 16 қыркүйек 2004жыл.(86) / Жайық ардагері - «Откуда взялось название Жанибек?»-/С. Ихсанғали - 16

сентября 2004 года.(стр 8) / Жайық ардагері - «Where did the name Zhanibek come from?»-/S. Ikhsangali – September 16, 2004 (p.8)

8. Орал өңірі –«Бесжылдық төрт жарым жылда орындалды»-/ Г.Панченко 1971 ж. 26 март (26) / Приуралье – «Пятилетка исполнена за четыре с половиной года» - / Г. Панченко 26 марта 1971 г.(стр 2) / Приуралье – «The fifth completed in four and a half years» - / G.Panchenko, May 26, 1971 (p.2)

9. Орал өңірі –«Коллективті бастай отырып»-/ К.Асанов -1975 ж 26 май (26) / Приуралье- «начав коллектив» -/ К.Асанов -1975 г. 26 май (стр 2) / Приуралье- «beginning of a collective» -/ K.Asanov -1975, May 26 (p.2)

10. Жәнібек энциклопедиясы -/ Г. Бәсирова, Т. Гусманов, Н.Жапақов, Е.Жүсіпов, Д.Искакова, В.Иночкин —Жәнібек 2006 ж (38-39,796) / Энциклопедия Жанибекского района - / Г. Басирова, Т. Гусманов, Н. Жапаков, Е. Жусупов, Д. Искакова ,В. Иночкин - Жанибек 2006 (стр 38-39,79) / Encyclopedia of Zhanibek district - / G.Basirova, T.Gusmanov, N.Zhapakov, E.Zhusupov, D.Iskakova ,V.Inochkin - Zhanibek 2006 (p. 38-39,79)

11. Жәнібек ауданы тарихи танымдық анықтамалық -/А.Қ. Батырханов, Н.М. Жапақов, Қ.Ж. Жүнісов, Г.С. Жұмабаева, С.А. Мамбеталиев — Орал «Полиграфсервис» баспасы 2012 ж. (206) / Жанибекский район историко-познавательный справочник - /А. К. Батырханов, Н.М. Жапаков, К. Ж. Жунусов, Г. С. Жумабаева, С. А. Мамбеталиев Орал Уральское издательство «Полиграфсервис» 2012 г. (стр. 20) / Zhanibek district historical and educational reference - /А. К. Batyrkhanov, N.M. Zhapakov, K. Zh. Zhunusov, G. S. Zhumabayeva, S. A. Mambetaliyev, Ural, Ural publishing house «Полиграфсервис» 2012 (p. 20)

12. Орал өңірі –« Шаруасы ширақ аудан»-/ Аружан Болатқызы - 2024 жыл 3 қазан / Приуралье – «Шаруасы ширақ аудан»-/ Аружан Болатовна -2024 г. 3 октября. / Приуралье – «Шаруасы ширақ аудан»-/ Aruzhan Bolatovna -2024, October 3.

13. Орал өңірі –«Жәнібек көркейіп, тотыдай түрленуде»-/ Гүлзара Тілеккабылқызы 2020 жыл 8 желтоқсан/ Приуралье –« Жәнібек көркейіп, тотыдай түрленуде»-/ Гүлзара Тлеккабыловна-2020 г. 8 декабря / Приуралье –« Жәнібек көркейіп, тотыдай түрленуде»-/ Gulzara Tlekkabylovna -2020, December 8

14. Батыс Қазақстан облысы мал құс саны «Статистикалық анықтама» -/ Батыс Қазақстан облысының статистикалық басқармасы- Орал-2005 жыл (8-966) / Численность скота и птицы В Западно-Казахстанской области –«Статистический справочник» -/ Управление статистики Западно-Казахстанской области.- Уральск -2005г (стр8-9) / The number of livestock and poultry in the West Kazakhstan region –«Statistical reference book» -/ Management of statistics of the West Kazakhstan region.- Ural -2005 (p.8-9)

15. Батыс Қазақстан облысы мал құс саны «Статистикалық бюллетень» -/ Батыс Қазақстан облысының статистика департаменті- Орал-2011 жыл (7-966)/ Численность скота и птицы В Западно-Казахстанской области –«Статистический бюллетень» -/ Департамент статистики Западно-Казахстанской области.- Уральск -2011г (стр7-9)) / The number of livestock and poultry in the West Kazakhstan region –«Statistical bulletin» -/ Department of Statistics of West Kazakhstan region.- Ural -2011 (p.7-9)

Yermukhanova Gulfiya Kurmangaziyevna - 2nd year Master's student M.Utemisov West Kazakhstan University. Ural, Kazakhstan. Тел. 87770607487. Эл.почта yermukhanova.gulfiya@bk.ru

ЖАЛПЫ ТАРИХЫ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ THE WORLD HISTORY

МРНТИ 323.1:93 (575.1)

<https://orcid.org/0000-0003-4302-4080>

<https://orcid.org/0000-0002-1225-3588>

<https://orcid.org/0009-0000-5688-4771>

¹Хайдаров М., ²Ерметов А.*, ³Хайдаров И.

¹д.ист.н., профессор Университет геологических наук Узбекистана. Ташкент, Узбекистан

²д.ист.н., профессор НУУ им.М.Улугбека. Ташкент, Узбекистан

³д.ист.н., профессор. ТГУВ. Ташкент, Узбекистан

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС В УЗБЕКИСТАНЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

*Автор-корреспондент: almaz721@yandex.ru

Аннотация: В данной статье освещается, что партийное единовластие в Туркестане сопровождалось отсутствием согласия с политическими партиями и узким пониманием толерантности в национальном вопросе. Также, несмотря на то, что большевистская партия теоретически одобряла политику «национального самоуправления» и «равноправия наций», на практике в период советской власти в СССР национальный вопрос решался односторонне, а права различных национальностей, в частности, тюркских народов, проживающих в Средней Азии, ущемлялись. Хотя официальная политика провозглашает «равноправие наций и самостоятельное определение своей судьбы», архивные данные показывают, что на самом деле в жизни было наоборот. Несмотря на то, что в декларативных законах содержались соответствующие статьи о том, что каждый народ в советском обществе имеет право жить свободно и независимо, создавать свое независимое государство, те, кто выдвигал такие взгляды, осуждались как «националисты» и подвергались репрессиям. Эти права имеют статус де-юре, и приводятся примеры того, как де-факто указывает на обратное.

Ключевые слова: национальная политика, декларация, право нации, национальные меньшинства, военный комиссар, Турк наркомпрос.

FTAXP: 323.1:93 (575.1)

<https://orcid.org/0000-0003-4302-4080>

<https://orcid.org/0000-0002-1225-3588>

<https://orcid.org/0009-0000-5688-4771>

¹Хайдаров М.*, ²Ерметов А.*, ³Хайдаров И.

¹тарих ғ.д., профессор Ўзбекстан Геология ғылымдары университеті. Ташкент, Ўзбекстан

²тарих ғ.д., профессор М.Ұлықбек ӨҰУ. Ташкент, Ўзбекстан

³тарих ғ.д., профессор. ТМШУ. Ташкент, Ўзбекстан

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДА ӨЗБЕКСТАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МӘСЕЛЕ

*Автор-корреспондент: almaz721@yandex.ru

Түйін: Бұл мақалада Түркістандағы партиялық біртұтастық саяси партиялармен келісімнің жоқтығымен және ұлттық мәселеде толеранттылықты тар түсінумен қатар жүргені айтылады. Сондай-ақ, большевиктер партиясы «ұлттық өзін-өзі басқару» және «ұлттар теңдігі» саясатын теориялық тұрғыдан мақұлдағанына қарамастан, КСРО-дағы Кеңес өкіметі кезінде іс жүзінде ұлттық мәселе біржақты шешілді, ал әртүрлі ұлттардың, атап айтқанда Орта Азияда тұратын түркі халықтарының құқықтары бұзылды. Ресми саясат «ұлттардың теңдігі және олардың тағдырын өз бетінше анықтау» деп жариялағанымен, мұрағаттық деректер өмірде керісінше болғанын көрсетеді.

Декларативті заңдарда кеңестік қоғамдағы әрбір халықтың еркін және тәуелсіз өмір сүруге, өзінің тәуелсіз мемлекетін құруға құқығы бар екендігі туралы тиісті мақалалар болғанымен, мұндай көзқарастарды алға тартқандар «ұлтшылдар» деп айыпталып, қуғын-сүргінге ұшырады. Бұл құқықтар де-юре мәртебесіне ие және іс жүзінде керісінше көрсететін мысалдар келтірілген.

Кілт сөздер: ұлттық саясат, декларация, ұлт құқығы, ұлттық азшылықтар, әскери комиссар, түрік наркомпрос.

IRSTI: 323.1:93 (575.1)

<https://orcid.org/0000-0003-4302-4080>

<https://orcid.org/0000-0002-1225-3588>

<https://orcid.org/0009-0000-5688-4771>

¹Khaidarov M., ²Ermetov A.*, ³Khaidarov I.

¹Doctor of Historical Sciences, Professor, University of Geological Sciences of Uzbekistan.
Tashkent, Uzbekistan

²Doctor of Historical Sciences, Professor of the M.Ulugbek NUU. Tashkent, Uzbekistan

³Doctor of Historical Sciences, Professor. University of Oriental Studies. Tashkent, Uzbekistan.

THE NATIONAL QUESTION IN UZBEKISTAN AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

Corresponding author: almaz721@yandex.ru

Abstract: This article highlights that party autocracy in Turkestan was accompanied by a lack of agreement with political parties and a narrow understanding of tolerance on the national issue. Also, despite the fact that the Bolshevik Party theoretically approved the policy of «national self-government» and «equality of nations», in practice, during the period of Soviet rule in the USSR, the national issue was resolved unilaterally, and the rights of various nationalities, in particular, the Turkic peoples living in Central Asia, were infringed. Although official policy proclaims «the equality of nations and the independent determination of their own destiny», archival data show that in fact the opposite was true in life. Despite the fact that the declarative laws contained relevant articles stating that every people in Soviet society has the right to live freely and independently, to create their own independent state, those who put forward such views were condemned as «nationalists» and subjected to repression. These rights have a de jure status, and examples are given of how de facto indicates the opposite.

Keywords: national policy, declaration, the right of the nation, national minorities, military commissar, Turk narkompros.

Введение

В условиях независимого национально-государственного развития многонационального Узбекистана формирование новых общественных отношений, постепенная интеграция республики в мировое сообщество и включение ее народов в глобальный цивилизационный процесс объективно определяют необходимость обобщения и учета всего исторически значимого в накопленном опыте жизнедеятельности как коренных наций и народностей, так и пришлого населения, а также наиболее существенных факторов, стимулировавших или сдерживающих, деформировавших межнациональные отношения.

В любой многонациональной стране, обратившей политическую независимость, среди важнейших проблем, требующих правового, социально-экономического и гуманитарного разрешения, наиболее сложной и неотложной оказывается проблема обеспечения цивилизованного, прежде всего равноправного, развития наций и межнациональных отношений.

В этом смысле довольно много и позитивного, и негативного содержит в себе опыт

развития и сосуществования наций Центральной Азии, в частности составлявших население Узбекистана в советский период.

Рассмотрим, как решался национальный вопрос в Узбекистане в 20-30-е годы XX столетия, каковы были тенденции и противоречия.

Октябрьский переворот 1917 года в Петрограде положил начало новому этапу развития. Принятые советским правительством: «Декларация прав народов России», обращение «Ко всем трудящимся мусульманам России и Востока» объявляли право каждого народа на выбор своего пути. Провозглашенные лозунги, память о царском колониальном режиме делали советскую власть привлекательной для населения. Однако, действительность оказалась иной. В Туркестане этот переворот имел своеобразный характер. Он был совершён в основном европейскими рабочими и солдатами. Г. Сафаров, автор книги «Колониальная революция: Опыт Туркестана», отмечает, что с первых дней революции советская власть утвердилась в Туркестане как власть тонкого слоя русских рабочих по линии железной дороги. С октябрьского переворота местным жителям казалась неразумной политика советского строя. Местное население было равнодушным к перевороту, потому что для Туркестана понятия «коммунизм», «социализм» и «интернационализм» пролетариев» были чужими (незнакомыми). Здесь среди местных жителей почти не было рабочего класса. Октябрьский переворот был осуществлён европейским населением, на которое опиралось царское правительство.

Негативная политика колонизаторов влияла не только на европейских чиновников и служащих, но и на рабочий класс. Поэтому со времени переворота политику советского строя вели только представители русского населения. Из местного населения в ней могли участвовать только люди, связанные с местной властью. Остальным были чужды и непонятны её идеи[1].

О том, что октябрьские идеи силой насаждались в жизнь местного народа, было широко известно деятелям государства. Например, Т. Рыскулов пишет: «и в Туркестане октябрьская революция ограничилась свержением временного правительства и передачей государства в руки рабочего класса. Находившееся на периферии, вдали от железной дороги многомиллионное местное население осталось в стороне от революционного движения[2]. Доказательством этой мысли служат и слова С. Ходжанова: «Основная часть трудового населения была в неопределённой позиции к октябрьскому перевороту» [3.С.22].

К тому же политика игнорирования национального вопроса, национально-освободительного движения стала одним из важных факторов общественной жизни края. В первом правительстве Туркестана, сформированном только из представителей левых социалистических партий не было ни одного представителя коренного населения: «Привлечение в настоящее время мусульман в органы высшей краевой революционной власти является неприемлемым указывала декларация III краевого съезда Советов как ввиду полной неопределённости отношения туземного населения к власти солдатских, рабочих и крестьянских депутатов, так и ввиду того, что среди туземного населения нет пролетарских классовых организаций» [4.С.95]. Вопрос об автономии края также не был решён. Это предопределило жесткую конфронтацию сил на политической арене, привело к обострению национального противостояния в крае.

Ситуация усугублялась также невысоким общеобразовательным уровнем действовавшего партийно-политического руководства. Председатель СНК Туркестанского края - Ф.И. Колесов в прошлом был чертежником; председатель ТуркЦИК - И.О. Тоболин - юристом средней квалификации; военный комиссар - Е.Л. Перфильев - кучером. Многих отличали некомпетентность, незнание и неуважение к историческому прошлому края, игнорирование обычаев местного населения, политическая ограниченность и экономическая безграмотность.

В апреле 1918 г. была создана Туркестанская автономная советская социалистическая республика в составе РСФСР. Депутаты съезда по поручениям Ленина и Сталина 30 апреля, приняли «Устав Российской Федерации о Туркестанской Республики. Этот устав объявил о

том, что в Туркестане образовалась автономная республика[5,29]. В органах власти всех уровней появились представители коренного населения. Подверглась осуждению в сентябре 1919 года линия ряда Туркестанских руководителей (председателя ТуркЦИКа А.Казакова, председателя СНК Туркестана К.Сорокина), препятствовавших привлечению местного населения в Советы, считавших единственной опорой новой власти в крае русских рабочих, недоверчиво относившихся к дехканству. Однако отметим, что решающую роль в управлении краем играли созданные центром региональные органы Турккомиссии и Туркбюро ЦК РКП(б), преобразованные позднее в Среднеазиатские (Средазбюро ЦК ВКП(б) и т.д.).

Однако, когда в октябре 1918 г. на VI чрезвычайном съезде Советов принимается Конституция «Туркестанской республики Российской Социалистической Федерации», опять не учитываются интересы местных народов, текст для обсуждения не переводится на языки местных национальностей, а выходит только на русском языке, хотя уже 23 августа 1918 г. вышел декрет Совнаркома Туркестанской республики «О введении в Республике тюркского и русского языков в качестве государственных».

Вскоре создается специальный комиссариат по делам национальностей, в 1919 г. при нем действовали 10 отделов, в том числе Узбекский, Киргизский, Туркменский, Украинский и т.д.

Стало уделяться внимание и работе среди национальных меньшинств. Так, в составе Народного комиссариата по делам национальностей Туркестанской АССР действовал специальный отдел национальных меньшинств. В его задачи входило урегулирование их взаимоотношений с властями, организация жизни, защита прав и специфических интересов[6.]. В 1919 году был создан Отдел по просвещению национальных меньшинств при Туркнаркомпросе, переименованный позднее в Совет. В его составе действовал ряд Центральных бюро (украинское, армянское, немецкое, таджикское и другие), которые занимались вопросами образования, культурно-просветительной работой. С их участием открывались школы, где преподавание велось на языке родном для каждой нации или народности, дошкольные учреждения, библиотеки, различные кружки, курсы. Не все из этих бюро действовали одинаково эффективно, но ими была проделана достаточно серьезная работа, направленная на удовлетворение лицами различных национальностей своих культурных потребностей. Например, Украинским центральным бюро было открыто 40 школ с преподаванием украинского языка и литературы, 5 рабочих домов и клубов, 2 библиотеки, курсы для подготовки учителей. Туземно-еврейское бюро открыло 10 школ, 4 дошкольных учреждения, 6 рабочих домов, Институт просвещения, 3 библиотеки, 7 вечерних курсов, 3 интерната, 2 школы труда[7.С.97]. Проблемы этих групп населения, их жизнь освещались на страницах газеты «Жизнь национальностей».

Наряду с системой школьного образования закладывались основы советского варианта системы средних специальных и высших учебных заведений. Они строились на строго классовой основе. В результате значительная часть коренного, так называемого «нетрудового» населения оказалась искусственно отчуждена от возможностей получения соответствующего образования. Например, в 1921 г. В Туркестанском Госуниверситете (ныне НУУ) из двухтысячного состава студентов лишь 14 являлись выходцами из коренного населения.

В 1923г. Туркестанский Государственный университет переименовывается в 1-й Средне-Азиатский Государственный Университет, и в связи с этим на университет возлагается обслуживание как союзных республик (Киргизской, Бухарской и Хорезма), так и сопредельных государств, поэтому контингент студентов из местных коренных национальностей увеличивается. В 1923 г. обучалось киргиз 22 чел., узбеков - 21, татар- 19 [8.18].

Состоявшиеся в сентябре 1920 г. V съезд КПТ и IX съезд Советов Туркестана принял решение о привлечение в органы Советской власти возможно большого количества работников из коренного населения и подготовки к переходу в советской работе на местные языки. Доля депутатов местных национальностей в ТуркЦИК увеличилась с 1/3 до 2/3 [9.С.235]. В 1920 г. к руководству республикой пришли лица, представляющие народы

Туркестана - Т.Рыскулов, А.Рахимбаев, Н.Т.Тюракулов, К.С.Атабаев.

В 20-е годы, после образования УзССР, органы, занимавшиеся национальными меньшинствами, претерпевали неоднократные реорганизации. Так, вопросами образования и культпросвет работой занимался Совет по просвещению национальных меньшинств, а с 1927 года — инспектура при окружных и уездных отделах народного образования. В связи с районированием 1926 года создавались отдельные районы, сельсоветы по национальному признаку. Только в Самаркандском округе было создано 7 сельсоветов для национальных меньшинств. В 3-х из них насчитывалось в числе жителей от 90 до 100% представителей нацменьшинства, а в 4-х от 60 до 90% [10.]

Тенденции единения тюркских районов, стремление к самоопределению проявилось и в среде Туркестанских коммунистов. Т.Рыскулов, председатель ТуркЦИК, и его сторонники в 1920 г. провели на V краевой конференции Компартии Туркестана решение о создании Компартии Тюркских народов и переименовании Туркестана в Тюркскую советскую республику. Это крайне обеспокоило центр, отклонивший этот проект и стремившийся регламентировать процессы, идущие в регионе. Осуждению была подвергнута в 1921 г. линия Г. Сафарова, члена Туркбюро и Турккомиссии, возрождавшего лозунг национально-культурного самоопределения.

В 1922 года национальной состав аппарата управления ЦИК и СНК Туркестана были следующие:

Узбеки 132 (3,3 %)

Казаки 34 (0,8 %)

Туркмены 4 (0,1 %)

Другие народы Центральной Азии 87 (2,2%) представители европейского населения 3783 (93,6%)[11.С.156].

30 декабря 1922 г. был образован СССР. Уже в процессе его становления проявились признаки недемократического подхода к решению национального вопроса. По союзному договору 1922 г. армия, железные дороги, финансы, крупная промышленность были приданы «центру», а республики были наделены формальным распространением власти СНК, СТО и ВЦИК РСФСР на СНК, ЦИК и экономсоветы республик, т.е. произошла замена фиктивной независимости внутренней автономией республик в области языка, культуры, юстиции, земледелия и т.д. В дальнейшем права республик все более ущемлялись, а «центр» все более концентрировал власть, централизовав всю собственность под видом «общенародной». Осуществление в 1924 году национально-государственного размежевания региона и создание Узбекской ССР фактически проходило с подачи и под контролем центра. Это не было инициативой узбекского национального движения, пытавшегося создать самостоятельное государство. Определенная часть представителей этого движения стояла за идею воссоединения с другими тюркскими народами и с мусульманами других стран, поэтому их не привлекала идея создания национальной республики в составе СССР. Вхождение Узбекистана в Союз, по сути дела, ставило его в зависимость от центра, а организационное оформление в 1925 году Коммунистической партии Узбекистана, как составной и неотъемлемой части Российской компартии большевиков еще более усилило этот процесс. Национальные республики рассматривались руководством бывшего СССР как объекты политики центра, а не как субъекты, способные принимать решения. Это вело к унификации экономической политики, культурной нивелировке, игнорированию специфики регионов.

Общепризнанный принцип демократии право наций на самоопределение, как подчеркивает А.Авторханов, использованный большевиками в стратегических целях достижения власти был в советский период отброшен. Основной идеей стала перспектива слияния наций в рамках одного государства.

Чтобы разделить Туркестан подготовка длилась 7 лет, в 1924 году перешли к последней стадии. Проблема национально территориального разделение Средней Азии нашло своё отражения и в зарубежной печати. Например, в брошюре «Третий мир» Даниел Пайпс говорит о местных народах которые были подверженные насилию как во время

царского так и советского колонизаторства.

По убеждению Пайпса, советская национальная политика, претворение которой в жизнь началось в 1924 г., не освободила нерусские народы от Советской власти, а напротив, ввела их в состав Советского Союза уже в качестве национальных республик. «Создание среднеазиатских республик предвещало новый политический курс: неожиданно по приказу Москвы среднеазиаты превратились в пять отдельных народов».

Что касается идеологии, развивает свою мысль автор, народы «советских колоний» из угнетенных масс превратились в «младших братьев», поскольку марксизм-ленинизм по своей сути учение антиимпериалистическое, и Советский Союз, теоретически, не может иметь колоний», но как это уже неоднократно подтверждалось, заявляет Д.Пайпс, доктрина марксизма-ленинизма оказалась достаточно гибкой, чтобы противостоять любому аргументу делал вывод [12,185-186].

Территория нынешнего Узбекистана в 20-е годы входила в состав самостоятельных республик: ТАССР, Бухарской и Хорезмской. Еще в начале 1920 г. Центром был поставлен вопрос о расчленении Туркестанской АССР и образовании автономных республик по национально-языковому признаку. Однако, «перекройка» административно-территориальной карты Туркестана отодвигалась по целому ряду причин: нарастание недовольства в крае политикой и преобразованиями большевиков; усиливающийся размах движения за независимость; резонанс борьбы вокруг национального вопроса в Закавказье и др.

Инициаторы этой идеи обосновывали необходимость преобразования национальных республик существовавшим неравенством в развитии коренных народов, нарастанием национальных конфликтов. Они провозглашали выходом из этой ситуации разъединение народов региона на основе образования государственности туркмен, киргизов и др. Акцентируя внимание на языковых, национальных различиях, сторонники перекройки территорий и размежевания в меньшей мере учитывали культурные, экономические факторы, наличие общих водных ресурсов, ирригационных систем. В целом, приоритетными считались политические моменты. Национальный вопрос был искусственно раздут и использован как решающий аргумент за радикальные государственно-территориальные преобразования. Принцип «разделяй и властвуй» воплощался в жизнь.

12 мая 1924 г. в центре был рассмотрен вопрос о размежевании Средней Азии и принято решение о его проведении. Началась практическая работа. Комиссии разрабатывали вопросы о территориях и границах будущих образований, создавался аппарат управления, решались вопросы экономики, бюджета, организации просвещения, здравоохранения и др.

В феврале 1925 г. В Бухаре 1 Всеузбекский съезд советов, принял «Декларацию об образовании Узбекской Советской Социалистической Республики» и сформировал высшие органы власти. Председателем Центрального исполнительного комитета республики был избран дехканин из Ферганской долины, деятель союза «Кошчи» Юлдаш Ахунбабаев. Правительство Узбекистана возглавил Файзулла Ходжаев. Столицей был назван Самарканд. Узбекская ССР была включена в состав бывшего СССР (создан в 1922 г.).

Национально-государственное размежевание было проведено без должного учета исторических особенностей развития края. В итоге карта региона изменилась. Созданные «суверенные союзные» Туркменская и Узбекская республики и автономные области стали, по сути дела, частями унитарного государства [13,122]. Все главные вопросы, определяющие судьбу Узбекистана, решались в Центре. Многие годы Узбекистан обеспечивая центр сырьем и предоставив им управление, выполнял все задания.

Казалось бы, коль была создана в 1924г. Узбекская национальная республика, то она должна делать максимально возможное для сплочения и численной концентрации узбекского народа. На деле же псевдо национально-государственное образование

использовалось Центром для наращивания многонациональности республики. В Узбекистане, например, в пределах его нынешних границ было отмечено проживание представителей в 1926 г. - 91 национальностей, в 1959 г. - 113, а в 1989 г. - более 130.

Миграция в республику осуществлялась в различных формах, но в основном преобладала принудительная и добровольно-стихийная.

Крупной волной принудительного переселения в 20-30-х гг. стала так называемая «кулацкая ссылка», связанная с массовой коллективизацией. Она формировалась из двух основных источников: выселение из Узбекистана коренных жителей по признаку «кулацко-байской» принадлежности и депортации в наш край изгнанных по тем же критериям крестьян из других регионов Союза.

Со второй половины 30-х гг. начала предприниматься депортация целых народов. Первоначально ей подверглись немцы Поволжья, поляки с Украины, корейцы Дальневосточного края. В частности, только за октябрь-ноябрь 1937 г. в Узбекистан прибыло 74500 корейцев [14,62]. Затем стали выселяться народы Северного Кавказа, Грузии и Крыма на которых огульно было навешано обвинение в «пособничестве гитлеровским оккупантам». Так, постановлением Государственного Комитета Обороны в 1944 г. в республику лишь из Крыма было выслано 151424 крымских татар. Из Грузии в Узбекистан прибыло около 110 тыс. турок-месхетинцев. Десятки тысяч переселенцев составляли представители других народностей.

Стихийная миграция в республику приобрела широкий размах еще в начале 20-х голодных лет. Она шла главным образом из России, Казахстана и Украины.

Заметным фактором роста миграционного притока в Узбекистан стала целенаправленная переброска союзной администрацией «трудовых ресурсов». Это отчетливо проявилось в связи с форсированной индустриализацией. С середины 20-х из центральных регионов на постоянное местожительство в Узбекистан стали систематически направляться крупные группы рабочих, специалистов, призванных содействовать развёртыванию индустриального строительства и формированию республиканского отряда рабочего класса. Только в 1933-1938 гг. в край прибыло 650 тыс. человек.

В последующие советские десятилетия курс на умножение многонациональности остался неизменным. Бывший Советский Союз представлял собой новый вид государственности идеократического, вненационального, тоталитарного типа, особый вид империи. В подходе к национальному вопросу ощущался «двойной стандарт»: один подход к народам стремившимся освободиться от ига колониализма в Азии, Африке, Латинской Америке и другой к народам, стремившимся сбросить ярмо системы внутри Союза.

С начала 20-х годов Сталин развернул борьбу против так называемого «буржуазного национализма», отодвинув на задний план борьбу с великодержавным шовинизмом. Одним из первых пострадал сотрудник Наркомнаца, татарский коммунист Султан Галиев. А.Икрамов и Т.Рыскулов выступили на совещании летом 1923г., где затрагивался этот вопрос. А.Икрамов отметил нетерпимую обстановку внутри партии, атмосферу страха, указал, что в Туркестане во многом сохранилась система колониального режима. В конце 30-х годов эти выступления стали одним из элементов обвинительных заключений, приведших к уничтожению Т.Рыскулова и А.Икрамова.

В ходе массовых репрессий обвинения в национализме становились смертным приговором не только для политических деятелей, но и для деятелей культуры, поэтов, писателей. Файзулла Ходжаев, Акмаль Икрамов, Фитрат, Чулпон, Усмон Насыр, Абдулла Кадыри и многие другие вошли в этот трагический ряд погибших от произвола. В доносе на писателя Абдулла Кадыри сообщалось: «...является убежденным националистом. Имел тесную связь с контрреволюционно настроенным духовенством. В своих произведениях он явно проводил контрреволюционную линию, в них он клеветал на современный узбекский народ, высмеивал русских, а также выступал против колхозного строя» [15,14].

В годы сталинского правления «тройками» НКВД Узбекистана были арестованы более 41

тыс. человек, из них более 37 тыс. судимы, 6920 человек расстреляны. Вообще же за период 1939-1953г. было арестовано 61799 человек, из них 56112 отбывали различные сроки 7100 были расстреляны. Позднее большинство из них были реабилитированы, но в значительной части посмертно.

Таким образом, если в 20-е годы национальная жизнь шла довольно активно, начинала осуществляться политика коренизации аппарата, расширилось издание литературы на национальных языках, работали школы, общества, изучались приезжающими в республики языки коренных народов, то в 30-е годы всё это резко идет на убыль. Закон 1932 года, посвященный общественным организациям, жестко ограничил всю общественную жизнь, в том числе и национальную. А в период массовых репрессий она почти полностью прекратилась. В 30-40-х гг. ликвидируются практически все формы автономии национальных меньшинств, усиливается нивелирующее воздействие господствующей идеологии, развиваются тенденции к насильственному стиранию этнических особенностей. В результате национальная проблематика была вытеснена на периферию массового сознания, но исключить ее полностью не удалось.

Но прошедшие политические процессы требовали резкого нового направления в политике. Потому, что «военные» приёмы, насилия разозлили народы и настроили их на борьбу против Советского строя. В дальнейшем недовольство узбекского народа и интеллигенции привели к различным мнениям.

Зарубежный исследователь У.Фирман в 20-годы о местной политике писал следующее: «После революции были предприняты попытки устранить неравенство национальных языков, наблюдавшееся при царизме. Он утверждает, что эти попытки якобы потерпели неудачу по следующим причинам: отсутствие необходимых средств и опыта в осуществлении новой властью «социальных мероприятий, а также то, что стремление к национальному равенству» будто бы разделяли не все русские, у многих якобы все еще сохранялся колониальный взгляд на «туземные» народы... «Коренизация» проводилась в то время, когда первый пятилетний план поставил перед всеми отраслями экономики большие задачи, что, сдерживало процесс «коренизации». Для экономики требовались знающие, политически надежные специалисты. Третий этап языкового планирования автор определяет как отход от политики «коренизации» и максимального использования местных языков в системе образования, партийно-административной сфере и экономики. Этот отход продолжался, по утверждению автора, на протяжении всех предвоенных лет. «Вся стратегия ускоренной подготовки политически благонадежных и опытных местных кадров потерпела провал» [16,130].

В начале 30-х годов практическая деятельность исчерпала своё содержание и о ней говорилось на партийных, отчетах, «Несмотря на 13-летие октябрьской победы и широкий размах социальной перестройки, политика коренизации шла подобно черепахе» [17,19].

Выдвинутая в 30-е годы теория слияния наций давала установку всей национальной политике. И если раньше в республиках национальные языки пользовались равными с русским языком правами, то теперь на первое место была поставлена пропаганда и изучение русского языка. Постановление 1938 года об обязательном обучении русскому языку в национальных республиках создало ему исключительные условия. Для него отводили учебные часы, в значительной степени, за счет национальных языков. Национальный язык, как один из основных критериев национального самосознания, вытеснялся на второй план. Негативное влияние на развитие узбекского языка оказала и смена алфавитов (в 1929 г. замена узбекской письменности на основе арабской графики латиницей, а в 1940 г. - кириллицей).

Апофеозом «национальной политики», унижения человека и целых народов, стали репрессии и депортации. За 30-40-е гг. были насильственно перемещены, без права возвращения на родину, лишены гражданских прав, имущества, унижены поляки, немцы, корейцы, калмыки, карачаевцы, чеченцы, ингуши, турки-месхетинцы, балкарцы, крымские татары и т.д. В период «хрущевской оттепели», в 50-е годы они были освобождены из-под административного надзора, но не получили конфискованного имущества и права возвращения

на Родину.

Итак, после победы Октябрьского переворота вся власть в России перешла в руки диктатуры пролетариата. Общество было разделено на различные группы. После Октябрьского переворота лозунг «Вся власть Советам!» стал пустой болтовней. Большевицкая партия вытеснила этот лозунг из жизни. Установление диктатуры пролетариата продемонстрировало необходимость решения этих конфликтов силой. [18,83]. В Туркестане среди местного населения не сформировался пролетариат, способный прочно удержать диктатуру в своих руках. Рабочие европейской национальности, отравленные имперской политикой предыдущего правительства, не могли претендовать на политическую элиту. По мнению большевиков, при построении советской власти в Туркестане необходимо было опираться на российский пролетариат и его основную силу - Российскую коммунистическую партию.

В советское время в официальной политике компартии особое внимание уделялось национальному вопросу. От произведений В.И.Ленина и И.В.Сталина до официальных документов Коммунистической партии и докладов партийных руководителей особое внимание уделялось национальному вопросу.

Большевики и левые эсеры, отрицая законное право мусульманского населения на управление краем, исключили возможность согласованного решения вопроса о власти и тем самым сделали неизбежным будущий переход национальных и демократических сил в оппозицию в политической жизни Туркестана. Коренное население Центральной Азии (Туркестана - автор) было отстранено от суверенного правления в течение последних 130 лет. [19, 207].

В настоящее время в Узбекистане проживают свыше 130 национальностей. И проблема межнациональных отношений актуальна и для независимого Узбекистана.

Правительство Узбекистана делает все для того, чтобы всем народам, проживающим в Узбекистане было спокойно и комфортно, жить и трудиться в республике. Эти принципы учитываются как во внутренней так и внешней политике независимого государства. В Узбекистане в настоящее время функционируют более 60 национально- культурных центров. Главной задачей которых являются сохранение языка, традиций, обычаев всех народов, проживающих в Узбекистане.

Список литературы:

1. ЦГА Уз, Ф-17, опись 1, дело-39, С.17
2. Комиссия по изучению ист. Рев. Движения в Туркестане (Тюркбюро Ист. Парт. ЦК.К. П. Т.) Мусбюро РКП (б) в Туркестане, 1-2 и 3 Туркес. Кр Ком. РКП, 1919-1920 гг, с введением тов. Рыскулова, Туркгосиздат, 1922 г., С.2.
3. Ходжанов С. К десятилетию Советской Автономии Туркестана, Изд. «Правда Востока», Ташкент, 1928, с. 22.
4. О.Ата-Мирзаев, В.Гентшки, Р.Муртазаева. «Узбекистан многонациональный: историко-демографический аспект». Т. Изд.: Медицинской Литературы имени Абу Али Ибн Сино.1998г. С.95.
5. Х.П.Турсунов. Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг барпо этилиши. Т.1958, С.29.
6. ЦГА РУз, Ф-36, опись 1, дело-196, л 4
7. О. Ата-Мирзаев, В.Гентшке, Р.Муртазаева. Узбекистан многонациональный: историко-демографический аспект .Т. 1998. С.97
8. ЦГА РУз.Ф-2273, опись-1, дело-182, л 10.
9. История Узбекской ССР. Т.2. Ташкент, 1957, С.235
- 10.ЦГА РУз, Ф-86, опись-1, дело-5027, л 2-3.
- 11.РСФСР ЦСУ Туркеспублики. Статический, 1917-1923 гг. Сост.под.ред.Д.П.Красновского, Т 1.С.156.

12. The Third World: premises of U.S. policy Daniel Pipes The Third World Peoples of Soviet Central Asia. -San –Fransisco, Institute for contemporary studies, 1978, pp.183-2003.

13. История Узбекистана, Ташкент, «Университет», 2006г. Стр.122-123

14. Д.А.Алимова, А.А.Голованов. Узбекистан в 1917-1990 годы: противоборство идей и идеологий. Т.,2002. С.62.

15. Сафаров Р. Честное служение народу.// Правда Востока, 1989, 16 декабря.

16. Fierman W. The shifting Russian and Uzbek Language balance in pre – World War II Uzbekistan. – In: International journal of the sociology of language, Amsterdam etc: Mouton Publishes, 1982, N38, p. 125-150.

17. Уз ЦГА, Ф-Р-86, опись -1, дело - 8009, С.109

18. Самуиллин Д.Л. Современные американские истории о Советах Петрограда 1917-1918 гг. //Вестник Ленинградского университета. Выпуск 4. Декабрь 1990. –с.83.

19. Edward Allworth, Central Asia: One Hundred Thirty years of Russia Dominance, A Historical Overview, 3rd edition, Duke University pres., Durham and London, 1994, 652 pp., Pauline Jones Luong Institutional Change and Political Continuity in Post-Soviet Central Asia, Cambridge University press. 2002, Shirin Akiner, Political and Economic Trends in Central Asia, Academic press; an imprint of LB Tauris, 1994. IX, 207 pp.

Referens liste:

1. TSGA Uz, F-17, opis- 1, delo-39, s .17

2. Komissiya po izucheniyu ist. Rev. Dvizheniya v Turkestane (Tyurkbyuro Ist. Part. TSK.K. P. T.) Musbyuro RKP (b) v Turkestane, 1-2 i 3 Turkes. Kr Kom. RKP, 1919-1920 gg, s vvedeniyem tov. RySKRUlova, Turkgosizdat, 1922 g., s.2.

3. Khodzhanov S. K desyatiletuyu Sovetskoy Avtonomii Turkestana, Izd. «Pravda Vostoka», Tashkent, 1928, s.22.

3. Khodzhanov S. K desyatiletuyu Sovetskoy Avtonomii Turkestana, Izd. «Pravda Vostoka», Tashkent, 1928, s. 22.

4. O.Ata-Mirzayev, V.Gentshki, R.Murtazayeva. «Uzbekistan mnogonatsional'nyy: istoriko-demograficheskiy aspekt». T. Izd.: Meditsinskoy Literatury imeni Abu Ali Ibn Sino.1998g. S.95.

5. KH.P.Tursunov. Ūzbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasining barpo etilishi. T.1958, S.29.

6. TSGA RUz, F-36, opis1, delo-196, l 4

7. O. Ata-Mirzayev, V.Gentshke, R.Murtazayeva. Uzbekistan mnogonatsional'nyy: istoriko-demograficheskiy aspekt .T. 1998. S.97

8. TSGA RUz.F-2273, opis-1, delo-182, l 10.

9. Istoriya Uzbekskoy SSR. T.2. Tashkent, 1957, S.235

10. TSGA RUz, F-86, opis-1, delo-5027, l 2-3.

11. RSFSR TSSU Turkrespubliki. Staticheskiy, 1917-1923 gg. Sost.pod.red.D.P.Krasnovsokogo, T 1.S.156

12. The Third World: premises of U.S. policy Daniel Pipes The Third World Peoples of Soviet Central Asia. -San –Fransisco, Institute for contemporary studies, 1978, pp.183-2003

13. Istoriya Uzbekistana, Tashkent, «Universitet», 2006g. Str.122-123

14. D.A.Alimova, A.A.Golovanov. Uzbekistan v 1917-1990 gody: protivoborstvo idey i ideologiy. T.,2002. S.62.

15. Safarov R. Chestnoye sluzheniye narodu.// Pravda Vostoka, 1989, 16 dekabrya.

16. Fierman W. The shifting Russian and Uzbek Language balance in pre – World War II Uzbekistan. – In: International journal of the sociology of language, Amsterdam etc: Mouton Publishes, 1982, N38, p. 125 – 150.

17. Uz TSGA, F-R-86, opis-1,delo- 8009, str 109

18. Samuillin D.L. Sovremennyye amerikanskiye istorii o Sovetakh Petrograda 1917-1918 gg. //Vestnik Leningradskogo uuniversiteta. Vypusk 4. Dekabr' 1990. –S.83.

19. Edward Allworth, Central Asia: One Hundred Thirty years of Russia Dominance, A Historical Overview, 3rd edition, Duke University pres., Durham and London, 1994, 652 pp., Pauline Jones Luong Institutional Change and Political Continuity in Post-Soviet Central Asia, Cambridge University press. 2002, Shirin Akiner, Political and Economic Trends in Central Asia, Academic press; an inprint of LB Tauris, 1994. IX, 207 pp.

Сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) **Ерметов Алмаз** – доктор исторических наук, профессор Национального университета Узбекистана им.М.Улугбека. Ташкент, Узбекистан. almaz721@yandex.ru

МРНТИ: 03.09.03: Всеобщая история в целом
<https://orcid.org/0009-0009-8702-0760>

Исакова Ф.*

PhD, доцент, АГУ им. З.М.Бабура, Андижан, Узбекистан

РАЗВИТИЕ ГОРОДОВ СРЕДНЕЙ АЗИИ И МЕЖДУНАРОДНАЯ ТОРГОВЛЯ НА ШЕЛКОВОМ ПУТИ

Автор-корреспондент: e-mail: feruzabonu_77@mail.ru

Аннотация: в статье дано подробное описание роли и влияния Великого Шелкового пути, который сыграл ключевую роль в развитии городов Средней Азии, став важной торговой артерией, соединяющей Восток и Запад. Он способствовал обмену товарами, культурами, идеями и технологиями, что значительно повлияло на экономический и культурный рост городов. Описаны города, такие как Самарканд, Бухара, Ташкент, Мерв и другие, которые процветали благодаря стратегическому расположению на маршрутах караванов. Однако с течением времени, из-за изменения торговых путей, войн и политических преобразований, многие из этих городов пришли в упадок или утратили своё прежнее значение. Особое внимание обращено на судьбу городов во время правления Амира Темура, политика которого еще больше укрепила и расширила их. Так как маршруты караванов соединялись в столице государства Самарканде, ставшим перекрестком Азии, сердцем континента. Шелковый путь не только способствовал процветанию торговли, но и стал важным фактором в распространении знаний, искусства и религий, что оставило неизгладимый след в истории региона.

Ключевые слова: путь, континент, торговля, обмен, ценности, прогресс, век, глобализация, трассы, магистраль.

IRSTI: 03.09.03: Всеобщая история в целом
<https://orcid.org/0009-0009-8702-0760>

Isakova F.*

PhD, Associate Professor, ASU named after Z.M. Babur, Andijan, Uzbekistan

DEVELOPMENT OF CITIES IN CENTRAL ASIA AND INTERNATIONAL TRADE ON THE SILK ROAD

***Corresponding author:** feruzabonu_77@mail.ru

Abstract: the article provides a detailed description of the role and influence of the Great Silk Road, which played a key role in the development of Central Asian cities, becoming an important trade artery connecting the East and the West. It facilitated the exchange of goods, cultures, ideas and technologies, which significantly influenced the economic and cultural growth of cities. Cities such as Samarkand, Bukhara, Tashkent, Merv and others are described, which flourished due to their strategic location on caravan routes. However, over time, due to changes in trade routes, wars and political transformations, many of these cities declined or lost their former significance. Particular attention is paid to the fate of the cities during the reign of Amir Temur, whose policies further strengthened and expanded them. Since the caravan routes connected in the capital of the state, Samarkand, which became the crossroads of Asia, the heart of the continent. The Silk Road not only facilitated flourishing trade, but also became an important factor in the spread of knowledge, art and religion, leaving an indelible mark on the history of the region.

Keywords: route, continent, trade, exchange, values, progress, century, globalization, highways, main road

FTAXP: 03.09.03

[https://orcid.org/ https://orcid.org/0009-0009-8702-0760](https://orcid.org/https://orcid.org/0009-0009-8702-0760)

Исакова Ф.*

PhD доктор, доцент. З.М.Бабур атындағы Әндіжан МУ., Әндіжан, Өзбекстан
**ОРТА АЗИЯДАҒЫ ҚАЛАЛАРДЫҢ ДАМУЫ ЖӘНЕ ЖІБЕК ЖОЛЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ САУДА**

Автор-корреспондент: feruzabonu_77@mail.ru

Түйін: мақалада Орталық Азия қалаларының дамуында шешуші рөл атқарған, Шығыс пен Батысты байланыстыратын маңызды сауда артериясына айналған Ұлы Жібек жолының рөлі мен ықпалы жан-жақты сипатталған. Ол қалалардың экономикалық және мәдени өсуіне айтарлықтай әсер еткен тауарлар, мәдениеттер, идеялар мен технологиялар алмасуға ықпал етті. Керуен жолдарында стратегиялық орналасуына байланысты гүлденген Самарқанд, Бұхара, Ташкент, Мерв және басқа қалалар сипатталған. Алайда, уақыт өте келе, сауда жолдарының өзгеруіне, соғыстарға және саяси өзгерістерге байланысты бұл қалалардың көпшілігі құлдырады немесе бұрынғы маңызын жоғалтты. Әмір Темір тұсындағы қалалардың тағдырына ерекше назар аударылады, оның саясаты оларды одан әрі нығайтып, кеңейтті. Азияның тоғысқан жеріне, құрлықтың жүрегіне айналған мемлекет астанасы Самарқанда керуен жолдары жалғасып жатқандықтан. Жібек жолы сауданың өркендеуіне жағдай жасап қана қойған жоқ, сонымен бірге өлке тарихында өшпес із қалдырып, білім мен өнер мен діннің таралуының маңызды факторына айналды.

Кілт сөздер: маршрут, континент, сауда, айырбас, құндылықтар, прогресс, ғасыр, жаһандану, магистральдар, басты жол.

Введение

Существовавший в древности и раннем средневековье Великий шелковый путь, несомненно, имел важное экономическое и политическое значение в жизни народов Азии и Европы. На всем обширном пространстве Великого Шелкового пути, протянувшегося через весь континент, от Атлантического океана до берегов Тихого, на протяжении всей истории его существования активно шла торговля, обмен накопленными знаниями и культурными ценностями, передовыми идеями, что сыграло огромную роль в развитии многих стран и народов, послужило прогрессу всего человечества.

Цели исследования В XXI веке, актуальным стал процесс всеобъемлющего, комплексного изучения и восстановления традиций Великого Шелкового пути как «пути диалога», своеобразного моста, соединявшего народы Запада и Востока в их стремлении к дружбе и сотрудничеству. Сегодня, в век глобализации, динамичного развития процессов интеграции между странами, регионами и континентами, реализация идеи возрождения Великого Шелкового пути, бесспорно, служит делу укрепления мира и стабильности, социально-экономическому развитию государств, общественному прогрессу, благополучию людей.

В наши дни интерес к истории Шелковой дороги возрос в начале 1990-х годов, когда государственную независимость обрели пять центральноазиатских республик, через территории которых в прошлом проходили ее основные трассы. Возникла идея возрождения древней магистрали как важнейшего канала углубленного международного сотрудничества в области дипломатии, культуры, науки, торговли, туризма. Концепция была предложена на прошедшей в 1993 году в Индонезии, в Бали Генеральной Ассамблее ООН[21].

Огромную роль в претворении в жизнь этой идеи сыграла Всемирная туристическая организация, выработавшая долгосрочный туристический проект «Великий шелковый путь». За минувшие годы ВТО проделала огромную работу для развития и продвижения

туризма по его маршрутам. Проводились международные форумы, ярмарки, конференции с участием большого числа представителей туристической индустрии, были выпущены в свет красочные издания. Большое внимание уделялось маркетинговой стратегии в этой сфере.

Основными задачами изучения истории развития городов на Великом шелковом пути являются понимание экономического и культурного развития региона, его влияние на мировую историю. Так же исследование процессов становления и упадка городов, анализ культурного и научного обмена, влияние внешнеполитических сил, таких как империи, завоеватели.

Методы исследования. При изучении истории городов на Великом шелковом пути применены различные методы исследования. Исторический анализ включает изучение письменных источников, дипломатических документов. Сравнительный анализ использовался при сравнении городов с другими торговыми центрами для выявления общих тенденций и различий в развитии городов и т.д.

Теоритический анализ

Китай стал отправной точкой Великого Шелкового пути. Легендарная трасса брала свое начало в древнем городе Чанъань (в настоящее время — Сиань, административный центр провинции Шэньси). Далее караваны следовали на запад и северо-запад через коридор Хэси в провинцию Ганьсу, пробирались по краю пустыни Такла-Макан и пересекали Луковые горы в западном Синьцзяне. А затем выходили за пределы Китая дальше на Ближний Восток через страны Центральной Азии и Кавказа.

Первооткрывателем западных земель для китайцев стал дипломат Чжан Цзянь. В частности, в своих посланиях он пишет: «Даваньцы ведут оседлый образ жизни, занимаются земледелием, выращивают рис и пшеницу. У них имеется вино... На территории Давани есть 70 больших и малых городов... Население несколько сотен. Армия состоит из 60 000 человек...» [10, 29]. Активная завоевательная политика императора У Ди (перевод храмового имени которого означал «воинственный император») была нацелена на расширение сфер влияния Китайского государства во всех направлениях. Ее историческим следствием стало органическое включение Китая в культурно-экономическую структуру Евразии.

В китайских источниках III в. н.э. фигурируют три основные дороги на запад - Южная, Средняя и Северная. Южная шла от Яркенда к Ташкургану, оттуда - в Вахан. Затем она разветвлялась (один путь был на запад - в Балх и Мерв, в Ктесифон и далее по старой ахеменидской дороге в Сирию через торговые фактории Северной Месопотамии, второй пролегал на юг, к Кашмиру, достигая устья Инда и выходя на побережье Индийского океана, откуда товары отправлялись уже морским путем). Во времена Западной Хань Средняя дорога была главной коммуникацией, связывавшей Китай с Ферганской долиной и Согдианой. Северная — начиналась в Турфанском оазисе и, следуя вдоль Тянь-Шаня через Памир, достигала районов Нижней Волги и Приуралья [16, 19-20].

Краткое описание данной дороги так же принадлежит Пэй Цзюю, проехавшему через Восточный Туркестан в Кашгар, затем через Фергану и Уструшану в Самарканд, а далее через другие владения долины Зеравшана – за Амударью в Иран и до самого «западного моря» [6, 72].

Новая дорога начинает осваиваться при императоре Сюань-ди (74-49 г.г. до н.э.)- время, когда гуннский правитель в Чэши был разбит китайскими полководцами Чжэном и Цзи. Новая дорога становится главной дипломатической и торговой артерией в период Восточной Хань. Исследователь отождествляет Новую дорогу "Вэй люэ" с Северной дорогой "Хань шу". Описание южной трассы в обоих источниках совпадает: от Яркенда путь вел к Ташкургану, оттуда в Вахан. Из Вахана одна дорога шла на запад в Балх и Мерв, затем в Экбатану, Ктесифон и далее по старой ахеменидской дороге в Сирию через торговые фактории Северной Месопотамии. Вторая - на юг к Кашмиру, достигая устья

Инда и выводя на морские коммуникации Индийского океана [9, 234].

Эти три основные магистрали и легли в основу сети дорог Великого шелкового пути. В I–II вв. н.э. впервые в истории возникла макрополитическая система, которая охватила всю цивилизованную полосу Старого Света. Образовался «квартет четырех империй древности»: Римской, Парфянской, Кушанской (большая часть Средней Азии, Афганистана и Индостана) и Китайской [15, 19]. Необходимо отметить, что и в периоды жесткого военного противоборства между странами Шелкового пути стороны конфликта из соображений собственной выгоды не допускали его воздействия на ход международной торговли. Караваны шли по дорогам, изолированным от театра военных действий. Так же поступали и во время сезонно-климатических осложнений, что в целом обеспечивало бесперебойный «режим работы» системы.

Взаимодействие Восточноевропейского и Средиземноморско-ближневосточного регионов с Китаем и Индией осуществлялось также при участии государств Средней Азии. Их узловое положение на перекрестии междоцивилизационных связей первой половины-середины I тыс.н.э. вызывает особый интерес к этому району, сыгравшему важную роль в системе торговых коммуникаций поздней древности и средневековья. Спецификой указанного региона было то, что он оказался в зоне перекрещивающегося воздействия трех цивилизационных систем: антично-христианского Средиземноморья через Переднюю Азию, индуистско-буддийского и китайско-конфуцианского. При этом Средняя Азия выступала связующим звеном в контактах не только меридионального направления - с Запада на Восток и обратно, но и выполняла роль фокуса транскультурных контактов по линии север-юг. Последнее весьма характерно проявилось в значимой позиции среднеазиатского региона по отношению к кочевому миру Евразийских степей. Естественным следствием указанного положения Средней Азии была высокая интенсивность междоцивилизационных контактов, проявлявшая себя в активном обмене товарами и информацией, насыщенностью культурных и экономических отношений.

На судьбу Шелкового пути влияли не только экономические, но и политические факторы. Вся история его существования связана с непрерывным противоборством за контроль над важнейшими караванными путями. Войны между государствами Средней Азии приводили к упадку главных городов на торговых путях и грабежу караванов. Это вело к нарушению торговых потоков от Китая до Восточного Средиземноморья и падению отдельных участков Великого Шелкового пути.

История этого пути насчитывает несколько кратковременных периодов, когда контроль над путями находился у одного государства: Тюркский каганат в последней трети шестого века, империя Чингисхана во второй четверти XIII века и империя Тамерлана в последней трети XIV века. Это были периоды наибольшего расцвета Великого Шелкового пути.

С III века н.э. до VI века н.э. Шелковый путь находился в состоянии упадка, что было связано с так называемым падением крупных государств того времени: Римского (Средиземноморье), Парфянского (Ближний Восток), Кушанского (Индия, Афганистан, Средняя Азия) и Ханьской (Китай).

Средняя Азия находилась в самом центре Великого шелкового пути, что послужило фактором развития торговли, экономики и культуры в средние века, в частности в IV-VI веках. В VI веке территории Средней Азии и всех евразийских степей, от Северного Китая до Причерноморья были объединены под властью Тюркского каганата. Тюркюты, разгромив эфталитов и северокитайские царства, достигают не только политического, но и экономического могущества, так как в их руки переходит весь великий караванный путь от Китая до границ Ирана и Византии. Он впервые в истории объединяет в рамках одного государства практически всю территорию Евразийских степей, а также области древних оседлых цивилизаций - Согд и Бухару, которые являлись ключевыми звеньями на трассе Великого шелкового пути. С помощью согдийских купцов тюрки становятся партнерами

Византии в создании бесперебойной трансевразийской торговли [12, 40-48].

С этого момента Согд и другие владения Средней Азии стали играть существенную роль как в торгово-экономической сфере, так и во внешнеполитической деятельности Тюркского каганата.

Торговля в этот период была весьма оживленной и доходной, развивает товарно-денежные отношения, что влияет на социальную структуру населения. Появляются новые слои общества, так как распространяются не только товары и технологии, но и знания и идеи, инновации между цивилизациями Евразии.

Например, развозились различные ткани: шелковые, полушелковые, хлопчатобумажные, шерстяные (шелк, суси, парча, газ, алача, бекасаб, шаршаша, банорас, басма, адрас, атлас, карбос и т.д.), что в свою очередь повлияло на моду того времени, люди стремились красиво и жить и модно одеваться. В Европе шёлк был настолько дорог, что использовался как торговый эквивалент в торговле, а носить его было позволено только очень богатым людям. Шёлк считался атрибутом хорошего вкуса и роскоши. Римский Император Юлий Цезарь с целью демонстрации своего могущества при триумфальном вхождении в Рим велел натянуть на тенты драгоценную шелковую ткань.

По данным археологов, торговые связи согдийцев с Китаем ведут отсчёт примерно со II в. до н. э. [3, 2]. Тогда же в связи с оттоком населения из-за вторжения Александра Македонского возникли первые согдийские колонии в приграничных районах Китая. Известно, что в караване знаменитого первооткрывателя Шёлкового пути Чжан Цяня (張騫, ум. в 114 г. до н.э.), отправленного в Среднюю Азию, было около 200–300 человек, и что император «каждому дал по 2 лошади, быков и баранов счётом 10 000. Нагрузил золотом, деньгами и шёлковыми тканями стоимостью в несколько тысяч, даже больше 10 000» [7, 2]. Это путешествие положило начало конкуренции между «сыновьями из бедных семей» за участие в торговых миссиях на Запад. Но в тот период китайцам не удалось вытеснить с торговых путей согдийцев. Так же издревле и активно согдийцы торговали с Индией.

До нас дошли граффити, которые они оставляли на скалах и в пещерах по пути в Индию, в верхних истоках Инда.

Расшифрованная часть этих записей позволяет историкам делать вывод об интенсивной торговой циркуляции между Средней Азией, Китаем и Индией во II–V вв. н.э. Приблизительно к тому же периоду относится уникальная коллекция документов из Дуньхуана (включая знаменитые Согдийские письма).

В одном из домов Афрасиаба обнаружена фреска с изображением подношения согдийскому царю даров и свитка послами китайского императора [1, 83-89]. К тому же времени относится архив из крепости на горе Муг (в 120 км к востоку от Самарканда). Такого рода находок было бы в Средней Азии значительно больше, если бы не высокий уровень кислотности почвы, препятствующий сохранению бумаги и пергамента. Поэтому невероятно важны свидетельства о согдийцах их соседей, китайцев и византийцев. Китайская хроника IX в. описывала согдийцев как успешных купцов, которые устремлялись туда, «где намечалась выгода». Согдийские общины, колонии и купеческие гильдии возникали на всём протяжении южного Шёлкового пути, от Крыма до Маньчжурии. К IV в. многочисленные согдийские торговые диаспоры возникли в Китае, преимущественно в северных провинциях Ганьсу и Нинся, в городах Дуньхуан и Янчжоу, и в политических центрах империй Чанъань (современный Сиань) и Лоян [13, 123].

Караваны с шелком с согдийскими купцами, которые зависели от тюрков, вероятно, шли по древнему торговому пути вокруг Аральского моря, в Нижнее Поволжье и на Северный Кавказ к аланским племенам или через Хазарию – могучее тюркское государство, созданное Юго-Восточной Европе, Северное Причерноморье и далее в Европу. Там лежала политическая подоплека Тюркского государства вести торговлю и охватить территорию. Но

дальнейший контроль тюрками Великого Шелкового пути прерывается серьезными политическими процессами на Среднем Востоке и Средней Азии, связанные с арабскими завоеваниями и изменением политической карты мира.

Арабское завоевание Средней Азии, продолжавшееся более ста лет, с середины VII- до второй половины VIII в. Закончилось Атлахской битвой в 751 году. Дальнейший контроль перешел в руки арабских купцов.

Со второй половины VII-VIII вв. на Юге и Востоке формируется колоссальная Арабская империя - Арабский халифат, открывшая путь новой эпохе - эпохе арабской государственности и мусульманской религии. После переправы арабов через Гибралтар в 711 г. на территорию Пиренейского полуострова, в Европе начинается борьба европейских феодалов против арабов, что приводит к возрождению Священной Римской империи германской нации и коронации Карла Великого в императоры (800 г.). В своем экономическом взаимодействии эти империи благодаря функционированию Великого Шелкового пути формируют обмены товарами и капиталами от Китая и Индии через Юг Европы на возникающую экономику Севера.

Арабское завоевание Средней Азии, продолжавшееся более ста лет, с середины VII в., и сражение арабов с китайцами в 751 г. в долине Таласа, положившая конец китайскому продвижению в этот регион, коренным образом изменили саму суть древней трансконтинентальной дороги - Великого Шелкового пути.

Три фактора определили эти изменения: создание собственной шелковой промышленности в странах Ближнего и Среднего Востока, война в Средней Азии и длительный перерыв связей с Китаем[2].

Новый период в истории Великого «Шелкового пути» наступит после создания в середине VIII в. стабильного Аббасидского халифата, простиравшегося от Испании до Восточного Туркестана, став своего рода «золотым веком» в истории мусульманской цивилизации.

Этот новый период в истории Средней Азии, а, следовательно, и Великого Шелкового пути, продолжался со второй половины VIII века н. э. до начала XIII в. Этот период, который принято именовать периодом развитого средневековья.

Следующий этап развития Шелкового пути был связан с монголами. Чингиз-хан, намереваясь завоевать Великий Шелковый Путь, осознавал, что даже впечатляющей по тем временам военной мощи монголов не хватит, чтобы контролировать все его ветви в течение длительного времени. Поэтому, захватив Северную ветвь, Чингиз-хан принялся методично уничтожать арабские и тюркские города, которые лежали на его южной ветви.

Самарканд – один из великих и красивых городов того времени, благодаря действиям монголо-татарской армии, основательно разрушен, около 30 тысяч ремесленников и художников взяты в плен и превращены в слуг[23, 306-307]. В городе осталось лишь четверть прежнего населения.

Сильно пострадали Балх, Герат, Нишапур, Мерв, Термез, Бухара. Герат потерял почти всех жителей, осталось всего несколько десятков жителей. Нишапур тоже был полностью разрушен, а место, где он стоял, вспахали и засеяли ячменем. Мерв – древняя столица Маргианы, город принадлежал Сасанидам, затем арабам. После захвата среди жителей отобрали 400 ремесленников и детей, чтобы сделать из них рабов, остальные были казнены. Монголы сожгли мавзолей Санджара и разграбили гробницу. Завоеватели отрубили головы трупам и соорудили из мертвых голов три пирамиды: мужскую, женскую и детскую. Как гласит история, «убили всех, включая собак и кошек». Термез сопротивлялся монголам одиннадцать дней, после чего был взят, а население перебито.

Страшная участь достигла Ургенч (Хорезм), осада которого длилась семь месяцев. Всех, кроме женщин и детей, монголы расстреляли из лука и порубили саблями.

По преданию, на каждого воина (во время осады их количество было около 50 тысяч) пришлось по 24 убитых жителя Ургенча. Завоеватели не только разрушили до

основания город, но и уничтожили главную плотину на Амударье. В апреле 1221 года вода полностью поглотила его руины.

Не менее жестокой была участь Бенакета. По Джувайни, монголы разделили капитулировавших на воинов и имущих горожан. Согласно Рашид ад-Дину, «военнослужащих, состоятельных жителей и подданных (раоё) разместили по отдельности. Часть воинов мечом, других обстрелом, но всех поголовно уничтожили. Прочих горожан, в зависимости от возраста, профессии и положения, разбили на группы, состоящие из десятков, сотен и тысяч лиц. Молодых людей назначили на «хашар». Истреблённый и разрушенный Бенакет превратился в мёртвый город, состоящий из развалин. Только в 1397 г., по истечении более 170 лет, город был восстановлен по распоряжению Амира Темура и в честь его новорожденного сына назван Шахрухия[17, 115-116].

Судьба других многих городов закончилась трагично, благодаря войскам Чингиз-хана. Таким образом, монгольский правитель пытался прекратить интенсивный товарообмен в обход его владений.

В середине XIII-XV веков, когда в Центральной Азии, Иране и в степях Евразии утвердились государства наследников Чингиз-хана, оживленная торговля между Востоком и Западом продолжала существовать и углубляться. Ставка монголов Золотая Орда (территория от Сибири до Восточной Европы, правителем которой был внук Чингиз-хана - Берке) со столицей Сарай Берке заняла доминирующее положение на всем протяжении северной межконтинентальной караванной дороги, идущей из Китая через Отрар и Хорезм, нижнее Поволжье, Азов, Крым и Европу - средоточие огромной части международной торговли XIV-XV вв.

Монгольское господство стимулировало караванную торговлю между Китаем и странами Средиземноморья. Но вся выгода от этой торговли доставалась Золотой Орде. Хорезм в данный период был южным отрезком на этом северном пути, стоявший на выгодных пересечениях путей из степных кочевий в оазисы и из дальних стран в Мавераннахр он играл большую роль как транзитный центр торговли. Он представлял собой как бы северные ворота Мавераннахра, откуда открывались пути к кочевникам Великой степи в Русские земли. Крупным торговым центром был Ургенч (Гургандж).

Из Гурганджа в русские княжества поставлялись рис, сушеные фрукты, хлопчатобумажные, шерстяные и шелковые ткани, ковры и другие товары. Оттуда в свою очередь привозили очень ходовые товары - рабов, меха соболей и др. пушных зверей[18, 75]. Русские купцы играли значительную роль в торговом обороте Гурганджа.

В городе было много базаров, и на каждом царил строгий порядок. Была введена специальная должность – мухтасиб, который наблюдал за состоянием базаров. Он проверял качество товаров, чистоту посуды, свежесть продуктов, следил за точностью мер и весов и пресекал обман и мошенничество [4, 102].

Вот что пишет о нем арабский путешественник Ибн-Батута: «Хорезм самый большой и самый прекрасный из тюркских городов. Улицы в нем широки, постройки многочисленны и много всяких достопримечательностей. Город до такой степени населен и оживлен, что в базарный день, невозможно проехать на лошади [5, 79-80].

Монголы, владевшие огромной территорией Евразии от Желтого моря до низовьев Дуная, основное внимание уделяли контролю и функционированию степной трассы Великого Шелкового пути, шедшей из главной столицы Каракорума в Европу, через степи Центральной Азии, Южного Казахстана, Хорезма, низовьев Волги, где располагались столичные города Золотой Орды - Сарай Берке и Сарай ал Джадид. Именно на этой трассе во второй половине XIII-XIV в. происходили интенсивный обмен культурными ценностями и торговые сношения, двигались дипломатические посольства, проникали секретные миссии католических монахов.

Вскоре на территориях государства монголов образовывается империя Темура (1370–1405 гг.), что привело к полному распаду тюрко-монгольскому государству. Начинается

возрождение Великого Шелкового пути, стимулировавшего экономические и культурные связи между Востоком и Западом. Караваны из Китая на Ближний Восток вновь взяли курс через Отрар, Ташкент, Самарканд, Балх, Герат. Теперь весь поток грузов хлынул по дорогам, проходящим через Мавераннахр. На дорогах был установлен полный порядок, и купцы могли без опасений путешествовать по ней. В крупных городах для иноземных купцов строились отдельные караван-сарай. Например, в Бухаре для Ургенчских купцов был построен карван-сарай «Урганжий», также для иранских и мервских купцов строились отдельные карван-сарай. В Баку для бухарцев существовали отдельные карван-сарай [20, 158].

Отсюда шел поток тканей, стекла, металлических изделий. Из Индии шла дорога через Гиндукуш, Балх. По ней привозили мускатный орех, гвоздику, имбирь и корицу. Из кипчакских земель через Сырдарью везли меха, кожаные изделия, холст. По караванному пути с востока, с реки Хуанхэ, по краю Таримского бассейна везли из Китая самые дорогие из иностранных товаров - шелка, драгоценные камни, включая агат и жемчуг, лекарства и фарфоровые изделия.

Амир Темур всячески поддерживал людей, занимавшихся оживлением «мертвых земель» - залежных и заброшенных земель. Им были предоставлены специальные льготы. Об этом в «Уложении» сказано; «...в первый год с них не взымали ничего, на второй год довольствовались тем, что они сдавали по своему усмотрению, и только на третий год взымали с них харадж по установленной норме». При этом право владения заброшенной землей строго регламентировалось законом. В «Уложении» говорится: «Если земли были заброшены или никому не принадлежали, то возделывать их за счет халиса, если же есть собственник, но он не в состоянии ее обрабатывать, то следует представить ему необходимые для возделывания земли вещи и орудия, дабы он смог привести в порядок свою землю». И далее: «Повелел, чтобы строили кяризы в заброшенных землях, чинили разрушенные мосты, строили новые мосты над реками и каналами; на дорогах, на расстоянии однодневного перехода, построить рабат...» [19, 122].

Налоговая система при Темуре была отлажена. Точно устанавливались размеры налогов и повинностей с земли, со скота и с ремесел, жестко контролировалась деятельность налоговосборщиков.

Основным налогом был харадж, размер которого устанавливался в зависимости от качества земли, водообеспечения, близости к городу и т.д., и составлял одну десятую, одну четвертую или одну третью часть урожая.

Мал-у джихат (от араб. «мал» - земля, имущество и «джихат» - причины) - подать, уплачиваемая деньгами и натурой.

Куналга (от староузб. «кюномок») - предоставление населением ночлега послам, царским гонцам и чиновникам, а также их слугам при проезде через определенные населенные пункты.

Бадж (перс. - подать, пошлина) - пошлина, взимаемая с торговых караванов (купцов) при переезде через границы и остановки в караван-сараях.

Пишкеш (перс. - подношение, подарок) - обязательный сбор для подарков феодальным владельцам.

Савари (перс. - добровольное подношение) - обязательный сбор с населения для подношения (подарка) высокопоставленным особам.

Шилан пули (перс. «царский пир, царское угощение») - денежный сбор для расходов на царское угощение.

Джан салиги - подушная подать, собираемая с населения раз в год.

«Велел всячески избегать разорения подданных при сборе хараджа и не ввергать страну в пучину бедности, ибо лишение подданных крова и семьи влечет за собою исеякание государственной казны, а исеякание казны является причиной роспуска рати, что, в конечном итоге, приводит к ослаблению государственной власти» [19, 85, 121].

В случае если товары были разграблены на территории его империи, вся провинция, где был ограблен купец, должна была компенсировать ему потери в двойном размере, а самому Тимуру уплатить в пятикратном размере от потерянной суммы.

Все караванные торговые пути сходились в Самарканде, столице империи. Город стал перекрестком Азии, центром континента. По замыслу Тимура, Самарканд должен был достойно представлять его могущественную империю и стать самым красивым городом мира. По величине и роскоши он должен был превосходить все то, что могло придумать человеческое воображение и донести до потомков силу и могущество его империи.

Развернулось большое градостроительство. К строительству были привлечены лучшие зодчие Средней Азии и других стран. Особенно большое внимание Амир Темура придавал Самарканду, Шахрисабзу. Здесь были построены великолепные дворцы, мавзолеи, мечети - дворцы Кук Сарой, Бустон, мавзолеи Шохи-Зинда, Гур-Эмир, мечеть Бибиханум в Самарканде, Ок-Сарай в Шахрисабзе, Мавзолей Ходжа Ахмада Яссави в Туркестане.

Чтобы подчеркнуть величие Самарканда, кишлакам в окрестностях города были даны названия столиц других государств: Дамаск, Миср, Багдад, Фариш, Шероз. Целью создания величественных зданий было показать мощь и величие самого государства, утратить потенциальных противников, в частности, кочевников Дашти Кипчак.

Амир Темура смог объединить огромные территории с различным уровнем развития в единое централизованное государство, благодаря чему были созданы условия для развития экономики и культуры. Неслучайно период правления Темуридов был назван западными учеными «Темуридским Ренессансом» (XIV–XV вв.) [22, 93].

Однако с приходом перца и пряностей из португальских колоний на Север Европы (1501 г.) в связи с открытием Васко де Гамой морского пути из Европы в Индию и начавшейся эпохой Великих географических открытий начинается постепенный упадок Великого Шелкового пути. Военные конфликты между Сефевидским Ираном и Османской Турцией, запрет Китая на вывоз своих товаров, особенно фарфоровых изделий, непрерывные войны и соперничество между кочевыми народами пагубно отразились на функционировании этой великой трансконтинентальной дороги, утратившей свои функции, хотя торговые мероприятия на отдельных ее участках продолжались и в последующие столетия.

Результаты и обсуждение

Значительная часть евразийского материка была покрыта густой сетью дорог, составляющих собственно Великий шелковый путь, по которому шел интенсивный обмен материальными и духовными ценностями, причем своеобразным ретранслятором являлась Средняя Азия. В типологическом ракурсе эти дороги могут быть представлены следующим образом: межконтинентального значения (Великий шелковый путь, связывающий два континента: Азию и Европу); континентального значения (коммуникации, связывающие различные регионы одного континента: Бактрию и Индию, Бактрию и Китай), регионального значения (коммуникации внутри какой-либо части континента - Средняя Азия, дорога между Бактрией и Согдом, Бактрией и Хорезмом); областного значения (коммуникации между крупными населенными пунктами внутри определенной историко-культурной области); местного значения (коммуникации между городом и населенными пунктами округа); тропы и тропинки между селениями внутри округа.

Расстояния на различных типах дорог могли занимать: межконтинентальные - до 10 тыс. км, континентальные - несколько тысяч километров; местные - несколько десятков километров, тропы и тропинки - от нескольких сот метров до нескольких десятков километров (горные тропы к охотничьим угодьям и пастбищам). Так, в среднем однодневный путь, пройденный караваном, занимал 23-26 км [26].

Известные узбекские города как Самарканд, Бухара, Хива, Ташкент, Термез, Ургенч,

города Ферганской долины служили наземными маяками на Великом Шелковом Пути. Цветущие города-оазисы, выравставшие вдоль Шелкового пути, становились международными перевалочными пунктами для товаров, являлись жизненно важными центрами торговли, ремесел, распространения различных культур.

Например, города Ферганской долины по своему географическому положению считались важным транзитным пунктом на трассе северной дороги Великого шелкового пути[8, 93]. Однако, мало изучены караванные дороги, соединяющие Кашгар и Фергану. Дорога через Терек-Даван в Фергану, хотя короткая, но была сложная для караванов, она считалась сезонной - функционировало только в зимнее время. Еще одна ветка континентальной дороги через перевалы Тау-Мурун и Шарт функционировали только летом. В целом, караванная дорога Кашгар – Фергана эксплуатировалась очень долго, вплоть до 20-30-х годов XX века[11, 100-101]. Документы, хранящиеся в НА РУз указывают на оживленную торговлю с Кашгаром. Все китайские товары, кроме чая, серебра, хлебного вина и водки пропускались через таможенную беспошлинно[24]. Товары Кашгарии через Ош и Андижан доставлялись в Коканд и другие города Ферганской долины, а оттуда караваны шли в Ташкент, Южный Казахстан, Оренбург и т.д. Основную роль на ней играли, конечно, базары - рынки[8, 96].

Из Кашгарии (Восточный Туркестан) купеческие караваны привозили хлопчатобумажные ткани, хлопок-сырец, одежду, войлочные шапки, веревки, кожи, обувь, меха, шубы, шелк-сырец, коконы, шелковые ткани, сухофрукты, свежие фрукты, грецкие орехи, семена клевера, лекарственные растения, рис, масло и т.д. (По спискам 1904-1908 гг.)[25].

В целом, Ферганская долина на протяжении всей истории трансконтинентальной торговой дороги считалась главным пунктом в осуществлении международной торговли. Все этому способствовали выгодное геополитическое положение, богатство окружающей среды и т.д.

Еще одним центром транзитной торговли с другими странами, в том числе с Индией, Китаем, Ираном, казахскими степями и Россией была Бухара. Послы Бухары посещали Московское государство, привозя с собой самые разнообразные товары. Известно, например, что в 1613 году в Казань прибыло 300 торговцев из Бухары. И в Бухару часто приезжали послы и купцы России, чаще других это делали представители дома Строгановых. В Россию больше других поставлялись из Бухары хлопчатобумажные ткани.

Из России в Бухару вывозили рыбий зуб, черных лисиц, кречетов, несколько в меньшем количестве железо и изделия из него, вывоз которых в XVI веке часто запрещался. Но это делалось контрабандой. В конце XVII века в Астрахани был построен Бухарский гостинный двор, где бухарцы складывали и реализовывали свои товары. Это свидетельствовало и о перспективах торговых связей[14, 59-60].

Бухара развивала торговлю с северными районами Афганистана, откуда привозили продукты сельского хозяйства и животноводства. Из этой страны в Бухару привозили самый разнообразный каракуль (черный, рыжий, белый), шерсть, лисьи шкуры, бараньи и козы шкуры, ковры, ляпис-лазурь, гузу.

Много лет Бухара торговала с Индией. Главными предметами ввоза был чай, индиго, английская кисея, кашмирские шали, кораллы. Ежегодно из Индии в Бухару поступало товаров на 4-5 миллионов рублей. В Бухаре многие купцы вели постоянную торговлю, а потому имели свои караван-сарай[14, 87].

В этой связи хотелось бы особо выделить два вида товаров, которые неизменно фигурировали в торговых операциях на не только бухарско - ферганском отрезке Великого Шелкового пути, но и на всем протяжении данной уникальной торговой магистрали. Это замечательная ткань «занданачи» из Бухары и прекрасные кони из Ферганы.

В различных музейных собраниях мира можно встретить образец бумажной ткани («карбас») – «занданачи», которая вырабатывалась в селении Зандани, в 30 километрах от Бухары, и пользовалась большим успехом у населения восточных и западных стран

благодаря своим замечательным качествам[14, 49].. Из этой полосатой ткани изготавливали верхнюю одежду. Занданачи вывозилась в Индию, Иран, Египет, Византию. В Бухаре в древние времена около ворот Арка находились крупные ткацкие мастерские бухархудатов, где изготавливались шелковые покрывала. Здесь же производили занданачи. На многочисленных базары съезжались купцы из отдаленных областей Ферганы.

В период правления Амира Темура в торговле на Великом шелковом пути имеет огромное значение город Самарканд. Через пустыни и горные перевалы спешили к Самарканду обозы, груженные всем, что можно было вывезти для его украшения. Из Индии шли караваны слонов с сокровищами из опустошенных и разграбленных храмов и дворцов Пенджаба и Делийского султаната. Из Дамаска и Багдада, из Анатолии и Ормузда, с берегов Волги и с Кавказа день и ночь двигались телеги, перевозившие с руин непокорных городов строительные материалы и произведения искусства.

Вокруг Самарканда был создан ряд небольших поселений, которым давали названия крупных городов мира - Багдад, Дамаск, Каир, Шираз, Султания и даже Париж, трансформировавшийся позднее в Фариш.

О большом внимании, которое уделяли Темура и его преемники городской торговле и ремеслу, свидетельствуют постройки специальных крытых базарных улиц и других торгово-ремесленных зданий, ставших достопримечательностями городов. Особенно выдающимися были постройки в Самарканде и Герате. Самаркандский крытый базар был построен еще при жизни Темура.

В приводимом Хофизи Абру описании базара Герата, построенного при Шахрухе, говорится о том, что его план в основном подражал плану самаркандского базара, построенного Темуром. В месте пересечения базарных улиц, в центре города, было построено круглое купольное здание, так называемый «чарсу». Так же строились со стороны правительства и частных лиц специальные торговые здания, обычно называемые «тим» [6, 345-346].

Выводы. Города на Великом шелковом пути были крупнейшими городскими центрами на протяжении всей своей истории. Это полоса городской культуры на протяжении веков играла выдающуюся роль в развитии экономики, торговых связей, политической истории городов и государств на Великом шелковом пути. Благодаря расположению на трассах международной караванной торговли, после различных военных столкновений, возрождались и вновь достигали расцвета.

В результате анализов источников можно уверенно сказать о том, что быстрый рост городов происходил главным образом за счет торгово-ремесленного производства. Особенностью развития ремесла следует заметить тенденцию к узкой специализации профессий, таких как, например, в ткачестве, кожевенной, строительной, металлообрабатывающей и других отраслях ремесленного производства. Данная специализация, повышавшая уровень производительности труда, была итогом роста спроса на ремесленные изделия по линии внутренней и внешней торговли.

Таким образом, на протяжении столетий создавалась система дорог Великого шелкового пути, соединявших Восток и Запад. Зародившись, как дорога торговли, очень скоро он превратился в передатчика духовных идей и культурных традиций различных народов и стран, дорогу дипломатических и международных отношений. В результате, под влиянием объективных и субъективных факторов с экономической, политической и историко-культурной платформы Евразийского континента формировалась уникальная система транснациональной и межкультурной интеграции.

Однако, исчезнув, она оставила глубокий след в истории множества народов и государств. Вдоль дорог Великого шелкового пути возникли удивительно красивые и богатые города, пережившие расцвет пути на долгие века.

История Шёлкового пути рассматривается в наши дни как актуальный опыт взаимовыгодной торговли и мирного культурного диалога стран и народов. Возрождение и

восстановление сети дорог Шелкового пути имеет особое значение для Узбекистана стран Центральной Азии и Восточной Европы. Это уникальная возможность интеграции для многих внутриконтинентальных регионов. Возрождение Великого Шелкового пути, несомненно, принесет крупные перемены в экономику всех государств, расположенных вдоль него.

Список литературы

1. Альбаум Л.И. Новые росписи Афрасиаба // Страны и народы Востока. Москва. Наука, ГРВЛ, 1971.
2. Байдаров Е.У. Великий Шелковый путь в контексте исторической ретроспективы взаимодействия Востока и Запада и процессов глобализации // Новые исследования Тувы. 2012, №1.
3. Баринаева Е.Б. Китайский импорт в Парфии, Бактрии, Маргиане, Согдиане и Устундуне в домонгольский период // Исторический журнал: научные исследования. 2013. № 3.
4. Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов - Ануштегинидов. Москва. 1986.
5. Веселовский Н. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве. Санкт-Петербург, 1877.
6. История таджикского народа. Под ред. А.М. Беленицкого. Т. II. Москва. Наука, 1964.
7. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. Москва. Наука, 1964.
8. Лубо-Лесниченко Е.И. Великий шелковый путь // Вопросы истории. №9. 1985.
9. Лубо-Лесниченко Е.И. Китай на Шелковом пути: шелк и внешние связи древнего и раннесредневекового Китая. – М.: Восточная литература, 1994.
10. Матбобоев Б.Х., Шамсутдинов Р.Т., Мамажонов А. Буюк ипак йўлидаги Фарғона шаҳарлари. Андижон “Мерос”, 1994.
11. Матбабаев Б.Х., Машрабов З.З. Древний и средневековый Андижан. Ташкент. Шарк, 2011.
12. Мохаммад Салмаси-Заде. Историческая география одним взглядом (на персидском языке). Тегеран, 2004.
13. Нурулла-Ходжаева Н.Т. «Танцующие» купцы вне империй на Шелковом пути. Вестник МГИМО. Университет. 2017. 1(52).
14. Сааков В.Г. История Бухары: 100 вопросов и ответов. Ташкент. Шарк, 1996.
15. Ставиский Б.Я. Великий Шелковый путь - первая в истории человечества трансконтинентальная трасса обмена товарами и культурными достижениями // Формирование и развитие трасс Великого шелкового пути в Центральной Азии в древности и средневековье. Ташкент. 1990.
16. Симоновская Л. В., Юрьев М. Ф. История Китая. Москва. 1974.
17. Турсунова Г.Н. Амир Темур. Худжанд, 2006.
18. Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды. Спб., 1884. Т.1.
19. Темур тузуклари. Ташкент. Шарк, 2005.
20. Одилов А.А. Амир Темур тузуклари - давлат бошқаруви асоси. Fan va texnologiya, 2016.
21. Оспанов Г.М. Современный этап развития Великого Шелкового пути // <https://articlekz.com/article/5557>
22. Очерки по истории государственности Узбекистана. Ташкент. Шарк, 2001.
23. Шамсутдинов Р., Каримов Ш. Ватан тарихи. Ташкент. Шарк, 2010.
24. НА РУз. Ф.И-276. Оп.1: д.892 а. Л. 23 об.
25. НА РУз. Ф.И-276. Оп.1: д.892 а. Л. 28.
26. <http://mytashkent.uz/2007/06/10/tri-osnovnyie-dorogi-velikogo-shelkovogo-puti/?wpfpaaction=add&postid=287>

Referens liste:

1. Albaum L.I. Novie rospisi Afrasiaba //Strani i narodi Vostoka. Moskva. Nauka, GRVL, 1971.
2. Baydarov Ye.U. Velikiy Shelkoviy put v kontekste istoricheskoy retrospektivi vzaimodeystviya Vostoka i Zapada i protsessov globalizatsii// Novie issledovaniya Tuvi. 2012, №1.
3. Barinova Ye.B. Kitayskiy import v Parfii, Baktrii, Margiane, Sogdiane i Ustushane v domongolskiy period // Istoricheskiy jurnal: nauchnie issledovaniya. 2013. № 3.
4. Buniyatov Z.M. Gosudarstvo xorezmshaxov - Anushteginidov. Moskva. 1986.
5. Veselovskiy N. Ocherk istoriko-geograficheskix svedeniy o Xivinskom xanstve. Sankt-Peterburg, 1877.
6. Istoriya tadjikskogo naroda. Pod red.A.M.Belenitskogo.T.II. Moskva. Nauka, 1964.
7. Klyashtorniy S.G. Drevnetyurkskiye runicheskiye pamyatniki kak istochnik po istorii Sredney Azii. Moskva. Nauka, 1964.
8. Lubo-Lesnichenko Ye.I. Velikiy shelkoviy put//Voprosi istorii. №9. 1985.
9. Lubo-Lesnichenko Ye.I. Kitay na Shelkovom puti: shelk i vneshniye svyazi drevnego i rannesrednevekovogo Kitaya. Moskva. Vostochnaya literatura, 1994.
10. Matboboyev B.X., Shamsutdinov R.T., Mamajonov A. Buyuk ipak yo‘lidagi Farg‘ona shaharlari. Andijon “Meros”, 1994.
11. Matbabayev B.X., Mashrabov Z.Z. Drevniy i srednevekoviy Andijan. Tashkent. Shark, 2011.
12. Moxammad Salmasi-Zade. Istoricheskaya geografiya odnim vzglyadom (na persidskom yazike). - Tegeran, 2004.
13. Nurulla-Xodjayeva N.T. «Tansuyushiye» kupsi vne imperiy na Shelkovom puti. Vestnik MGIMO. - Universiteta. 2017. 1(52).
14. Saakov V.G. Istoriya Buxari: 100 voprosov i otvetov. Tashkent. Shark, 1996.
15. Staviskiy B.Ya. Velikiy Shelkoviy put - pervaya v istorii chelovechestva transkontinentalnaya trassa obmena tovarami i kulturnimi dostizheniyami // Formirovaniye i razvitiye trass Velikogo shelkovogo puti v Sentralnoy Azii v drevnosti i srednevekovye. - T., 1990.
16. Simonovskaya L. V., Yurev M. F. Istoriya Kitaya. Moskva., 1974.
17. Tursunova G.N. Amir Temur. Xudjand, 2006.
18. Tizengauzen V. Sbornik materialov, otnosyashixsya k istorii Zolotoy ordi. Spb., 1884. T.1.
19. Temur tuzuklari. Tashkent. Sharq, 2005.
20. Odilov A.A. Amir Temur tuzuklari- davlat boshqaruvi asosi. Fan va texnologiya, 2016.
21. Ospanov G.M. Sovremenniy etap razvitiya Velikogo Shelkovogo puti//<https://articlekz.com/article/5557> Tashkent. Shark, 2001.
23. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. Tashkent. Shark, 2010.
24. NA RUz. F.I-276. Op.1: d.892 a. L. 23 ob.
25. NA RUz. F.I-276. Op.1: d.892 a. L. 28.
26. <http://mytashkent.uz/2007/06/10/tri-osnovnyie-dorogi-velikogo-shelkovogo-puti/?wpfpaction=add&postid=287>

Сведения об авторе: Исакова Феруза Рахмановна - PhD, доцент. Заведующая кафедрой «Всемирная история». Андижанский государственный университет им. З.М.Бабура. г.Андижан, Республика Узбекистан. e-mail: feruzabonu_77@mail.ru. телефон: +998902108600

**ФИЛОСОФИЯ
ФИЛОСОФИЯ
PHILOSOPHY**

МРНТИ: 02.15.61

<https://orcid.org/0009-0004-1460-2587>

Тайжанов А.Т.*

д.филос.н., профессор, ЗКМУ им.М.Оспанова, Ақтобе, Қазақстан

ЦЕННОСТНЫЕ АСПЕКТЫ ДУХОВНОГО БЫТИЯ КОЧЕВНИКОВ

***Автор - корреспондент:** a.taijanov@mail.ru

Аннотация: Тема кочевников была в значительной степени исследована как мировыми, так и отечественными историками, а также учеными в области социальных и гуманитарных наук. Существует множество различных мнений о вкладе кочевников в человеческую цивилизацию. Бесспорно, что кочевники - это народ, который сформировал уникальный духовно-культурный и хозяйственный уклад, присущий только им. Особые образцы и достижения в духовной сфере, характерные для современного казахского народа, также берут свое начало в сущности кочевой жизни. В своей статье автор анализирует именно этот аспект - духовно-ценностные стороны образа жизни кочевников с точки зрения мировосприятия. Идеиные поиски кочевников, рост их мышления и сознания, расширение духовного пространства впоследствии способствовали формированию национальной философии в новое время.

Ключевые слова: кочевники, степная цивилизация, духовные ценности, природа и человек, человеческие качества, национальное искусство, устная литература, национальное бытие.

ГТАХР: 02.15.61

<https://orcid.org/0009-0004-1460-2587>

Тайжанов А.Т.*

д.филос.н., профессор, БҚМУ.М. Оспанова, Ақтөбе, Қазақстан

КӨШПЕНДІЛЕРДІҢ РУХАНИ БОЛМЫСЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

***Автор - корреспондент:** a.taijanov@mail.ru

Түйін: Көшпенділер тақырыбы әлемдік және отандық тарихшылармен, басқа да әлеуметтік-гуманитарлық сала ғалымдарымен біраз деңгейде зерттелген. Көшпенділердің адамзат өркениетіне қосқан үлестері туралы да сан-алуан пікірлер бар. Алайда, бір нәрсе анық – көшпенділер тек өздеріне ғана тән, ерекше рухани-мәдени, шаруашылықты кәсіби болмыстарын қалыптастырған халық. Бүгінгі қазақ халқына тән рухани саладағы ерекше үлгілер мен жетістіктер де өз бастауларын көшпенділер болмысынан алады. Автор мақаласында мәселенің осы жағына – көшпенділер өмір-салтының рухани құндылықты қырларына - дүниетанымдық тұрғыдан талдау жасайды. Көшпенділердің идеялық ізденістері, олардың ойлауы мен санасының өсуі, рухани кеңістіктің кеңеюі кейіннен қазіргі заманда ұлттық философияның қалыптасуына ықпал етті. Көшпенділердің идеялық ізденістері, олардың ойлауы мен санасының өсуі, рухани кеңістіктің кеңеюі кейіннен қазіргі заманда ұлттық философияның қалыптасуына ықпал етті.

Кілт сөздер: көшпенділер, Дала өркениеті, рухани құндылықтар, табиғат және адам, адам сапасы, ұлттық өнер, ауыз әдебиеті, ұлт болмысы.

IRSTI: 02.15.61

<https://orcid.org/0009-0004-1460-2587>

Taizhanov A.T.*

Doctor of Philology, Professor, M.Ospanov Central State University, Aktobe, Kazakhstan

VALUE ASPECTS OF NOMADS' SPIRITUAL EXISTENCE

***Corresponding author:** a.taijanov@mail.ru

Abstract: The topic of nomads has been extensively studied by both global and domestic historians, as well as scholars in the fields of social and humanitarian sciences. There are many different opinions regarding the contribution of nomads to human civilization. However, one thing is clear: nomads are a people who have developed a unique spiritual, cultural, and economic way of life that is exclusive to them. The distinctive patterns and achievements in the spiritual sphere, characteristic of the modern Kazakh people, also originate from the essence of nomadic life. In this article, the author analyzes this particular aspect - the spiritual and value-based dimensions of the nomadic way of life from a worldview perspective. The nomads' ideological search, the growth of their thinking and consciousness, and the expansion of their spiritual space subsequently contributed to the formation of a national philosophy in modern times.

Keywords: Nomads, Steppe Civilization, Spiritual Values, Nature and Humanity, Human Qualities, National Art, Oral Literature, National Existence.

Введение

При обращении к истории мировоззрения кочевников, привлекают внимание поклонение Тенгри, поэтические и ораторские традиции, эмоциональную чувственность и мудрость, пронизанная философскими размышлениями. Анализ этой системы духовных ценностей позволяет по-новому оценить совокупность общественных отношений, понять их особенности и движущие силы.

Социально-политические, экономические и хозяйственные системы кочевников, а также их обычаи и традиции были объектом научного исследования до обретения Независимости, что известно ученым и интересующимся данной темой [1]. Однако до сих пор сущность кочевников и их вклад в мировую цивилизацию не были предметом специального изучения. В данной статье мы стремимся в определенной степени восполнить этот пробел.

В настоящее время социальное значение духовного освоения этапов истории и мировоззрения, или истории мировоззренческих этапов, возрастает. Одним из таких актуальных аспектов, существенно повлиявших на казахское мировоззрение, является образ жизни кочевников. Кочевые казахи стремились глубоко понять каждое явление в Великой Степи, каждое действие и поведение, выявляя их сущность. Народ проявлял интерес к непосредственному отражению своей природной и кочевой социальной жизни, анализируя на разных уровнях свое понимание структуры мира и его скрытые силы.

Идейные поиски кочевников, рост их мышления и сознания, расширение духовного пространства впоследствии способствовали формированию национальной философии в новое время. Для кочевников мир (*вселенная*) — это основа жизни живого существа, природа и общественная среда, инициирующие его развитие; родная земля и народ, где сформировались наследие предков, формы и проявления сознания, духовные ценности и способы поведенческих отношений людей. Однако справедливости ради следует отметить, что долгое время социальное бытие нашего народа и процессы философского осмысления не были объектом философского анализа. В результате, хотя и не сложилось однозначного мнения о том, что образ жизни и уровень сознания казахов уступают другим, пути формирования духовных основ казахского мировоззрения и использования его духовного опыта не были удовлетворительными. Это, в свою очередь, не оказывало положительного влияния на историческое развитие казахской философии как одной из важнейших

составляющих духовной истории нашего народа.

Ценностные аспекты бытия кочевников формировались не только в одном пространстве, в одной исторической временной плоскости, на казахской земле и среди казахского народа. Они черпали вдохновение из культур, сформировавшихся в разных пространствах и в разные исторические периоды. Невозможно рассматривать бытие кочевых казахов и их ценностную культуру отдельно от тюркоязычных народов, мусульманских стран и, в целом, цивилизации мусульманского Востока. В нашем научном исследовании, учитывая вышеупомянутые особенности бытия кочевников, мы рассматриваем их ценностные аспекты.

Теоретический анализ

Духовные ценности кочевников как объект исследования

Кочевой образ жизни в Великой Степи Евразии не только привнес особый тип хозяйствования, соответствующий его сущности, но и породил уникальную самобытную культуру. Оригинальная культура кочевников осмысляла реальность через собственное мировосприятие, объясняла явления жизни на своем языке, создавая при этом уникальные методы, формы и образы, воплощая возвышенные идеи как высшие идеалы человеческой жизни. К числу таких неповторимых духовных ценностей, рожденных кочевым бытием, относятся: орнаменты, отражающие диалектику жизни (*«звериный стиль»*), юрты, считающиеся моделью вселенной, курганы, символизирующие обитель Тенгри, рунические эпосы, выражающие стремление к высшему идеалу, утилитарно-прикладные предметы, возведенные в ранг искусства, и кюйи, воспринимаемые как язык Тенгри.

Истинная культура, особенно духовная, проявляется исключительно в национально-этнической самобытности и развивается, совершенствуется, опираясь на нее. Слепое подражание чужим культурно-духовным ценностям ведет лишь к повторению.

Любая убежденность, особенно политическая, не существует сама по себе — она обязательно приводит к действиям. Заблуждения о кочевом образе жизни принесли разрушительные перемены в казахское общество. Под предлогом «включения казахов в число цивилизованных народов» в 1928 году была проведена кампания по конфискации имущества, а затем коллективизация, что разрушило хозяйственно-культурный уклад, сформировавшийся за тысячи лет. Эти процессы не только привели к социальным катаклизмам, унесшим миллионы жизней, но и оборвали преемственность уникальной культуры, нарушив естественное развитие нации.

Как следствие, до сих пор в европоцентристском сознании сохраняется тенденция не признавать конное кочевничество как цивилизацию. Подобные взгляды свойственны и части российского общества, не избавившейся от шовинистических предрассудков. Однако никто не сможет отрицать очевидное: кочевники подарили человечеству великие открытия и стали двигателем общественного развития. Среди их достижений: развитие животноводства, приручение скота в качестве верховых и тяговых животных, изобретение колеса и стремени, освоение металлургии, создание мобильного жилища, формирование уникального искусства степи, музыки, письменности и многого другого. К этим достижениям можно добавить свойственную кочевникам способность к предвидению, слаженность действий, стремление к совершенству и исключительную мобильность. Эти черты делают кочевую цивилизацию неотъемлемой частью общемировой истории.

Нетрудно предположить, что представления кочевников Великой Степи о мире и бытии в целом были весьма возвышенными. Несомненно, такие воззрения тесно переплетались с их историческим мировосприятием. Некоторые ученые, осознав особенности и преимущества кочевого образа жизни, сумели увидеть и оценить его ценностные аспекты. В этом отношении заслуживает внимания мысль известного немецкого ученого А. Вебера: «Вторжение кочевых народов, вышедших из Центральной Азии, в Китай, Индию и Западные страны оказало влияние на все эти регионы. Кочевники,

жившие в седле, познали просторы мира. Они завоевали государства с великими культурами древнего мира. Через трудности бытия и опасные походы они осознали бренность жизни; а как господствующая раса они привнесли в мир дух героизма и трагическое сознание, выразив его в эпосе» [2, с. 46].

Стремление осваивать новые пространства, жажда неизведанного были в крови кочевников. Поэтому утверждение о том, что пришедшие позже на историческую арену оседлые технократические цивилизации полностью вытеснили кочевой уклад, является ошибочным [3, с. 10].

Весь уклад жизни кочевых казахов был неразрывно связан с природой. Их материально-производственная система, приспособленная к сезонным кочевкам, сформировала целостную хозяйственную структуру. Это, в свою очередь, привело к созданию тесно взаимосвязанной социально-экономической и социально-культурной системы. Следовательно, единство кочевого бытия с природой следует рассматривать не как преимущество или недостаток, а как гарант существования в историческом процессе. Л.Н.Гумилев, говоря о понимании кочевниками природных систем, отмечал: «Степные кочевники настолько приспособились к ландшафтам, что их хозяйственная деятельность слилась с природными процессами, а сами они стали неотъемлемой частью освоенной ими среды, то есть высшим, завершающим звеном степного биоценоза» [4, с. 528].

В жизни кочевого казаха природа, то есть природная среда, занимала особое место. Действительно, кочевники не воспринимали природные явления и окружающий мир как противника, а, напротив, осознавали, что чем глубже они познают природу и чем ближе к ней находятся, тем больше у них возможностей для комфортного существования. Они понимали, что можно вести нормальную жизнь не путем покорения природы, а находя с ней общий язык. Так, например, кочевники могли предсказывать погоду по звездам, определять время по солнцу, а также замечать изменения в природных явлениях по поведению птиц, животных и даже муравьев. Их связь с природой отражалась и в языке: особенности характера и качества человека они часто сравнивали с природными явлениями – «жұлдызжарасқан» (человек с благоприятной судьбой), «айдарынанжелескен» (человек, наделенный удачей), «қабағынанқаржауған» (человек в мрачном настроении), «көңілікөлдей» (человек с широкой душой). Для кочевников явления окружающей среды – горы, реки, степи, леса, небесные светила и даже процессы в природе – воспринимались как одушевленные, имеющие свой облик и характер.

Если вдуматься в вышесказанное, становится ясно, что Человек-Общество-Природа находятся в постоянном, живом взаимодействии. Кочевой образ жизни был неразрывно связан с природой. В мировоззрении кочевого народа природа независима от человека, но вся сущность и существование человека и природы могут продолжаться только в гармонии и единстве.

Среди культурных ценностей кочевников особенно развиты были национальные виды искусства. Развитие искусства, как правило, связано с образом жизни народа и обусловлено его повседневными нуждами. Например, из бытовой необходимости возникло прикладное искусство: деревянная и кожаная посуда, одежда из шерсти и кожи, украшения из золота и серебра, инкрустированные драгоценными камнями, ковроткачество, валяние войлока и другие ремесла.

В национальной одежде кочевников отразились древние традиции, сформированные под влиянием этнических, экономических и климатических условий. Одежду шили из сукна, шерстяных и шелковых тканей, войлока и меха животных. В кочевом обществе особенно ценились шкуры кулана, сайгака, тигра, енота, соболя, горностая и белой мыши. Из них шили теплые меховые шубы. Штаны украшенные яркой вышивкой, изготавливались из замши, сукна и шерстяных тканей.

Основу духовной культуры казахского народа, уходящей корнями в эпоху древних кочевников, составили искусство слова, күй (инструментальная музыка), декоративно-

прикладное искусство и другие его виды, достигшие высокого уровня развития. Вся жизнь казахов сопровождалась песнями и поэзией. Без стихов жизнь теряла бы и смысл, и красоту. Великий Абай точно выразил эту мысль: «Когда рождаешься – мир встречает тебя стихами, когда уходишь – они провожают тебя в последний путь» [5, с. 75], тем самым подчеркнув, что вся жизнь казахского народа, от колыбели до могилы, переплетена с поэзией.

Одной из разновидностей искусства слова является айтыс – поэтическое состязание, импровизационная дуэль акынов. Айтыс требует мастерства, острого ума и находчивости. Казахи говорят: *«Искусство начинается с красноречия»*. Почитание искусства слова и передача его из поколения в поколение для казахов было не только долгом, но и важной составляющей духовной жизни, а также способом точного, яркого выражения социальной реальности. Именно поэтому казахи не воспринимали язык лишь как средство общения, а считали его могучей силой, отражающей саму суть жизни.

В кочевом обществе айтыс был не только уделом акынов, но и частью общей культуры народа. Это искусство стало неотъемлемой чертой казахского характера. Возрождение айтыса пробудило у казахов подлинное чувство любви к искусству. В тоталитарную эпоху этот жанр был практически искоренен, но его нынешнее возрождение свидетельствует о глубинной связи с менталитетом народа.

Ш. Уалиханов писал об айтысе: «По поэтическому дару казахи занимают первое место... Степная поэзия по своей сути схожа с арабской. Ее сюжетное сходство, отражение кочевого быта, а также бесконечные межродовые войны и ожесточенные столкновения делают эту схожесть еще более очевидной» [6, с. 162]. В.В. Радлов также отмечал выдающийся дар казахов к слову: «Казахи всегда говорят без запинки, с удивительной плавностью и напором... Даже в обыденном разговоре их речь рифмуется и звучит так гармонично, что можно принять ее за стихи» [7, с. 49]. Действительно, айтыс для кочевников был не просто развлечением, а способом познания мира, осмысления жизни, выражения нравственных и гражданских идеалов. В прошлом не существовало казаха, который не мог бы экспромтом сложить хотя бы одно четверостишие. Казахи отвечали на критику стихами, на вопросы – стихами. Поэзию они называли *«царем слов»*, признавая ее мощь и заставляя признавать это других. Русские путешественники, записывая образцы казахского искусства слова, были поражены его глубиной и выразительностью. Вероятно, именно поэтому у кочевых казахов айтыс и искусство ораторского мастерства сохранились лучше, чем у многих других народов, передаваясь из поколения в поколение.

Результаты и обсуждение

Устная литература нашего народа, основанная кочевниками, представляет собой обширное, глубокое по содержанию, художественно богатое наследие. В устной литературе казахов присутствуют все жанры, встречающиеся в устном творчестве народов мира. Среди них – удивительные сказочные легенды, фантастические рассказы, скороговорки, загадки, сказки, пословицы и поговорки, народные песни, лирические стихи, философские назидательные стихи, песни о природе (*горы, реки, земли*), колыбельные, свадебные песни, жар-жар, беташар, сыңсыма, прощальные и траурные песни, жора-песни, шаманские заклинания и многое другое.

Героические эпосы – один из самых распространенных жанров, определяющих самобытность казахского народа. Только крупных эпических поэм насчитывается около сотни. Среди них особенно выделяются «Кобланды», «Алпамыс», «Ер Таргын», «Камбар». В эпосе «Кырык батыр» описаны подвиги сорока богатырей. Одним из богатейших направлений устной литературы являются лирико-романтические и психологические дастаны о любви. В их числе – «Козы Корпеш – Баян Сулу», «КызЖибек», «Айман – Шолпан» и десятки других произведений. Через эти дастаны раскрывается казахский быт, традиции и обычаи, мир красоты и эстетики.

Выдающиеся поэты-жырау, кюйши, бии, признанные мастера казахской культуры,

стали видными представителями цивилизации Великой степи, обладая особым природным даром. Философское осмысление жизни не было привнесенным качеством для казахов – оно органично связано с их ментальностью. Философский взгляд на мир стал неотъемлемой частью социального сознания, мировоззрения и психологии народа, являясь важной гранью его целостного бытия.

Философский мировоззренческий фундамент казахского народа берет свое начало с культуры древних тюрков в V-VI веках. В истории культуры это наследие представлено в виде памятников - рунических надписей Таласа, Орхона, Енисея. Между сознанием древних тюрков и современным казахским менталитетом существует глубокая духовная преемственность. Достаточно упомянуть таких великих мыслителей, как Аль-Фараби, ЖусипБаласагун, АхметЯссауи и другие. Известно из истории, что эти мыслители оказали огромное влияние на формирование общественного сознания казахского народа.

От Кожы Ахмета Ясауи и АсанаКайгы до Шакарима и МиржакыпаДулатова все представители казахской культуры стали духовными носителями традиций древних казахов.

В народе всегда были бии, поэты, жырау, выделявшиеся своей мудростью. Например, прославленные Толе би, КаздауыстыКазыбек би и Айтеке би обладали мастерством говорить намеками и образно раскрывать явления.

Среди известных казахских акынов и жырау XV–XVIII веков – АсанКайгы, Казтуганжырау, Доспамбетжырау, Шалкиизжырау, Жиембетжырау, Ақтамбердижырау, Маркаскажырау, Татикаре акын, Умбетбайжырау, Бухаржырау, Котеш акын, Шал акын. Их древние произведения стали бессмертным наследием нашего народа, отражающим дух кочевого казахского общества и последующего традиционного казахского социума.

Казахи всегда высоко ценили людей, способных понимать и правильно воспринимать слово, тех, кто мог уступить и принять мудрый совет, сказанный всего в одном предложении. Основные духовные опоры любого народа – это его религия, язык, обычаи, традиции и искусство. Если народ утрачивает эти ценности, он теряет свою национальную самобытность, свободу, статус, подвергается ассимиляции, духовному исчезновению, сохраняя лишь внешние расовые черты. Поэтому каждый народ должен бережно хранить свою религию, искусство, обычаи, традиции – одним словом, свою национально-духовную идентичность.

Заключение

Менталитет кочевников и соответствующее ему мировоззрение формировались на основе любви к природе, родной земле и стремления к сближению с соседями. Казахи всегда проявляли интерес к окружающей среде, стремились глубже познать родные края и сохранить их в своей памяти. Жизнь народа, его ценностные ориентиры складывались в гармонии с родной землей, скотом и природой.

Если рассматривать сущность кочевников с точки зрения ценностей, можно выделить следующие характерные черты:

- Как и другие восточные народы, кочевники никогда не ставили перед собой цель подчинить природу и изменить ее по своему усмотрению. Напротив, они почитали природу, поклонялись ей, что формировало у них высокий уровень экологического сознания;

- Кочевники уделяли особое внимание межличностным отношениям. Они относились с уважением даже к незнакомым людям, называя их «құдайықонақ» (*гость божий*) и были готовы оказать помощь;

- Кочевники испытывали глубокое почтение к прошлому, для них преемственность поколений имела огромное значение, связывая прошлое и настоящее;

- В кочевом обществе было мало социальных различий, что способствовало справедливости. Правдивость, честность и прямота считались важными ценностями. Известное изречение «Тура биде туғанжөк, туғанды биде иманжөк» (*У справедливого бия*

нет родных, а у пристрастного бия нет чести) стало важным принципом жизни;

- Честь и достоинство ставились выше богатства, что отразилось в народной мудрости: «Малым – жанымныңсадағасы, жаным – арымныңсадағасы» (*Имущество – жертва для души, душа – жертва для чести*);

- Коллективные интересы всегда ставились выше личных, что было негласным законом и духовно-познавательной основой кочевого образа жизни;

- Жизнь кочевников была полна опасностей, войн и сражений, а сам век их был короток. Поэтому они ценили каждый прожитый день, стремились наполнить его смыслом, радостью, а не богатством. После смерти человека его героические подвиги, мудрые слова и благие дела передавались потомкам;

- Кочевники не воспринимали окружающие народы как врагов, были открытыми и готовы прийти на помощь другим народам и этносам

- Одной из важнейших ценностей кочевого общества было уважение к родителям, родственникам, старшим и в целом к семье, что является известным фактом.

Список литературы:

1. Акатаев С.Н. Мировоззренческий синкретизм казахов. Алматы, 1993.; Вайнштейн С.И. Мир кочевников центра Азии. Москва. Наука, 1991. 294.; Кшибеков Д. Кочевое общество (генезис, развития, упадок). Алма-Ата, 1984. 238 с.; Кшибеков Д. Казахский менталитет (вчера, сегодня, завтра). Алматы, 1999. 200 с.; Хазанов А. М. Кочевники и внешний мир. Алматы: Дайк-Пресс, 2002. 604 с.
2. Ясперс К. Смысл и назначение истории. Москва, 1991. 521 с.
3. Сейдімбек А. Шығармалары. Алтытомдық. Т.3. Астана: Фолиант, 2010. 832 б.
4. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. Л: Гидрометеиздат, 2000. 528 б.
5. Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т.1. Алматы: «Жазушы», 2005. 296 б.
6. Шоқан Уәлиханов. Таңдамалы шығармалары. Алматы: Жазушы, 2015. 560 б.
7. Еуропағалымдарының қазақ мәдениеті туралы ой-пікірлері. Алматы, 2005. 60 б.

Referens list:

1. Akataev S.N. Mirovozzrencheskij sinkretizm kazahov. Almaty, 1993.; Vajnshtejn S. I. Mir kochevnikov centra Azii. M. : Nauka, 1991. 294.; Kshibekov D. Kochevoe obshhestvo (genезis, razvitiya, upadok). Alma-Ata, 1984. 238 s.; Kshibekov D. Kazahskij mentalitet (vchera, segodnja, zavtra). Almaty, 1999. 200 s.; Hazanov A. M. Kochevniki i vneshnij mir. Almaty: Dajk-Press, 2002. 604 s.
2. Jaspers K. Smyslinaznachenieistorii. Moskva, 1991. 521 s.
3. Sejdimbek A. Shygarmalary. Altytomdyk. T.3. Astana: Foliant, 2010. 832 b.
4. Gumilev L.N. Etnogenez i biosfera Zemli L: Gidro meteo izdat, 2000. 528 b.
5. Abaj. Shygarmalarynyn eki tomdyk tolyk zhinagy. T.1. Almaty: «Zhazushy», 2005. 296 b.
6. Shokan Ualikhanov. Tandamalyshygarmalary. Almaty: Zhazushy, 2015. 560 b.
7. Europa galymdarynynkazakmadenietituralyoy-pikirleri. Almaty, 2005. 60 b.

Сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) Тайжанов Алтай Тайжанович - доктор философских наук, профессор. Западно-Казахстанский медицинский университет им. М.Оспанова. г. Актобе, Республика Казахстан. a.taijanov@mail.ru

MPHTI: 16.21.82

<https://orcid.org/0000-0002-4261-3054>

Албалиев Ш.А.

доктор философии по филологии, доцент
ведущий научный сотрудник отдела «Мифология» Института Фольклора
Национальной Академии Наук Азербайджана. Баку. Азербайджан

ПРАЗДНИК РАМАДАН: РИТУАЛЬНО-МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ СЕМАНТИКА

Автор-корреспондент: albaliyevshakir@rambler.ru

Аннотация: Рамадан или, как его еще называют азербайджанцы «Праздник поста», согласно типологии является религиозным праздником. Азербайджанцы начали отмечать этот праздник после принятия религии Ислам и продолжают отмечать его по сей день. Однако дело в том, что этот праздник, имеющий религиозное происхождение, в силу своей этнокультурной типологии уже стал народным праздником. Главным обычаем или показателем месяца Рамадан является соблюдение поста. Пост - это механизм духовного очищения. Хотя пост соблюдает человек как физически так и духовно, в его основе лежит в основном духовный фактор. Это не самоистязание, а метод очищения и укрепления духа. Рамадан - это комплекс церемоний, охватывающий месяц. Обряд - это фольклорная модель поведения, принадлежащая коллективу. Хотя Рамадан религиозный праздник, связанный с Исламом, по сути он является фольклорным событием. В статье основываясь на личные выводы автора, собранные в результате набора информации, а также филологическую литературу сделана попытка исследования ритуально-мифологических основ и этнокультурной семантики праздника Рамадан.

Ключевые слова: праздник, Рамадан, мифология, этнокультура, ритуал, пост, Ислам, вера, обычай, Азербайджан

FTAXP: 16.21.82

<https://orcid.org/0000-0002-4261-3054>

Албалиев Ш.А.,

филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясының
Фольклор институтының «Мифология» бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері

РАМАЗАН МЕРЕКЕСІ: РТУАЛДЫҚ-МИФОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕР ЖӘНЕ ЭТНОМӘДЕНИ СЕМАНТИКА

Автор-корреспондент: albaliyevshakir@rambler.ru

Түйін: Рамазан, немесе әзірбайжандар айтқандай, «Ораза мейрамы», типология бойынша, діни мереке. Әзірбайжандықтар бұл мерекені ислам дінін қабылдағаннан кейін тойлай бастады және күні бүгінге дейін тойлап келеді. Десек те, діннен бастау алатын бұл мереке этномәдени типологиясына байланысты ұлттық мерекеге айналып үлгергені шындық. Рамазан айының негізгі әдеті немесе көрсеткіші – ораза. Ораза – рухани тазару механизмі. Адам оразаны физикалық жағынан да, рухани жағынан да ұстағанымен, ол негізінен рухани факторға негізделген. Бұл өзін-өзі азаптау емес, рухты тазарту және нығайту әдісі. Рамазан - бір айды қамтитын рәсімдер кешені. Салт - бұл топқа жататын мінез-құлықтың фольклорлық үлгісі. Рамазан ислам дінімен байланысты діни мереке болғанымен, ол негізінен фольклорлық оқиға. Мақалада автордың мәліметтерді, сондай-ақ филологиялық әдебиеттерді жинақтау нәтижесінде жинақталған жеке тұжырымдарына сүйене отырып, Рамазан мейрамының ғұрыптық-мифологиялық негіздері мен этномәдени семантикасын зерттеуге талпыныс жасалды.

Кілт сөздер: мереке, Рамазан, мифология, этномәдениет, ырым, ораза, ислам, сенім, әдет-ғұрып, Әзірбайжан

IRSTI: 16.21.82

<https://orcid.org/0000-0002-4261-3054>

Albaliyev Sh.A.

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, leading researcher of the department «Mythology» of the Institute of Folklore of the National Academy of Sciences of Azerbaijan.

Baku, Azerbaijan

THE RAMADAN HOLIDAY: RITUAL AND MYTHOLOGICAL FOUNDATIONS AND ETHNOCULTURAL SEMANTICS

Correspondent-author: albaliyevshakir@rambler.ru

Abstract: Ramadan or, as it is also called by the Azerbaijanis, the "Festival of Fasting", according to typology is a religious holiday. Azerbaijanis began to celebrate this holiday after adopting the religion of Islam and continue to celebrate it to this day. However, the fact is that this holiday, which has a religious origin, has already become a national holiday due to its ethnocultural typology.

The main custom or indicator of the month of Ramadan is fasting. Fasting is a mechanism of spiritual cleansing. Although a person observes fasting both physically and spiritually, it is mainly based on a spiritual factor. This is not self-torture, but a method of cleansing and strengthening the spirit.

Ramadan is a complex of ceremonies covering a month. A rite is a folklore model of behavior belonging to a collective. Although Ramadan is a religious holiday associated with Islam, in essence it is a folklore event.

In the article, based on the personal conclusions of the author, collected as a result of collecting information, as well as philological literature, an attempt was made to study the ritual and mythological foundations and ethnocultural semantics of the Ramadan holiday.

Keywords: holiday, Ramadan, mythology, ethnoculture, ritual, fasting, Islam, faith, custom, Azerbaijan

Введение

Рамадан или, как его еще называют азербайджанцы «Праздник поста», согласно типологии является религиозным праздником. Азербайджанцы начали отмечать этот праздник после принятия религии Ислам и продолжает отмечать его по сей день. Однако дело в том, что этот праздник, имеющий религиозное происхождение, в силу своей этнокультурной типологии уже стал народным праздником.

Главным обычаем или показателем месяца Рамадан является соблюдение поста. Пост - это механизм духовного очищения. Хотя пост соблюдает человек как физически так и духовно, в его основе лежит в основном духовный фактор. Это не самоистязание, а метод очищения и укрепления духа.

Суть поста зависит от намерения. Люди рассматривают пост как средство очищения, возрождения и украшения своего «я» божественными ценностями. Согласно поверью в течение месяца поста «дьяволы остаются скованными», что отражает сам механизм духовного очищения. Мусульмане, соблюдавшие пост, верят в его механизм духовного очищения - защиту человека от грехов. Сердце человека, очистившего свое сердце от всякого зла постом, переполняется радостью. Этот энтузиазм, эта приятная эмоция проявляются ярче всего во время праздника Рамадан. Человек поздравляет других с чистым и искренним сердцем и делится с другими своей духовной радостью. Кроме того, он находит покой в своем сердце, посещая могилы своих близких и молясь о прощении их грехов.

Рамадан - это комплекс церемоний, охватывающий месяц. Обряд - это фольклорная модель поведения, принадлежащая коллективу. Хотя Рамадан религиозный праздник, связанный с Исламом, по сути он является фольклорным событием.

Согласно нашей классификации в связи с этим праздником существуют две модели:

1. Идеальная модель ритуала Рамадана, определяемая религией;
2. Реалистичная функциональная модель церемонии Рамадана.

Идеальной моделью является каноническая схема церемонии Рамадана, определяемая исламской религией, то есть система правил и предписаний. Данная модель представляет собой статическую систему.

Функциональная модель - это применение идеальной модели в реальной жизни. Последняя существует в сознании и памяти, в то время как функциональная модель — это модель, которая находится в действии, переживается, реализуется, то есть функционализируется.

Изучение места праздника Рамазан в этнокультурной системе как модели этнической самоорганизации предполагает изучение системы взаимоотношений этих двух моделей. Потому что идеальная (каноническая) модель церемонии Рамадана, определяемая исламской религией, сразу становится фольклорной, превращаясь в функциональную (рабочую) модель и проявляется постом в месяц Рамадан.

Актуальность

Исследование ритуальных-мифологических оснований и этнологической семантики азербайджанских народных праздников является одним из актуальных и недостаточно изученных проблем фольклора. Праздники являются важной частью национальной идеологической системы. Праздники Новруз, Рамадан и Хыдыр Наби в Азербайджане уже отмечаются как официальные праздники. Включение этих праздников в единую систему идеологических ценностей азербайджанского народа требует научного изучения их местоположения и роли в этнокультурологической системе.

Праздники имеют бесценное место в жизни каждой нации. Они отражают национальные традиции народа, на самом деле, играют роль духовности народного существования, национальной идентичности, которая поддерживается и передается поколениям. Хотя это, не видно по внешности, на самом деле все люди живут своим национальным присутствием, а также праздниками. Идеологии, структуры меняются, но праздники продолжают поддерживать собственную сущность и символы национальной идентичности.

Согласно ритуальной типологии праздник Рамадан - это исламский праздник. Данный праздник тесно связан с духовностью и этнопсиологическим мировоззрением азербайджанского народа. Рамадан и поныне играет важную роль в национальном и моральном мышлении мусульман. Изучение его ритуально-мифологических основ и этнокультурной семантики составляет актуальность статьи.

Научная новизна

Впервые в статье сделана попытка раскрытия ритуально-мифологических основ и этнокультурной семантики праздника Рамадан. Основываясь на литературу, а также фольклористические примеры в изложении отражены основы, обычаи, ритуалы и современное состояние данного события.

Теоретический анализ

1. Праздник Рамадан как этническая модель самовыражения и ее место в этнокультурной системе. Изучение его социально-функциональной семантики месяца и праздника Рамадана способствует разъяснению сущности этнокультурной модели данного понятия в этнокультурной системе. Исследование Рамадана как обряда в рамках социума (социальной системы, общества) составляет социально-функциональную семантику. В данную задачу входит рассмотрение Рамадана в контексте фольклорного мышления.

Это обусловлено некоторыми факторами.

Мы должны сосредоточиться прежде всего на вопросе «фольклоризации». Потому что именно с фольклоризацией связано функционирование Рамадана как этнокультурной

модели этнокультурной системы. Иными словами, процесс реалистичности обряда Рамадана в глазах людей означает его фольклоризацию. В основе всего этого лежит само фольклорное явление.

«Фольклор» - сложное явление. Согласно изысканиям Американского фольклорного общества: «Фольклор - это традиционное искусство, литература, знания и опыт, широко распространенные на примерах устных отношений и поведений» [13].

Из данного определения видно, что основу фольклора составляют примеры устных отношений и поведений. Когда обряд Рамадан переходит от идеальной модели исламского происхождения к функциональной модели, то есть к реальному жизненному опыту, он становится фольклором, другими словами, примером устных отношений и поведений.

Бенджамин А.Боткин в связи с фольклором отмечает: «Фольклор - это традиционные верования, обычаи и выражения, которые развиваются за пределами торговли и образования в основном в устной форме. Каждая группа связана общими интересами и целями, независимо от того, образована она или нет, городская или крестьянская и этот составляет фольклор. Эти обычаи и традиции включают в себя многое: индивидуальное, популярное, даже литературное. Но каждый из них был модифицирован и адаптирован с помощью повторений и изменений, что имеет особую ценность для группы» [13].

В этом определении наше внимание привлекает то, что фольклор объединяет группы общества «с общими интересами и целями, независимо от того, образованы они или нет, городские или крестьянские». Эта особенность также относится к этнокультурной функции Рамадана. Церемония Рамадан также связывает всех постящихся, независимо от их социально-личной идентичности, с целью обретения Божьего одобрения, составляющую единую модель этой церемонии.

Именно из-за этой особенности фольклора, то есть из-за того, что он объединяет различные группы - его носителей, Дэн Бен Амос назвал его «умелой связью между небольшими группами» [13].

Не случайно Дэн Бен Амос в своем научном интервью о фольклоре подчеркивал, что не только фольклор, но и сама идея фольклористики связаны с диалогом и общением: "Невозможно планировать создание новых тенденций, новых течений в фольклоре. Эти тенденции проявляются в связи между работниками фольклора и людьми из других областей " [5, с. 228].

Жан Брунванд пишет, что "фольклор - это неписанные традиции людей, их форма и содержание, стиль и коммуникативная техника отражают перехода человека к человеку... Фольклор является традиционной и неформальной частью культуры. Он сочетает в себе все знания, ценности понимания, отношения, чувства, людей с помощью традиционных примеров и устных слов "[13].

По мнению автора, наше внимание привлекает подход к тому, что фольклор является неформальной частью культуры. Здесь мы видим отношения между официальным и неофициальным. Идеальной моделью комплекса Рамадан, который в данном случае является «официальным», является переход идеальной модели в состояние функциональной модели. То есть, каждая церемония имеет схему мышления и движущуюся (функциональную) модели.

Эдвард Д. Айвз пишет: «Никакие песни, пьесы и творческие выступления нельзя понимать вне культуры, в которой они встречаются и являются ее частью» [13].

Отсюда видно, что исполняемый народом церемониальный комплекс Рамадан, а также сам праздник от фольклорной культуры его исполнителей.

Ученые-фольклористы М.Хакимов и С.Рзасой также пишут, что «фольклор и письменная литература являются одновременно диахроническими и синхронными кодами мысли в контексте этнохудожественного самовыражения» [12, с. 64].

Обряд Рамадан, при всей его прагматической и практической сути, приобретает

этнокультурную ценность только через фольклор. Память играет здесь ключевую роль.

Д.и.н., профессор Сейфеддин Рзасой пишет: «В целом одним из основных аспектов, в которых выражается прагматическая сущность фольклора, является то, что он исторически играл роль средства моделирования физического и духовного опыта этноса» [10, с. 28].

Эту идею ученый обосновывает и в другом труде: «Общество космологической эпохи было просто обречено «вспоминать» свой социальный опыт в устной традиции». В связи с этим память этноса космологической эпохи постоянно обогащалась поступающей информацией. Наиболее важным моментом, который следует здесь учитывать, является то, что информативное знание, которое входит в коллективную память, отражает универсализированное знание» [8, с. 163]. Согласно этой идеи фольклорная память является важным компонентом фольклорной мысли.

Фольклор как система мышления существует на основе памяти: без памяти фольклор существовать не может. Ритуал Рамадана, каноническая модель исламского образа жизни, переживаясь в реальной жизни трансформируется в фольклорную память. В этой связи основой всех сведений о месте праздника Рамазан в этнокультурной системе как модели этнической самоорганизации является фольклорная память.

«Память» - одно из основных понятий в обеих определениях «фольклора».

Согласно выводам профессора С.Рзасоя, фольклор:

- структурное мышление историко-диахронического проявления этнокультурного мышления;
- одна из основных парадигм общей системы мышления национального самовыражения как синхронного явления этнокультурной мысли;
- с точки зрения статусного типа тотального этнического мышления носит художественно-эстетический характер;
- это модель мира как феномена мысли (парадигма смыслов);
- текст – это объект, отражающий модель мышления;
- жанр, или система жанров, отражающий действительность в целом и т. д.» [9, с. 158].

Как выясняется, по мнению ученого, фольклор — это механизм самовыражения этнокультурной системы и они неразделимы друг от друга. То есть жизненный опыт народа неизменно находит свое выражение в фольклоре. Одной из главных характеристик фольклора является то, что он также является художественной практикой.

Фольклор превращает любое запомненное событие в вымышленный факт и включает его в свою собственную текстовую систему. Фольклор, с другой стороны, — это аппарат мышления. Носители фольклора выстраивают свои отношения с окружающим миром на основе опыта фольклорной памяти. Весь психический опыт фольклорной памяти сохраняется в текстах.

Фольклор является и этнокосмической моделью мышления, этническим самовыражением и кодексом поведения.

Продолжая свой анализ д.и.н., профессор Сейфеддин Рзасой отмечает: «Фольклор — это парадигматическая и синтагматическая память структуры мышления. Это реализуется посредством образного языка слов, движения и музыки. Слово и язык – являются его важнейшим описательным кодом.

С семиотической точки зрения язык, являющийся первичной системой знаков, несет в себе инвариантную структуру культуры, в том числе фольклора. Эта структура одновременно переходит в структурные слои культуры посредством преобразований [7, с. 121].

Таким образом, фольклор — это память, а слова, действия и музыка — ее описательные языки. В этом отношении вся церемония Рамадана и праздник Рамадан являются фольклором, выраженным через языки (коды) слов, действий и музыки. Все это

свидетельствует о том, что наиболее надежным источником для определения места праздника Рамазан в этнокультурной системе как модели этнической самоорганизации является фольклорная память.

Азербайджанский фольклор богат текстами, связанными с церемонией Рамадана. В тексте, свойственным Шеки-Загатайскому региону, говорится: «Мы в основном отмечаем два религиозных праздника - Курбан (жертвоприношения) и Рамадан. Между ними 70 дней.

Месяц Рамадан длится 30 дней. Люди, соблюдают 30 дней пост, совершают омовение, молятся, а также делятся друг с другом хлебом.

В конце Рамадана накануне праздника дети навещают родственников и собирают яйца и воспевают :

*Я злой, я злой,
Потому что ты не дал мне яиц.
Кто даст яйцо, у того родится мальчик,
А кто не даст родиться дочь.
Пусть ее имя будет Фатима,
И ее брови пусть будут неразъединенными,
И пусть ее судьба будет неудачной.*

Согласно традиции, хозяин дома выходит и дает детям яиц. Вечером матери варят собранные детьми яйца в воде с луковой шелухой, отчего они становятся красными. На следующее утро все дети и молодежь отправляются на праздничную прогулку. Они идут ко всем родственникам и соседям, чтобы поздравить их с праздником, а те в ответ угощают их хлебом с чаем. В этот день все люди готовят еду [1, с. 33-34].

2. Своеобразие месяца Рамадана. Теперь, опираясь на эти фольклорные знания, попробуем определить место праздника Рамазан в рассматриваемой этнокультурной системе как модели этнической самоорганизации. Очевидно, что, как и праздники Новруз (праздник весны) и Хыдыр Наби праздник Рамадан выступает в качестве самоорганизующейся модели общества, которое его организует. Другими словами, праздник Рамадан служит обновлению и укреплению элементов и связей, составляющих структуру общества. Эта функция реализуется посредством следующих механизмов и элементов:

а) Механизм 30-дневного голодания. Этот обычай-механизм не только служит духовному очищению всех постящихся, но и создает духовную гармонию между членами общества.

б) Механизм распределения 30 буханок хлеба по 30 домам (или обеспечение едой или оплатой не соблюдающих пост в месяц Рамадан). Этот обычай представляет собой механизм обмена и обеспечивает материальную и духовную гармонию в сообществе.

в) Церемония сбора яиц в первый день праздника. Смысл и суть этого обряда идентичны обряду детских сборов во время праздников Новруз и Хыдыр Наби. Все это основано на космогонических идеях, связанных с воссозданием и плодородием. Символом этого является окрашенное в красный цвет яйцо. В связи с этим В.Н.Топоров пишет: «яйцо выполняет космогоническую (мифотворческую – Ш. А.) функцию в обрядах плодородия» [11, с. 681]. Причина, по которой дети желают сына женщине, давшей яйцо, и дочь женщине, которая этого не сделала, основана на связи яйца с творением. Здесь мы также видим механизм «оплаты по факту». Те, кто отдает свою долю яиц, получают в награду долю сына, а те, кто не отдает свою долю яиц, получают в наказание долю дочери. Отождествление яйца с сыновьями и дочерьми в положительном и отрицательном значениях раскрывает его космогоническую символику.

г) Механизм отпускных поездок. Этот механизм действует между молодыми и пожилыми людьми, а также между соседями. Молодежь поздравляет соседей и старших с началом постного месяца, т.е. Рамадана, а те в ответ угощают их вкусными блюдами в определенное время суток. Этот механизм служит укреплению духовно-материальных связей и социально-духовной гармонии в этнокультурной системе.

Как и в случае с праздником Новруз, гармония в этнокультурной системе устанавливается не только внутри общества но и медиально - переходя в гармонию между живыми и мертвыми (этим миром и потусторонним). В тексте говорится: «С наступлением поста врата небесные открываются».

Души умерших возвращаются в свои дома в день праздника... Этот день называется днем «арафа». Именно в этот день готовят праздничный стол. Днем люди идут в мечеть, поминают усопших и распределяют определенную сумму денег [1, с. 34].

В день «Арафат» накрывается стол, а затем в мечети читаются молитвы за души умерших, что является формой медитативной (межмировой) гармонии. Хотя на первый взгляд может показаться, что это не так, но стол, накрытый дома в день Арафа, предназначен не только для живых гостей, но и для умерших.

Размещение еды (особенно сладкой халвы) на могилах связан с обычаем и особенно с мифическими верованиями. Согласно мифу он служит для питания предков, которые, как считается, живут в загробном мире.

Согласно исламским канонам, праздник Рамадан следует отмечать только после окончания месяца поста. Данная церемония и поныне отмечается в регионах Азербайджана и сохраняет следы древних праздничных ритуалов.

Во время праздника люди поздравляют друг друга, накрывают столы вкусными угощениями и развлекают друг друга. Это, в свою очередь, свидетельствует о том, что праздник Рамадан по своему этнокультурному значению служит созданию социально-духовного равновесия и гармонии между всеми элементами общества.

3. Праздник Рамадан в районах Лори-Пембек. Праздники жертвоприношения и поста (Рамадан) также достойно отмечали в уездах Лори-Пембек, исторической области Азербайджана. В настоящее время они входят в состав Республики Армения. Поскольку эти праздники имели религиозное содержание, их широкое и открытое празднование, особенно среди неверных, было незаконно запрещено. Но, несмотря на это, жители села, независимо от того, были ли они богаты или бедны, готовились к этим праздникам заблаговременно» [2, с. 82].

Хотелось бы обратить внимание на раскрытие понятия «кафир» (неверный).

«Кафир» — арабское слово, означающее «тот, кто не верует». В исламе «кафир» — это тот, кто не верит, отрицает Созидателя.

Однако исторические факты свидетельствуют о том, что турки-огузы называли неверными не только тех, кто отрицал Бога, но и врагов (на азерб. «яги») другой религии. След этого отчетливо сохранился в древнем эпосе «Книге Деде Горгуда». В эпосе слова «яги», означающее враг и «кафир» употребляются в одном и том же значении.

В «Сказании о пленнике Уруз-беке - сыне Казан-бека» Салур Казан берет своего сына Уруза на охоту. Здесь на них нападает враг. Очень интересный разговор происходит между отцом и сыном на тему «неверный»: *«Пыль раскололась, засияла, как солнце, разлилась, как море, стала темной, как лес. Вышло шестнадцать тысяч неверных с веревочными стремениами, в фетровых шляпах, с извращенными религиями и вороньими языками.*

Уруз обратился к отцу:

Иду ко мне иль господин Казан!

Что же это приближается к нам, словно темное море?

Что же это словно пылкий огонь, как сияющая звезда?

Объясни мне, отец мой! Я готов собою ради тебя жертвовать.

Казан ответил:

Иду ко мне львенок мой сынок!

Это отряд кафиров приближается словно черное море,

Это огонь голов кафиров,

Это воины кафиров блестят как звезда.

О мой сын! Это враги кафиры.

Уруз снова спросил:

Так кто же враги?

Казан ответил:

О мой сын! Врагом называем их... Или мы их, или они нас победят [4, с. 69-70].

Из этого разговора видно, что огузы также называли своих врагов, то есть своих ягов - кафирами (неверными). Ягы - кафир также означает «злейший враг».

Огузы называли «кафир»ами и тех кто не уважал их религиозные и духовные ценности.

Как видно из представленных фольклорных сведений, неверные выступали против празднования праздников Курбан и Рамадан. Причина этого в том, что эти праздники всегда укрепляли этнокультурную структуру нашего народа, который их отмечает, и всегда укореняли народ в его с национальными ценностями.

В другом тексте из уезда Лори-Пембек говорится: «После Новруза самым любимым праздником в селе был Праздник Рамадан (поста). Рано утром все сначала здоровались, а затем праздновали с людьми, которых считали самыми близкими после своих семей. Все приветствовали друг друга. С тех пор целые семьи купались в воде Замзам (святая вода) и очищались, чтобы встретить праздник чистыми и непорочными. Эта вода Замзам, казалось, духовно исцеляла и омолаживала человека, усиливала веру в будущее и смывала все его «тяготы и невзгоды» [2, с. 83].

Результаты и обсуждение

В этой информации мы встречаем следующие этнокультурные особенности праздника Рамадан:

1. Физическое и духовное обновление водой Замзам, то есть обновление через очищение от всего зла магической силой воды. С ритуально-мифологической точки зрения это символизирует возрождение. В азербайджанских сказках герои обретают новый облик и характер, купаясь в источнике жизни.

2. Возобновление духовных связей в семье, что означает празднование праздников друг с другом среди членов семьи;

3. Возобновление родственных связей, то есть празднование с теми, кого считаешь близкими.

В уезде Лори-Пембек существовал обычай примирения обид, как и во время Новруза: «Держать обиду во время праздника Рамадан считались грехом. Поэтому все старались примирять обиды». В некоторых ситуациях, когда примирение было затрудненным, старейшины деревни участвовали в этой миссии» [2, с. 83-84].

Обычай примирения ссор, как оказалось, играет роль рабочего механизма не только во время праздника Новруз, но и во время праздника Рамадан. Этот механизм является важной моделью социального поведения, служащей укреплению этнокультурной системы. Таким образом, по мере того, как негодование усиливается, оно превращается во враждебность, которая, в свою очередь, углубляет раскол в обществе. Если вовремя не остановить рост этой раздробленности, то существование этнокультурной системы окажется под угрозой.

Примирение разногласий во время Рамадана способствует укреплению этнокультурной системы.

Механизм примирения различий основан на идее космогонического творения. Согласно личной классификации автора статьи, здесь все подчинено функциональной схеме мифологического мышления - «космос-хаос-космос»:

а) Люди, злующиеся друг на друга, находились в мире и дружеских отношениях до тех пор, пока они не рассердились друг на друга. Это состояние космоса.

б) Когда люди злятся друг на друга, дружба между ними превращается в обиду. Это

состояние хаоса.

в) С примирением они снова становятся друзьями. Это состояние космоса.

Таким образом, хаос возникает из пространства, а пространство возникает из хаоса. В мифологии новое творение представляется как рождение. В этом смысле Рамадан и другие праздники символизируют возрождение и перерождение.

В информации из Масаллинского района Азербайджана говорится: «Люди выходили на улицы и дороги, чтобы увидеть луну, судя по которой определяли наступление месяца Рамадана. Во время поста один из стариков и будил других. И я слышал звук кастрюли, стук тарелок и ложек.

А когда наступал праздник, заранее готовили всякие сладости и блюда, начиная от барбарисового хлеба. В день праздника пост не соблюдался. Они приносили жертвы умершим [6, с. 313].

После смерти близкого человека его родные в течении года не делали свадьбу и очередной праздник Рамадан они называли «черным праздником».

Заключение

На основании вышеуказанной информации можно выделить следующие этнокультурные элементы:

а) Ориентация общества на единую поведенческую формулу. Здесь присутствует этнокультурная семантика: один из старейшин до восхода солнца будит людей, чтобы они с намерением соблюдения поста принимали еду.

Пост - это этносоциальный поведенческий акт, охватывающий все сообщество. Совершении таких ответственных действий доверяли только лицам, способным нести такую миссию. В традиционных обществах такими правителями были старейшины. Это также показывает, что объявление старейшиной начала поста на рассвете также является этнокультурным поведенческим механизмом, служащим укреплению внутриобщинных связей.

б) Обновление всех членов общества через механизм «черного праздника». Люди, потерявшие близкого человека в каждом уголке Азербайджана, то есть те, кто скорбит, носят траур не менее года. Эта семья и ее родственники не допускают никакого поведения, выражающего радость или счастье и чтят память об усопшем в течение года. Они не празднуют праздники Новруз и Рамадан. В такие дни близкие умершего собираются и читают молитвы и аяты из Корана. В основе этого лежит защита и обеспечение этнокультурной целостности общества.

Традиционные общества живут идеей и принципом национального единства. Они вместе разделяют и радость и горе.

Философия праздника основана на возрождении этнокультурной целостности. В этой связи, подобно тому, как праздники примиряют разобщенных и обеспечивают их этнокультурное единство со всем обществом, посещение родом семей погибших по обычаю Черного праздника также служит единению. Другими словами, общество не позволяет скорбящим людям остаться без благословений праздника. Праздник означает обновление.

Таким образом, посредством механизма Черного праздника общество обеспечивает этнокультурное единство семей погибших со всеми остальными, тем самым обеспечивая их духовное обновление.

Список литературы:

1. Антология азербайджанского фольклора. Книга XIII. Шеки-Загатайский фольклор / Сост. ред. И. Аббаслы, О. Алиев, М. Абдуллаева. Баку: Седа, 2005, 549 с. (на азерб.).
2. Антология азербайджанского фольклора. Книга XX. Лори-Пембекский фольклор / Ред. Х.Исмаилов, А.Алекперли. Баку: Нурлан, 2011, 399 с. (на азерб.).
3. Исмаилов Х. Фольклор: между аксиомой и абсурдом // Исследования по устному народному творчеству Азербайджана. Т. XX. Баку: Седа, 2006, с. 3 – 34 (на азерб.).

4. Китаби-Деде Горгуд. Введение, составление: Ф.Зейналова и С.Ализаде. Баку: Язычы, 1988, 265 с. (на азерб.).

5. Критико-аналитическая беседа о фольклоре с Дэном Бен-Амосом // «Национальный фольклор», Турция, 2016, 28-й год, с. 224-233 (на туркск.).

6. Образцы Масаллинского фольклора. Книга I / Сост. и ред.: Ф. Баят. Баку: Наука и образование, 2013, 418 с. (на азерб.).

7. Рзасой С. Из фольклорной семантики поэзии шаха Исмаила Хатаи // Исследования по устному народному творчеству Азербайджана. Том XIV, Баку: Сада, 2003, с. 116-134 (на азерб.).

8. Рзасой С. Парадигмы огузского мифа. Баку: Седа, 2004, 200 с. (на азерб.).

9. Рзасой С. Азербайджанский смех как код этнического самовыражения в творчестве Мухтара Казымоглу // Журнал «Деде Горгуд». Баку, 2006, № 2, с. 155-164 (на азерб.).

10. Рзасой С. Мифология и фольклор: теоретико-методологический контекст / С.Рзасой. Баку: Нурлан, 2008, 188 с. (на азерб.).

11. Топоров В.Н. Очерк «Мировое яйцо» // Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. М.: Советская энциклопедия, 1982, с. 681

12. Хакимов В., Рзасой С. Память и идентичность. Баку: Седа, 2004, 131 с. (на азерб.).

13. American Folklore Society // www.afsnet.org

Албалыев Ш.А. - ведущий научный сотрудник отдела «Мифология» Института Фольклора Национальной Академии Наук Азербайджана, доктор философии по филологии, доцент, Баку, Азербайджан. albaliyevshakir@rambler.ru

FTAXP: 02.51.45

<https://orcid.org/0009-0001-1695-7152>

<https://orcid.org/0009-0000-0062-7688>

Спанов М.Ж. Айтмұқаш С.*

филология ғ.к., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент қаласы, Қазақстан
магистрант. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент қаласы, Қазақстан

АБАЙ ҚАРА СӨЗДЕРІНДЕГІ АДАМ БОЛ ИДЕЯСЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘНІ

***Автор-корреспондент:** samal.aitmukash@bk.ru

Түйін: Бұл мақала қазақ даласының ұлы тұлғасы Абай атамyzдың қара сөздеріне, қара сөздердегі философиялық ойларды қарастырады. Абайдың қара сөздері қазақ әдебиеті мен философиясының аса құнды мұраларының бірі. Оның қара сөздерінде терең философиялық ойлар мен адамгершілік құндылықтары туралы толғаныстар мол. Ақын қара сөздерінде адам бойындағы теріс мінездер - надандық, күншілдік, жалқаулық, арсыздық сияқты қасиеттерді сынап қана қоймай адамды білім алуға, өз кемшіліктерімен күресуге және әділ, адал болуға шақырады. Абай өмірдің мәні тек сыртқы байлықта емес, адамның ішкі дүниесінің тазалығы мен білімінде екенін түсіндіреді. Осылайша, Абай әр адамды өзіне есеп беруге, өз бойын жетілдіруге үндейді. Абайдың қара сөздері үлкен философиялық және моральдық маңызға ие. Ол тек жеке тұлғаның ғана емес, бүкіл қоғамның моральдық деңгейін жоғарылатуға, адамгершілік қасиеттерді арттыруға бағытталған терең философиялық еңбек болып табылады. Бұл мақалада Абайдың өмір, махаббат, уақыт, адам өмірінің мәні туралы айтқан терең ойларының маңыздылығы мен қажеттілігі талданған.

Кілт сөздер: Абай, «Қара сөздер», адамгершілік, философиялық мән, құндылық, адам бол, ғылым, рухани өсу, болмыс, ізгілік

MPHTI: 02.51.45

<https://orcid.org/0009-0001-1695-7152>

<https://orcid.org/0009-0000-0062-7688>

Спанов М.Ж. Айтмұкаш С.*

к.философ.н., доцент. ЮКЗУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистрант. ЮКЗУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ФИЛОСОФСКИЙ СМЫСЛ ИДЕИ БЫТЬ ЧЕЛОВЕКОМ В СЛОВАХ НАЗИДАНИЯ АБАЯ

***Автор-корреспондент:** samal.aitmukash@bk.ru

Аннотация. Эта статья рассматривает «Слова назидания» великого деятеля казахского народа Абая, а также философские идеи, содержащиеся в этих произведениях. «Слова назидания» Абая являются одним из самых ценных наследий казахской литературы и философии. В его произведениях содержатся глубокие философские размышления и размышления о нравственных ценностях. Поэт в своих «словах назидания» не только критикует такие отрицательные черты, как невежество, зависть, лень, безнравственность, но и призывает человека к обучению, борьбе с собственными недостатками, а также к честности и справедливости. Абай объясняет, что смысл жизни заключается не в внешнем богатстве, а в чистоте внутреннего мира и знания человека. Таким образом, Абай призывает каждого человека задуматься над собой и стремиться к самоусовершенствованию. «Слова назидания» Абая имеют большое философское и моральное значение. Это произведение направлено не только на развитие индивидуальной личности, но и на повышение морального уровня всего общества, на укрепление нравственных качеств. В статье

анализируются важность и актуальность глубоких размышлений Абая о жизни, любви, времени и смысле человеческой жизни.

Ключевые слова: Абай, «Слова назидания», Человечность, Философское значение, ценности, будь человеком, наука, духовный рост, существование, доброта.

IRSTI: 02.51.45

<https://orcid.org/0009-0001-1695-7152>

<https://orcid.org/0009-0000-0062-7688>

Spanov M.Zh. Aitmukash S.*

Candidate of Philosophical Sciences, docent. M. Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

Master's student. M. Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

THE PHILOSOPHICAL MEANING OF THE IDEA OF BEING HUMAN IN THE WORDS OF ABAI'S EDIFICATION

***Автор-корреспондент:** samal.aitmukash@bk.ru

Abstract. This article examines the "Words of Wisdom" of the great figure of the Kazakh people, Abai, as well as the philosophical ideas contained in these works. Abai's «Words of Wisdom» are one of the most valuable legacies of Kazakh literature and philosophy. His works contain deep philosophical reflections and thoughts on moral values. In his «Words of Wisdom», the poet not only criticizes negative traits such as ignorance, envy, laziness, and immorality but also calls for education, self-improvement, and the pursuit of honesty and justice. Abai explains that the meaning of life lies not in external wealth but in the purity of one's inner world and knowledge. Thus, Abai urges each individual to reflect on themselves and strive for self-perfection. Abai's «Words of Wisdom» have great philosophical and moral significance. This work is aimed not only at the development of the individual but also at raising the moral level of society as a whole and strengthening moral qualities. The article analyzes the importance and relevance of Abai's deep reflections on life, love, time, and the meaning of human existence.

Keywords: Abai, «Words of Wisdom», Humanity, Philosophical meaning, Values, Be a human, Science, Spiritual growth, Existence, Kindness.

Кіріспе

Абайдың қара сөздері - қазақ әдебиетінің алтын қазынасы. Олар терең философиялық ойлар мен адамгершілік құндылықтарды қамтиды. Абайдың қара сөздері мен өлендері адам баласының өміріндегі мән-мағынаны, білім мен тәрбие, адамгершілік пен әділдік, қайырымдылық пен еңбек құндылықтарын үнемі жаңғыртады. Абайдың қара сөздерінің басты ерекшелігі - терең философиялық мән мен адамгершілікке, қоғамға, білімге және моральдық құндылықтарға бағытталған ой-толғамдардың жүйелі түрде баяндап, қоғамда дұрыс өмір сүруге шақыруында.

Абайдың қара сөздері қазіргі заманда да өзінің өзектілігін жоғалтпай келеді. Ол өз халқының көкейіндегі сауалдарға жауап беруге тырысып, адамның ішкі дүниесін терең зерттеп, әрбір іс-әрекеттің мағынасына терең үңілуге шақырған. Абайдың қара сөздерінде біз өзімізге деген сұрақтарды қою арқылы өмірдегі мақсатымызды айқындауға негіз табамыз.

Абай қара сөздерінде адам табиғаты, қоғамдағы әділетсіздік, білім мен ғылымның маңызы, адамның өмірлік ұстанымдары туралы терең ойланады. Ол адамның ішкі дүниесін, моральдық, рухани деңгейін зерттеп, адамның ойлау жүйесіне сын көзбен қарайды. Сонымен қатар Абай өзінің қара сөздерінде адам бойындағы кемшіліктерді, жаман қасиеттерді сынға алып, адамды рухани тұрғыда жетілдіруге шақырады. Оның ойынша, адамға ең қажетті нәрсе - білім мен адамгершілік қасиеттер.

«Ар-ұят, адамгершілік тақырыбы творчествосының лейтмотиві болған Абай осы ұғымдарды білдіретін сөздерді ғылыми терминдік мәнге көтеріп, әрқайсысын әлденеше реттен қолданады: *ар* (қырықтан астам), *адамдық*, *адамшылдық* (екі варианттан қосқанда, қырыққа жуық), *ұят* (қырыққа жуық)» - деп Р. Сыздықованың Абай шығармаларының тілі атты еңбегінде атап өтеді [1,327]. Бұдан түсінетініміз адам ұғымы өте маңызды тақырыптардың бірі болып табылатынын көреміз.

Абай өз сөздерінде қоғамдағы әлеуметтік әділетсіздік, адамзаттың өмірдегі орнын, жастардың тәрбие мен білім алуын қатаң сынға алып, адамды дұрыс жолмен жүріп, қоғамға пайдалы болуға үндейді. Ол өзінің қара сөздерін қарапайым және түсінікті тілмен жаза отырып, терең мағыналы ойларды қарапайым халыққа жеткізген. Оның қара сөздері қысқа, нақты, әрі бейнелі сөздермен әсерлі жазылған.

Осылайша Абай үшін білім - адамның өміріндегі басты құндылық. Ол адамның ақыл-ойының дамуын, білімге деген құштарлығын және ның қоғамға тигізетін пайдасын ерекше атап өтеді.

Теориялық талдау

Абайдың қара сөздеріндегі философиялық идеяларды талдау үшін алдымен мәтінді мұқият ОҚЗУ қажет. Бұл әдіс мәтіндегі негізгі философиялық ойларды айқындауға мүмкіндік береді. Абайдың қара сөздерінде адамға қатысты терең философиялық ойлар мен адамгершілік құндылықтар жиі қарастырылады. Мұнда адам болмысының мәні, оның қоғамдағы орны, адамзатқа тән қасиеттер мен кемшіліктер ашылады. Сонымен қатар, Абайдың шығармаларында қоғам мен жеке тұлғаның қарым-қатынасы, адамның қоғам алдындағы жауапкершілігі мен адамгершілігі сөз болады. Зерттеу барысында осы мәселелерге қатысты философиялық көзқарастарды талдау маңызды.

Абайдың қара сөздерінде жиі кездесетін негізгі философиялық тақырыптардың бірі – мораль және этика. Абай адам баласының ар-ожданы, ұят, ізгілік сияқты мәселелерге терең тоқталған. Философиялық зерттеу осы мәселелерді қарастырып, адамгершілік құндылықтардың маңызы мен рөлін түсінуге мүмкіндік береді.

Абайдың философиясында өз-өзінді танып, дұрыс жолды таңдау өте маңызды. Ол адамға өзін-өзі зерттеп, ішкі дүниесіне үңілу арқылы өмірдегі мақсаттарын табуды ұсынады.

Абайдың қара сөздерінде адам туралы, оның табиғаты, өмірдегі орны, дүниеге көзқарасы жайлы философиялық тұжырымдар өте көп. Бұл әдіс адам табиғатының өзгерістерін, адам мен қоғам арасындағы байланыстарды тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді. Абай адамды тек физикалық тұрғыдан емес, рухани тұрғыдан да даму керек деп есептейді. Оның қара сөздерінде адамның мінез-құлқын, ой-санасын дамыту, терең философиялық ойларды жүзеге асыру мәселелері кеңінен сөз болады.

Абайдың қара сөздерінде дүниетанымның қалыптасуы, адамның өмірге деген көзқарасы, дүние мен ақиқат туралы ойлар кеңінен қамтылады. Абайдың философиясында адам баласының өмірге, қоғамға және Аллаға қатысты пікірлері айқын көрінеді.

Абай философиясында жақсылық пен жамандықты салыстыру, адамға дұрыс жолды таңдау бойынша кеңестер беру өте маңызды. Яғни, Абайдың көзқарасы бойынша, адам өз өмірінде дұрыс таңдау жасап, жақсылыққа ұмтылуы тиіс.

Абайдың философиясының маңызды бағыты – гуманизм. Оның қара сөздерінде адамды, адамның құндылықтарын, қадір-қасиетін құрметтеу басым. Абайдың адамға деген сүйіспеншілігі мен оның қоғамдағы рөлі туралы ойлары зерттелуі тиіс. Абайдың ойлары қазіргі заманның гуманистік қағидаларымен ұқсас келеді. Ол жеке тұлғаның құқықтары мен бостандығын, теңдікті ұстанған.

Қара сөздердегі диалектикалық әдіс: Абай шығармаларында өмірдің қарама-қайшылықтары мен диалектикалық өзара әрекеттері көрініс табады. Оның қара сөздерінде адамның ішкі жан дүниесіндегі күрестер мен қайшылықтар, қоғамдағы келіспеушіліктер,

әділетсіздікке қарсы пікірлер көрсетіледі. Осыған байланысты философиялық зерттеу кезінде диалектикалық әдісті қолдану маңызды, яғни Абайдың қара сөздеріндегі қоғамдағы келіспеушіліктер мен моральдық дағдарыстарға деген көзқарастарды, олардың даму жолдарын түсінуге тырысу қажет.

Тәжірибелік бөлім

Абайдың қара сөздерін зерттеген ғалым, филологдар саны өте көп, олардың әрқайсысы қазақ әдебиетінің және философиясының осы бір үлкен мұрасын әр түрлі қырынан зерттеп, терең мәнін ашуға тырысқан. Абайдың қара сөздерінің терең философиялық мазмұнын, оның адамгершілік, моральдық, әлеуметтік мәселелерге қатысты ойларын Мұхтар Әуезовтен бастап көптеген ғалымдар бірқатар еңбектері Абайдың қара сөздерін терең түсінуге, олардың мән-мағынасын ашуға және қазақ халқының рухани дүниесін айқындауға үлкен септігін тигізді.

«Абай қарасөздеріне байланысты зерттеу жүргізген ғалымдардың бірі проф. М.Фетисов болатын-ды» - деп М.Мырзахметов өзінің «Абайтану тарихы» атты кітабында атап кеткен [2, 177 б]. Профессор М. Фетисов Абайдың қара сөздерінің философиялық мәні мен әлеуметтік маңызына жоғары деп баға беріп, оларды қазақ халқының рухани мұрасы ретінде қарастырған. Ол Абайдың қара сөздеріндегі ойлардың ұлттық мәдениет пен әдебиетке қосқан үлесін зерттеп, оның адамгершілік, білім, өмір мәні, әділдік пен теңдік мәселелеріне қатысты айтқан терең ойларын ғылыми тұрғыдан талдады.

«Сонымен қатар, ғалым Абайдың белгісіз болып келген 31 шығармасын тауып, олардың Абайдыкі екенін дәлелдеген» - деп Қайым Мұхаммедханов:библиографиялық көрсеткіш атты кітапта баяндалады [3, 12 бет]. Қайым Мұхаметханов Абайдың шығармашылығын зерттеуге зор үлес қосқан ғалым. Оның Абайдың қара сөздеріне арналған көптеген зерттеу мақалалары мен еңбектері бар. Қайым Мұхаметханов Абайдың қара сөздеріндегі әлеуметтік, моральдық мәселелерді терең қарастырып, олардың қазақ халқының тарихымен байланысын зерттеген.

Абайдың қара сөздері мен шығармашылығына қатысты көптеген мақалалар мен зерттеу еңбектерін жазған ғалым. Ол Абайдың қара сөздеріндегі ой-толғамдарды қазақ мәдениеті мен тарихы тұрғысынан талдайды.

«Абайдың қара сөздерін негізінен прозаның шағын түрі деп атау керек» - деп Абайтану Таңдамалы еңбектердің III томында баяндалады [4, 24 б]. Бұл сөздерді зерттеп жазған белгілі Абайтанушы ғалым, зерттеуші Ханғали Сүйіншәлиев болып келеді. Ол Абайдың шығармаларын зерттеуде үлкен үлес қосты. Абайдың көптеген шығармаларын талдап, философиялық көзқарастарын ашып көрсеткен.

Тұрсынбек Кәкішев Абай шығармашылығын жан-жақты зерттеп, оның қара сөздерін талдай отырып, олардағы көркемдік, философиялық, педагогикалық ерекшеліктерді анықтаған.

Әбділда Тәжібаев Абай шығармашылығы туралы көптеген зерттеу мақалалары мен кітаптар жазған. Оның Абайдың қара сөздеріне қатысты ғылыми еңбектері де бар.

Абайдың қара сөздерінің басты идеясы - адамзаттың рухани жетілуі мен өзін-өзі тәрбиелеуі, білім мен ақылды өмірлік бағдар ретінде қабылдауы.

Абайдың өмір туралы айтқан ойлары мен адамгершілік қағидалары қазіргі қоғамда да маңызды. Білімнің, еңбек пен қайырымдылықтың маңызы ешқашан жоғалған емес. Оның қара сөздерінде адамды ар-ұжданымен, жүрегімен жұмыс жасауға, қоғамда әділ әрі мейірімді болуға үндейтін ойлар көп.

Жалпы алғанда Абайдың қара сөздері әрбір адамға терең ой салып, өз өмірін жақсартып қана қоймай, қоғамға пайдалы болуға шақырады.

Зерттеу әдістері:

Абайдың қара сөздерін зерттеу – қазақ әдебиетінің маңызды және күрделі саласы.

Абайдың қара сөздері философиялық, моральдық және әлеуметтік мәселелерді қозғайтын терең ойларға толы шығармалар болып келеді. Абайдың қара сөздерін зерттеудің лингвистикалық, философиялық, психологиялық, тарихи-мәдени, және контекстуалдық әдістері бар. Біз оның ішінде философиялық әдісті алып қарайтын боламыз. Абайдың қара сөздерін философиялық зерттеу әдісі ақынның шығармаларындағы терең ойларды, моральдық және дүниетанымдық мәселелерді зерттеуге бағытталған. Бұл әдіс Абайдың қара сөздеріндегі философиялық концепцияларды, ой-сананың эволюциясын және гуманистік көзқарастарын анықтауға мүмкіндік береді. Абай философиясын түсіну үшін арнайы философиялық әдістер мен тәсілдер қолдану қажет. Философиялық әдіс бойынша зерттеудің бірнеше негізгі бағыты бар.

Нәтижелер мен талқылау

Абай Құнанбайұлының қара сөздері - қазақ әдебиеті мен философиясының аса құнды мұраларының бірі. Оның қара сөздерінде терең философиялық ойлар мен адамгершілік құндылықтары туралы толғаныстар мол. Абайдың қара сөздеріндегі философиялық ойларға тоқталаып өтеміз.

Философияның негізгі зерттеу бағыттарының ерте заманнан адам болып келеді. Адам мәселесі философияда әлі де толық зерттеліп, шешімін таппаған ауқымды тақырыптар қатарында. Ұлы Абай атамыз «Атаңның баласы болма, адамның баласы бол» бол деп өз заманында айтып кеткен. Бұл сөздерден біз философиядағы адам туралы мәселелер қазақ философ-ойшылдарында бей-жәй қалдырмай, осы мәселені көтергенін біле аламыз. Абай өзінің адам және де басқа тақырыптарда қозғалған ой-тұжырымдарын қара сөздері арқылы жазып қалдырды.

Абайдың философиясындағы ең маңызды мәселелерінің бірін адам деп алды. Абайдың жазған қара сөздері қазіргі философияда таптырмас мұра. Ол өзінің қара сөздерінде жаңа ізденістер жасап, адамды барынша зерттеді.

Мұхтар Әуезов өзінің зерттеулерінде Абайдың қара сөздеріне терең талдау жасап, оларды философиялық тұрғыдан түсіндірген. Мұхтар Әуезов Абайдың қара сөздерін оның өмірі мен шығармашылығына қатысты маңызды еңбек ретінде бағалады. «Абай жолы» эпопеясын жазу кезінде Абайдың қара сөздері оның философиялық көзқарастары мен қоғамдық ой-пікірлерін көрсетуде үлкен рөл атқарды. Мұхтар Әуезов Абай өзінің қара сөздерінде қазақтардың бүгіні мен өткенін, адамгершілік тәрбиеге, сонымен қатар мәдениетті жетілдіру мәселелерін ойлады деп есептейді. Бұл мәселелерде ұлы ақынды толғандырған адам өмірінің мәні, тұрмыс тіршілігі мен болмысы, ар – намысы деп түсінеміз. Қоғамда құбылыстардың негізгі өзегі адам болмысы болып табылады. Абай философиялық ой толғауларында адам баласының жаман-жақсы қасиеттеріне терең мән беріп, атап көрсетеді.

Адамның ішкі дүниесі және рухани өсуі, яғни Абай адамды тек сыртқы әрекеттеріне қарап бағаламауға шақырады. Ол адамның рухани байлығы мен ішкі дүниесіне, ақыл-ойына ерекше мән береді. Абай «Өзінді өзің таны» деген ұғымды дәріптей отырып, адамның өз жан дүниесін тануы, рухани тұрғыда жетілуі қажеттігін айтады. Оның ойынша, адамның ең басты міндеті - жақсы адам болып қалыптасу, әділ болу.

Ғылым мен білімнің маңыздылығына Абай қара сөздерінде білім мен ғылымның адам өміріндегі орнына ерекше көңіл бөледі. Ол адамның бақытқа жету үшін білім алуы керектігін айтады. «Білімдіден шыққан сөз - талаптыға болсын кез» деген өлеңі Абайдың өлеңдер жинағында берілген [5. 47 б]. Ақын ол өлеңмен білім мен ақылды бағалауды ұсынады. Білімді болу, ғылымға қызығу - адамның рухани кемелденуіне жол ашады.

Қоғам және адамдар арасындағы қатынастар туралы қозғалғанда Абай қоғамдағы әділетсіздік, надандық, жалқаулық сияқты кемшіліктерге қарсы шығып, әлеуметтік теңдікті ұсынады. Ол адамдар арасындағы теңсіздікті және адамның өз-өзіне деген жауапкершілігін өте маңызды деп есептейді. Қара сөздерінде Абай көпшіліктің көп нәрсеге көз жұмып

қарауын және шындықты іздеуге деген құлшыныссыздығын сынға алады.

Абай қара сөздерінде адамгершілік құндылықтарына ерекше мән береді. Ол адамның мейірімді, адал, әділ болуын талап етеді. Қара сөздерінде Абай жамандық, күнәһарлық, немқұрайдылықты жоққа шығарады, жақсы қасиеттерге, адамгершілікке бағыттайды. «Адам болам десеніз» деген ойы осыған дәлел.

Абайдың философиясында тағы бір қозғалатын ой өмірдің мәні мен мақсаты жайлы терең ойлар. Ол өмірдің өткінші екенін және оны дұрыс, мәнді түрде өткізу керектігін айтады. Өлімді мәңгілік өзгеріс, табиғат заңдылығы ретінде қабылдай отырып, Абай өлімге дайын болуды және тіршіліктегі әрбір сәтті бағалауды ұсынады.

Абайдың қара сөздері қазақ қоғамының әлеуметтік, моральдық, философиялық жағдайларын сараптай келе, оның ұрпаққа қалдырған мұрасы бүгінгі таңда да өзекті болып келеді. Абайдың философиясы - адамды терең түсіну, оның рухани байлығын бағалау, өмірге жауапкершілікпен қарау ұстанымдарына негізделген.

Абайдың адам болмысын жетілдіру, қоғамның рухани дамуы мен мінез-құлықтың дұрыс қалыптасуы жайында маңызды ойлар мен кеңестер беретін туынды. Абай адамның өзін-өзі тәрбиелеуі, дұрыс өмір сүруі, қоғамға пайдалы болуы үшін білім мен ақылдың маңызын ерекше атап өтеді.

Абай Құнанбайұлының қара сөздеріндегі «адам бол» идеясы оның философиялық, этикалық және адамгершілік тұжырымдамасының өзекті бөлігі болып табылады. Абай осы сөздерінде адам бойындағы жақсы қасиеттер мен мінездерді тәрбиелеу, ақыл-ойды дамыту, рухани кемелдену жайында ойлар айтады. Ол адамды өз әрекеттері мен сөздері арқылы өзіне сын көзбен қарап, қоғамға пайда әкелуге шақырады.

Абай «адам бол» дегенде адамгершілік қасиеттерге мән береді. Оның түсінігінше, нағыз адам болу үшін адам өзін-өзі жетілдіріп, моральдық құндылықтарды ұстануы керек. Адам баласының жүрегінде қайырымдылық, адалдық, әділдік, мейірім мен ізгілік болуы тиіс деп есептейді.

Абай үшін адам болудың басты шарты - ақыл мен білімді игеру. Ақылды болу - дұрыс ойлау мен шешім қабылдай алу, білімді болу - өмірді, қоғамды терең түсіну деген сөз. Осылайша, Абай адамды өз білімін кеңейтіп, кемелдендіруге үгіттейді. Абайдың «адам бол» деген ұғымы адамның өз бойындағы кемшіліктерді танып, оларды түзету арқылы өзін жетілдіруге бағытталған. Адамның тек сыртқы іс-әрекеттері ғана емес, ішкі дүниесі де маңызды. Өзін-өзі тәрбиелеу мен жан дүниесін тазарту арқылы адам нағыз адам бола алады деп санайды.

Абай адам болуды тек жеке адам ретінде қарамай, сонымен қатар қоғам мен халықтың игілігі үшін қызмет ету деп түсінген. Оның пікірінше, адамның даму процесі - бұл тек жеке мақсат емес, тұтас қоғамның дамуына қосқан үлес болуы тиіс.

Абайдың қара сөздеріндегі «адам бол» идеясы - қазақ қоғамын мәдени, рухани, әлеуметтік тұрғыдан жетілдіру үшін адамның ішкі дүниесін терең зерделеу, оның моральдық және ақылдық қасиеттерін жетілдіру қажет деген ұстанымға негізделген.

Абайдың адамгершілік, адам болу туралы идеялары қарасөздерінде көтерілген негізгі мәселелердің бірі болып табылады. Біз бұл мақалада осы идеялардың маңыздыларына тоқтап өтетін боламыз.

«Адам баласы жылап туады, кейіп өледі» - деген сөздерін Абай өзінің 4-ші қара сөзінде айтады [6, 20 б]. Бұл ойы терең философиялық мағынаға ие. Бұл сөйлемде ақын адамның өмірінің басы мен аяғы арасындағы шынайы жағдайды сипаттайды. Абай адам өмірінің өткінші, ауыртпалықты екенін түсіндіріп, оның табиғи заңдылықтарын ашуға тырысады.

«Адам баласы жылап туады» дегенде ол баланың дүниеге келген сәтінде оның өмірінің қиындықтары мен ауыртпалықтарына дайын емес екендігін білдіреді. Әрбір адам өмірге келгенде, бұл өмірге бейімделу үшін күрес басталады: ол жылап туып, алғашқы ауыртпалықтар мен қиыншылықтарды бастан кешеді. Осылайша, адамның өмірінің басы қиыншылықтар мен сынақтарға толы екенін білдіреді.

Ал «Кейіп өледі» деген сөз адамның өмірінің соңында да қиындықтардың аяқталмайтынын айтады. Өмірдің ақырында адам көп жағдайда өзіне тән кемшіліктері мен қиындықтарымен қалады. Абай бұл сөздері арқылы адамның өлімге дейінгі жолының да азапты екенін, күрделі екенін, өмірде әркімнің өзіндік қиындықтарымен кездесетінін көрсетеді.

Бұл қара сөзде Абай өмірдің өткінші екенін, оның ішіндегі барлық жақсы мен жаман нәрселердің уақытша екенін меңзейді. Адам баласы бұл дүниеде өмір бойы азап пен сынақтарға тап болатынын түсініп, оған дайын болуы тиіс. Ол өмірдің мәні тек қуанышта ғана емес, қиыншылықтар мен сынақтарда да жатыр деген ойды білдіреді. Абай адамды тек қана тәндік қуаныштар мен жеңістерге емес, рухани кемелденуге де шақырады.

Абайдың 4-ші қара сөзінде адам болу идеясы терең философиялық ойлармен өрілген. Бұл қара сөзінде ақын адамның өмірінің мәні мен мақсатын түсіндіруге тырысады, адамгершілік, әділдік, ақыл мен білімнің маңыздылығын атап өтеді. Абайдың айтуынша, адам болу дегеніміз - тек дене немесе сыртқы жағдайлармен шектелмей, адамның ішкі дүниесін, оның моральдық және рухани даму жолдарын терең түсіну болып табылады.

Абай 4-ші қара сөзінде адам болудың басты белгілері ретінде білімділік пен ақылды болуды, адамгершілік қасиеттерді бойына сіңіруді, адал өмір сүруді айтады. Ол адамның адам болуы үшін алдымен өз рухын, жаны мен ақылын тәрбиелеуі керек деп санайды. Адамның өміріндегі ең басты мақсат оның рухани өсуі мен моральдық дамуы. Сондықтан Абай адам болудың жолы білім алу, дұрыс ойлау, ақылға сүйену және өзіне адал болу деп көрсетеді.

Абай үшін «адам болу» - бұл тек биік моральдық құндылықтарды ұстану ғана емес, сонымен қатар сол құндылықтарды өз өміріне енгізіп, жүзеге асыру. Адамды өз іс-әрекеттері арқылы таныту және оған жауапкершілікпен қарау қажеттілігі айқын көрсетілген. Абай адам баласын үнемі өзін-өзі жетілдіруге, ақыл-ойын, жүрегін тазартуға шақырады.

Осылайша, Абайдың 4-ші қара сөзінде адам болудың басты идеясы - адамның рухани және моральдық тұрғыдан жетілуі, қоғамға қызмет етуі, және өзінің ішкі әлемін жетілдіру жолы арқылы өмірдің шынайы мәнін табу болып табылады.

«Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар, сонан қашпақ керек дейді. Әуелі надандық, екінші еріншектік, үшіншісі зұлымдық» - деп Абай өзінің 38-ші қара сөзінде айтады[6, 886]. Абайдың 38-ші қара сөзінде адам баласының дамуы мен рухани жетілуіне кедергі келтіретін үш негізгі жаман қасиет туралы айтылады: надандық, еріншектік және залымдық. Абай бұл үш қасиетті қоғамның, адамзаттың дамуына және жеке тұлғаның жетілуіне үлкен кедергі екенін көрсетіп, олардан қашуға шақырады.

Абайдың түсінігінде, надандық - білім мен ғылымның жоқтығы. Адам білімсіз, ғылымсыз өмірде өз орнын таба алмайды және де қоғамға да әкелер пайдасы болмайды. Білімсіз адам хайуандық күйге түседі, яғни ол өзінің іс-әрекеттерін дұрыс бағытта ұйымдастыра алмайды. Абай білімнің адам өміріндегі маңызды рөлін атап, адамды үнемі ізденіп, білім алу жолында жүруге шақырады. Білім тек дүниелік игіліктерге ғана емес, адамның рухани болмысын да қалыптастырады деп түсіндіреді.

Абай еріншектікті «күллі дүниедегі өнердің дұшпаны» деп санайды. Еріншектік адамды мақсатқа жетуден, жаңа нәрселерді үйренуден, табысты болудан тоқтатады, яғни ол адамды талапсыздыққа, жігерсіздікке, ұятсыздыққа әкеледі. Бұл, өз кезегінде, кедейлік пен өмір сүрудің қиындықтарына алып келеді. Абай еріншектікке қарсы күресуге, әр адамның өз жолында еңбек етуіне, еңбексіз жетістік болмайтынын түсінуге шақырады.

Залымдық - Абай залымдықты адамзаттың жауы деп есептейді. Залымдық - басқа адамдарға деген жамандық, қатыгездік немесе әділетсіздік. Адам басқаларға зұлымдық жасап, оларды қинаса, ол адам қоғамнан бөлінеді, ал адамгершілік тұрғысынан ол хайуанға айналады. Абай залымдыққа қарсы тұрып, адамды басқаларға мейірімді, әділетті болуға үндейді.

Абай бұл үш жаман қасиеттің алдын алу үшін адамдар, білім мен ғылымды меңгеріп, өз іс-әрекеттерінде жоғары адамгершілік стандарттарын ұстануы керек деп тұжырымдайды. Адам өз ісінде тек жақсы нәтижелерге қол жеткізіп, басқаларға пайда әкелуге тиіс деп есептейді.

Қорытындылай келе, Абайдың 38-ші қара сөзінде көрсетілген үш жаман қасиет (надандық, еріншектік, залымдық) адамның ішкі дамуы мен қоғамдағы орнын табуына үлкен кедергі келтіреді. Ал осы қасиеттерден арылып, білім алу, еңбек ету және адамгершілікті ұстану арқылы адам болмысы жоғарылап, қоғамға пайдалы болады.

«Ұят деген адамның өз бойындағы адамшылығы, иттігінді ішіңнен өз мойнына салып, сөгіс қылған қысымның аты», - деп Абай өзінің 36-шы қара сөзінде адам бойындағы қасиетті баяндайды [6, 646].

Абайдың бұл тұжырымы ұяттың адам өміріндегі маңызын терең сипаттайды. Ұят дегеніміз, адамның өзіне, өзінің іс-әрекеттеріне және мінез-құлқына сын көзбен қарауы, оның адамгершілік деңгейін көрсететін ұғымның бірі. Ұят адамның өз бойындағы адамшылығын түсініп, соған сай өмір сүруге деген ұмтылыс болып табылады. Абай ұятты адамның ішкі моральдық сезімі ретінде сипаттайды, ол өзін-өзі бақылау мен өзін-өзі тәрбиелеудің негізі болып табылады.

Адамның ішіндегі ұят сезімі - бұл өзінің жаман әрекеттерін сезіп, соған қатты қысылу, ол дегеніміз адам, өз ар-ожданын қорғауға ұмтылу сезімі. Абай айтқандай, ұят – адамның өз бойындағы «иттігін» мойындап, соған терең қысылуы, яғни ол адамның жамандықтарды түсініп, оларды түзетуге ниеттенуі. Бұл тұрғыда ұят тек адамның сыртқы көрінісі ғана емес, оның ішкі дүниесіндегі рухани және моральдық өзгерістерді де білдіреді.

Өзін-өзі сезіну мен сынға алу адамның мінез-құлқын түзетуге, қоғамда дұрыс қарым-қатынастар орнатуға, адамгершілік қасиеттерді дамытуға бағыттайды. Егер адам ұят сезімін жоғалтса, онда ол өз әрекеттеріне жауапкершілікпен қарамай, моральдық тұрғыдан төмендейді. Абайдың пікірінше, ұят – адамның ішкі тазалығын сақтау үшін маңызды құрал, себебі ол адамның ар-ұжданы мен адамгершілік құндылықтарымен тығыз байланысты.

Ұяттың адамгершілікпен әрдайым байланысты болады. Әрбір адам өзі жасаған әрекеттерін, айтқан сөздерін ұятсыз, жауапсыз қалдырмай, ар-ожданын сақтап өмір сүргенде ғана жоғары адам бола алады. Ұяттың пайда болуы, оның «қысым» жасауы адамды жамандықтан қайтарып, жақсылыққа жетелейді.

Ұлы ойшыл, адам бойындағы ұят пен иман мәселесін қозғайды. Бұл екі ұғым адам мен хайуанның ара жігін ажыратады. Адам хайуаннан, ақ жүректігімен адамгершілік қасиеттерімен ерекшеленеді. Ұяты бар адам – иманды. Ойшыл Абай адамдық танымдағы ұяттың басымдығын сөз етіп тұр.

"Адам ұғылы екі нәрседен: бірі - тән, бірі - жан" - деп Абай өзінің 43-ші қара сөзінде көрсетеді [6, 99 б].. Мұнда адамды екі негізгі құрамдас бөліктен тұрады деп қарастырады: тән және жан. Бұл жерде тән деп адам денесін айтып тұрса, ал жан оның рухани, ішкі әлемін, сана-сезімін, моральдық болмысын білдіреді.

Абай осы екі құрамдас бөліктің әрқайсысының өз ерекшеліктері мен міндеттері бар екенін айтады. Тән - физикалық, материалдық болмыс, ол уақытша, шектеулі және өлімге ұшыраушы деп, ал жан - мәңгілік, рухани болмыс, ол адамды адам ететін негізгі күш деп атайды. Абай жанның білім мен тәрбиені, моральдық құндылықтарды қабылдай алатын қасиет екенін, ал тәннің уақытша екендігін және оның физикалық қажеттіліктеріне ғана тәуелді екенін түсіндіреді.

Жалпы алатын болсақ, Абайдың 43-ші қара сөзінде адам ұғымы туралы терең философиялық ойлар айтылған. Абай адамның өмірдегі мақсатын, оның рухани және моральдық құндылықтарын, өміріндегі күрес пен қиыншылықтарды түсінуге тырысқан. Бұл қара сөзінде ұлы ақын адамның ішкі әлеміне, жан дүниесіне терең үңіліп, оның кемелдену жолдарын айқындайды.

Абай адамның ең жоғары мақсаты - өз жанын тазартып, адал өмір сүру, ақыл-ойын

жетілдіру, рухани биіктікке жету деп санайды. Ол адам баласының ой-санасы мен жүрегінің тазалығы оның дұрыс өмір сүруіне және қоғамда үйлесімді қарым-қатынас орнатуына негіз болатынын атап көрсетеді. Бұл жерде Абай адамның өмір жолындағы басты құндылықтар - еңбек, білім, адамгершілік пен имандылықты айрықша мән береді.

Абай адамды терең түсінуді, оның ішкі сезімдері мен әрекеттерін саралауды маңызды деп есептейді. Себебі ол, адамның сыртқы әрекеттерінен гөрі, ішкі дүниесін, ниетін, ниетіне сәйкес қадам жасауын жоғары бағалайды. Ақынның айтуынша, адам ең алдымен өз-өзіне адал болуы керек, тек қана сыртқы жетістіктер мен қоғамның қабылдауына емес, ішкі таза ниеттеріне сүйеніп өмір сүру керек. Абай адамды өз санасын, жүрегін, ойларын жетілдіруге шақырады. Ол тек сыртқы жетістіктер мен дүниелік игіліктерге ғана емес, сонымен қатар ішкі рухани дүниені дамытуға да мән береді.

Жалпы, Абайдың 43-ші қара сөзі адам туралы өте терең философиялық ойлар мен адамгершілік құндылықтарды насихаттайды. Ол адамды өзінің ішкі әлемін, моральдық принциптерін түсінуге, жетілдіруге және жақсартуға шақырады. Осылайша, Абай адамның толық болмысы тек тәнмен шектелмей, оның жанымен, ішкі дүниесімен де тығыз байланысты екендігін айтады. Адамның рухани дүниесі мен жан дүниесінің дамуы оның

Қорытынды

Абай философиясында адамның өзі туралы терең ойланып, өзін-өзі тану мәселесі үлкен орын алады. Өзіңді тану дегеніміз - адам өз болмысын түсініп, кемшіліктерін жою, бойындағы жақсы қасиеттерін арттыру.

Абай үшін табиғат пен адам арасында терең байланыс бар. Ол табиғаттың сұлулығын тамашалауға ғана емес, оның ішінде адамға өмір сүруге қажетті нәрселерді көруге де шақырады. Табиғаттың заңдары мен адам арасындағы үндестік туралы ойлар Абайдың философиясындағы маңызды тұжырымдардың бірі болып табылады.

Абайдың «Адам бол!» деген қағидасы адамның тек материалдық емес, рухани байлыққа ұмтылуы керектігін айқындайды. Адам өзінің ішкі әлемін, жан дүниесін байытуы, жақсылыққа ұмтылуы қажет деген ойды Абай үнемі көтеріп отырды.

Осылайша, Абай философиясындағы адам мәселесі оның шығармаларында адамның рухани, моральдық, интеллектуалдық және әлеуметтік дамуына қатысты барлық аспектілерді қамтиды. Абай адамды өз бойындағы ең жақсы қасиеттерді дамытып, қоғамға пайдасын тигізуге бағыттайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Р. Сыздықова. Абай шығармаларының тілі (лексикасы мен грамматикасы). Алматы. 1968. 336 б.
2. Мырзахметов М.М. Абайтану тарихы. Алматы. 1994. 192 б.
3. Қайым Мұхаметханов: библиографиялық көрсеткіш - Каюм Мухаметханов: библиографический указатель. Алматы. 2020. 274 б. қазақ, орыс тілдерінде.
4. Абайтану: Таңдамалы еңбектер. III том. Ойлар мен толғаныстар / құраст., түсінік. Жазғ.: П.Бисенбаев, Е.Кәрібозов, Л.Мұсалы, Н.Нұрәділ; жауапты ред. Ә.Тарақ; жалпы ред. басқ. Ж.Дәдебаев. Алматы Қазақ Университеті. 2015. 272 б.
5. Абай Құнанбаев. Өлеңдер/ Абай Құнанбаев. Алматы. 1987. 158 б.
6. Абай. Қара сөз. Книга слов. Алматы. 2016. 200б.

Referens liste:

1. R.Sızdıqova. Abay shıgarmaların tili (leksikası men grammatikası). Almatı. 1968. 336 b.
2. Mırzahmetov M.M. Abaytanu tarihı. Almatı. 1994. 192 b.
3. Kayım Muhamethanov: bibliografiyalıq kosetkish - Kayum Mwxamethanov: bibliografişeskiy ukazatel. Almatı. 2020. 274 b. qazaq, orıs tilderinde.

4. Abaytanu: Tandamalı enbekter. III tom. Oylar men tolğanıstar / qurast., tusinik. Jazğ.: P. Busenbaev, E. Karibozov, L. Musalı, N. Nuradil; jawaptı red. A. Taraq; jalpı red. basq. J. Dadebaev. Almatı Qazaq Universiteti. 2015. 272 b.

5. Abay Kunanbaev. Olender/ Abay Qunanbaev. Almatı. 1987. 158 b.

6. Abay. Kara soz. Kniga slov. Almatı. 2016. 200b.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Самал Айтмұқаш** – «Философия» мамандығының магистранты. М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті. Шымкент қаласы, Қазақстан

**ТҮЛҒАТАНУ
ПЕРСОНОГРАФИЯ
PERSONOGRAPHY**

МРНТИ: 03.20

<https://orcid.org/0000-0003-0031-2971>

Стамкулова Г.А.

Магистрант. ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

**Н.П.ПОДУШКИН У ИСТОКОВ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ КАЗАХСТАНА:
ПЕРВЫЕ ПОЛЕВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ, НАСТАВНИКИ И УЧИТЕЛЯ**

Автор-корреспондент: gulmira.stamkulova.97@mail.ru

Аннотация: Статья посвящена одному из основателей археологической науки в Южном Казахстане, крупному учёному-исследователю памятников археологии позднего железного века на территории региона. С именем Николая Павловича Подушкина связаны первые работы на ранних поселениях бассейна реки Арысь в 60-70-х годах XX века, результаты которых показали научной общественности высокий уровень развития материальной, духовной культуры древнего оседло-земледельческого населения Южного Казахстана. В публикации освещаются вопросы становления Н.П. Подушкина как учёного-археолога регионального масштаба, на судьбу и карьеру которого оказали большое влияние знаковые выдающиеся крупные исследователи-археологи АН. Бернштам, А.Х. Маргулан, К.А. Акишев, Е.И. Агеева и Г.И. Пацевич и другие, с которыми он контактировал лично и которые прямо повлияли на него в контексте утверждения как учёного. В работе используются редкие источники, приводятся эксклюзивные данные и факты из личного фотографического и научного архива Н.П. Подушкина, которые никогда ранее не были достоянием общественности.

Ключевые слова: Южный Казахстан, археология, ранние оседлые поселения, выдающиеся личности, учёные-исследователи

ГТАХР: 03.20

<https://orcid.org/0000-0003-0031-2971>

Стамқұлова Г.А.

магистрант. М.Әуезов атындағы ЮКЗУ. Шымкент, Қазақстан

**Н.П.ПОДУШКИН ҚАЗАҚСТАННЫҢ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМЫНЫҢ
БАСТАУЫНДА:
АЛҒАШҚЫ ДАЛАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР, ТӘЛІМГЕРЛЕР МЕН МҰҒАЛІМДЕР**

Автор-корреспондент: gulmira.stamkulova.97@mail.ru

Аннотация: Мақала Оңтүстік Қазақстандағы археология ғылымының негізін қалаушылардың бірі, өңір аумағындағы кеш темір дәуіріндегі археология ескерткіштерінің ірі зерттеуші ғалымына арналған. Николай Павлович Подушкиннің есімімен XX ғасырдың 60-70 жылдарындағы Арыс өзені бассейнінің алғашқы қоныстарындағы алғашқы жұмыстар байланысты, олардың нәтижелері ғылыми қоғамға Оңтүстік Қазақстанның ежелгі отырықшы-егіншілік халқының материалдық, рухани мәдениетін дамытудың жоғары деңгейін көрсетті. Басылымда Н.П. - ның қалыптасу мәселелері баяндалады. Подушкин аймақтық ауқымдағы археолог ғалым ретінде, оның тағдыры мен мансабына АН-ның көрнекті ірі археологиялық зерттеушілері үлкен әсер етті. Бернштам, А. Х. Марғұлан, К.А. Ақышев, е. и. Агеева және Г. и. Пацевич және басқалар, ол жеке байланыста болған және ғалым ретінде мәлімдеме контекстінде оған тікелей әсер еткен. Жұмыста сирек дереккөздер қолданылады, Н.п. Подушкиннің жеке фотографиялық және ғылыми мұрағатынан бұрын-соңды жария етілмеген эксклюзивті мәліметтер мен фактілер келтірілген.

Кілт сөздер: Оңтүстік Қазақстан, археология, ерте отырықшы қоныстар, көрнекті тұлғалар, зерттеуші ғалымдар.

IRSTI: 03.20

<https://orcid.org/0000-0003-0031-2971>

Stamkulova G.A.

Graduate student. M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

N.P.PODUSHKIN AT THE ORIGINS OF ARCHAEOLOGICAL SCIENCE IN KAZAKHSTAN: EARLY FIELD STUDIES, MENTORS, AND TEACHERS

Corresponding-author: gulmira.stamkulova.97@mail.ru

Abstract: The article is devoted to one of the founders of archaeological science in South Kazakhstan, a major researcher of archaeological sites of the Late Iron Age in the region. The name of Nikolai Pavlovich Podushkin is associated with the first works on the early settlements of the Arys River basin in the 60-70s of the XX century, the results of which showed the scientific community a high level of development of the material and spiritual culture of the ancient settled agricultural population of Southern Kazakhstan. The publication highlights the issues of the formation of N.P. Podushkin as a scientist-archaeologist of a regional scale, whose fate and career were greatly influenced by the iconic outstanding major researchers-archaeologists of the Academy of Sciences. Bernstam, A.H. Margulan, K.A. Akishev, E.I. Ageeva and G.I. Patsevich, and others with whom he had personal contact and who directly influenced him in the context of his claim as a scientist. The work uses rare sources, provides exclusive data and facts from the personal photographic and scientific archive of N.P. Podushkin, which have never been publicly available before.

Keywords: South Kazakhstan, archeology, early settled settlements, prominent personalities, scientists and researchers.

Введение

Археология предметная, вещественная наука, самая трудоёмкая в ряду всех гуманитарных дисциплин, она предполагает полевой экспедиционный этап в получении главного источника исследований, артефактов. Поэтому не каждый учёный будет способным связать свою творческую и научную судьбу с такой сложной и специфической наукой, поскольку она будет требовать больших приложений усилий личностного организационного порядка и интеллекта. Как правило, это люди незаурядного таланта, глубокой преданности своему делу, которые, невзирая на трудности, целеустремлённо годами идут к своей цели. В этом плане нужно отметить большую роль отдельных личностей, которые волей судьбы и времени сделали археологию нашего региона целью всей своей жизни, и которые на этом сложном пути добились успехов в контексте изучения неизвестных ранее древних периодов истории края.

Особенно актуальным и востребованным для Южного Казахстана является факт обращения к многолетним исследованиям памятников археологии времени становления социальных отношений и возникновения здесь первых государственных образований в позднем железном веке (первые века до - первые века нашей эры) в лице археолога Николая Павловича Подушкина, который в своё время был пионером исследования памятников археологии в Южном Казахстане и который большую часть своей жизни посвятил этой науке.

Актуальность темы определяется тем, что знаковые фигуры, сделавшие существенный научный и социальный вклад археологическую науку Казахстана, уходят из жизни, и настало время поднять их наследие на должный уровень ради последующего развития и процветания археологии в нашем государстве. Первый опыт в этом контексте уже имеется, он касается фигуры государственного масштаба Кемалы Акишевича Акишева [9,160] [4,216]. Предлагаемая публикация связана с именем учёного, который в Южном Казахстане стоял у истоков и был пионером освоения здесь памятников археологии, он также внёс огромный научный вклад в эту науку.

За достаточно продолжительное время с 1948 по 1985 годы, на территории Южного Казахстана и в других регионах Казахстана Н.П. Подушкин участвовал в качестве организатора и руководителя в более чем 60 полевых археологических экспедициях. Почти все экспедиции носили комплексный характер: это топографические, рекогносцировочные, картографические, стратиграфические и стационарные работы на многих объектах, имеющих отношение к ранним оседлым поселениям в долине реки Арысь и начальным фазам складывания одного из первых политических образований на территории Казахстана, государству Кангюй II в. до н. э. - IV в. н.э. При этом, исходя из оазисного расположения археологических памятников этого периода, практиковались раскопки одновременно нескольких объектов (ранние городища, поселения и близлежащие могильники-некрополи), с последующей фиксацией связей историко-культурного характера в археологических комплексах.

Такой подход имел позитивные результаты, поскольку стало возможным шире раскрыть вопросы развития материальной культуры (артефакты из городищ, поселений), а также погребальной обрядности, культов и верований древнего народонаселения Кангюй (артефакты и ритуальные предметы из погребений).

Главным результатом такой научно-практической полевой деятельности Н.П. Подушкина стало получение новых, по тем временам эксклюзивных и уникальных археологических материалов в виде археологических комплексов, включающих тысячи артефактов, которые ярким образом раскрывают вклад оседло-земледельческой культуры первых насельников бассейна реки Арысь в древнюю историю Казахстана. Более того, эти материалы составили основу научного творчества Н.П. Подушкина, которое воплотилось впоследствии в кандидатскую диссертацию «Ранние оседлые поселения Арыси (I - VIII в.в.)» [11,93-107], а также серию книг, статей и публикаций на археологическую, историко-культурную тематику, связанную с древней историей Казахстана и ранними этапами этногенеза современных казахов [10,71-75], [11,93-107], [12,19], [13,183-187], [16,367]. Здесь можно отметить, что Николай Павлович Подушкин – первый учёный гуманитарий Южного Казахстана, ставший кандидатом исторических наук по специальности «07.00.06 – археология».

За весь период научного творчества и педагогической деятельности Н.П. Подушкиным опубликованы около двадцати книг и коллективных монографий, научных статей и публикаций, которые преимущественно связаны с историей, археологией ранних оседлых поселений бассейна реки Арысь и с начальными фазами развития материальной, духовной культуры государства Кангюй II в. до - IV н. э.

Теоретический анализ

Краткая биография, первые экспедиции

Николай Павлович Подушкин родился 1 января 1929 года в городе Талдыкургане (до 1920 года Гавриловка, или Гавриловское; ныне административный центр Алматинской области), учился он в средней школе им. Абая в Талдыкоргане, которую успешно закончил в 1948 году. В этом же году Николай Павлович поступает на исторический факультет Казахского педагогического института имени Абая в городе Алма-Ата. Уже будучи студентом, по окончании первого курса и участия в археологической практике, он активно проявляет интерес к археологии. Инициатором привлечения Николая Павловича к науке археология, по его мнению, стал замечательный педагог, доцент Иван Иванович Копылов, который читал студентам лекции по курсам «История древнего мира» и «Археология» - более того, он был руководителем студенческой археологической практики, которая осуществлялась где-то на памятниках в предгорьях Заилийского Алатау. Помимо всего, Николай Павлович участвовал в локальных экспедициях археологического отряда Каз.ПИ под руководством Ивана Ивановича Копылова, который исследовал памятники в округе города Алма-Ата.

Однако решающие события, окончательно определившие археологическую судьбу Н.П. Подушкина, были связаны с его участием в работе полевой археологической экспедиции, которую тогда возглавлял один из основоположников археологической науки в Казахстане, Александр Натанович Бернштам. Способствовал этому опять же Иван Иванович Копылов, который в тот период, будучи аспирантом, контактировал с Александром Натановичем в Ленинграде, и, поскольку А.Н. Бернштам набирал людей в поисковую археологическую экспедицию по средней Сырдарье, рекомендовал туда Николая Павловича.

Так студент Н.П. Подушкин в 1949-1950 годах стал участником Южно-Казахстанской археологической экспедиции под руководством А.Н. Бернштама, которая обследовала регион Южного Казахстана на предмет первоначального нахождения археологических объектов в бассейне среднего течения реки Сырдарья (от впадения в эту реку р. Келес и до Отрарского оазиса включительно). Результатом стало выявление в этой зоне большого числа памятников городской культуры, часть которых подверглись топографической съемке, картографической фиксации, рекогносцировочным и стратиграфическим раскопкам (у Чардары – городище Актобе и могильник Узун-Ата, в Отрарском оазисе – городища Отрартобе, Кок-Мардан, Куйрюктобе, Мардан-Куик, городище Алтынтобе и другие).

В полевых сезонах 1950-1951 годов Николай Павлович работал в составе Центрально-Казахстанской археологической экспедиции под руководством Алькея Хакановича Маргулана, которая исследовала памятники андроновской культуры эпохи бронзы на территории этого региона. Были открыты и частично подвергнуты раскопкам могильники андроновской культуры по рекам Нура, Шерубай-Нура. Параллельно в 1950-1952 годы Н.П. Подушкин участвует в экспедициях Южно-казахстанской археологической экспедиции под руководством А.Н. Бернштама, которая расширяет свои исследования в Южном Казахстане, включая объекты ранней городской культуры и погребальные памятники бассейна р. Арысь: ведутся рекогносцировочные и стационарные раскопки городища Жуантобе, вскрываются погребальные сооружения Борижарского могильника.

В 1954 - 1955 годы в составе ЮКАЭ под руководством А.Н. Бернштама и Е.И. Агеевой, Николай Павлович исследует городскую культуру Баба-Атинского оазиса (зона гор Каратау, ныне Сузакский район Туркестанской области); здесь же он становится полевым руководителем раскопок могильника эпохи бронзы Тау-Тары, а также работает в составе рекогносцировочного отряда, который вел раскопки средневекового городища Кумкент.

Надо сказать, что участие в полевых археологических экспедициях конца сороковых – начале пятидесятих годов, где руководители и коллективы представляли собой исключительно интеллектуальное сообщество (чего стоят только имена А.Н. Бернштама, А.Х. Маргулана, Е.И. Агеевой, Г. И. Пацевич, К.А. Акишева и других), сформировали Николая Павловича не только как человека, но и профессионального ученого, который знания и навыки, приобретенные в полевых экспедициях, использовал на протяжении всей своей жизни.

Например, уже тогда он научился фотографировать (и освоил все стадии получения фотографий) и активно применял свое умение на практике, что в полевой археологии немаловажно: всегда Николай Павлович был со знаменитым в те годы фотоаппаратом «Зенит», которым всегда снимал. В результате сейчас мы имеем почти бесценные черно-белые фотографии жизни, работы археологических экспедиций конца сороковых – начала пятидесятих годов XX века в Казахстане, где фигурируют галереи личностей, стоящих у истоков казахстанской археологии, бытовые и рабочие моменты.

Свою поисковую археологическую деятельность Н.П. Подушкин успешно сочетал с научно-педагогической: в 1952-1955 годах он аспирант по специальности «история» Каз. ПИ им. Абая, а с 1953 года, по окончании института и соответствующего распределения, он начинает свою трудовую деятельность в качестве учителя истории средней образовательной

школы № 8 им. Ленина города Шымкент (ныне колледж им. М.Х. Дулати).

Первые шаги Н.П. Подушкина как педагога и учёного-археолога.

С 1956 года Николай Павлович переходит работать в Чимкентский педагогический институт, это образовательное учреждение на долгие годы станет местом приложения его педагогических и научных усилий: здесь в 1964 году он основывает Археологический отряд ЧПИ, который успешно функционирует и поныне. Именно с полевой деятельностью этого отряда связана ключевая тематика научных интересов Н.П. Подушкина: он планомерно, на долгосрочной основе стал изучать оседло-земледельческие поселения верхнего и среднего течения реки Арысь. Начались раскопки первых эталонных объектов арысской культуры Южного Казахстана (1964 - 1968 годы: поселение Караултобе, Наймантобе; 1968 - 1970 годы: городище Торткультобе и другие). Результатом этих усилий стала успешная защита диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук на тему: «Ранние оседлые поселения долины Арыси (I – VIII в. в.)» [3,211].

Параллельно Николай Павлович активно занимается научно-педагогической деятельностью: в Чимкентском педагогическом институте он ведет несколько ключевых курсов, в числе которых «Археология», «Историческое краеведение», «История древнего мира», самым тесным образом поддерживает связь с другими образовательными, музейными и общественными учреждениями города Шымкента («Детская туристическая станция им. Терешковой», «Южно-Казахстанский областной историко-краеведческий музей», «Общество охраны памятников истории и культуры», средне-образовательные школы города и области).

Он часто встречается с учителями, школьниками, читает публичные лекции на историко-культурную тематику, организывает в стенах некоторых школ и учреждений краеведческие уголки и музеи (СШ № 8; СШ №5; детская туристическая станция). Аналогичный археологический центр-музей он создает в ЧПИ, и этот центр на многие годы становится «кузницей кадров» в сфере региональной археологии: здесь студенты получали представление о полевой, камеральной и кабинетно-научной археологии, писали рефераты, дипломные работы на археологическую тематику.

Благодаря усилиям Николая Павловича и его научным связям многие из них вышли на республиканский и всесоюзный уровень. Например, начиная с 1968 года, студенты из Южного Казахстана впервые (а затемна годы вперед) становятся участниками Всесоюзной археологической студенческой конференции в Москве, а также участниками многочисленных региональных археологических студенческих конференций (в городах Алма-Ата, Ташкент, Ашхабад). Многие выпускники ЧПИ исторического факультета посредством археологической практики оказались причастны к древней истории, и в реалии соприкоснулись с полевой археологией; некоторые из них на определенный срок сделали археологию сферой применения своих профессиональных интересов, часть стала работать в учреждениях, так или иначе связанных с археологией и историей родного края.

Наставники и учителя Н.П. Подушкина.

А.Н. Бернштам – выдающийся исследователь, основатель археологической науки в Средней Азии и Казахстане. Будучи студентом, Н.П. Подушкин имел счастливую возможность контактировать лично и на профессиональном уровне с действительно выдающимися личностями, которые стояли у истоков археологической науки в Казахстане и других тогда республиках Средней Азии в составе СССР. Первым среди них был Александр Натанович Бернштам (1910-1956), выдающийся учёный советского времени, талантливый неординарный исследователь в области истории и востоковедения, он стоял у основания археологии как науки в Киргизстане и Казахстане, достойно представляя ленинградскую школу. С его именем связана организация Южно-Казахстанской археологической экспедиции 1946-1951 гг. (ЮКАЭ) и масштабные комплексные разведывательные, стратиграфические и стационарные изыскания на ранних памятниках этого региона (среднее течение реки Сырдарья и Отрарский оазис, зона гор Каржантау и Каратау).

Первоначальная задача ЮКАЭ состояла в археологической разведке по реке Сырдарья от урочища Чардара до впадения в неё реки Арысь, а затем – стратиграфические и стационарные раскопки некоторых ранних и средневековых памятников Отрарского оазиса. После участия в археологической практике, именно в ЮКАЭ Николай Павлович начал свой путь как учёный-археолог. В частности, он работал на поселении Чардаратобе, могильнике Узун-Ата (Чардаринский оазис), а затем - на городищах Кок-Мардан, Алтынтобе, Куйруктобе (Отрарский оазис).

В последствии в сферу интересов ЮКАЭ под руководством А.Н. Бернштама в плане выявления и первоначального обследования памятников археологии вошли горные районы хребтов Каржантау и Карата (разведка в Бостандыкском районе Каз. ССР, река Пскем), бассейн реки Арысь в среднем течении, где велись раскопки с участием Н.П. Подушкина объектов кангойского периода II в. до – IV в. н. э. (городище Жуантобе, могильник Борижарский).

Надо отметить, что Александр Натанович создавал в своих экспедициях благоприятную и позитивную атмосферу археологического, почти семейного, братства, где все были объединены единством достижения цели, поддерживали и уважали друг друга в трудных условиях полевых археологических экспедиций послевоенного времени. Всё это формировало у Николая Павловича стойкий характер будущего учёного-археолога, и многие профессиональные и человеческие качества, приобретённые им в бернштамовских экспедициях, пригодились ему в последующей научной и педагогической деятельности. Результатом ЮКАЭ явилась серия публикаций, посвящённая ключевым проблемам древней истории Южного Казахстана, в числе которых «Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана», «Древний Отрар» и другие [5.59-99]. В этих трудах раскрывается роль различных племенных объединений в этногенетических процессах на территории региона, затрагиваются проблемы исторической топографии, локализации древних городов. Освещаются также вопросы развития материальной культуры, хронологии и датировки большой массы археологического материала.

А.Н.Бернштам рано ушёл из жизни, однако его огромное научное и профессиональное наследие восприняли многие археологи бывшего Советского Союза в его азиатско-казахстанской части, в том числе и Н.П. Подушкин, который отчасти являлся его учеником и научным наследником.

Академик А.Х Маргулан - новатор и первооткрыватель археологии эпохи бронзы и средневековья. Другая знаковая личность в археологии Казахстана, оказавшая существенное влияние на судьбу Н.П. Подушкина как учёного-археолога, с которой он также лично контактировал и участвовал в экспедициях, это академик АлькейХакановичМаргулан (1904-1985). Друг первого Президента национальной Академии наук КанышаАмантаевичаСатпаева, талантливый археолог и историк, искусствовед и фольклорист, специалист по памятникам древней и средневековой архитектуры, он является признанным основоположником казахстанской школы археологии и этнографии. Именно АлькейХаканович организовал знаменитую Центрально-Казахстанскую археологическую экспедицию 1946-1974 годов, в которой в качестве сотрудника несколько полевых сезонов имел счастье участвовать Николай Павлович Подушкин. Несмотря на существенную разницу в возрасте (более четверти века) и административном положении (руководитель экспедиции и простой раскопщик), АлькейХаканович проникся к молодому студенту уважением, их бытовые и профессиональные отношения всегда были доверительными, хотя не частыми: обычно всё сводилось к исполнению Николаем Павловичем экспедиционных поручений и заданий, которые озвучивал АлькейХаканович.

Например, как достаточно возрастной мужчина, АлькейХаканович имел проблемы со зрением (не мог хорошо видеть на расстоянии), и этот недостаток с лихвой компенсировал Николай Павлович, исполняя роль «смотрителя» в длительных переездах по бесконечным полевым дорогам. Так это было при прохождении огромного каменисто-глиняного,

абсолютно безлюдного и практически безводного, плато-пустыни Бетпак-Дала по знаменитой средневековой дороге Хан-Жол, которая пересекала эту пустыню с юга на север почти в центре, и завершалась в низовьях реки Сарысу. Главным ориентиром и важнейшим жизненным фактором в этом случае были колодцы-кудуки, отмеченные невысокими каменными (кирпичными) выкладками на значительном расстоянии по обе стороны Хан-Жол – однако, чтобы их увидеть, нужно было залезть с биноклем на деревянную крышу автомобиля (знаменитая фронтальная «полуторка»), с чем прекрасно справлялся Николай Павлович.

Помимо такой «специфической» миссии, в полевых сезонах 1950-1951 годов Николай Павлович работал в составе Центрально-Казахстанской археологической экспедиции под руководством АлькеяХакановичаМаргулана, которая исследовала памятники андроновской культуры эпохи бронзы на территории этого региона, в качестве простого раскопщика и сотрудника по фиксации и описанию артефактов. Тогда были открыты и частично подвергнуты раскопкам могильники андроновской культуры эпохи бронзы по рекам Нура, Шерубай-Нура. В силу иной региональной, хронологической и историко-культурной тематики научных интересов Н.П. Подушкина (поздний железный век Южного Казахстана), по окончании исторического факультета Каз.ПИ, Николай Павлович переориентировался на изучение объектов этого региона, и его экспедиционные поездки в Центральный Казахстана к АлькеюХакановичу прекратились.

Современники и социум и нашей республики по достоинству оценили огромный вклад А.Х. Маргуланом в становление и развитие археологии в Казахстане: его именем назван профильный Институт археологии академии наук (основан в 1991 году), а также один из ВУЗов в Восточном Казахстане.

К.А. Акишев – знаковый исследователь сакской культуры Казахстана, учитель и друг. Особая страница в жизненной судьбе Н.П. Подушкина связана с профессиональными контактами, более чем полувековой дружбой с КемалемАкишевичем Акишевым, которого он считал своим Учителем. Имя КемальяАкишевича золотыми буквами вписано в историю независимого Казахстана, поскольку он имеет отношение к обнаружению, научному исследованию и популяризации уникального и пока единственного не потревоженного древними грабителями погребения сакского вождя V в. до н.э., открытого в кургане Иссык (1969 -1970 гг, Семиречье) и известного нам как Золотой Человек (Алтын Адам). Благодаря этому и другим открытиям К.А. Акишева (раскопки могильника Бесшатыр), блистательная сакская культура стала достоянием мировой научной и гражданской общественности, а образ Золотого Человека в глазах всех государств земного шара сейчас ассоциируется только с Казахстаном. Более того, часть декоративного ритуально-семантического украшения головного убора Алтын Адама (протома крылатых-рогатых священных коней) вошла в государственную символику Республики Казахстан (составная часть герба).

Об огромном вкладе К.А. Акишева в историю, археологию и культуру нашего государства написаны десятки книг, монографий и статей, в публикации обратимся только к многолетним человеческим и профессиональным взаимоотношениям двух археологов - КемальяАкишевича Акишева и Николая Павловича Подушкина. Впервые они встретились как коллеги-археологи на раскопках городища Жуантобе и могильника Борижарский в Южном Казахстане (бассейн реки Арысь), раскопки которых в 1950-1951 годах вела ЮКАЭ под руководством А.Н. Бернштама. Здесь они жили в палатках, в полевом археологическом лагере, вместе работали на объектах, решали бытовые проблемы. Судя по всему, именно в лагере близ могильника Борижарский, между ними началась настоящая мужская дружба, которая длилась более чем пятьдесят лет (53 года)!

Вскоре (1955 год) КемальАкишевич становится руководителем Отдела археологии Института истории, археологии и этнографии имени Валиханова АН. Каз ССР, и его отношения с Николаем Павловичем переходят в профессиональную научную плоскость, непосредственно связанную с археологией: КемальАкишевич побуждает Николая

Павловича к написанию кандидатской диссертации, и фактически становится его научным руководителем. Причём он лично курирует и контролирует весь процесс, и выступает уже как настоящий учитель и наставник, оказывая организационную поддержку и научное покровительство Н.П. Подушкину.

Ситуация меняется после того, когда в регионе начала работу Южно-Казахстанская комплексная археологическая экспедиция (ЮККАЭ), возглавляемая К.А. Акишевым, главная цель которой – исследование ранней и средневековой городской культуры Отрарского оазиса. Отныне научные и практические интересы Кемальякишевича плавно переместились из Жетысу в небольшой аул Шаульдер на реке Арысь (административный центр Отырарского района Туркестанской области), где в начале 1970-х годов была построена археологическая база. Как известно, в те года благодаря деятельности ЮККАЭ археологическому обследованию подверглась большая группа объектов, в том числе – ранние поселения, городища и могильники (поселения Костобе Северное и Южное; городище Пшук-Мардан, городище Кок-Мардан, могильник Мардан и другие). Параллельно с названными изысканиями один из отрядов ЮККАЭ под руководством Б.Н. Нурмуханбетова изучал погребальные памятники зоны Арысь – Сыр-Дарья, в том числе Борижарский могильник и могильник Мардан, в которых были открыты ранние погребальные комплексы [7,106-115]. Основным итогом работы ЮККАЭ в первые годы исследований стала книга «Древний Отрар», в которой на основе письменных источников, результатов археологической разведки, стратиграфических, стационарных раскопок освещены вопросы исторической топографии, хронологии, этнической атрибуции памятников Отрарского оазиса с первых веков н.э. и по XVIII в. н.э. [3, 214].

Именно тогда Николай Павлович ежегодно не только посещал археологическую базу в Шаульдере лично для контактов с Кемалем Акишевичем по поводу реализации своих научных планов, но и участвовал в организации археологической практики студентов 1 курса ЧПИ на территории Отрарского оазиса (раннее городище Пшук-Мардан, средневековое городище Отрар-тобе). Нужно отметить, что Кемаль Акишевич и Николай Павлович были ответственными во всех своих делах и действиях (в том числе и в настоящей мужской дружбе). Они, что называется, всегда держали слово – так, как научный куратор, Кемаль Акишевич реально содействовал защите Николаем Павловичем кандидатской диссертации на тему «Ранние оседлые поселения Арыси (I – VIII в.в.)» в 1970 году в городе Алма-Ата. С уходом из жизни этих замечательных учёных закончилась как удивительная дружба, так и целый период в археологии Казахстана, где сообщество археологов ощущало себя настоящим братством, объединённым едиными научными и профессиональными целями и образом жизни.

Е.И. Агеева и Г.И. Пацевич – исследователи городской культуры Южного Казахстана, соратники по полевым экспедициям. Казахские археологи Евгения Ивановна Агеева и Героним Иосифович Пацевич также выступали в роли наставников Н.П. Подушкина в становлении его научной и профессиональной судьбы учёного-археолога.

Агеева Евгения Ивановна (1916-1966) в сороковые годы XX века была участницей Семиреченской археологической экспедиции Ленинградского отделения Института истории материальной культуры, возглавляемой А.Н. Бернштамом. В 1941 г., после окончания Ленинградского государственного университета, Евгения Ивановна переехала в Алма-Ату, где первое время работала в Управлении заповедников и охраны памятников старины и в Центральном государственном музее Казахстана, а с 1947 года – в Отделе Археологии института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова АН Каз.ССР. В начале 50-х годов Е.И. Агеева возглавляла Южно-Казахстанскую археологическую экспедицию, которая вела комплексные исследования по средней Сырдарье, долине реки Арысь (городище Жуантобе и могильник Борижарский), а также зоне гор Каратау (раскопки средневекового городища Баба-Ата), участниками которой были и Кемаль Акишевич Акишев и Николай Павлович Подушкин.

Евгения Ивановна была высокоорганизованной, требовательной к работе женщиной, хорошо владела навыками полевой археологии, с которыми щедро делилась с коллегами по экспедициям, в том числе с Н.П. Подушкиным. Судя по всему, профессиональные и трудовые качества молодого сотрудника вызывали у неё доверие, поэтому неоднократно она ему поручала даже организационные ответственные работы. Например, в 1950 году он сопровождал её в полевой разведке по Сырдарье (район Чардары), а позднее, в 1954 году на могильнике эпохи бронзы Тау-Тары и средневековом городище Баба-Ата, Николай Павлович был назначен Евгенией Ивановной руководителем раскопок. [2,220]. Умерла Евгения Ивановна Агеева 25 февраля 1965 года в г. Алма-Ата, но благодарную память о ней Н.П. Подушкин хранил до конца своих дней (как и научные публикации с её трогательными в его адрес письменными пожеланиями).

Пацевич Героним Иосифович (1893-1970) – легендарная личность с трудной научной и жизненной судьбой в археологии Казахстана, самая возрастная фигура среди археологов, окружавших Н.П. Подушкина в период его начальной экспедиционной деятельности. С 1934 по 1938 годы Героним Иосифович - ученый секретарь Центрального государственного музея Казахстана. В это время он принимает активное участие в работах Семиреченской археологической экспедиции под руководством А.Н. Бернштама, его первые работы довоенных лет посвящены исследованию памятников Таласской долины. После организации в 1938 году в город Джамбуле археологического пункта по надзору за сохранностью памятников в районе средневекового Тараза, Г.И. Пацевич переезжает в этот город и работает директором пункта при Республиканском управлении заповедниками.

За время работы в археологическом пункте Г.И.Пацевич осуществил много самостоятельных выездов и пеших маршрутов по археологическому обследованию древних торговых путей и изучению топографии средневековых городов Таласской, Чуйской долин. а также – междуречья рек Талас-Арысь. В результате им были открыты и исследованы десятки археологических памятников (поселений, курганных могильников, «царских» курганов). В числе выдающихся качеств Г.И. Пацевича как полевого исследователя – целеустремлённость к достижению цели, высокая самодисциплина и величайшая преданность науке археология. Так, будучи уже далеко немолодым человеком, он в поисках и фиксации археологических объектов, обошёл пешком и верхом на лошадях (и даже ослах) огромный регион Южного Казахстана, фактически обозначив его археологическую картографию, что достойно самого высокого уважения. На основе этого буквально героического труда и последующей многолетней работы в составе ЮКАЭ 1947-1951 годах, им была подготовлена к печати рукопись «Развалины городов и поселений Южного Казахстана», а затем написана кандидатская диссертация «Историческая топография городов и поселений юга Казахстана VII-XV вв.», успешно защищенная в 1954 году в Москве.

Героним Иосифович Пацевич и Николай Павлович Подушкин контактировали в период работы ЮКАЭ 1950-1954 годах на городище Жуантобе и могильнике Борижарский, один как заместитель руководителя, другой - простой рабочий-раскопщик. В последствие Г.И. Пацевич плодотворно работал вместе с Е.И. Агеевой, исследуя археологические объекты в большой историко-культурной зоне «Отрарский оазис, горы Каратау, левобережье р. Сыр-Дарья, междуречье р. р. Арысь - Талас и Келес», что позволило издать итоговую публикацию «Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана» [1,215], подводящую черту всей многоплановой деятельности ЮКАЭ.

Помимо перечисленных крупных учёных-археологов, с которыми активно контактировал Н.П. Подушкин в годы студенчества и первых полевых экспедиций в рамках ЮКАЭ, и которые воспринимались им как учителя и наставники в будущей профессии, его окружали не менее интересные личности, внесшие свой вклад в археологию Южного Казахстана. Среди них Лазарь Израилевич Ремпель, Абдуманап Медеуович Оразбаев.

Ремпель Лазарь Израилевич (1907-1992) - неординарная личность со сложной

жизненной судьбой, крупнейший искусствовед, специалист высокого уровня по древней архитектуре Средней Азии, автор многочисленных трудов в этой сфере. Как член семьи изменника Родины в результате ссылки он в 1948 году оказался в Казахстане (город Джамбул), где работал вначале учителем черчения в средней школе, а затем, после реабилитации в 1954 году, стал научным сотрудником Джамбульского областного музея.

В ЮКАЭ Лазарь Израилевич попал благодаря Герониму Иосифовичу Пацевичу, с которым он работал в музейных учреждениях Джамбула, причём Л.И. Ремпель в этой экспедиции выполнял две важнейшие функции, связанные с работой археолога: это фотофиксация полевых материалов и чертёжные работы по отрисовке артефактов (искусством фотографии, как и черчением, он владел великолепно, они были частью его профессиональных навыков).

На этой почве и состоялся контакт Н.П. Подушкина и Л.И. Ремпеля – более того, Лазарь Израилевич не только приобщил Николая Павловича к тонкостям фотографирования, он даже подарил ему плёночный затворный фотоаппарат известной советской ленинградской фабрики «Зенит», с которым тот не расставался несколько десятилетий и всегда носил с собой. Так Николай Павлович овладел искусством фотографирования, что оказалось крайне востребованным в его будущей археологической специальности.

Заключение

В начале своей научной и педагогической деятельности будущий историк, исследователь- археолог Н.П. Подушкин проявил себя с лучшей стороны как человек, поставивший себе задачу стать настоящим учёным в области археологии Южного Казахстана. Этому способствовали как качественное образование в одном из ведущих высших учебных заведений Казахстана (исторический факультет Казахского педагогического института имени Абая в городе Алма-Ата), так и окружение, которое включало опытных педагогов в рамках обучения в университете и профессионалов археологов высокого уровня действительно выдающихся личностей в полевых экспедициях, оставивших яркий след в археологии Казахстана. Такая социальная и профессиональная аура сформировала у Н.П. Подушкина высокие человеческие качества, самодисциплину, целеустремлённость и ответственность за выполненные задачи в научных археологических исследованиях. Этот базис впоследствии позволил ему начать самостоятельные археологические раскопки на ранних оседлых поселениях Южного Казахстана в бассейне реки, сделать многие открытия и утвердиться в качестве одного из выдающихся археологов того времени, сделавшего значительный вклад в археологию региона.

Список литературы

1. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды ИИАЭ АН Каз. ССР. Изд. АН Каз. ССР, Алма-Ата. 1958. Том V. С. 3-215.
2. Агеева Е.И., Алпысбаев Х.А., Максимова А.Г., Мерциев М.С., Сенигова Т.Н. Археологические исследования на северных склонах Каратау // Труды Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова, том 14. Издательство АН Каз. ССР, Алма-Ата, 1962. 220 с.
3. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар. Наука Каз. ССР, Алма-Ата, 1972. 211 с.
4. Ганиева А.С. Век археологии в научном наследии К.А. Акишева. Труды Института археологии им. А.Х. Маргулана. Т. VII. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2024. 216 с.
5. Бернштам А.Н. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана // ИАН Каз. ССР, серия археологическая, выпуск 2, № 51. Алма-Ата, 1949. С. 59-99.

6. Бернштам А.Н. Древний Отрар // ИАН Каз.ССР, серия археологич., вып. 3, № 107.- Алма-Ата, 1951. С. 81-97.
7. Нурмуханбетов Б.Н. Катакомбы Борижарского могильника // Древности Казахстана. Наука Каз. ССР, Алма-Ата, 1975. С. 106-115.
8. Нурмуханбетов Б.Н. Могильник Мардан - погребальный памятник ранних земледельцев Отрарского оазиса // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. Наука Каз. ССР, Алма-Ата, 1976. С. 130-136.
9. Хабдулина М.К., Кошман Т.В. Горы, степь и время. Маршруты жизни: книга-альбом, посвящённая 100-летию со дня рождения К.А. Акишева. Главный редактор А. Онгар. Алматы: Институт археологии имени А.Х. Маргулана, 2024. 160 с.
10. Подушкин Н.П. Новое поселение раннеземледельческой культуры на юге Казахстана // ИАН Каз. ССР, сер. общ., вып. № 5. - Алма-Ата, 1968. С. 71 - 75.
11. Подушкин Н.П. К вопросу о керамике раннеземледельческих поселений верховий реки Арысь (I-IV в.в.) // По следам древних культур Казахстана. Алма-Ата, Наука Каз. ССР, 1970. С.93-107.
12. Подушкин Н.П. Ранние оседлые поселения Арыси (I - VIII в.в.) // Автореферат дисс. к.и.н. Алма-Ата, 1970а. 19 с.
13. Подушкин Н.П. Гончарные печи раннеземледельческих поселений долины Арыси (Южный Казахстан) // Археологические исследования в Казахстане. Алма-Ата, Наука Каз. ССР, 1973. С.183-187.
14. Подушкин Н.П. О хозяйстве оседлого населения Арыси в I - IV в.в. н.э. // В глубь веков, Алма-Ата, Наука Каз. ССР, 1974. С.78-84.
15. Подушкин Н.П. Раскопки поселения - убежища в ущелье Бургулюк // Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии. Алма-Ата, «Наука» Каз. ССР, 1983. С.177-181.
16. Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область - Алма-Ата, Энциклопедия, 1994. Т.I. 367 с. (в соавторстве с К.М. Байпаковым, Подушкиным А.Н. и др.).

Подписи к рисункам

Рисунок 1. 1.1 - Южно-Казахстанская археологическая экспедиция. Сырдарья, урочище Каинда-Тогай, археологический лагерь: крайний справа Иван Иванович Копылов. 1949 год. **1.2** – Николай Павлович Подушкин. 1950 год. **1.3** – Александр Натанович Бернштам, руководитель ЮКАЭ. 1948 год. **1.4** – фотолетопись ЮКАЭ. А.Н. Бернштам с помощью сотрудников «форсирует» ров городища Как-Мардан: крайний справа Николай Павлович Подушкин. 1949 год. **1.5** – Центрально-Казахстанская археологическая экспедиция под руководством А.Х. Маргулана. Раскопки могильника андроновской культуры эпохи бронзы на р. Шерубай-Нура: крайний справа Николай Павлович Подушкин. 1951 год. **1.6** – Алькей Хаканович Маргулан. 1960-е годы.

Рисунок 2. 2.1 - Южно-Казахстанская археологическая экспедиция, бассейн реки Арысь. Раскопки могильника Борижарский: К.А. Акишев в раскопе. 1950 год. **2.2** – Кемаль Акишевич Акишев. 1970 год. **2.3** – Евгения Ивановна Агеева. 1952 год. **2.4** – фотолетопись ЮКАЭ. Е.И. Агеева – руководитель работ на могильнике Борижарский. 1950 год. **2.5** - фотолетопись ЮКАЭ. Раскопки городища Алтынтобе (Отрарский оазис): в центре Г.И. Пацевич, крайний слева Н.П. Подушкин. **2.6** – Героним Иосифович Пацевич. 1950 год.

Сведение об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) Стамкулова Гулмира Абдукаримкизи - магистрант Южно-Казахстанского университета им. М.Ауэзова, г. Шымкент, Казахстан; e-mail: gulmira.stamkulova.97@mail.ru

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭТНОСАЯСИ ЖӘНЕ ЭТНОМӘДЕНИ ПРОЦЕСТЕРІ
И ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА
ETHNOPOLITICAL AND ETHNO-CULTURAL PROCESSES OF MODERN
KAZAKHSTAN**

IRSTI: 11.07

<https://orcid.org/0000-0002-1512-0350>

<https://orcid.org/0000-0002-9669-6166>

Kuchkarov V., Ernazarov D.*

Doctor of Philosophy in Political Sciences (Dsc), Professor. TSEU. Tashkent, Uzbekistan

Doctor of Political Sciences (PhD), Associate Professor. TSEU. Tashkent, Uzbekistan

**STRATEGIC COOPERATION BETWEEN UZBEKISTAN AND KAZAKHSTAN
IN STRENGTHENING ECONOMIC, POLITICAL AND
CULTURAL RELATIONS IN CENTRAL ASIA**

Correspondent-author: dilm79@inbox.ru*

Abstract. The present paper states that today, the foreign policy of the New Uzbekistan, which is opening up in the international arena as a state whose main goal is to ensure a free, well-ordered and prosperous life for the people, is at the center of attention of the entire world community. Moreover, Uzbekistan and Kazakhstan are becoming the author of several global initiatives. Consequently, it is essential to date, our government has established diplomatic relations with more than 147 countries around the world, and 55 diplomatic and consular missions of Uzbekistan operate in foreign countries. Kazakhstan has established more diplomatic relations compared to its neighboring states. In addition, Uzbekistan is a member of more than 100 international organizations and is developing partnerships with multilateral cooperation structures. Today's turbulent times require a rational and consistent continuation of foreign policy.

Key words. Central Asia, Uzbekistan, Kazakhstan, political dialogue, friendship, good neighbourliness, mutual understanding, interests of the region.

FTAXP: 11.07

<https://orcid.org/0000-0002-1512-0350>

<https://orcid.org/0000-0002-9669-6166>

Кучкаров В., Ерназаров Д.*

саясаттану Dsc.профессор. ТМЭУ. Ташкент, Өзбекстан

саясаттану PhD, доцент. ТМЭУ. Ташкент, Өзбекстан

**ОРТА АЗИЯДА ЭКОНОМИКАЛЫҚ, САЯСИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ҚАТЫНАСТЫ
НЫҒАЙТУДА ӨЗБЕКСТАН МЕН ҚАЗАҚСТАН АРАСЫНДАҒЫ СТРАТЕГИЯЛЫҚ
ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ**

Автор-корреспондент: dilm79@inbox.ru*

Түйін: Бұл мақалада бүгінгі таңда халқының еркін, жайлы және бақуатты өмір сүруін қамтамасыз етуді басты мақсат еткен мемлекет ретінде халықаралық аренада танылған жаңа Өзбекстанның сыртқы саясаты бүкіл әлем қауымдастығының назарында екені айтылған. Оның үстіне Өзбекстан мен Қазақстан бірқатар жаһандық бастамалардың авторларына айналуға. Сондықтан бүгінде үкіметіміздің әлемнің 147-ден астам елімен дипломатиялық қарым-қатынас орнатқаны, шет мемлекеттерде Өзбекстанның 55 дипломатиялық және консулдық өкілдіктерінің жұмыс істеуі өте маңызды. Қазақстан көрші мемлекеттермен салыстырғанда дипломатиялық қарым-қатынастар орнатты. Сонымен қатар, Өзбекстан 100-ден астам халықаралық ұйымның мүшесі болып табылады және көпжақты ынтымақтастық құрылымдарымен әріптестік байланыстарды

дамытады. Бүгінгі аласапыран заман сыртқы саясатты ұтымды әрі дәйекті түрде жалғастыруды талап етеді.

Кілт сөздер. Орталық Азия, Өзбекстан, Қазақстан, саяси диалог, достық, тату көршілік, өзара түсіністік, аймақтың мүдделері.

МРНТИ: 11.07

<https://orcid.org/0000-0002-1512-0350>

<https://orcid.org/0000-0002-9669-6166>

Кучкаров В., Эрназаров Д.*

DSc доктор по политическим наукам, профессор. ТГЭУ. Ташкент. Узбекистан

PhD доктор, доцент ТГЭУ. Ташкент. Узбекистан

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ УЗБЕКИСТАНОМ И КАЗАХСТАНОМ В УКРЕПЛЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ, ПОЛИТИЧЕСКИХ И КУЛЬТУРНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Автор-корреспондент: dilm79@inbox.ru*

Аннотация. В настоящей статье говорится, что сегодня внешняя политика нового Узбекистана, который на международной арене раскрывается как государство, главной целью которого является обеспечение свободной, благоустроенной и благополучной жизни народа, находится в центре внимания всего мирового сообщества. Более того, Узбекистан и Казахстан становятся авторами ряда глобальных инициатив. Поэтому крайне важно, чтобы на сегодняшний день наше правительство установило дипломатические отношения с более чем 147 странами мира, а в зарубежных странах функционируют 55 дипломатических и консульских представительств Узбекистана. У Казахстана больше установило дипломатических отношений по сравнению соседними государствами. Кроме того, Узбекистан является членом более 100 международных организаций и развивает партнерские отношения с многосторонними структурами сотрудничества. Сегодняшние беспокойные времена требуют рационального и последовательного продолжения внешней политики.

Ключевые слова. Центральная Азия, Узбекистан, Казахстан, политический диалог, дружба, добрососедство, взаимопонимание, интересы региона.

Introduction

On August 8-9, 2024, the Head of our State Shavkat Mirziyoyev paid an official visit to the Republic of Kazakhstan. It took part in the sixth Consultative Meeting of the Leaders of the Central Asian countries. Within the framework of this meeting, a dialogue between the leaders of Uzbekistan and Kazakhstan in a narrow format and the first meeting of the Supreme Interstate Council took place in Astana, and a package of bilateral documents was adopted. The launch ceremony of joint projects took place.

At this meeting, President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev was solemnly presented with the Badge of Honor of the Heads of State of the Central Asian countries for outstanding services to the development of friendship, good neighbourliness and mutual understanding between the states of the region. The Head of our State thanked the leaders of Central Asia for this high award and stressed that it is a recognition of the common achievements of our countries in strengthening regional cooperation and strategic partnership.

Theoretical analysis

At the historic meeting, the head of our state delivered a speech on the comprehensive development of the region and the further strengthening of cooperation. The President announced important priority areas and initiatives of Uzbekistan to enhance the position of Central Asian countries in the world community [1].

In particular, he expressed concern that Central Asia, due to its geopolitical position, is fully experiencing all the negative consequences of the global crisis of confidence and escalation of conflicts. What is happening around Ukraine and the Middle East directly affects the stable and sustainable development of the region. Traditional trade and transport chains were destroyed. We have become hostages of the sanctions policy, logistical costs have increased significantly, and inflationary pressures are growing. Opportunities in the global capital market are shrinking, protectionism is increasing, and new barriers are emerging.

The President stressed that today and tomorrow in Central Asia, the well-being of our countries and peoples largely depends on our common efforts, on our willingness to cooperate closely, take decisive measures and jointly promote the interests of the region [2].

In particular, the initiative of the "Youth Agenda of Central Asia – 2030", put forward by our President, proposals for the regular holding of a "Regional Youth Competition of innovative ideas and projects" to attract young people to cooperation programs, the adoption of the Central Asian Program for Educational and Academic exchanges, the development of an agreement on the mutual recognition of diplomas of higher education institutions of our countries, as well as the allocation of scholarships for the education of talented students in the region based on mutual The agreements equally pleased the responsible staff of higher educational institutions and representatives of the intelligentsia.

These important ideas, opinions and initiatives will undoubtedly become another opportunity that will open a wide path to peace for the youth of New Uzbekistan and will become one of the important steps towards the further development and prosperity of Central Asia [3].

The «zero problems with neighbours» policy, which Uzbekistan actively promotes, has become an important factor in creating new, stronger and more trusting relationships between the countries of the region. Cooperation based on the principles of good neighbourliness and respect for sovereignty contributes to strengthening economic ties, enhancing cultural exchange and jointly addressing common challenges.

As a result, Central Asia has witnessed the formation of a new architecture of regional cooperation, which opens up unique opportunities for all countries involved in this process. Ten years ago, the borders of the region were practically closed, and tensions over many issues, including water use and trade, were growing, but today Central Asia is moving towards harmonious cooperation.

Uzbekistan initiated the creation of new platforms for dialogue, one of which was the Consultative Meetings of the Heads of State of Central Asia. These meetings, which began in 2017, promptly turned into an important tool for discussing and solving pressing problems in the region. Already at the sixth summit in Astana in 2023, the countries of the region agreed on a common vision for the development of Central Asia until 2040, which indicates a growing mutual understanding and willingness to cooperate.

It should be noted that Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Turkmenistan have significant natural resources, a young and growing population, as well as an advantageous geographical location, being at the intersection of trade routes [4].

Research methods

To study and analyze the issue under study, the following methods were used: analysis, synthesis, generalization, comparative analysis, induction, deduction.

Results and their discussion

An important step was the creation of investment funds for the implementation of major joint projects. Within their framework, work has already begun on the launch of new industrial facilities in Kazakhstan and Tajikistan, the construction of solar power plants in Kyrgyzstan and the introduction of modern water-saving technologies in agriculture.

In addition, the countries are actively developing transport and logistics corridors that connect Central Asia with Europe, the Middle East and South Asia. The breakthrough was the

agreement on the construction of the China–Kyrgyzstan–Uzbekistan railway, which is designed to reduce the time and cost of shipping goods between Europe and Asia.

The energy sector plays an important role in the economies of Central Asian countries, and its development is also becoming the subject of close cooperation. In 2023, an agreement was signed on the joint construction of the Kambarata HPS-1, which is an important step towards creating a single energy market in the region. Uzbekistan, Kyrgyzstan and Kazakhstan have agreed on additional discharge of water from the Toktogul reservoir during the summer growing season, which demonstrates a high level of coordination and mutual understanding.

Let's look at several initiatives to strengthen economic, political and cultural ties in Central Asia with the participation of Uzbekistan:

The growth of trade and industrial cooperation

In recent years, Uzbekistan, together with neighbouring countries, has been actively working to increase mutual trade and develop production projects. Thus, the trade turnover between Uzbekistan and Kazakhstan in 2023 amounted to 4.5 billion dollars, and the countries aim to increase this figure to 10 billion in the medium term. Within the framework of this cooperation, 69 joint projects worth 3.1 billion are being implemented, which will create more than 14.7 thousand jobs. In particular, Uzbekistan has launched a factory for the production of household appliances in Tajikistan, and in Kyrgyzstan for the construction of solar power plants.

Development of transport infrastructure

One of the key projects aimed at improving the region's transport connectivity is the construction of the China–Kyrgyzstan–Uzbekistan railway. This railway will connect Central Asia with the European railway network and open up new opportunities for the transportation of goods between East and West. In addition, Kazakhstan and Uzbekistan significantly accelerated the delivery of goods from China to the region, which reduced it to 5 days.

Restoration of the energy system

In 2024, Tajikistan reconnected to the unified Central Asian energy system, which significantly improved the reliability of energy supply in the region. This initiative has become an important step in creating a sustainable energy future for Central Asia.

Strengthening security and stability

Uzbekistan has taken the initiative to develop a Concept for ensuring regional security and stability, which is aimed at coordinating the efforts of Central Asian countries in the context of global crises and escalating conflicts. This initiative is aimed at ensuring sustainable peace in the region and preventing conflicts related to water and energy resources.

Expansion of tourism potential

The concept of "One tour – the whole region" proposed by Tashkent is aimed at creating tourist routes covering several Central Asian countries. This allows tourists to immerse themselves in the diversity of cultures and historical heritage of the region within a single trip. An important step in this direction was the promotion of the idea of mutual recognition of national ID cards, which will greatly simplify border crossing and strengthen the tourist flow between the countries of the region.

In 2023, Uzbekistan received 6.6 million tourists, most of whom came from neighbouring countries, which indicates a growing interest in the cultural and historical attractions of the republic.

Undoubtedly, this contributes to the creation of a common cultural identity of the people living in the region.

Facts and figures

The volume of trade between Uzbekistan and the countries of the region in 2023 amounted to about 4.5 billion dollars, with a forecast of growth to 10 billion in the coming years. Kazakhstan and Uzbekistan are implementing 69 joint projects worth \$ 3.1 billion, which will create more than 14.7 thousand jobs. The construction of the Kambarata HPS, which is being carried out jointly by Uzbekistan, Kyrgyzstan and Kazakhstan, will become an important stage in the

development of the region's energy sector. The plant's capacity will be 1,860 megawatts, and the total cost of the project is estimated at more than \$4 billion.

The length of the strategically important China–Kyrgyzstan–Uzbekistan railway line will be about 523 kilometres.

Conclusions

In general, it should be noted that by 2040, the Central Asian countries are aiming to create a single regional market, develop transport and communication corridors and increase mutual energy supplies. As you know, the economies of the region's countries are similar. This economy needs to be diversified. To date, the exchange of goods is not at the required level.

Our countries need to supply complementary products. Only then will the overall integration become consistent and the economies of the Central Asian countries will begin to develop rapidly. Due to the strong historical and personal friendly ties between the leaders of Uzbekistan and Kazakhstan, the current state of Uzbek-Kazakh relations is characterized by special dynamics, mutual understanding and a high level of trust. We believe that the visit of the two Presidents has historical significance not only for the peoples of the two countries but also for the development of the entire Central Asian region.

The leaders of the two countries advocate uniting the region and coordinating efforts through Consultative Meetings and the Central Asia Plus platform, which are becoming increasingly popular mechanisms for international cooperation. They actively support each other in global and regional political issues. Uzbekistan and Kazakhstan have a common goal – the transformation of the region into a territory with sustainable development, and the formation of a new model of peaceful life in this territory. It should be noted that the holding of a Consultative Meeting of the Heads of Central Asian states on the initiative of Uzbekistan, as well as the constant and comprehensive support of this platform from Kazakhstan, are strategically important in solving regional problems.

Referenc liste:

1. Ilkhamov, A. «Post-Soviet Central Asia: from nationhood mythologies to regional cold wars?», in Irina Morozova, ed. *Towards Social Stability and Democratic Governance in Central Eurasia. Challenges to Regional Security* (NATO Science Series, Amsterdam: IOS Press, 2005), p.85.
2. Jan Angstrom and Jan Willem Honig. *Regaining Strategy: Small Powers, 2.Strategic Culture, and Escalation in Afghanistan*, in the *Journal of Strategic Studies*, Vol. 35, No. 5, 663-687, October 2012, p.670.
3. Munro, R.H. «China, India, and Central Asia», in J.Snyder, ed., *After Empire. The Emerging Geopolitics of Central Asia* (Washington: National Defense University Press,1995), p. 130.
4. Quoted in: Roman Melikyan. «Eurasian Union, European Union and the Armenian Complementarism», in *Central Asia and Caucasus*, Vol. 14, No. 2, 2013.

Information about the author responsible for the correspondence (place of work, phone number, e-mail) **Ernazarov Dilmurod***- Doctor of Political Sciences (PhD), Associate Professor of the Department of Philosophy Tashkent State University of Economics (TSEU). Tashkent, Uzbekistan. Email: Address: dilm79@inbox.ru* Mobil: +9989 186 61 06

FTAXP: 11.25.07

[https://orcid.org/ 0009-0009-4765-1795](https://orcid.org/0009-0009-4765-1795)

[https://orcid.org/ 0009-0003-8696-5208](https://orcid.org/0009-0003-8696-5208)

Қалдарбек А., Турекулова Ж.*

«Саясаттану» білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты,
М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
доктор PhD, доцент. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

**ЖҰМСАҚ КҮШ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ:
БАСТЫ ИДЕЯСЫ ЖӘНЕ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ**

*Автор-корреспондент: turekaulova74@mail.ru

Түйін: Жаһандану үрдісі кеңінен таралып отырған және мәдениеттердің өзара ықпалдасуы мәселелері жағдайында ғылыми айналымға енгізілген «жұмсақ күш» термині барлық мемлекеттердің саяси бағытындағы өзекті мәселеге және маңызды зерттеу бағытына айналып отыр. Мақалада әлемдік саясаттағы басты тұжырым ретінде қарастырылып отырған «Жұмсақ күш» ұғымына теориялық талдау жасалынады. Жұмсақ күштің негізгі мәні, бағыттары, құралдары мен жүзеге асырушы тетіктері қарастырылады. Мақалада Батыс және ресейлік зерттеушілердің еңбегіне талдау жасау негізінде «жұмсақ күш» стратегиялық бағытына қатысты көзқарастарға талдау жүргізіледі. XX ғасырдың 80 жылдары саяси терминологияға енгізілген «жұмсақ күш» ұғымының ғасырлар қойнауынан бастау алатын тарихи шарттары зерттелінеді. Қазіргі кезеңдегі Америка Құрама Штаттары, Қытай Халық Республикасы және ислам әлемі тарапынан ұсынылып отырған «жұмсақ күш» саясаттарының ұқсастықтары мен айырмашылықтарына салыстырмалы талдау жасалынады. Әлемдік саясаттың негізгі проблемаларының желісінде және жалпы теориялық көзқарастар шеңберінде тәжірибелік мәселелер айқындалады.

Кілттік сөздер: Дж Най, жұмсақ күш, әлемдік саясат, жария дипломатия, геосаясат

МРНТИ: 11.25.07

[https://orcid.org/ 0009-0009-4765-1795](https://orcid.org/0009-0009-4765-1795)

[https://orcid.org/ 0009-0003-8696-5208](https://orcid.org/0009-0003-8696-5208)

Қалдарбек А., Турекулова Ж.*

магистрант 2 курса образовательной программы «Политология».
ЮКИУ им М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
доцент кафедры «Политология», ЮКИУ им М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

**КОНЦЕПЦИЯ «МЯГКОЙ СИЛЫ»:
ОСНОВНАЯ ИДЕЯ И ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА**

*Автор-корреспондент: Турекулова Ж turekaulova74@mail.ru

Аннотация: В условиях глобализации проблемы взаимодействия культур и мягкая сила стала актуальна в рамках политического курса любого государства. В статье дается теоретический анализ концепции «мягкая сила», как ключевого аспекта современной внешней политики ведущих мировых держав. Определяются основные ресурсы направления, инструменты и механизмы реализации мягкой силы. В статье анализируются концептуальные взгляды западных и российских исследователей по рассматриваемой проблеме. Исследуется исторические предпосылки понятия «мягкой силы». Проведен сравнительный анализ политики США, КНР и исламского мира по реализации политики мягкой силы. Рассматриваются основные тенденции и закономерности современной сложной геополитической ситуации, а также анализируется текущая политическая обстановка в мире.

Ключевые слова: Дж Най, мягкая сила, мировая политика, публичная дипломатия, геополитика

IRSTI: 11.25.07

<https://orcid.org/0009-0009-4765-1795>

<https://orcid.org/0009-0003-8696-5208>

Kaldarbek A., Turekulova Zh.

master's student of the educational program «Political Science».

M.Auezov SKRU, Shymkent, Kazakhstan

doctor PhD, Associate Professor. M.Auezov SKRU, Shymkent, Kazakhstan

**THE CONCEPT OF 1SOFT POWER1:
THE MAIN IDEA AND THEORETICAL PROBLEM**

***Corresponding author:** Turekulova Zh turekulova74@mail.ru

Abstract: In the context of globalization, the problems of interaction between cultures and soft power have become relevant within the framework of the political course of any state. The article provides a theoretical analysis of the concept of “soft power” as a key aspect of the modern foreign policy of the world’s leading powers. The main resources of the direction, instruments and mechanisms for implementing soft power are determined. The article analyzes the conceptual views of Western and Russian researchers on the problem under consideration. The historical background of the concept of “soft power” is explored. A comparative analysis of the policies of the USA, China and the Islamic world in implementing soft power policies is conducted. The article examines the main trends and patterns of the complex modern geopolitical situation, as well as analyzes the current political environment in the world.

Keywords: J.Nye, soft power, world politics, public diplomacy, geopolitics

Кіріспе

Әлемнің жетекші күш орталықтарының өз ықпалын кеңейту үшін қолданылатын құралдары жеткілікті түрде. Әскери күш пен экономикалық санкцияларды қамтитын қатал күшпен қатар, мемлекеттер халықаралық беделін нығайту үшін мәдени – рухани мұраларының ықпалын басқа да мәдениеттерге ықпал ету немесе ығыстырып шығару үшін қолдану саясаты кеңінен таралып отыр. Мұндай тұрғыдағы саясат XX ғасырдың 80 жылдарынан бастап әлемдік саясатта жаңа термин - «жұмсақ күш» ұғымының қалыптасуын тудырды.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі ең алдымен қазіргі таңдағы әлемдік саясаттағы тәсілдер, әдістер мен әлемдік қауымдастықтағы ақпараттық-психологиялық технологиялардың жаңа нысандарының пайда болуы аясында «жұмсақ күш» ұғымы рөлінің артуымен айқындалады. Американдық саяси либерализм бағытындағы парадигма ретінде пайда болған саяси бағыт қазіргі таңда жетекші күш орталықтарының саясатын айқындаушы факторге айналып отыр. Позитивті жақтарымен қатар, демократиялық интервенция және Таяу Шығыстағы «Араб көктемі» революциялық жағдайларының алғышарттарын тудырған бұл ұғым аясындағы доктриналар мен жұмсақ күш ұғымының құралдарын жан-жақты зерттеуді қажетсінеді.

Зерттеудің мақсаты – әлемдік қауымдастық елдерінің сыртқы саясатындағы «жұмсақ күш» ұғымының теориялық талдауы негізінде, мәдениет, білім беру, сыртқы саясат және азаматтық қоғам салаларындағы жұмсақ күш құралдары мен бағыттарының қолдану ерекшелігін зерттеу болып табылады.

Зерттеудің әдістері ретінде, мемлекеттердің сыртқы саяси доктриналарын геосаяси теорияларды салыстыру үшін, салыстырмалық, жүйелік, контент - талдау әдістері қолданылды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы, Дж Най ұсынған «жұмсақ күш» тұжырымдамасының басты теориялық маңызын және мәселенің теориялық талдауы негізінде «жұмсақ күш» ұғымының басты мақсаттары мен бағыттарын зерделеумен айқындалады.

Теориялық талдау

2024 жылы мамыр айында Алматы қаласында ғалымдармен кездесу барысында ел Президенті Қ.К. Тоқаев, «Халқымыз қай заманда да жаңалыққа ашық, білімге, жасампаздыққа ұмтылған, бірлік пен ынтымақ құндылықтарын асқақтатқан. Бүгінгі таңда жоғары білім деңгейі, озық ойлау, азаматтық жауапкершілік, бірегей көптілділік және мәдени әртүрлілік ұлттық болмысымыздың негізгі құрамдас бөліктері және қазақтың жұмсақ күші деп аталатын негізгі элементтері болып табылады.», деп айқындауы осы ұғымның қазіргі таңдағы рөлін айқындайды [1]

Осы ұғымның мәнін айқындау үшін ең алдымен термин авторының еңбектеріне шолу жасау маңызды. XX ғасырдың 80 жылдары саясаттанушы Джозеф Най «жұмсақ күш» терминін енгізіп, оны ірі мемлекеттердің басқаларға күш арқылы мәжбүрлеу қысымын қолданбай, жұмсақ түрде ықпал ету мүмкіндігі ретінде анықтады. Іс жүзінде бұл процесс елдердің ізгі ниет пен серіктестік құру үшін өз құндылықтарын, мұраттарын және мәдениетін жариялап, басқа халықтардың санасына енгізу үрдісін білдіреді. Джозеф Най 1990 жылы «Көшбасшылық: американдық күштің өзгермелі сипаты» кітабында осы терминді алғаш рет ұсынады [2].

Жұмсақ күш концепциясының мәнін толыққанды айқындау үшін автор 2001 жылы «Американдық күштің парадоксы» кітабын басылымға шығарады [3]. Бұл еңбегінде Дж.Най «жұмсақ күш» мәніне тереңірек тоқталып өтеді. Кейіннен 2004 жылы, «жұмсақ күш» ұғымын тереңірек зерттеу, оның дұрыс түсінігін қалыптастыру, құрамдас элементтерін, тетіктерін жетілдіру мақсатында және Америка Құрама Штаттарының саясатындағы көрінісін сипаттауға бағытталған Дж. Найдың «Жұмсақ күш. Әлемдік саясатта табысқа қалай жетуге болады? атты еңбегі жарияланады [4].

Дж Най тұжырымына сәйкес, жоғары мәдени-рухани және моральдық беделі мінсіз мемлекеттің сыртқы саяси қызметі, қатты күш (Hard Power) парадигмасына сүйенетін мемлекетке қарағанда әлдеқайда тиімді және қалаған нәтижеге қол жеткізуге ықпал ететін әскери-күштің тұтқалары болып табылады.

Жалпы «жұмсақ күш» ұғымының саясатта белсенді түрде қолдануына қарамастан, зерттеушілер аталмыш тұжырымдаманың зерттеулері толыққанды еместігін алға тартады. Мәселен, Дж. Галлоротти пікірінше, «жұмсақ күш» тұжырымдамасы жеткілікті түрде теориялық жағынан қарастырылмаған [5,2].

А. Бохас болса бұл ұғымды абстрактілі түрдегі тұжырымдама деген баға береді [6,142]. К. Лэйн «жұмсақ күш» тұжырымдамасын Дж Най бастапқыда теория ретінде ұсынбаған, сондықтан оған берген анықтамалары түсініксіз және қарама-қайшы мәнде, деген баға береді [7, 54].

Саяси реализм бағытының негізін қалаған Ганс Моргентау өзінің тұжырымында ұлттық мүддені қамтамасыз ету бойынша ең маңызды ұғым ретінде күш тепе-теңдігін көрсетеді. Кеннет Валыц және Джон Миршаймер сияқты неореализм бағытының өкілдері халықаралық ортадағы күш ұғымының тиімділігін дәйектейді және барлық мәселелер осы шеңберде шешіледі деген ойды ұсынады. Соңғы уақытта жұмсақ күш ұғымы бірқатар ғалымдар тарапынан сынға ұшырап отыр. Ниалл Фергюсон осы тұжырымға қатысты сыни зерттеулерінің бірінде жұмсақ күштің ұлттық мүдделерге қол жеткізу үшін тым «жұмсақ» фактор екенін айтқан. Стэнфорд университетінің зерттеушісі Такеша Мацуда 2007 жылы жарық көрген «Жұмсақ күш және оның қауіптері: соғыстан кейінгі Жапониядағы АҚШ мәдени дипломатиясы және ұзақ мерзімдегі тәуелділік» атты еңбегінде, Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі Жапонияның және Америка Құрама Штаттарының мәдени байланыстары шеңберіндегі қатынастарды айқындай отырып, өзара ықпал етудің басты факторы деген сипаттама береді [8]. Мацуда, Америка өзінің мәдениеті мен идеялары арқылы Жапонияға ықпал етті және бұл екі ел арасындағы өзара мәдени ықпалдастық болды. Жапондар мәдениеттің кейбір астарларын ішінара қабылдағанымен, кейбір

жағдайларда американдық мәдениет қарсылықтарға да ұшырады, деп жазады. Яғни Мацуда пікірінше «жұмсақ күш» бағытын екі жақты мәдени алмасу барысында пайдалану, мәдени империализмге қарағанда тиімдірек.

Ресейлік зерттеуші Е. Панова пікірінше, Дж Най ұсынған термин ол жаңа құбылыс емес, бұрыннан термин ретінде қалыптаспағанымен, тарихи түрде қалыптасқан құбылыс [9,13]. Шындығында ресейлік зерттеушінің пікірімен келісуге болады, себебі осы тұрғыдағы ұғым XIX ғасырда еуропалық отарлық державалардың өз саясаттарын дәйектеу мақсатында енгізген «отарлық прогресс идеясымен» ұштасатындығын ерекшелейміз. Сонымен қатар Е. Панова «жұмсақ күш» құралдарын қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді деп бөлуді ұсынады. Ол сондай-ақ қысқа мерзімді «хабар алмасу» деп атайды және ғаламдық жаңалықтар арналарының ролін көрсете отырып, осы санатқа БАҚ-ты қосады [10,178].

Нәтижелер және талқылау

Жұмсақ күш және мәдени дипломатия терминдері XX ғасырда саяси қолданысқа енгенімен, мәдени алмасу идеясы –немесе мәдени экспансия түрінде жүзеге асырылатын саясат тарихи тамыры терең мәселе, яғни, кез келген басқа елдердің аумақтарын ең алдымен қарудың күшімен жаулап алу, кейіннен бақылау орнатқан аумақтарға өз идеологиясын тарату сыңарлас ұғымдар болып табылады. Халықаралық қатынастар саласында жаулап алу саясатымен қатар, өркениеттік тәсілдер арқылы өз ықпалын кеңейту мақсатындағы бағыт, ежелгі Қытай философы Конфуций ойларында көрініс тапқан. Ол бойынша: «заңдар мен жазалау арқылы ғана тәртіпті сақтау барысында халықтың бойында қорқыныштан басқа сезімдер болмайды, ал дәстүр арқылы басқарып, халық бойында ізгіліктерді тереңдету қалаған ойға жеткізеді» [11, 143].

Антикалық заманда грек-рим өркениетінің әлемдегі үстемдік күші дәріптеліп, антикалық мәдениет барлық халықтарға бейбітшілік пен гүлденуді ұсынған тұжырым ретінде қаланды. А. Македонскийдің жорықтарының да негізгі идеологиялық ұраны – артта қалған варвар елдерге мәдениет пен ізгілікті тарату болды. Орта ғасырда еуропа елдерінде христиандық діни-саяси идеялар, ал Арабия жарты түбегінде туындаған ислам дінінің негізінде жабайы халықтарға ислам дінін тарату - ізгілік пен қайырымдылық, заңдылықты дәйектеп таратумен теңестірілді. Осы тарихи идеялар біздің заманымызда «жұмсақ күш» түрінде тұжырымдалып, мемлекеттердің сыртқы саясатының басты бағытына айналып отыр.

Жұмсақ күш терминін бірқатар сыртқы және ішкі факторлар шеңберінде қарастыруға болады.

Сыртқы факторлар құрамына төмендегі мәселелер жатады:

- сыртқы саясаттың негізгі бағыттары мен халықаралық қауымдастық шеңберіндегі мемлекеттің беделі;
- әлемдік саяси аренадағы геосаяси жағдайы мен мәртебесі;
- өркениеттік мәртебесі;
- мемлекеттің саяси және экономикалық даму үлгісі;
- мемлекеттің даму стратегиясы мен іс жүзінде оны жүзеге асыру жағдайы;
- елдің ақпараттық әлеуеті, оның коммуникациялық күші;

Жұмсақ күш бағытына ықпал ететін ішкі факторларға төмендегі мәселелерді енгіземіз:

- мемлекеттердің ресми идеологиясы;
- елдің әл-ауқатының жағдайы;
- ұлттық идеясы мен рухани құндылықтар бағыты;
- ұлттың ділі;
- елдің мәдени даму деңгейі.

Осы келтірілген факторлар елдің тартымды және оң имиджінің қалыптасуына алғышарт болып табылатын бағыттар. *Ол төмендегідей жағдайлардан көрініс табады:*

- жаһандық саясаттың негізгі қатысушыларының өз мүдделері мен стратегияларын жүзеге асыру мақсатындағы қолданатын материалды емес құралдары;

- бейбіт жол арқылы өз мүдделеріне қол жеткізу.

Жұмсақ күш саясатын тиімді жүзеге асырудың төмендегідей межселерін айқындаймыз:

- қандай да бір мемлекеттің тілі және оның әлемде танымалдыққа ие болу қарқыны;

-туризм, спорт және мәдени алмасулар;

- білім беру жүйесіндегі академиялық ұтқырлық бағыты;

- ақпараттық соғыстар жүргізе білу әлеуеті;

- көші-қон саясаты;

- түрлі диаспоралар шеңберінде құндылықтарды тарату;

- жария дипломатия бағыты.

Қазіргі таңда әлемнің жетекші орталықтары тарапынан «жұмсақ күш» саясатының түрлі бағыттары ұсынылып отыр. Мысалы, Америка Құрама Штаттары саясатында «жұмсақ күш» ұғымының аясында ақылды күш («smart power») ұғымы айқындалады. Бұл – ақпараттық қорларға негізделген және интернет кеңістігі мен коммуникациялық ортаны бақылауға бағытталған саясат [12,54]. 2009 жылы Х. Клинтон АҚШ тарапынан ақылды күш қолданылатын бес маңызды мақсаттарды төмендегі түрде айқындаған:

- әріптестермен ынтымақтастық механизмдері арнасын кеңейту;

- Америка ұстанымдарымен келіспейтін тараптармен де өзара ықпалдастыққа түсу;

-даму идеясын американдық күштің негізі ретінде алға жылжыту;

-қақтығыстық әлеуеті үлкен аймақтарда әскери және азаматтық күштерді біріктіру;

-маңызды американдық күштерді, оның ішінде экономика мен елдің имиджін нығайту [12,6.54].

Танымал саяси қайраткер Збигнев Бжезинский ұлттық мемлекеттер әлемдік аренадағы басты субъект болып танылғанымен, интернационалдық саяси жүйеде трансшекаралық жаһандық үдерістер басымдыққа айналып келеді деп зерделейді [13].

З.Бжезинскийдің тұжырымдамасына сәйкес, әлемдік көшбасшылық АҚШ еліне тиесілі болуы тиіс және ол американдық бастамамен ағылшын тілінде еркін сөйлейтін жоғары ұтқырлыққа ие, космополиттік дүниетанымға ие жаһандық элита қалыптастыруға шақырады.

Әлемдік көшбасшы елге айналып келе жатқан Қытай Халық Республикасы да өзінің сыртқы саясатында жұмсақ күш бағытын ұтымды қолдануда. Ресми түрде жұмсақ күш термині Қытай Коммунистік партиясының 17 съезінде 2007 жылы жарияланды [14].

Осы мақсатты жүзеге асырудың басты элементтерінің бірі ретінде Конфуций институттары деп аталатын бүкіл әлемде қытай тілі мен мәдениетін насихаттау орталықтарының ашылуы, сондай-ақ 2008 жылы Пекинде Олимпиаданың өткізілуі болды [15].

Алғашқы Конфуций институты 2004 жылы 21 қарашада Оңтүстік Кореяның Сеул қаласында құрылды. 2011 жылы 105 елде 350-ден астам Конфуций институты және 67 елде 500 Конфуций тобы жұмыс істейді, олардың жалпы саны 500 000-ға жуық.

XX-XXI ғасырларда атлантистік геосаяси заңдылықтарға балама ретінде қытайлық саяси процестерді зерттеу бағыты қалыптасты. Әлемдік геосаяси турбуленттік жағдайындағы мемлекеттердің мәртебесіне қатысты «Мемлекет-өркениет» (Civilization State) тұжырымдамасы айрықша маңызға ие [16].

Ол бойынша, мемлекет - өркениет - бұл халықаралық қатынастар теориясына сәйкес ұлттық мемлекет қатарына кірмейді және либерализм теориясына сәйкес «әлемдік үкімет болып табылмайды. Мұндай тұрғыдағы мемлекет жаһандық ауқымға ұмтылмайды және идеология, мәдениет, шекаралардың өзгерісіне қарамастан, орталықтандырылған империя

түрінде өмір сүруі мүмкін. Бұл тұжырым британдық журналист Мартин Жактың еңбегінде жалғасын тауып, автор Қытайдың экономикалық күші болашақ әлемнің саяси және мәдени ландшафтын өзгертетін фактор деп атап көрсетеді [17].

Ислам әлемі геосаясатындағы маңызды буын жұмсақ күш бағыты болып табылады. Жалпы ислам шынайы саясат (realpolitik) ұғымымен жанасатын бірегей идеология ретінде танылады. XX ғасырдың соңында КСРО күйреуіне байланысты коммунизм идеясының құлдырауы, осы мәселеден келіп Таяу Шығыс елдерінде панарабизм идеясының да жойылуы, мұсылман елдері тарапынан әлемдік қауымдастыққа ықпал ету бойынша өзіндік ұстанымдарды алға тартуды ұсынды. Араб ұлтшылдығы ұтымды 22 араб елін біріктіретін идея болып табылғанымен, әлемдік саяси аренада бұл аса ықпалға ие болмайтын бағыт. Сондықтан қазіргі таңда сунниттік ислам әлемінің орталығы Сауд Арабиясы мен Парсы Шығанағының араб монархиялары тарапынан және шииттік бағыт орталығы Иран Ислам Республикасы тарапынан жаңа геосаяси құрал исламдық жұмсақ күш құралдары ұсынылуда. Олар:

- халқының басым бөлігі мұсылман елдерге қаржы-инвестициялық қолдау көрсету;
- мешіттер құрылысын қаржыландыру;
- діни ОҚЗУға жергілікті жастарды мұсылман елдеріне шақыру.

Ислам мәдениетінің ірі орталығы ретінде Сауд Арабиясы орасан зор жұмсақ күшке ие. Ең киелі діни орындары ел ішінде орналасқан. Жыл сайын үш миллионға жуық адам қажылық парызын өтеу үшін Меккеге қажылыққа баруы да елдің тартымдылығын арттыратын күш.

COVID-19 дағдарысы жағдайында бірқатар елдер медициналық дипломатия тәжірибесі арқылы жұмсақ қуатты құру, халықаралық мәртебесін көтеру және басқа елдерді өз ықпал арнасына тарту мүмкіндігін пайдаланды. Солардың бірі – Үндістан. Елде әлемдегі ең ірі COVID-19 вакцина зауыты орналасқан және осы және басқа да өндірістік артықшылықтардың арқасында ол миллиондаған вакциналарды шетелде шығарды, сыйға тартты. Үндістан Непал және Бангладеш сияқты көрші елдерге басымдық беріп, вакцина дипломатиясына стратегиялық көзқарасты ұстануда. Сарапшылардың пікірінше, бұл тәсіл Үндістанға аймақтық ықпалын нығайтуға көмектеседі және Қытайдың ықпалына қарсы әрекет етеді.

Қорытынды

Сарапшылар жұмсақ күштің елдерге, олардың халқына, бизнесі мен ұйымдарына барлық нысандары мен өлшемдері үшін пайдалы екендігін алға тартады. Күшті ұлттық бренд және жұмсақ күш туралы оң түсініктер елдің инвестициялық күші болып табылады және тауарлары мен қызметтерінің сапасы үшін беделін арттыратын фактор ретінде танытуға мүмкіндік береді. Сондай-ақ бұл елге өз көршілерінің құрметіне ие болуға, ресурстарын нарыққа шығаруға және халықаралық аренада көрсететін имиджін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Дегенмен барлық сыртқы саясат құралдары сияқты жұмсақ күштің де шектеулері бар және оны елдердің ұлттық мүдделерін алға жылжытатын жалғыз механизм ретінде қарастыруға болмайды. Ең алдымен, сарапшылар жұмсақ күш саясатының жалпы күшті алмастыра алмайтынын алға тартады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Токаев рассказал об элементах «казахской мягкой силы, или soft power» // <https://www.nur.kz/politics/kazakhstan/2110356-tokaev-rasskazal-ob-elementah-kazahskoy-myagkoy-sily-ili-soft-power/>
2. Nye J. Bond to lead: The changing nature of American power. New York. 1990. 174 p.
3. Nye J. The paradox of American power: Why the world's only superpower can't go it alone. New York. 2002. 222 p.

4. Nye J. Soft power: The means to success in world politics. New York. 2004. 130 p.
5. Gallarotti G. Soft Power: What it is, Why it's Important, and the Conditions Under Which it Can Be Effectively Used. – Division II Faculty Publications. 2011. 57 p.
6. Bohas A. The Paradox of Anti-Americanism: Reflection on the Shallow Concept of Soft Power // Global Society. Vol. 20, No. 4. October, 2006. P. 133 - 153.
7. Layne Ch. The Unbearable Lightness of Soft Power // Soft power and US foreign policy : theoretical, historical and contemporary perspectives.- Routledge studies in US foreign policy. P.54 -58.
8. Takeshi Matsuda Soft Power and its perils: US Cultural Policy in Early Postwar Japan and Permanent Dependency. Stanford University Press, 2007. 394 p.
9. Панова Е.П. «Мягкая власть» как способ воздействия в мировой политике : автореферат дис.... кандидата политических наук: 23.00.04 / Панова Елена Павловна; [Место защиты: Моск. гос. ин-т междунар. отношений]. Москва, 2012. 26 с.
10. Панова Е.П. Высшее образование как потенциал мягкой власти государства по специальности «Политика и политические науки» // Вестник МГИМО Университета. Выпуск № 2. 2011. С. 146-160.
11. «Лунь юй» («Беседы и высказывания» Кун Фу-цзы). Перевод В.А. Кривцова // Древнекитайская философия. Т.1. Москва. Мысль, 1972.
12. Акифи Ахмад Хайбар. Программы международных образовательных обменов и молодежного сотрудничества как инструменты «мягкой силы»: диссертация ... кандидата политических наук: 5.5.2. / Акифи Ахмад Хайбар; [Место защиты: ФГБОУ ВО «Санкт-Петербургский государственный университет»]. Москва, 2022. 574 с.
13. Бжезинский Зб. Выбор: мировое господство или глобальное лидерство. Москва: Международные отношения, 2010. 262 с.
14. Falk Hartig How China Understands Public Diplomacy: The Importance of National Image for National Interests // International Studies Review. 2016. Vol. 18, No. 4. P. 655-680
15. Klimes Ondrej. China's Cultural Soft Power: The Central Concept in the Early Xi Jinping Era (2012–2017). 2018. [электрон. ресурс]. URL: https://www.researchgate.net/publication/323965522_China's_Cultural_Soft_Power_The_Central_Concept_in_the_Early_Xi_Jinping_Era_2012-2017/citation/download
16. Zhang Weiwei China wave: rise of a civilizational state. – World Century Publishing Corporation, 2012. 205 p.
17. Jacques M. When China rules the world : the end of the western world and the birth of a new global order. New York : Penguin Press 2009. 550 p.

References list:

- 1 Tokaev rasskazal ob elementah «kazahskoj myagkoj sily, ili soft power» // <https://www.nur.kz/politics/kazakhstan/2110356-tokaev-rasskazal-ob-elementah-kazahskoy-myagkoy-sily-ili-soft-power/>
- 2 Nye J. Bond to lead: The changing nature of American power. New York. 1990. 174 p.
- 3 Nye J. The paradox of American power: Why the world's only superpower can't go it alone. New York. 2002. 222 p.
- 4 Nye J. Soft power: The means to success in world politics. New York. 2004. 130 p.
- 5 Gallarotti G. Soft Power: What it is, Why it's Important, and the Conditions Under Which it Can Be Effectively Used. Division II Faculty Publications. 2011. 57 p.
- 6 Bohas A. The Paradox of Anti-Americanism: Reflection on the Shallow Concept of Soft Power // Global Society. Vol. 20, No. 4. October, 2006. P. 133-153.
- 7 Layne Ch. The Unbearable Lightness of Soft Power // Soft power and US foreign policy : theoretical, historical and contemporary perspectives. Routledge studies in US foreign policy. P.54-58.
- 8 Takeshi Matsuda Soft Power and its perils: US Cultural Policy in Early Postwar Japan and

Permanent Dependency. Stanford University Press, 2007. 394 p.

9 Panova E.P. «Myagkaya vlast'» kak sposob vozdejstviya v mirovoj politike : avtoreferat dis.... kandidata politicheskikh nauk: 23.00.04 / Panova Elena Pavlovna; [Mesto zashchity: Mosk. gos. in-t mezhhdunar. otnoshenij]. Moskva, 2012. 26 s.

10 Panova E.P. Vysshee obrazovanie kak potencial myagkoj vlasti gosudarstva po special'nosti «Politika i politicheskie nauki» // Vestnik MGIMO Universiteta. Vypusk № 2. 2011. S. 146-160.

11 «Lun' yuj» («Besedy i vyskazyvaniya» Kun Fu-czy). Perevod V.A. Krivcova // Drevnekitajskaya filosofiya. T 1. Moskva. Mysl', 1972.

12 Akifi Ahmad Hajbar. Programmy mezhdunarodnyh obrazovatel'nyh obmenov i molodezhnogo sotrudnichestva kak instrumenty «myagkoj sily»: dissertaciya ... kandidata politicheskikh nauk: 5.5.2. / Akifi Ahmad Hajbar; [Mesto zashchity: FGBOU VO «Sankt-Peterburgskij gosudarstvennyj universitet»]. Moskva, 2022. 574 s.

13 Bzhezinskij Zb Vybor: mirovoe gospodstvo ili global'noe liderstvo. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya, 2010. 262 s.

14 Falk Hartig How China Understands Public Diplomacy: The Importance of National Image for National Interests // International Studies Review. 2016. Vol. 18, No. 4. P:655-680

15 Klimes Ondrej. China's Cultural Soft Power: The Central Concept in the Early Xi Jinping Era (2012–2017). 2018. [электрон. ресурс]. URL: https://www.researchgate.net/publication/323965522_China's_Cultural_Soft_Power_The_Central_Concept_in_the_Early_Xi_Jinping_Era_2012-2017/citation/download

16 Zhang Weiwei China wave: rise of a civilizational state. – World Century Publishing Corporation, 2012. 205 p.

17 Jacques M. When China rules the world : the end of the western world and the birth of a new global order. New York : Penguin Press 2009. 550 p.

Авторлар туралы мәліметтер: **Турекулова Жұлдыз Елтаевна** - PhD доктор, «Саясаттану» кафедрасының доценті, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы. E-mail: turalova74@mail.ru. Тел: +77011455162

МРНТИ: 03.01.11

<https://orcid.org/0009-0005-3207-4818>

<https://orcid.org/0009-0009-7898-3602>

Калишева А.Р.*, Ишанова А.К.,

магистрант кафедры «Ассамблея народа Казахстана» ЕНУ им.Л.Н. Гумилева. Астана, Казахстан

докторант кафедры «Ассамблея народа Казахстана», ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Астана, Казахстан

ЭТНИЧЕСКОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО КАК ПРЕДМЕТ ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

*Автор-корреспондент: rustemovna.a.k@gmail.com

Аннотация: Этническое предпринимательство представляет собой динамичное направление исследований, находящееся на пересечении экономической социологии, миграционных процессов и межкультурных взаимодействий. В условиях глобализации и растущей мобильности населения этнические предприниматели играют важную роль в экономическом развитии как принимающих, так и исторического происхождения, представляя собой значительную и растущую экономическую силу как в развитых, так и в развивающихся странах. Они способствуют созданию рабочих мест, трансферу технологий и культурному обмену, формируя устойчивые транснациональные сети. Однако, несмотря на то, что численность этнических групп в странах проживания значительно растёт и предполагается, что эта тенденция сохранится в будущем, учёные утверждают, что их предпринимательская деятельность остаётся недостаточно поддержанной и изученной.

Ключевые слова: Этнос, этническое предпринимательство, бизнес, гендер, зарубежные исследования.

FTAXP: 03.01.11

<https://orcid.org/0009-0005-3207-4818>

<https://orcid.org/0009-0009-7898-3602>

Қалишева А.Р.*, Ишанова А.К.

магистрант. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ «Қазақстан халқы Ассамблеясы» кафедрасы. Астана, Қазақстан

докторант Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ «Қазақстан халқы Ассамблеясы» кафедрасы. Астана, Қазақстан

ЭТНИКАЛЫҚ КӘСІПКЕРЛІК ШЕТЕЛДІК ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ПӘНІ РЕТІНДЕ

*Автор-корреспондент: rustemovna.a.k@gmail.com

Түйін: Этникалық кәсіпкерлік экономикалық әлеуметтанудың, көші-қон процестерінің және мәдениетаралық өзара іс-қимылдың қиылысында орналасқан зерттеудің серпінді бағытын білдіреді. Жаһандану және халықтың өсіп келе жатқан ұтқырлығы жағдайында этникалық кәсіпкерлер дамыған және дамушы елдерде маңызды және өсіп келе жатқан экономикалық күшті білдіретін тарихи шыққан елдердің де, қабылдаушы елдердің де экономикалық дамуында маңызды рөл атқарады. Олар тұрақты трансұлттық желілерді қалыптастыру арқылы жұмыс орындарын құруға, технологиялар трансферті мен мәдени алмасуға ықпал етеді. Алайда, тұрғылықты елдердегі этникалық топтардың саны едәуір өсіп келе жатқанына және болашақта бұл үрдіс жалғасады деп болжанғанына қарамастан, ғалымдар олардың кәсіпкерлік қызметі жеткіліксіз қолдау тапқанын және зерттелмегенін деп санайды.

Кілт сөздер: Этностар, этникалық кәсіпкерлік, бизнес, гендер, шетелдік зерттеулер.

IRSTI: 03.01.11

<https://orcid.org/0009-0005-3207-4818>

<https://orcid.org/0009-0009-7898-3602>

Kalisheva A.R.*, Ishanova A.K.,

*Master's student of the department «Assembly of the People of Kazakhstan»
of the L.N. Gumilyov ENU. Astana, Kazakhstan

Doctoral student of the department «Assembly of the People of Kazakhstan» L.N. Gumilyov ENU.
Astana, Kazakhstan

ETHNIC ENTREPRENEURSHIP AS A SUBJECT OF FOREIGN RESEARCH

Corresponding-author: rustemovna.a.k@gmail.com

Abstract: Ethnic entrepreneurship is a dynamic area of research located at the intersection of economic sociology, migration processes and intercultural interactions. In the context of globalization and increasing population mobility, ethnic entrepreneurs play an important role in the economic development of both host and historical countries, representing a significant and growing economic force in both developed and developing countries. They contribute to job creation, technology transfer, and cultural exchange by forming sustainable transnational networks. However, despite the fact that the number of ethnic groups in the countries of residence is growing significantly and it is assumed that this trend will continue in the future, scientists argue that their entrepreneurial activities remain insufficiently supported and studied.

Keywords: ethnicity, ethnic entrepreneurship, business, gender, Foreign Studies.

Введение

Зарубежные исследования в области этнического предпринимательства охватывают широкий спектр вопросов: от факторов, способствующих успешной экономической деятельности этнических групп, до влияния институциональной среды и государственных политик на развитие этнического бизнеса. Особое внимание уделяется теоретическим моделям этнического предпринимательства, анализу бизнес-стратегий иммигрантов и их адаптации к экономическим реалиям различных стран. Важно понимать, что этническое предпринимательство формируется и функционирует по-разному в зависимости от общества, в котором оно развивается. Это явление не существует в вакууме — на его проявления влияют многочисленные факторы, включая социальные, исторические и современные политико-экономические условия.

Во-первых, социальные факторы включают уровень интеграции этнической группы в общество, наличие сетей поддержки (диаспор, землячеств, этнических объединений), а также культурные традиции ведения бизнеса. В одних странах этническое предпринимательство может служить инструментом социальной мобильности, помогая представителям этносов адаптироваться в новой среде, а в других — оставаться в рамках закрытых этнических экономик.

Во-вторых, исторический контекст определяет характер и степень вовлеченности этнических групп в предпринимательскую деятельность. Например, в странах с колониальным прошлым этнические группы были искусственно ограничены в доступе к определенным видам деятельности, что приводило к развитию неформального сектора бизнеса. В других случаях, наоборот, этнические группы традиционно доминировали в определенных сферах экономики. Современные события, включая миграционные процессы, государственную политику поддержки малого и среднего бизнеса, глобализацию экономики, также оказывают значительное влияние. В странах этнические предприниматели могут активно использовать современные технологии для выхода на глобальные рынки, тогда как в других продолжают работать преимущественно в локальных сообществах, ориентируясь на внутренний спрос.

Теоретический анализ

Основные зарубежные исследования

Этническое предпринимательство как явление встречается в разных формулировках. Одним из ранних и основополагающих исследований в сфере этнического предпринимательства является статья Валдигера, Алдриха и Варда 1990 года. В ней авторы описывают этническое предпринимательство как набор связей и паттернов взаимодействия между людьми разделяющими общее этническое происхождение или миграционный опыт. Статья «Этничность и предпринимательство» (Aldrich & Waldinger, 1990) — обстоятельный теоретико-методологический анализ этнического предпринимательства как феномена, где авторы попытаются определить, каким образом этнические сообщества адаптируются к потенциалам, предложенным своей социально-экономической средой, и как формируются специфические типы предпринимательской деятельности. В основу исследования положена концептуальная модель, которая представлена из трёх взаимопересекающихся составляющих: структур возможностей, свойств группы и разрабатываемых стратегий. Структуры возможностей включают в себя рыночные условия, определяющие наличие «защищённых рынков», где этнические предприниматели получают преимущество за счёт специализированного спроса внутри собственной общины, а также факторы, влияющие на доступ к ресурсам, такие как уровень межэтнической конкуренции и государственная политика. Групповые особенности рассматриваются в свете предрасполагающих факторов, таких как селективность миграции, человеческий и культурный капитал, и организационная сплочённость, которая себя демонстрирует через плотные семейные и общинные отношения, что способствует мобилизации требуемых ресурсов для бизнес-формирования и развития.

Согласно авторам, этнические предприниматели, сталкиваясь с ограничениями, наложенными внешней средой, вынуждены разрабатывать адаптивные стратегии, проявляющиеся в формах диверсификации бизнеса, установлении тесных связей с поставщиками и клиентами, а также в поиске альтернативных путей взаимодействия с государственными институтами и конкурентами. Авторы подчёркивают, что этническая идентичность не является фиксированной или примордиальной категорией, а, напротив, представляет собой результат социальных и экономических взаимодействий, где предпринимательская деятельность сама может способствовать формированию и укреплению этнического самосознания[1].

Более современное исследование приводится в статье "Advancing the Frontiers in Ethnic Entrepreneurship Studies: Commentary on Special Issue" Яна Рата и Вероники Шутдженс, что представляет собой углубленное исследование феномена этнического предпринимательства, где авторы подчеркивают, что этот феномен не может быть сведен к однородной группе с фиксированным набором культурных и социальных ресурсов. Рат и Шутдженс демонстрируют, что при глобализации и неолиберальных преобразованиях новых мигрантов не только снабжают рабочими местами наемных рабочих, но и массово выбирают самостоятельно занятую форму существования, которая воспроизводит разнообразную предпринимательскую деятельность от микро-уровня (на уровне улицы, квартала, местного рынка) до глобальных сетей.

Авторы критикуют классические подходы, которые представляют этнических предпринимателей через призму стереотипных «этнических ресурсов» и подчеркивают, что действительные социальные сети предпринимателей намного сложнее: они предполагают связи как с представителями своей группы, так и с носителями основной культуры, что обеспечивает способность гибко адаптироваться к изменяющимся рыночным и институциональным условиям. Активная часть анализа составляет рассмотрение территории, в которой возможности и ограничения для работы бизнеса относятся к встрече разных рангов — от микрорайонов и до городов и транснациональных

соединений – включает в себя выработку подтверждения, что пространственная среда не является полем, а состоит в том, что она успешно формирует предпринимательское направление деятельности. Вместе с этим, исследователи уделяют значительное внимание роли управленческих и институциональных механизмов: государственная политика, поддержка, зонирование и даже неформальные практики регулирования определяют решающую роль в определении успеха этнического предпринимательства[2].

Следующий труд, на который стоит обратить внимание это «Ethnic Entrepreneurship and the Question of Agency: The Role of Different Forms of Capital, and the Relevance of Social Class» Май Седерберг и Марии Вилларес-Варела. Статья посвящена изучению роли агентности (agency) в этническом предпринимательстве через призму различных форм капитала (экономического, социального и культурного), а также анализу влияния социального класса на предпринимательские стратегии этнических групп в Великобритании и Испании [3].

Авторы отмечают, что традиционные исследования этнического предпринимательства акцентируют внимание либо на структурных факторах (например, законодательство, рыночные условия), либо на характеристиках этнических групп (например, культура, семейные связи). Однако агентность, то есть способность предпринимателей активно формировать свою экономическую стратегию, зачастую остается недооцененной. Исследование основывается на подходе «форм капитала» Бурдьё, который позволяет понять, какие ресурсы доступны предпринимателям и как они их используют. Авторы утверждают, что предпринимательская агентность варьируется в зависимости от уровня доступа к этим ресурсам, что, в свою очередь, связано с социальным классом предпринимателя.

Исследование основано на качественном анализе биографических интервью с предпринимателями из этнических групп в Великобритании и Испании. В Великобритании было проведено 25 интервью (44 человека), а в Испании — 12 интервью (26 человек). Предприниматели представляли разные этнические группы (греко-киприоты, турки, выходцы из Латинской Америки и др.), а их бизнес в основном относился к сфере услуг (кафе, рестораны, продуктовые магазины, парикмахерские и т. д.). Разделяя капитал на три сферы, они приходят к тому, что:

Вид капитала	Описание
Культурный капитал	Некоторые предприниматели имеют формальное образование, но не могут его использовать из-за бюрократических барьеров (сложности с подтверждением дипломов мигрантов в Испании). В таких случаях они применяют неформальные навыки, например, работу с клиентами, знание специфики своей этнической кухни или ремесла. Важную роль играет и языковая компетенция: слабое владение языком страны снижает доступ к более престижным сферам бизнеса.
Социальный капитал	Семейные и этнические сети помогают в открытии и ведении бизнеса. В условиях ограниченных финансовых ресурсов предприниматели часто полагаются на труд членов семьи или представителей своей этнической группы, так как это позволяет сократить расходы. Однако вовлечение родственников может быть вынужденной стратегией, а не осознанным выбором. Некоторые предприниматели предпочитают, чтобы их дети не участвовали в семейном бизнесе, а получали образование, что подчеркивает влияние классовых амбиций.

Экономический капитал	Ограниченный доступ к банковским кредитам заставляет предпринимателей искать альтернативные способы финансирования: займы у родственников, партнерство с друзьями или использование неформальных схем. Те, у кого есть капитал в стране происхождения, не всегда могут его использовать из-за сложностей с трансграничными финансовыми переводами. В результате стратегии ведения бизнеса сильно различаются в зависимости от уровня экономических ресурсов.
------------------------------	--

Исходя из вышесказанного, агентность предпринимателей формируется под влиянием структурных ограничений, но при этом варьируется в зависимости от их социального класса. Более обеспеченные предприниматели имеют больше возможностей для выбора бизнес-модели, тогда как представители менее обеспеченных классов вынуждены работать в низкомаржинальных секторах, полагаясь на труд семьи и этнические сети. Авторы предлагают учитывать социальный класс при разработке программ поддержки этнического предпринимательства, так как существующие инициативы часто фокусируются только на этнической принадлежности и не учитывают классовые различия [3].

Другим аспектом исследования Май Седерберг является гендерный фактор этнического предпринимательства. Работа позволяет проследить, как опыт миграции женщин, сопряжённый с «противоречивой мобильностью» и изменением социального статуса, становится предпосылкой для возникновения и развития этнического предпринимательства. При столкновении с ограничениями формального рынка труда, где высококвалифицированные мигрантки оказываются вынуждены занимать низкооплачиваемые или не соответствующие их опыту должности, появляется необходимость в поиске альтернативных форм самореализации, что часто приводит к созданию собственных бизнесов, опирающихся на этнические, культурные и социальные связи. Этническое предпринимательство в данном контексте выступает как способ не только компенсировать утрату профессионального статуса, но и переосмыслить традиционные представления о классовых границах посредством использования накопленного культурного капитала и транснациональных связей. Женщины, описываемые в исследовании, зачастую используют свои знания, язык и особенности культурного наследия для формирования нишевых рынков, где их предприятия удовлетворяют потребности как внутри этнической общины, так и в более широком экономическом пространстве принимающей страны. Таким образом, предпринимательская активность становится механизмом адаптации, позволяющим мигранткам не только улучшить экономическое положение в условиях дискриминации и языковых барьеров, но и утвердить свою идентичность, создавая новые формы социального капитала, основанные на коллективной поддержке и культурном наследии. В свою очередь, этот процесс способствует формированию гибкой, многоуровневой структуры социальной мобильности, где традиционные модели класса трансформируются под влиянием личных нарративов, межпоколенческих связей и активного участия в экономической жизни через собственное предпринимательство [4].

Гендерный аспект в этническом предпринимательстве так же находит отражение в статье М. Э. Хейлман и Дж. Дж. Чен «Entrepreneurship as a solution: the allure of self-employment for women and minorities», представляя собой глубокий анализ причин, по которым женщины и представители этносов все чаще выбирают путь самозанятости как альтернативу традиционной корпоративной карьере. Исследование условно делит предпринимателей на две группы: «традиционных» – людей с низким уровнем образования и профессиональной подготовки, для которых самозанятость является зачастую единственным шансом на социальную мобильность, и «современных» –

высокообразованных специалистов, которые после работы в корпоративном секторе, накопив необходимые навыки и связи, вынуждены уходить из-за неадекватных возможностей карьерного роста, обусловленных гендерными и этническими стереотипами.

Результаты и обсуждение

Авторы детально анализируют факторы, «толкающие» женщин и этносы к созданию собственного бизнеса: от проблем с балансированием работы и семейной жизни, когда необходимость гибкого графика становится критически важной, до несправедливого распределения перспективных должностей, где стереотипы мешают получить доступ к ключевым карьерным возможностям и наставничеству. Оценка результатов труда также оказывается искаженной – достижения этих групп часто обесцениваются или интерпретируются в свете предвзятых ожиданий, что создает эффект самосбывающегося пророчества и усугубляет их положение в организации. Даже в случаях, когда женщины и представители этнических групп добиваются успеха, они нередко сталкиваются с межличностными санкциями и обвинениями в использовании привилегированных условий, что дополнительно подрывает их уверенность в справедливости оценок. Переход к предпринимательству воспринимается как способ обойти многие из этих барьеров, поскольку в собственной компании успех напрямую зависит от личных усилий, а не от распределения возможностей, характерного для корпоративной среды. Однако авторы подчеркивают, что самозанятость не является универсальным решением: те же предвзятые стереотипы могут влиять и на бизнес-среду, затрудняя установление клиентской базы, привлечение квалифицированного персонала и получение финансовой поддержки. В заключении Хейлман и Чен отмечают, что уход талантливых сотрудников из корпораций вызван не столько стремлением к независимости, сколько глубокой неудовлетворенностью условиями, в которых им приходится работать, что указывает на необходимость изменения организационной культуры и принятия мер по устранению системных барьеров[5].

Одним из важных трудов, представляет собой систематический обзор литературы по предпринимательской деятельности этнических групп, выполненный с использованием методов цитатного и тематического анализа. Авторы отобрали 174 статьи, опубликованные в период с 2010 по 2020 год, и систематизировали знания в этой области, выделив семь основных тематических направлений. Помимо доминирования исследований, сосредоточенных на иммигрантах, анализ включает изучение мотивационных факторов этнических предпринимателей, процессов создания и развития бизнеса, факторов успеха и причин неудач, а также уникальных проблем и особенностей сильных внутрисемейных и общинных связей. Исследование показывает, что теоретические подходы – такие как теория эффектации, концепция сообществ практики, теория этнических анклавов и культурная теория – позволяют глубже понять, как представители этнических групп, сталкиваясь с ограничениями в ресурсах и дискриминацией, используют свои семейные и социокультурные сети для организации бизнеса. В документе подчеркивается, что, несмотря на значительный вклад этнических предпринимателей в экономическое развитие стран, большинство исследований проводилось в западном контексте, где акцент делается на иммигрантских сообществах, а вопросы предпринимательства в рамках этносов остаются недостаточно изученными. Авторы детально описывают, каким образом положительные мотивационные факторы (желание экономической независимости, стремление к самореализации, использование доступных ресурсов сообщества) и негативные факторы (ограниченный уровень образования, языковые барьеры, дискриминация, недостаток управленческих навыков) влияют на выбор предпринимательского пути. Кроме того, исследование акцентирует внимание на том, что сильные внутрисемейные связи, являясь первичным источником поддержки для начала бизнеса, со временем могут ограничивать доступ к более разнообразным ресурсам и внешним контактам, что делает развитие слабых связей крайне важным для долгосрочного

успеха.

Методологически документ демонстрирует прозрачность и систематичность подхода: от формирования поисковой стратегии с использованием баз данных Emerald, EBSCO и JSTOR до тщательного отбора статей и проведения анализа цитирования, позволяющего выявить наиболее влиятельные работы в данной области. Итоговый тематический анализ структурировал ключевые понятия и выявил исследовательские пробелы, что служит отправной точкой для будущих исследований. Авторы делают вывод, что для поддержки и развития этнических предпринимателей необходимо не только учитывать их уникальные социокультурные особенности, но и создавать условия для установления слабых связей с внешней средой, что позволит обеспечить доступ к дополнительным ресурсам и инновационным идеям[6].

Заключение

Этническое предпринимательство представляет собой сложное и многогранное явление, которое отражает взаимодействие экономической социологии, миграционных процессов и межкультурных контактов. Анализ зарубежных исследований демонстрирует, что успешное развитие бизнеса представителей этнических групп обусловлено не только наличием уникальных культурных и социальных ресурсов, но и способностью адаптироваться к изменяющимся экономическим условиям, преодолевать институциональные барьеры и эффективно использовать как внутригрупповые, так и внешние связи. Обзор зарубежных исследований показывает, что феномен этнического предпринимательства изучается с разных позиций, каждая из которых подчеркивает определённые аспекты и динамику этого явления.

Исследование Aldrich и Waldinger (1990) представляет собой фундаментальную работу, где авторы предлагают концептуальную модель, объединяющую три компонента: структуры возможностей, групповые особенности и адаптивные стратегии. В их подходе акцент сделан на том, как этнические предприниматели, опираясь на специализированный спрос и внутригрупповые ресурсы, используют возможности своей социально-экономической среды для преодоления внешних ограничений. Здесь этническая идентичность рассматривается как результат постоянных социальных и экономических взаимодействий.

В свою очередь, работа Rath и Schutjens (2019) переносит внимание на более современные вызовы в условиях глобализации и неолиберальных преобразований. Авторы подчеркивают, что предпринимательская активность этнических групп определяется не только внутренними ресурсами, но и способностью адаптироваться к многоуровневому пространственному контексту – от микрорайонов до транснациональных сетей. Они обращают внимание на важность институциональных механизмов, таких как государственная политика и неформальные практики, что позволяет этническим предпринимателям эффективно интегрироваться как в локальную, так и в глобальную экономику. Работа Cederberg и Villares-Varela (2018) фокусируется на роли различных форм капитала – культурного, социального и экономического – в формировании предпринимательской агентности. Качественный анализ биографических интервью в Великобритании и Испании выявил, что доступ к образовательным ресурсам, языковым навыкам, семейным и этническим связям, а также финансовым возможностям существенно варьируется в зависимости от социального класса. Таким образом, данное исследование показывает, что предпринимательская активность не только определяется внешними структурными факторами, но и тесно связана с личными ресурсами и социально-экономическим положением.

Гендерный аспект в этническом предпринимательстве исследован в работе Neilman и Chen, где анализируется переход женщин и представителей этнических групп к самозанятости. Авторы выделяют две группы: «традиционных» предпринимателей с

низким уровнем образования, для которых самозанятость представляет единственную возможность социальной мобильности, и «современных», высокообразованных специалистов, вынужденных искать альтернативные пути из-за системных барьеров в корпоративном секторе. Такой подход демонстрирует, что даже при наличии квалификации, гендерные и этнические стереотипы могут существенно ограничивать профессиональные возможности, подталкивая к созданию собственного бизнеса.

Важное значение имеет систематический обзор литературы, охватывающий 174 статьи за период с 2010 по 2020 год. Он структурирует основные тематические направления в изучении этнического предпринимательства, включая мотивационные факторы, процессы создания бизнеса, факторы успеха и неудач, а также роль внутрисемейных и внешних (слабых) связей. Результаты обзора указывают на преобладание исследований, проводимых в западном контексте, и подчеркивают необходимость развития теоретических моделей, учитывающих не только этническую принадлежность, но и динамику формирования внешних сетевых контактов.

В совокупности, несмотря на различия в акцентах и методологических подходах, все исследования сходятся в понимании этнического предпринимательства как сложного и многогранного феномена. От первоначальной концептуальной модели, где ключевую роль играют структурные возможности и внутригрупповые ресурсы, до современных исследований, акцентирующих внимание на глобальных, гендерных и классовых аспектах – все они подчеркивают адаптивный характер предпринимательской деятельности в этнических группах. Несмотря на важный вклад этнических предпринимателей в создание рабочих мест, трансфер технологий и культурный обмен, их деятельность остаётся недостаточно поддержанной как на уровне государственной политики, так и в научном изучении. Особое внимание заслуживают вопросы влияния социального капитала, гендерных аспектов и классовых различий, которые существенно определяют выбор бизнес-моделей и возможности для роста. В перспективе необходимо углублённое изучение механизмов формирования и развития этнического предпринимательства, а также разработка программ поддержки, способствующих налаживанию слабых связей с внешней средой и привлечению дополнительных ресурсов. Такой интегрированный подход позволит не только усилить экономический потенциал этнических групп, но и обеспечить устойчивое развитие национальной экономики в условиях глобализации и растущей мобильности населения.

Список литературы

1. Aldrich, H. E., & Waldinger, R. (1990). Ethnicity and entrepreneurship. Annual review of sociology, 16(1), 111-135.
2. Rath, J., & Schutjens, V. (2019). Advancing the frontiers in ethnic entrepreneurship studies. Tijdschrift voor economische en sociale geografie, 110(5), 579-587.
3. Maja Cederberg & Maria Villares-Varela (2018): Ethnic entrepreneurship and the question of agency: the role of different forms of capital, and the relevance of social class, Journal of Ethnic and Migration Studies, DOI: 10.1080/1369183X.2018.1459521
4. Cederberg, M. 2017. "Social Class and International Migration: Female Migrants' Narratives of Social Mobility and Social Status." Migration Studies 5 (2): 149–167. doi:10.1093/migration/mnw026.
5. Heilman, M. E., & Chen, J. J. Entrepreneurship as a solution: the allure of self-employment for women and minorities. Human Resource Management Review, 13(2), 347–364. doi:10.1016/s1053-4822(03)00021-4
6. Sithas, M. T. M., & Surangi, H. A. K. N. S. (2021). Systematic literature review on ethnic minority entrepreneurship. Journal of Ethnic and Cultural Studies, 8(3), 183-202.

Сведения об авторе: Калишева Алина Рустемовна, магистрант ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, 87762236434, e-mail: rustemovna.a.k@gmail.com

МРНТИ: 15.01.11

<https://orcid.org/0009-0007-2437-4911>

Пен Е.В.*

магистрант 1 курса Казахской национальной академии искусств
им. Т.Жургенова, Алматы, Казахстан

КУЛЬТУРНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ И ТРАНСФОРМАЦИЯ ИДЕИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В КОРЕЙСКОМ ТЕАТРЕ КАЗАХСТАНА

***Автор-корреспондент:** penkatya1996@gmail.com

Аннотация: В данной статье рассматриваются процессы этнокультурной интеграции корейской диаспоры в Казахстане. Анализируется влияние социальных, политических и культурных факторов на трансформацию идеи национальной идентичности корейцев в мультиэтнической среде Центральной Азии. Особое внимание уделяется роли Корейского театра как ключевого института сохранения и развития корейской культуры, его значению в изучении исторической памяти и культурного кода. Театр рассматривается не только как инструмент репрезентации традиционного наследия, но и как площадка для художественных экспериментов, способствующих адаптации национальных мотивов к современному сценическому языку. Работа опирается на этносоциологические подходы, анализ художественных постановок и концепции межкультурного взаимодействия, что позволяет выявить механизмы сохранения и трансформации этнокультурной идентичности в условиях глобализации.

Ключевые слова: Корейский театр, культурная идентичность, глобализация, этнокультурная интеграция, национальное самосознание, этнополитика, корейская диаспора.

ҒТАХР: 15.01.11

<https://orcid.org/0009-0007-2437-4911>

Пен Е.В.*

Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының
1-курс магистранты. Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН КОРЕЯ ТЕАТРЫНДАҒЫ МӘДЕНИ ИНТЕГРАЦИЯ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТҰРАҚ ИДЕЯСЫН ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУ

***Автор-корреспондент:** penkatya1996@gmail.com

Аннотация: Бұл мақалада Қазақстандағы корейлердің этномәдени интеграция процестері қарастырылған. Орталық Азиядағы көпэтникалық ортада корейлердің ұлттық бірегейлік идеясының өзгеруіне әлеуметтік, саяси және мәдени факторлардың қалай әсер ететіндігі талданады. Корей мәдениетін сақтап, дамытуда негізгі институт болып табылатын Корей театрының рөліне, сондай-ақ тарихи жады мен мәдени кодты зерттеудегі маңызына ерекше назар аударылады. Театр дәстүрлі мұраны көрсететін құрал ғана емес, сонымен қатар ұлттық мотивтердің қазіргі заманғы сахналық тілге бейімделуіне ықпал ететін көркемдік эксперименттер алаңы ретінде қарастырылады. Зерттеу этносоциологиялық тәсілдерге, көркемдік қойылымдарды талдауға және мәдениетаралық өзара әрекеттестік тұжырымдамаларына негізделген, бұл жаһандану жағдайында этномәдени бірегейлікті сақтау және трансформациялау механизмдерін анықтауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: корей театры, мәдени бірегейлік, жаһандану, этномәдени интеграция, ұлттық сана, этносаясат, корей диаспорасы.

FTAXP: 15.01.11

<https://orcid.org/0009-0007-2437-4911>

Pen E.V.*

1st year Master's student of the Kazakh National Academy of Arts named after T.Zhurgenov.
Almaty, Kazakhstan.

CULTURAL INTEGRATION AND TRANSFORMATION OF THE IDEA OF NATIONAL IDENTITY IN THE KOREAN THEATRE OF KAZAKHSTAN

***Corresponding author:** penkatya1996@gmail.com

Abstract: The article examines the processes of ethnocultural integration of the Korean diaspora in Kazakhstan. It analyzes the influence of social, political and cultural factors on the transformation of the idea of national identity of Koreans in the multiethnic environment of Central Asia. Particular attention is paid to the role of the Korean theater as a key institution for the preservation and development of Korean culture, its significance in the study of historical memory and cultural code. Theater is considered not only as an instrument for representing traditional heritage, but also as a platform for artistic experiments that contribute to the adaptation of national motifs to modern stage language. The work is based on ethnosociological approaches, analysis of artistic productions and the concept of intercultural interaction, which allows us to identify the mechanisms of preservation and transformation of ethnocultural identity in the context of globalization.

Keywords: Korean theater, cultural identity, globalization, ethnocultural integration, national consciousness, ethnopolitics, Korean diaspora.

Введение

Казахстан - многонациональная страна, в политике которой существенным является культурное многообразие. Здесь одновременно развиваются несколько государственных национальных театров, такие как: казахский, русский, немецкий, уйгурский, узбекский, а также корейский. Отмечаются разные традиционные праздники, поддерживаются культурные центры диаспор. В такой среде идентичность — это не просто наследие, а процесс: то, как люди адаптируют свои корни к новым реалиям.

На протяжении веков в Центральной Азии формировались казахская, узбекская, киргизская и туркменская культуры. Наряду с коренными народами региона здесь проживают многочисленные диаспоры, одной из которых является корейская диаспора Казахстана. Ее формирование было обусловлено депортацией 1937 года, что создало особые условия для сохранения культурной самобытности. Идея национальной идентичности эволюционирует под воздействием времени, политики, социальных изменений и миграционных процессов. Одним из главных инструментов сохранения корейской культуры и ее адаптации к новым условиям стал Республиканский государственный академический корейский театр музыкальной комедии. Театр изначально возник как средство противостояния процессам ассимиляции, став площадкой для сохранения национальной памяти и этнической идентичности. С теоретической точки зрения данный процесс можно рассматривать через призму концепций культурной идентичности [1,222-237.], этнополитики [2,86] и театра как формы социокультурной адаптации [3,10-56].

Корейский театр Казахстана представляет собой уникальный феномен, демонстрирующий сложное взаимодействие национальной идентичности и процессов культурной ассимиляции в условиях глобализации. В период интенсивного этнокультурного обмена театр становится не просто носителем традиций, но и важнейшим инструментом ее переосмысления, интеграции в полиэтническое общество и трансформации в новые художественные формы.

Цель данного исследования - проанализировать роль Корейского театра в сохранении, развитии и популяризации корейской культуры в Казахстане. В работе использованы методы сравнительного анализа, исторической реконструкции и

этнографического подхода для изучения эволюции театральных практик Республиканского государственного академического Корейского театра.

Теоретический анализ

В современных условиях глобализации возрастает риск унификации культурных кодов, что создает угрозу исчезновения уникальных этнических традиций. Однако Корейский театр демонстрирует иную тенденцию. Он не только сохраняет национальную специфику, но и активно развивается, расширяя границы культурной самореализации, что подтверждает его значимость как центра этнокультурного творчества. В этом контексте он выполняет несколько функций:

1. Сохраняющая - репрезентация традиционных корейских форм, таких как хореографическое корейское наследие, представления с масками «тхальчум» [4,19-30], жанр «самульнори» - игра на корейских барабанах.

2. Интеграционная - взаимодействие с полиэтнической культурной средой Казахстана посредством синтеза корейской, казахской и российской театральных школ, использование многоязычия в постановках, интернациональность актерской труппы внутри театра.

3. Инновационная - создание новых театральных форм, сочетающих традиционные корейские мотивы с современными сценическими технологиями (использование LED-экранов, проекций, мультимедиа, также эксперименты с жанрами постдраматического театра [5,90-101], пластическими спектаклями и иммерсивными форматами).

Анализ актуального репертуара и художественных методов Корейского театра показывает, что его постановки можно условно разделить на три категории: традиционные, модернизированные и кросс-культурные. Первая категория включает спектакли, основанные на корейских мифах, легендах или исторических событиях. Вторая группа представляет собой адаптацию традиционного материала с элементами современной сценографии, мультимедийных технологий и новой драматургии, а также экспериментальные театральные жанры. Третья категория ориентирована на синтез корейской и казахстанской культурных традиций, что проявляется в выборе тем, языковом разнообразии и стилистических приемах постановок. Независимо от жанровой принадлежности, Корейский театр Казахстана следует принципу актуализации сценического языка, стремясь сделать свои постановки доступными и значимыми для современного зрителя.

К первой группе репертуара относится драматический спектакль «40 дней чудес», поставленный режиссёром Кан Тхэ Сиком. Постановка представляет собой художественное осмысление трагического периода депортации корейцев с Дальнего Востока в 1937 году. Название спектакля отсылает к сорокадневному пути переселения корейцев в холодных эшелонах, во время которого они столкнулись с голодом, болезнями, смертью близких, но в то же время — с невероятной стойкостью, взаимопомощью и надеждой. Через эту концепцию спектакль раскрывает ключевые темы: испытание человеческого духа, сохранение культуры в изгнании, борьба за выживание и сила коллективной памяти. Построение спектакля основано на чередовании реалистичных сцен, воспроизводящих историческую хронику. Художественное сопоставление личных судеб с коллективной трагедией — история одной семьи или группы персонажей раскрывается как часть общего исторического контекста. Спектакль «40 дней чудес» демонстрирует силу искусства через передачу исторического опыта и сценическое воплощение.

Социально-философская драма «Мотылек», режиссера Пен Екатерины по мотивам пьесы Жумагуль Солтиевой, является образцом современной театральной адаптации, в которой традиционные драматургические мотивы органично сочетаются с новейшими сценическими технологиями. Эта постановка относится ко второй группе репертуара театра, объединяющей модернизированные спектакли, использующие элементы новой драматургии, мультимедийных технологий и экспериментальных театральных форм. В

спектакле поднимается проблема морального выбора, поиск смысла жизни и переосмысление концепции успеха.

Центральные персонажи Даурен и Ермек сталкиваются с нравственными дилеммами, типичными для современного общества, что делает постановку особенно актуальной. Само название «Мотылек» несет в себе многослойную метафору: стремление к свету ассоциируется с жаждой реализации и поиска идеала, но одновременно предостерегает от иллюзорности таких устремлений и возможного саморазрушения. Художественные решения спектакля ориентированы на синтез традиционных и современных сценических практик. Визуальная концепция включает в себя использование мультимедийных проекций, сценических механизмов, сложных световых мизансцен и гибких декораций, позволяющих создать особенное сценическое пространство, отражающее внутренний мир главного героя. Музыкальное сопровождение включает в себя сочетание традиционных мотивов, электронных текстур и симфонических фрагментов, формируя непрерывающуюся звуковую среду, которая усиливает эмоциональное воздействие спектакля. Экспериментальная театральная форма проявляется в сочетании реалистической актерской игры с элементами стилизованной корейской хореографии, ритуальности и символических сценических решений. Диалоговая структура постановки периодически разрушается в пользу визуальных метафор и пластических этюдов, что подчеркивает внутреннюю фрагментированность сознания героя.

Особое значение в постановке играет интернациональный состав актеров, что соответствует общей стратегии Корейского театра по интеграции различных этнокультурных традиций. Актеры разных национальностей вносят в спектакль дополнительный смысловой пласт, подчеркивая его универсальный характер и возможность интерпретации за пределами конкретного этнического контекста. Спектакль «Мотылек» демонстрирует способность Корейского театра Казахстана к глубокому диалогу с современностью.

Пластическо-драматический спектакль «Кобланды», в постановке Анны Цой – яркий пример синтеза корейских и казахстанских культурных традиций, что позволяет отнести его к третьей группе репертуара театра. В эту категорию входят постановки, основанные на кросс-культурных взаимодействиях, где тематическое содержание, сценографические решения и художественные приёмы формируют пространство межкультурного диалога. Обращение к одному из ключевых эпосов казахской культуры, выходит за рамки традиционного национального повествования, обогащая его элементами сценической эстетики, характерной для корейского театрального искусства. Выбор материала для постановки не случаен: эпос о Кобланды-батыре является одним из основополагающих литературных и фольклорных произведений казахского народа. Корейский театр, интерпретируя этот сюжет, не только отдает дань уважения культурному наследию Казахстана, но и встраивает его в собственный театральный фонд, создавая уникальную художественную форму.

Спектакль демонстрирует органичное взаимодействие двух театральных традиций – казахской и корейской. Динамика сценического пространства достигается за счет смены световых эффектов и использования символических элементов, таких как тканевые конструкции, ветки деревьев, создающие иллюзию движения степного пейзажа. Особое место в спектакле занимают пластика и хореография. Здесь прослеживается сочетание казахских воинственных танцев, передающих ритм сражений и эпического повествования, с корейскими традиционными хореографическими жанрами. Этот приём не только усиливает эстетическое воздействие спектакля, но и расширяет его смысловой диапазон, позволяя зрителю воспринимать историю Кобланды не только как часть казахского культурного кода, но и как универсальный миф о героизме, судьбе и борьбе за справедливость.

Музыкальное сопровождение также подчёркивает синтез двух традиций. В постановке используются казахские струнные напевы, которые органично переплетаются с

корейскими перкуSSIONными ритмами барабанов, создавая уникальный звуковой рисунок спектакля. Языковое разнообразие постановки становится еще одним важным аспектом, отражающим культурный синтез. В спектакле используются элементы казахского и корейского языков, что делает его символическим пространством культурного взаимодействия. Такой прием позволяет не просто пересказать знакомый эпос, но и предложить новую интерпретацию, в которой разные языковые структуры обогащают повествование, подчеркивая его универсальность. Важную роль играет актёрская игра, в которой сочетаются элементы традиционного повествовательного стиля, характерного для казахских жырау, с эмоциональной выразительностью корейской актёрской школы.

Результаты и обсуждение

С точки зрения этнополитики, Корейский театр является примером успешной государственной поддержки национальных культурных инициатив. Казахская модель этнокультурной политики, основанная на принципах толерантности и культурного многообразия, создает благоприятные условия для развития этнических театров. Включение корейского театрального искусства в общий культурный ландшафт страны, не только способствует укреплению межнационального согласия, но и стимулирует интерес к корейской культуре со стороны широкой аудитории.

Однако вызовы глобализации требуют от культурных институтов поиска новых стратегий существования. Театральные практики демонстрируют, как культура может сохраняться не путём неизменного закрепления, а посредством динамического переосмысления. Постановки, посвященные истории депортации, вопросам идентичности, поиску баланса между национальными корнями и современной реальностью, формируют у зрителей новое восприятие традиции как актуального и значимого элемента их жизни. Особенно это важно для молодежи, которая, находясь под влиянием глобальных культурных процессов, может испытывать разрыв с этническим наследием. Театр в этом контексте выполняет не только художественную, но и этнопедагогическую функцию, создавая условия для вовлечения молодого поколения в процесс осознания своей этнической принадлежности.

Так, в рамках празднования 30-летия Ассамблеи народа Казахстана, Корейский театр выступил инициатором в проведении проекта-лаборатории «Три театра», объединив на сцене сразу три национальных театра, представителей этнических групп: Республиканского государственного академического корейского театра музыкальной комедии, Республиканского государственного академического уйгурского театра музыкальной комедии им. К.Кужамьярова, и Республиканского академического немецкого драматического театра. Формат лаборатории объединил три национальных театра для обмена сценическим опытом, изучения специфики различных театральных традиций и формирования нового подхода к межкультурному взаимодействию. Это позволило молодым актерам и режиссерам лучше понять эстетические принципы и мировоззренческие концепции друг друга. Ведущими тренинга-лаборатории выступили не только представители театров-участников, но и режиссеры-магистранты Казахской национальной академии искусств имени Темирбека Жургенова. С научной точки зрения лаборатория «Три театра» представляет интерес как экспериментальная модель этнокультурной интеграции в театральной сфере. Она демонстрирует, как традиционные актерские практики могут взаимодействовать с современными тенденциями, формируя новые театральные смыслы.

Вывод и заключение

Театр как живое искусство нуждается в постоянном обновлении художественного языка, в работе с актуальными темами, которые находят отклик у современной аудитории. Культурное наследие должно быть интересным и актуальным. Таким образом, в XXI веке Республиканский государственный академический Корейский театр не только играет

ключевую роль в сохранении корейской культуры в Казахстане, но и активно участвует в развитии театрального процесса страны, становясь пространством для эволюции идеи корейской идентичности, укрепления межэтнических связей и развития культурного диалога.

Список литературы:

1. Холл С. Культурная идентичность и диаспора. Framework. 1989. С. 222-237.
2. Смит Э. Этническое происхождение наций. Blackwell., 1986. С. 86
3. Бахтин М. Диалогическое воображение. University of Texas Press., 1981. С. 10-56
4. Ким И. Ф. Советский корейский театр : [Каз. респ. корейс. театр] / И. Ким. - Алма-Ата : Онер, 1982. С.19-30
5. Леман Х.-Т. Постдраматический театр. Verlag der Autoren., 2006. С.90-101

Reference list:

1. Hall, S. Kul'turnaya identichnost' i diaspora. Framework. 1989. P. 222-237.
2. Smith, E. Etnicheskoe proiskhozhdenie natsiy. Blackwell., 1986. P.86
3. Bakhtin, M. Dialogicheskoe voobrazhenie. University of Texas Press., 1981.P. 10-56
4. Kim, I. F. Sovetskiy koreyskiy teatr: [Kaz. resp. koreys. teatr]. Alma-Ata: Oner., 1982. P.19-30
5. Lehmann, H.-T. Postdramaticheskiy teatr. Verlag der Autoren., 2006. P.90-101

Сведение об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) **Пен Екатерина Витальевна** - режиссер Республиканского государственного академического корейского театра музыкальной комедии; магистрант 1 курса факультета «Искусствоведение», кафедры «История и теория театрального искусства» Казахской национальной академии искусств им. Т.Жургенова, город Алматы, Республика Казахстан. +7-775-835-11-57
penkatya1996@gmail.com

FTAXP 11.15.37

<https://orcid.org/0009-0004-2078-740X>

<https://orcid.org/0000-0002-9693-6844>

<https://orcid.org/0000-0002-0604-1642>

Темиркулов О.*, Сергазин Е., Дюсембекова М.

докторант специальности «Этнополитология»

ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Астана, Казахстан

к.полит.н., доцент. ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Астана, Казахстан

к.полит.н., профессор. ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Астана, Казахстан

МЕХАНИЗМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ГРАЖДАНСКОЙ И НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ: ВЫЗОВЫ И ПУТИ ГАРМОНИЗАЦИИ

Автор-корреспондент: temirkulov79@mail.ru

Аннотация: в статье анализируются механизмы взаимодействия гражданской и национальной идентичности в Казахстане. Рассматриваются их структурные характеристики, точки соприкосновения и возможные противоречия. Основное внимание уделяется роли государственной политики в формировании баланса между гражданской интеграцией и сохранением этнокультурного многообразия, анализируются концепции Хабермаса, Андерсона, Смита и Хантингтона, позволяющие рассмотреть идентичность как динамическую систему. Особое внимание уделено роли Конституции РК, языковой политики, программы «Мәңгілік Ел» и деятельности Ассамблеи народа Казахстана. Делается вывод о том, что гармоничное сочетание гражданской и национальной идентичности является важным фактором социальной стабильности и межэтнического согласия.

Ключевые слова: гражданская идентичность, национальная идентичность, Казахстан, этнокультурное многообразие, межэтническое согласие, языковая политика, политическая интеграция, «Мәңгілік Ел», Ассамблея народа Казахстана.

МРНТИ: 11.15.37

<https://orcid.org/0009-0004-2078-740X>

<https://orcid.org/0000-0002-9693-6844>

<https://orcid.org/0000-0002-0604-1642>

Темиркулов О.*, Сергазин Е., Дюсембекова М.

«Этносаясат» мамандығының докторанты

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ. Астана, Қазақстан

саясат.ғ.к., доцент. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ. Астана, Қазақстан

саясат.ғ.к., профессор. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ. Астана, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АЗАМАТТЫҚ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУ МЕХАНИЗМДЕРІ: СЫН-ТЕГЕУРІНДЕР МЕН ГАРМОНИЯЛАУ ЖОЛДАРЫ

***Автор-корреспондент:** temirkulov79@mail.ru

Түйін: Мақалада Қазақстандағы азаматтық және ұлттық бірегейліктің өзара әрекеттесу механизмдері талданады. Олардың құрылымдық ерекшеліктері, тоғысатын және қайшылықты тұстары қарастырылады. Негізгі назар азаматтық интеграция мен этномәдени әралуандылықты сақтаудың тепе-теңдігін қалыптастырудағы мемлекеттік саясаттың рөліне аударылады. Бірегейлікті динамикалық жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін Хабермас, Андерсон, Смит және Хантингтон концепциялары талданады. Қазақстан Республикасы Конституциясының, тіл

саясатының, «Мәңгілік Ел» бағдарламасының және Қазақстан халқы Ассамблеясының рөліне ерекше көңіл бөлінген. Азаматтық және ұлттық бірегейліктің үйлесімді ұштасуы қоғам тұрақтылығы мен этносаралық келісімнің маңызды факторы болып табылатыны туралы қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: азаматтық бірегейлік, ұлттық бірегейлік, Қазақстан, этномәдени әралуандылық, этносаралық келісім, тіл саясаты, саяси интеграция, «Мәңгілік Ел», Қазақстан халқы Ассамблеясы.

IRSTI 11.15.37

<https://orcid.org/0009-0004-2078-740X>

<https://orcid.org/0000-0002-9693-6844>

<https://orcid.org/0000-0002-0604-1642>

Temirkulov O.*, Sergazin E., Dyusembekova M.

Doctoral student of the specialty "ethnopolitics"

L.N.Gumilyov ENU. Astana, Kazakhstan

politics.candidate of Sciences, Associate Professor. L.N.Gumilyov ENU. Astana, Kazakhstan

politics.candidate of science, professor. L.N.Gumilyov ENU. Astana, Kazakhstan

MECHANISMS OF INTERACTION BETWEEN CITIZENSHIP AND NATIONAL IDENTITY IN KAZAKHSTAN: «I DON'T KNOW» HE SAID

Abstract: The article analyzes the mechanisms of interaction between civic and national identity in Kazakhstan. It examines their structural characteristics, points of convergence, and potential contradictions. The primary focus is on the role of state policy in balancing civic integration and the preservation of ethnocultural diversity. The concepts of Habermas, Anderson, Smith, and Huntington are analyzed, providing a framework for understanding identity as a dynamic system. Special attention is given to the role of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, language policy, the «Mangilik El» program, and the activities of the Assembly of the People of Kazakhstan. The article concludes that a harmonious combination of civic and national identity is a key factor in social stability and interethnic harmony.

Keywords: civic identity, national identity, Kazakhstan, ethnocultural diversity, interethnic harmony, language policy, political integration, «MangilikEl,» Assembly of the People of Kazakhstan.

Введение

В современном мире вопросы формирования и взаимодействия различных типов идентичности приобретают особую актуальность. Полиэтнические общества сталкиваются с двойным вызовом: необходимостью укрепления единого гражданского самосознания при одновременном сохранении этнокультурного многообразия. Этот баланс становится ключевым фактором обеспечения социальной стабильности и устойчивого развития многонациональных государств. Особую значимость приобретает исследование механизмов взаимодействия гражданской и национальной идентичности как двух фундаментальных форм коллективного самосознания. Гражданская идентичность, основанная на принадлежности к политическому сообществу, и национальная идентичность, связанная с этнокультурными особенностями, могут как дополнять друг друга, так и вступать в противоречие, создавая напряжение в социальной структуре общества.

Целью данного исследования является комплексный анализ характера взаимодействия гражданской и национальной идентичности в условиях полиэтнического общества. Для достижения поставленной цели были использованы методы сравнительно-аналитического исследования, позволяющие выявить специфику формирования

гражданской и национальной идентичности в различных обществах, а также системный подход, позволяющий рассмотреть взаимодействие этих идентичностей в контексте государственной политики и социокультурных процессов. В исследовании также применялся метод контент-анализа нормативно-правовых актов, программных документов и научной литературы, что позволило проследить влияние государственной политики на процессы формирования идентичности.

В рамках исследования были поставлены следующие задачи: выявить и систематизировать основные характеристики гражданской и национальной идентичности, определить их структурные компоненты и особенности формирования; проанализировать механизмы взаимодействия различных форм идентичности и их влияние на социальную стабильность и интеграционные процессы в обществе; исследовать потенциальные точки соприкосновения и противоречия между гражданской и национальной идентичностью в контексте полиэтнического общества и определить возможные пути их гармонизации.

Данное исследование позволит углубить понимание сложных процессов формирования коллективной идентичности в современных полиэтнических обществах и выработать рекомендации по укреплению социального единства при сохранении культурного многообразия.

Теоретический анализ

Гражданская идентичность - это форма коллективной идентичности, основанная на осознании политико-правовой принадлежности к государству через институт гражданства. Она выражается в приверженности общим ценностям, законам и активном участии в общественной жизни. В условиях мультикультурных обществ играет ключевую роль в обеспечении баланса между культурным разнообразием и общественным единством [1,68].

Хабермас утверждает, что для стабильности в таких обществах необходима «политика признания», поскольку индивидуальная идентичность переплетена с коллективными. Он также подчёркивает важность «конституционного патриотизма», основанного на общих политических принципах и процедурах, а не на этнической или культурной однородности, что способствует социальной солидарности [2,25].

Юридическая принадлежность является фундаментом гражданской идентичности, поскольку через гражданство устанавливается связь между индивидом и государством. В Казахстане это закреплено в Конституции [3,10] и Законе «О гражданстве Республики Казахстан» [4]. Государство и гражданин связаны взаимными правами и обязанностями, что проявляется в участии в выборах, получении образования и государственной поддержки (ст. 30), а также соблюдении законов [3,34]. Для этнических казахов предусмотрен упрощённый порядок получения гражданства, что помогает восстановить связь с исторической родиной и адаптироваться в обществе [4,16].

Общие ценности, такие как свобода, равенство и верховенство закона, играют важную роль в объединении граждан. В Казахстане эти принципы закреплены в статье 1 Конституции, где государство провозглашено демократическим, светским и правовым, а высшей ценностью являются права и свободы человека. Например, празднование Дня Республики 25 октября подчёркивает значимость исторических и культурных ценностей, объединяющих народ страны [3].

Политическое участие является ещё одним ключевым элементом гражданской идентичности. В Казахстане примером этого стала высокая явка на президентских выборах 2022 года, когда проголосовали 69% граждан [5]. Это свидетельствует о значимости вовлечённости населения в политическую жизнь и их связи с государством.

Б. Андерсон в работе «Воображаемые сообщества» [6] подчёркивает, что нация и гражданская идентичность являются воображаемыми, поскольку люди ощущают принадлежность к единой общности, даже не имея личных контактов со всеми её членами. Это воображаемое сообщество формируется через символы, истории и традиции,

передаваемые медиа и общественными институтами, что играет важную роль в укреплении гражданской идентичности.

Гражданская идентичность неразрывно связана с институтом гражданства, который не только юридически закрепляет принадлежность к государству, но и определяет правовой статус граждан в их взаимодействии с государственными органами. Гражданство обеспечивает набор прав и обязанностей, а также создаёт возможности для активного участия в политической и общественной жизни.

Формирование гражданской идентичности поддерживается соблюдением законов и принципов социальной солидарности. Эти элементы работают совместно, обеспечивая общественный порядок и стабильность. Правовые нормы, такие как равенство перед законом и предоставление гражданам равных прав и свобод, являются основой для формирования общего гражданского сознания.

С. Хантингтон в своей книге *«Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности»* (2004) утверждает, что гражданская идентичность строится на приверженности демократическим принципам, Конституции и верховенству закона. В США она основана на принципах свободы, равенства и демократии, которые формируют национальную идентичность через политическую принадлежность и общие ценности. Концепция «*плавильного котла*» (*meltingpot*) символизирует объединение различных этнических и культурных групп вокруг этих принципов, что способствует созданию единого гражданского общества. Хантингтон подчеркивал, что «американская идентичность строится вокруг демократических принципов, объединяющих людей независимо от их этнического происхождения» [7,85].

Аналогичный подход прослеживается в модели социальной гражданственности Европейского Союза, где равноправие граждан включает не только юридические права, но и механизмы социальной защиты. Несмотря на этническое и культурное разнообразие, гражданская идентичность в ЕС также формируется на основе таких принципов, как свобода, равенство и демократия, объединяя людей в единую политическую общность.

Дагмар Шик отмечает, что социальное гражданство в ЕС базируется на принципах транснациональной солидарности и правового статуса, обеспечивающего включённость граждан независимо от их происхождения. По её мнению, гражданство должно быть не только правом, но и фактическим статусом, дающим доступ к социальной защите, здравоохранению, образованию и другим важным правам на всей территории ЕС, вне зависимости от страны происхождения [8,2]. Важным элементом этой модели является активное участие граждан в общественной жизни как на национальном, так и на транснациональном уровне. Такой подход акцентирует внимание не только на индивидуальных правах, но и на взаимных обязательствах между гражданами и государством.

Это подчеркивает важность демократических институтов в формировании национального единства. Они создают условия для равенства и справедливости, позволяя гражданам ощущать свою принадлежность к единой политической общности. Демократические институты способствуют социальной гармонии и инклюзивности, обеспечивая механизмы участия граждан в принятии решений как на национальном, так и на международном уровнях. В результате в странах, таких как США и государства ЕС, гражданская идентичность строится не на этнической принадлежности, а на общих ценностях и правовых принципах, гарантирующих социальную интеграцию и солидарность среди всех граждан.

Результаты и обсуждение

Гражданская и национальная идентичности способствуют консолидации общества, но формируются разными путями. В Казахстане, как и в других современных государствах, гражданская идентичность строится на принципах юридического равенства и общей

лояльности политической системе, закреплённой в Конституции (статья 1) [3]. Это универсальный, формальный принцип, объединяющий всех граждан независимо от их происхождения.

Однако, как утверждает Э. Смит в концепции этносимволизма, национальная идентичность выходит за рамки гражданства и базируется на таких факторах, как язык, история, традиции и мифы. Они формируют чувство культурной близости и принадлежности к нации, зачастую связанной с этническими корнями. В Казахстане, наряду с гражданским единством, подчеркивается значение казахского языка и традиций, например празднование Наурыза, символизирующего этническую самобытность и способствующего консолидации общества. Это подтверждает тезис Смита о многослойности национальной идентичности, особенно в его концепции «мифосимволических комплексов» и «культурной близости» [9,56].

Исторические события также играют важную роль в формировании идентичности. Обретение независимости Казахстаном в 1991 году стало поворотным моментом, способствующим становлению гражданской идентичности, основанной на демократических принципах. При этом историческая память остаётся важным фактором: образы Великой степи, наследие кочевой культуры, а также фигуры Аблай-хана и Кенесары укрепляют национальное самосознание. Таким образом, история выступает как инструмент «конструирования национальной идентичности», соединяя современные гражданские ценности с культурным наследием [10,89].

Гражданская идентичность поддерживается через образовательные программы, такие как Государственная программа развития и функционирования языков в РК на 2020–2025 годы. Языковая политика играет ключевую роль в её формировании (Раздел 2) [11]. Развитие трёхязычия (казахский, русский, английский) способствует общественному согласию, одновременно усиливая конкурентоспособность нации. Программа не только укрепляет общенациональные ценности, но и сохраняет языковое многообразие казахстанского общества (Раздел 1). Реализация принципа триединства языков позволяет сочетать гражданскую идентичность с культурным разнообразием (Раздел 3), что соответствует принципу «единства в многообразии», лежащему в основе казахстанской модели межэтнического согласия.

Государственная политика идентичности в Казахстане основана на сочетании двух подходов: укреплении единства и признании культурного многообразия. Программа «Мәңгілік Ел» ориентирована на воспитание патриотизма, гражданской ответственности и любви к родине, одновременно подчёркивая уважение к различным культурам. Она формирует так называемую «казахстанскую идентичность», базирующуюся на общих ценностях: уважении к традициям, стремлении к прогрессу и активном участии в жизни общества [12].

Одним из инструментов реализации этой стратегии является Ассамблея народа Казахстана (АНК), способствующая гармонизации этнокультурных отношений и межэтническому согласию. АНК играет ключевую роль в создании платформы для обсуждения вопросов разных этнических групп, продвижении толерантности и культурного обмена [13]. Казахстанская политика идентичности сочетает интеграцию всех этнических групп в единую нацию с сохранением культурных особенностей, поддерживая равенство и развитие гражданской идентичности.

Тем не менее, баланс между гражданской и национальной идентичностями остаётся актуальной задачей. Чрезмерный акцент на национальной идентичности может привести к маргинализации этнических меньшинств, тогда как упор на гражданскую идентичность может ослабить культурное разнообразие. Б. Андерсон отмечает, что «воображаемые сообщества» формируются через осознание общности и общей принадлежности, что требует создания символов и ценностей, объединяющих общество [6,235]. В Казахстане этот баланс обеспечивается сочетанием культурных и гражданских

элементов, позволяя формировать инклюзивную и устойчивую идентичность.

Таким образом, гражданская и национальная идентичности не противоречат друг другу, а взаимно дополняют. Гражданская идентичность способствует политической интеграции, тогда как национальная укрепляет культурное наследие и историческое самосознание. В многонациональном Казахстане успешный синтез этих подходов является ключом к межэтнической гармонии и формированию единой нации.

Несмотря на этнокультурное разнообразие, обе идентичности имеют точки соприкосновения, объединяющие общество. Среди них – универсальные ценности, такие как патриотизм и приверженность закону. В Казахстане патриотизм строится на любви к стране, её достижениям и стремлении к процветанию, что закреплено в концепции «Мәңгілік Ел», подчёркивающей уважение к государственной символике, равенство граждан и преданность государству [12]. Приверженность закону также является объединяющим фактором, обеспечивающим единство через уважение прав и обязанностей, закреплённых в Конституции (статья 1) [3].

Государственная политика играет ключевую роль в формировании общей идентичности, сочетая гражданские и национальные элементы. Ассамблея народа Казахстана является примером института, поддерживающего межэтническое согласие через концепцию «единства в многообразии». Программа трёхязычия (казахский, русский, английский) создаёт платформу для диалога между этническими группами, а национальная идентичность усиливается через культурные инициативы, такие как сохранение казахского языка и празднование Наурыза. Как отмечает Э. Смит (1991), объединяющие символы и ценности играют ключевую роль в формировании национального единства в многонациональных государствах [9,89]. Таким образом, универсальные ценности и гибкая государственная политика способствуют построению инклюзивной идентичности, основанной на уважении к культуре и правам каждого гражданина.

Однако баланс между гражданской и национальной идентичностями остаётся важной задачей. Чрезмерное внимание к национальной составляющей может вызывать беспокойство этнических меньшинств, воспринимающих это как угрозу культурному разнообразию. Эта проблема усугубляется «этническим парадоксом современности» [14,89], когда глобализация способствует унификации, но одновременно усиливает стремление этносов сохранить свою самобытность, что затрудняет межкультурную коммуникацию. Как отмечает Б. Андерсон [6,111], для достижения национального единства необходимо формирование «воображаемого сообщества», основанного на чувстве принадлежности. Казахская модель, следуя этому принципу, создаёт институциональные механизмы, позволяющие сочетать гражданскую интеграцию и сохранение этнокультурного многообразия.

Гражданская и национальная идентичности играют ключевую роль в формировании единства в полиэтничных обществах, таких как Казахстан. Гражданская идентичность объединяет людей вокруг общих политико-правовых ценностей, таких как равенство, приверженность закону и патриотизм, тогда как национальная идентичность акцентирует внимание на сохранении этнокультурных характеристик, языка, традиций и исторической памяти. В условиях многообразия этносов, проживающих в Казахстане, баланс между этими идентичностями становится основой для устойчивого развития общества. Данная таблица представляет анализ ключевых аспектов гражданской и национальной идентичностей, их взаимодействия и возможных противоречий, а также роль государственной политики в управлении этими процессами.

«Сравнительный анализ гражданской и национальной идентичности в полиэтническом обществе Казахстана»

Аспект анализа	Гражданская идентичность	Национальная идентичность	Роль государственной политики
Суть	Политическая и правовая принадлежность к государству.	Этнокультурные аспекты: язык, история, традиции.	Баланс между интеграцией этносов и сохранением культуры титульного этноса.
Цель	Объединение всех граждан через общие права и обязанности.	Сохранение культуры и идентичности казахского этноса.	Поддержка единства через «Мәңгілік Ел», Ассамблею народа Казахстана.
Точки соприкосновения	Универсальные ценности: патриотизм, закон, равенство.	Символы государства (флаг, гимн, герб).	Интеграция этносов через общие программы и культурные инициативы.
Противоречия	Конфликты между этническими группами и общей гражданской платформой.	Риски маргинализации меньшинств.	Диалог через Ассамблею народа Казахстана, закон «О языках».
Риски	Недостаточное внимание к этнокультурному разнообразию.	Чрезмерный акцент на титульной культуре может исключить меньшинства.	Инклюзивные меры для гармонизации интересов этносов.
Пример	Ассамблея народа Казахстана.	Поддержка казахского языка и культуры.	Совмещение гражданской и национальной идентичностей.

Анализ гражданской и национальной идентичности в Казахстане показывает важность сбалансированного подхода в государственной политике. Гражданская идентичность ориентирована на объединение всех граждан страны через общие права и обязанности, тогда как национальная идентичность акцентирует внимание на сохранении этнокультурных традиций, особенно казахского этноса. Роль государственной политики заключается в поддержке единства через программы и инициативы, которые интегрируют различные этнические группы, при этом не забывая о сохранении культурных особенностей титульного этноса. Важно избежать рисков маргинализации меньшинств и учитывать этнокультурное разнообразие для формирования гармоничного и инклюзивного общества. Таким образом, гражданская и национальная идентичности в Казахстане выступают как взаимодополняющие элементы, объединённые общей целью – укреплением единства и гармонии в многонациональном обществе.

Выводы

Анализ взаимодействия гражданской и национальной идентичности в Казахстане показывает, что эти два явления не противопоставляются, а дополняют друг друга, формируя комплексное понимание принадлежности к обществу. Гражданская идентичность способствует политической интеграции, основанной на равенстве перед законом, демократических принципах и конституционных ценностях, в то время как национальная идентичность укрепляет культурное наследие, историческую преемственность и этнокультурное многообразие.

Государственная политика играет ключевую роль в гармонизации этих идентичностей, сочетая меры по укреплению гражданской лояльности с сохранением и поддержкой национальных традиций. Программы «Мәңгілік Ел», деятельность Ассамблеи народа Казахстана, языковая политика и образовательные инициативы способствуют созданию инклюзивной идентичности, объединяющей всех граждан страны.

Однако остается вызов по обеспечению баланса между этими формами идентичности: чрезмерный акцент на национальной идентичности может привести к маргинализации этнических меньшинств, тогда как односторонняя ориентация на гражданскую идентичность может ослабить этнокультурную самобытность. В этом контексте важным остается принцип «единства в многообразии», который позволяет Казахстану укреплять социальную сплоченность без ущерба для этнического и культурного разнообразия.

Таким образом, синтез гражданской и национальной идентичности является важным фактором социальной стабильности и укрепления межэтнического согласия, что делает казахстанскую модель национального строительства уникальной в условиях полиэтнического общества.

Список литературы

1. Николаева А.А. Гражданская идентичность в структуре социальных идентичностей личности [Электронный ресурс] // Вестник практической психологии образования. 2011. Том 8. № 4. С. 67–70. URL: https://psyjournals.ru/journals/bppe/archive/2011_n4/56254 (дата обращения: 04.02.2025)
2. Хабермас, Ю. Политические работы. М.: Праксис, 2005. С. 290
3. Конституция Республики Казахстан. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_ (дата обращения: 04.02.2025).
4. Закон Республики Казахстан «О гражданстве Республики Казахстан» от 20 декабря 1991 года № 1017-XII. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z910004800_ (дата обращения: 04.02.2025).
5. Центральная избирательная комиссия Республики Казахстан. Итоги президентских выборов 2022 года. URL: <https://www.election.gov.kz/rus/news/releases/index.php?ID=8012> (дата обращения: 04.02.2025).
6. Андерсон, Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. Пер. с англ. В. Николаева. — Москва: Кучково поле, 2016.
7. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон; Пер. с англ. А. Башкирова. — М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. — 635, [5] с. — (Philosophy)
8. Schiek, Dagmar. *Perspectives on social citizenship in the EU – from status positivus to status socialisactivus via two forms of transnational solidarity*. CETLS Online Paper Series, Volume 4, Issue 1, 2015. Queen's University Belfast - School of Law – Jean Monnet ad personam Chair. Schiek, 2015,
9. Смит, Э. Д. Национализм и модернизм: критический обзор современных теорий наций и национализма / пер. с англ. А. В. Смирнова, Ю. М. Филиппова, Э. С. Загашвили и

др. ; общ. ред. А. В. Смирнова. – Москва :Праксис, 2004. – 464 с. – (Новая наука политики). – ISBN 5-901574-39-7

10. Кадыржанов, Р. К. (2014). *Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана*. Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК

11. Об утверждении Государственной программы развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2020-2025 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2019 года № 1045 // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет». URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900001045> (дата обращения: 04.02.2025)

12. Назарбаев, Н. А. Послание Главы государства Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее».URL: [\[https://www.akorda.kz/ru/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/poslanie-glavy-gosudarstva-nursultana-nazarbaeva-narodu-kazahstana\]](https://www.akorda.kz/ru/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/poslanie-glavy-gosudarstva-nursultana-nazarbaeva-narodu-kazahstana)(https://www.akorda.kz/ru/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/poslanie-glavy-gosudarstva-nursultana-nazarbaeva-narodu-kazahstana) (дата обращения: 04.02.2025).

13. Закон Республики Казахстан «О Ассамблее народа Казахстана» от 1 июля 1995 года. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000070> (дата обращения: 04.02.2025).

14. Пашукова, Т. И. Этноцентризм в межкультурной коммуникации. // Психологическая газета. URL: <https://psy.su/feed/11720/> (дата обращения: 01.02.2025).

References list:

1. Nikolaeva A.A. Grazhdanskaya identichnost' v strukture sotsial'nykh identichnostey lichnosti [Civil identity in the structure of social identities of personality]. Vestnik prakticheskoy psikhologii i obrazovaniya, 2011, Vol. 8, No. 4, pp. 67–70. Available at: https://psyjournals.ru/journals/bppe/archive/2011_n4/56254 (accessed 04.02.2025).
2. Habermas Yu. Politicheskieraboty [Political works]. Moscow: Praxis, 2005, p. 290.
3. Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan [Constitution of the Republic of Kazakhstan]. Available at: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_ (accessed 04.02.2025).
4. Zakon Respubliki Kazakhstan «O grazhdanstve Respubliki Kazakhstan» [Law of the Republic of Kazakhstan «On Citizenship of the Republic of Kazakhstan»]. December 20, 1991, No. 1017-XII. Available at: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z910004800_ (accessed 04.02.2025).
5. Tsentral'naya izbiratel'naya komissiya Respubliki Kazakhstan [Central Election Commission of the Republic of Kazakhstan]. Itogi prezidentskikh vyborov 2022 goda [Results of the 2022 presidential elections]. Available at: <https://www.election.gov.kz/rus/news/releases/index.php?ID=8012> (accessed 04.02.2025).
6. Anderson B. Voobrazhaemye soobshchestva. Razmyshleniya o bistokakh i rasprostraneniinatsionalizma [Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism]. Translated by V. Nikolaev. Moscow: Kuchkovo pole, 2016.
7. Huntington S. Kto my?: Vyzovy amerikanskoy natsional'noy identichnosti [Who Are We?: The Challenges to America's National Identity]. Translated by A. Bashkirova. Moscow: AST, Tranzitkniga, 2004.
8. Schiek, Dagmar. Perspectives on social citizenship in the EU – from status positivus to status socialisactivus via two forms of transnational solidarity. CETLS Online Paper Series, Vol. 4, Issue 1, 2015. Queen's University Belfast - School of Law – Jean Monnet ad personam Chair.
9. Smith E.D. Natsionalizm i modernizm: kriticheskiy obzor sovremennykh teoriy natsiy i natsionalizma [Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism]. Translated by A. V. Smirnov, Yu. M. Filippov, E. S. Zagashvili et al. Moscow: Praxis, 2004, 464 p.

10. Kadyrzhanov R.K. Etnokul'turnyysimvolizminatsional'nayaidentichnost' Kazakhstana [Ethnocultural Symbolism and National Identity of Kazakhstan]. Almaty: Institute of Philosophy, Political Science, and Religious Studies, 2014.
11. PostanovleniePravitel'stvaRespubliki Kazakhstan ot 31 dekabrya 2019 goda No. 1045 [Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan of December 31, 2019 No. 1045]. «Ob utverzhdeniiGosudarstvennoyprogrammyrazvitiyaifunktsionirovaniyazykov v Respublike Kazakhstan na 2020-2025 gody» [On the approval of the State Program for the Development and Functioning of Languages in the Republic of Kazakhstan for 2020-2025]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900001045> (accessed 04.02.2025).
12. Nazarbayev N.A. PoslanieGlavygosudarstvaNursultanaNazarbaevanaroduKazakhstana «Kazakhstanskiy put' – 2050: Edinayatsel', edinyeinteresy, edinoyebudushchee» [Address of the Head of State NursultanNazarbayev to the People of Kazakhstan «Kazakhstan's Path – 2050: Common Goal, Common Interests, Common Future»]. Available at: https://www.akorda.kz/ru/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/poslanie-glavy-gosudarstva-nursultana-nazarbaeva-narodu-kazakhstana (accessed 04.02.2025).
13. ZakonRespubliki Kazakhstan «Ob AssambleenarodaKazakhstana» [Law of the Republic of Kazakhstan «On the Assembly of the People of Kazakhstan»]. July 1, 1995. Available at: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000070_ (accessed 04.02.2025).
14. Pashukova T.I. Etnotsentrizm v mezhkul'turnoykommunikatsii [Ethnocentrism in Intercultural Communication]. Psikhologicheskayagazeta [Psychological Newspaper]. Available at: <https://psy.su/feed/11720/> (accessed 01.02.2025).

Сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) **Темиркулов Олжас** - докторант по специальности «Этнополитология» Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан), старший преподаватель КарУ им.Е.А.Букетова Караганда, Казахстан. 8-777-136-81-77, temirkulov79@mail.ru

FTAXP: 11.25.19

<https://orcid.org/0009-0003-9229-1502>

<https://orcid.org/0009-0003-8696-5208>

Кәден А., Турекулова Ж.*

«Саясаттану» білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты.

М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

PhD доктор, доцент. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

ӘЛЕМДІК САЯСАТТАҒЫ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ САЛАСЫНДАҒЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫҢ БАСТЫ БАҒЫТТАРЫ ЖӘНЕ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

***Автор-корреспондент:** Турекулова Ж7 turekulova74@mail.ru

Түйін. Денсаулық сақтау саласындағы мемлекеттік саясат және жаһандық денсаулық сақтау саласындағы дипломатия қазіргі таңдағы өткір де өзекті мәселелердің қатарына еніп отыр. XIX ғасырдан бастап халықаралық қауымдастық эпидемиялық аурулардың алдын алу үшін және салдарын жою мақсатындағы шараларды жаһандық деңгейде жүргізуде қолға ала бастады. XXI ғасырдағы Covid – 19 пандемиясынан кейін денсаулық сақтау саласы өзгеше сипатқа ие болды және қазіргі таңда жаһандық деңгейде мәселенің шешімін табу мақсатында бірлескен күш жігерлер жұмсалып отыр. Ұсынылып отырған мақалада жаһандық денсаулық сақтау саясатының негізгі бағыттары қарастырылады. Мемлекеттердің сыртқы саясатындағы денсаулық сақтау ісінің көрінісі және жаһандық деңгейдегі эпидемиялардың алдын алу бойынша күрес, жұқпалы аурулардың таралуына жол бермеу бойынша шаралар кешеніне талдау жасалынады. Сонымен қатар халықаралық ұйымдар шеңберіндегі қызметтер зерделенеді.

Кілт сөздер: жаһандық, денсаулық сақтау, пандемия, стратегия, интеграция, сыртқы саясат

MPHTI: 11.25.19

<https://orcid.org/0009-0003-9229-1502>

<https://orcid.org/0009-0003-8696-5208>

Каден А., Турекулова Ж.*

магистрант 2 курса образовательной программы «Политология»,

ЮКИУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

PhD доктор, доцент. ЮКИУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

КЛЮЧЕВЫЕ ПРОБЛЕМЫ ГЛОБАЛЬНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В ОБЛАСТИ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ

***Автор-корреспондент:** Турекулова Ж7 turekulova74@mail.ru

Аннотация: Политика отдельных государств в области здравоохранения и глобальная дипломатия в этой сфере являются одним из самых острых и актуальных проблем современности. Начиная с XIX века мировое сообщество начало принимать меры по предупреждению эпидемических заболеваний и ликвидации их последствий на всемирном уровне. Сфера здравоохранения приобрела иной характер после пандемии COVID-19 века, и на современном этапе прилагаются скоординированные усилия для оптимального решения проблемы на глобальном уровне. В представленной статье рассматриваются основные направления глобальной политики в области здравоохранения. Анализируются проблемы здравоохранения во внешней политике государств и рассматриваются комплекс мер которые принимаются в сфере здравоохранения на глобальном уровне. Изучается деятельность международных организаций.

Ключевые слова: глобальный, здравоохранение, пандемия, стратегия, интеграция, внешняя политика

IRSTI: 11.25.19

<https://orcid.org/0009-0003-9229-1502>

<https://orcid.org/0009-0003-8696-5208>

Kaden A., Turekulova Zh*

¹master's student of the educational program «Political Science»,
M.Aueyev SKRU, Shymkent, Kazakhstan

²doctor PhD, Associate Professor. M.Aueyev SKRU. Shymkent, Kazakhstan

KEY ISSUES OF GLOBAL HEALTH COOPERATION

Abstract: The health policy of individual states and global diplomacy in this area are one of the most pressing and urgent problems of our time. Since the 19th century, the world community has begun to take measures to prevent epidemic diseases and eliminate their consequences at the global level. The healthcare sector has taken on a different character after the COVID-19 pandemic, and at the present stage, coordinated efforts are being made to optimally address the problem at the global level. The article examines the main directions of global health policy. The problems of health care in the foreign policy of states are analyzed and a set of measures that are taken in the field of health care at the global level is considered. The activities of international organizations are studied.

Keywords: global, health, pandemic, strategy, integration, foreign policy

Кіріспе

COVID -19 пандемиясынан кейін барша халықаралық қауымдастықтың алдына жаңа міндеттерді айқындады. Ең бастысы – денсаулық сақтау ісі бойынша жаһандық жүйені қалыптастыру және осы саладағы ынтымақтастықты дамыту. Әлем мемлекеттері және халықаралық ұйымдар тарапынан бірлескен күш жігердің нәтижесінде денсаулық сақтау дипломатиясы қарқынды дамып келеді. Ұсынылып отырған мақала тақырыбының өзектілігі - адам өмірін сақтау, өмір сапасын арттыру, демографиялық үрдістер, эпидемиялық аурулардың таралуына жол бермеу түріндегі бағыттарды қамтитын халықаралық деңгейдегі саясаттың қалыптасуы және оны адамзат игілігі үшін дамытудың, тиімділігін арттыру қажеттілігінен айқындалады және осы бағытта ғылыми зерттеулердің маңыздылығын тудырады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы – жалпы планетарлық шеңберде денсаулық сақтау саласындағы саясаттың бағыттарын, әлемдік саясатпен байланыстыра отырып кешенді қарастырудан туындайды. Мақалада жаһандық денсаулық сақтау дипломатиясы бойынша соңғы зерттеулерге шолу жасау негізінде, жаһандық денсаулық сақтау мәселелерінің соңғы жылдары саяси басымдыққа айналу себептері зерделенеді.

Зерттеудің мақсаты – әлемдік деңгейдегі саяси басымдықтар арнасында жаһандық денсаулық сақтау саласының ерекшеліктерін зерттеу және осы саладағы халықаралық ынтымақтастықтың негізгі бағыттарына талдау жасау.

Зерттеудің міндеттеріне, жаһандық денсаулық сақтау мәселесінің теориялық негізіне талдау жасау, ХХІ ғасырдағы денсаулық сақтау бойынша адамзат алдындағы жалпы міндеттерге талдау жасау, денсаулық сақтау саласындағы халықаралық деңгейдегі ынтымақтастық нысандарын айқындау қойылды.

Зерттеудің әдістері ретінде, құжаттарға талдау жасау, денсаулық сақтау саласындағы негізгі тұжырымдарды айқындау мақсатында конструктивистік әдіс, мемлекеттік саясатты жаһандық деңгейдегі саяси басымдықтармен бір арнада қарастыруға мүмкіндік беретін жүйелі талдау әдісі қолданылды.

Теориялық талдау

Заманауи халықаралық қатынастар жүйесі табиғи, биогендік және антропогендік сипаттағы қауіп-қатерлер мен қауіп-қатерлердің санының артуына тап болуда. Осы сын-қатерлерге қарсы тұру үшін мемлекеттердің, сонымен қатар дүниежүзілік қауымдастықтың

күш-жігерін жұмылдыру қажеттілігі артып отыр және бұл ынтымақтастық бағыты тұрақты диалогты талап етеді. Қазіргі таңда жаһандық денсаулық сақтау мәселесі зерттеу бағытындағы ерекше қызығушылық тудырған тақырыпқа айналып отыр. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы шеңберінде денсаулық сақтау саласының дипломатиясы бойынша арнайы кеңестер құрылған. Зерттеушілер тобы пікірі бойынша мемлекеттердің сыртқы саясаты қазіргі таңда денсаулық сақтау бағыты бойынша айқындалады деген тұжырымдар жасайды. Авторлар «жаһандық денсаулық сақтау дипломатиясы» денсаулыққа қатысты жаһандық саясат ортасын қалыптастыратын және басқаратын көп деңгейлі және көп мүдделі тараптардың келіссөздер процестерін қамтуға бағытталған» деп жазады. Дипломатия арқылы жаһандық денсаулықты нығайту үшін жаңа мүмкіндіктер пайда болды деп санайды [1]. Сонымен қатар денсаулық сақтау дипломатиясын «медициналық көмекті, тәжірибені және кадрларды экспорттау арқылы кедей елдердегі адамдардың санасын жаулап алу» деп анықтайтын да тұжырымдар қалыптасқан [2]. АҚШ-тың бұрынғы денсаулық сақтау және халыққа қызмет көрсету министрі: «Америкадан қаймығатын және ұнатпайтын этникалық, діни топтардың өшпенділігін, кедергілерін жою үшін осы елдерге жақсы денсаулық саясаты мен денсаулықты ұсыну ең тиімді жол», деген көзқарастар ұсынады [3].

Қазақстан Республикасы да осы бағыттың белсенді қатысушысына айналып отыр. Денсаулық сақтау бағытындағы маңызды нормативтік құжат «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 7 шілдедегі № 360-VI ҚРЗ Кодексі қабылданған [4]. Зерттеуші В. Смирнованың «Еуропалық аймақтағы денсаулық сақтау саласын жағы трансшекаралық ынтымақтастық: Қазақстан үшін өзектілігі» [5] атты мақалада денсаулық сақтау саласындағы трансшекаралық ынтымақтастық шекаралас аймақтардағы медициналық көмекке қолжетімділік мәселелерін шешудің маңызды жолы болып табылады, деген тұжырымдар жасайды. Автор, еуропалық тәжірибеге сүйене отырып, Қазақстан Республикасы көршілес Өзбекстан және Қырғызстан Республикаларымен шекаралас жерлерде денсаулық сақтау саласында өңірлік ынтымақтастықты дамытудың қажеттілігін ұсынады. Галина Г.Ф. «Денсаулық сақтау саласындағы Қазақстан Республикасының халықаралық ұйымдармен ынтымақтастығы» атты мақаласында [6], денсаулық сақтау саласында ынтымақтастық саясатын табысты жүзеге асыру және әлемдік қоғамдастықпен серіктестік орнату Қазақстанға халықаралық ұйымдармен бірлесе отырып, саланы ұйымдастыру, басқару және қаржыландыру саласындағы реформалардың бағыттарын анықтауға, сондай-ақ медициналық білім мен ғылым саласына инновацияларды енгізуге, кадр саясатын жетілдіруге, денсаулық сақтау жүйесін алғашқы медициналық-санитарлық көмекті дамытуға және салауатты өмір салтын қалыптастыруға қайта бағдарлауға мүмкіндік берді, деп айқындайды.

Сонымен қатар Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі, медицина ғылымдарының докторы Төрегелді Шармановтың еңбектерін ерекше айқындау маңызды. Ғалым, денсаулық сақтау жүйесін реформалауды бастаушылардың бірі ретінде. Жаһандық денсаулық сақтау саласына қосқан зор үлесі үшін академик ДДҰ Леон Бернард атындағы халықаралық сыйлыққа ие болды. Ағылшын, қазақ, орыс, француз және испан тілдерінде жарияланған еңбектерінде тәуелсіз Қазақстан мен Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы мен медицина және ғылым саласындағы басқа да халықаралық ұйымдар арасындағы ынтымақтастық пен серіктестіктің кейбір аспектілері қарастырылған [7].

Нәтижелер және талқылау

Әлемдік тәртіптер мен қатынастар үнемі өзгерісте. Әрбір мемлекет осы жүйеден өз орнын алуға тырмысады. Адамзаттың жалпы дамуы барлық мемлекеттер еріксіз есептесетін ортақ заңдылықтарды және даму тенденцияларын тудырады.

Әлемдік тәртіптерге жаһандық экологиялық өзгерістер, соғыстар қаупі, ядролық қауіпсіздік, азық-түлік тапшылығы, әлемдік ортақ ақпараттану, түрлі індет аурулары, индустриалдық-техникалық ортақтану, техногендік катастрофалар, халықаралық терроризм, наркотрафик,

халықаралық заңсыз қару сату, халықаралық қылмыскерлік, адамдарды құлдыққа сату, діни экстримизм т.б. әлемдік қауіптер мен қайшылықтар үздіксіз өз ықпалдарын тигізіп отырды. Денсаулық сақтау мәселелері сыртқы саяси тәжірибеде дәстүрлі түрде екінші орынға ие болды, бірақ соңғы жылдары денсаулық сақтаудың кейбір мәселелері ұлттық және халықаралық саясаттың жоғары деңгейінде саяси назардың объектісіне айналууда. Америка Құрама Штаттарының «Kaiser Family» қорының аналитикалық талдауына сәйкес: «жаһандық деңгейде эпидемиялардың және басқа да жұқпалы аурулардың пайда болуымен және мемлекеттер арасында тез таралуымен туындайтын денсаулық сақтау саласындағы дағдарыс әлемдік қауымдастыққа төнетін қатерлердің ұлттық қауіптер шеңберінен шығып, жаһандық деңгейге шығуымен ерекшеленеді [8] Адам құқығының ажырамас бөлігі болып табылатын адам денсаулығы да қазіргі таңда ерекше мәнге ие болып отыр. Денсаулық адамның негізгі құқығы деген идея XX ғасырдың ортасында қабылданған Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында тұжырымдалған, құжатқа сәйкес, «әр адам өз отбасының барлық мүшелерінің денсаулығы мен әл-ауқатын қамтамасыз ететін өмір сүру деңгейіне құқығы бар, оның ішінде тамақ, киім-кешек, тиісті баспана және тиісті денсаулық сақтау» [9].

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін жаһандық денсаулық сақтау жүйесін құру жолында алғашқы маңызды қадамдар жасалды. Осы кезеңнен бастап халықаралық салада Біріккен Ұлттар Ұйымы мен Дүниежүзілік банк тобы маңызды рөл атқарды. 1948 жылы Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы құрылуы, жаңа жүйенің қалыптасуына негіз болды. Осылайша, «жаһандық денсаулық» және «жаһандық денсаулық сақтау» идеялары «денсаулықты қорғау проблемасын постиндустриалды дәуірдің жаңа жаһандық жағдайларына бейімдеуге» байланысты қалыптаса бастады және «барлығы үшін денсаулық» тұжырымдамалық идеясын дамытты.

Сыртқы саяси мүдделер денсаулық сақтаудың қандай жаһандық мәселелері қаржыландырылып, назар аударылатынын анықтап қана қоймайды, сонымен қатар мемлекеттік және мемлекеттік емес субъектілер денсаулыққа қатысты емес мақсаттарға жету үшін денсаулық сақтау шараларына көбірек жүгінетіндігін айқындауда. Бұл үрдістердің астарында денсаулық сақтау сыртқы саясаттың тиімді «жұмсақ күш» құралына айналуы мүмкін деген пікірлер қалыптасып келеді.

«Жаһандық денсаулық» ұғымы саяси және қоғамдық лексиконға 2002 жылы енгізілген. Қазіргі кезде бұл ұғым кең таралған және оны ресми құжаттарда (атап айтқанда, Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының қарарларында) ғана емес, сонымен қатар бірқатар елдердегі жаһандық денсаулық сақтау жүйесін зерттеуге арналған білім беру бағдарламаларында көрініс тауып отыр. Аталмыш құбылысты тұжырымдау бойынша бірыңғай түсінік қалыптаспағанын атап өткен маңызды. Дегенмен, жаһандық денсаулық идеяларын насихаттайтын халықаралық ұйымдардың анықтамаларында «жаһандық денсаулық» терминін қолданудың кейбір негізгі тәсілдерін анықтауға болады. Олар негізінен үш мәнге ие:

- денсаулық сақтау бойынша негізгі шарттар;
- денсаулық сақтау саласындағы мақсаттар;
- денсаулық сақтау бойынша ғылыми зерттеулер.

Алғашқы ұғым бойынша американдық медициналық институттың өкілдері (the Institute of Medicine) жаһандық денсаулық сақтау жүйесін:

- мемлекеттік шектен шыққан денсаулық сақтау саласындағы проблемалар;
- бұл тәжірибелерді басқа да мемлекеттердің денсаулық сақтау саласындағы саясатындағы тәжірибесі мен ерекшеліктеріне ықпалы;
- денсаулық сақтау саласындағы мәселелерді шешу бойынша халықаралық қауымдастықтың бірлескен күш жігері, деген анықтама береді [10]. Бұл анықтамада жаһандық денсаулық сақтау жүйесінің тұжырымдамасы элементтер ретінде жекелеген мемлекеттерді ғана емес, сонымен қатар бүкіл әлемнің нәсілдерін, этникалық топтарын,

элеуметтік топтары мен мәдениеттерін қамтиды.

Денсаулық сақтау саласындағы мақсаттарға қатысты қалыптасқан көзқарастарға сәйкес, әлемдік деңгейде қол жеткізуге тиіс басты мақсат ретінде – жер шарындағы халықтардың денсаулығының сапасын жақсарту, сондай-ақ елдің даму деңгейіне қарамастан медициналық қызметтерді алуда теңдікке қол жеткізу болып табылады. Аталған мақсаттарға қол жеткізу және қойылған міндеттерді шешу үшін мемлекеттер мен әртүрлі қызмет салаларын білдіретін барлық мүдделі тараптардың қатысуы талап етіледі. Бұл тек медицина мен денсаулық сақтау өкілдеріне тиісті ғана емес, сонымен қатар денсаулық сақтау саласындағы халықаралық ынтымақтастыққа басқа да қоғамдық сала мамандарының (білім, ғылым, экономика және т.б.) қатысуымен айқындалады. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДСҰ) өз қызметінде осы мәндегі: ХХІ ғасырда денсаулықты қорғау маңызды медициналық көмекке тең қолжетімділікті қамтамасыз етуді және трансұлттық қауіптерден ортақ қорғауды қамтитын ортақ жауапкершілік болып табылады, деген анықтаманы ұсынады [11].

Жаһандық денсаулық сақтау – денсаулық сақтау саласын, осы саладағы саясатты, инфрақұрылым мен ресурстарды қамтитын күрделі жүйе. Ол бүкіл әлемдегі барлық адамдарға ортақ денсаулық сақтауды қамтамасыз етуге бағытталған. Дегенмен, медицина мен қоғамдық денсаулық сақтау саласындағы елеулі жетістіктерге қарамастан, жаһандық денсаулық бірқатар қиындықтарды да басынан кешіріп отыр. Атап айтқанда:

- медициналық күтімге қол жетімділік саласындағы теңсіздік мәселесі. Көптеген елдер, әсіресе дамушы аймақтарда, шектеулі ресурстар мен жеткіліксіз инфрақұрылыммен ерекшеленеді, ал бұл мәселе сапалы медициналық көмекке қол жеткізуге кедергі жасайды. Кедейлік, нәсілдік кемсітушілік, гендерлік теңсіздік және басқа да элеуметтік факторлар медициналық көмекке қол жеткізуге кері әсерін тигізіп келеді;

- жұқпалы аурулар. СПИД, безгек, туберкулез және гепатит сияқты жұқпалы аурулар денсаулық сақтаудың негізгі жаһандық проблемаларына айналған. Олардың кейбір аймақтарда, әсіресе даму деңгейі төмен және медициналық көмекке қол жетімділігі шектеулі аймақтарда, әсіресе Африка және Азия елдерінде таралу деңгейі жоғары. Жұқпалы аурулардың алдын алу, диагностикалау және емдеу айтарлықтай күш пен ресурстарды қажет етеді;

- денсаулық сақтау саласындағы білікті мамандардың жетіспеушілігі. Білікті медицина қызметкерлерінің тапшылығы дау деңгейі төмен елдерде күрделі мәселе болып табылады. Бұл мәселе әсіресе дәрігерлердің, медбикелердің және басқа медицина мамандарының тапшылығы медициналық көмектің сапасына әсер ететін дамушы аймақтарда өткір болып отыр. Медициналық кадрларды оқыту мен тарту қажеттілігі күннен-күнге өзекті болып отыр.

Денсаулық сақтау саласындағы қауіптермен күресу үшін 2019 -2023 жылдарға арналған Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы бесжылдық стратегиялық жоспарын қабылдады [12].

Жұқпалы аурулардың таралу қаупі бойынша қоршаған орта факторларынан басқа, сауда, туризм, демография, кедейлік және мәдени ерекшеліктер сияқты элеуметтік-экономикалық факторлар да маңызды рөл атқаратыны сөзсіз. Туризм саласы қарқынды дамып отырған қазіргі таңда басқа бір аймақта бастау алған жұқпалы аурулар жылдам түрде басқа да аймақтарға таралып отыр. Сонымен қатар ұйымдасқан зорлық-зомбылық қактығыстар мен қарулы қактығыстардың жұқпалы аурулардың өршуіне және олардың салдарына әсері, әсіресе кедей және дамушы елдерде басты жаһандық проблема болып табылады.

Халықаралық әлемдік тәртіптің жаһандық әлемдік тәртіпке айналуы жаһандық сипатқа ие болған қауіпсіздік пен денсаулық мәселелерінің адам аспектілеріне деген көзқарасты айтарлықтай өзгеріске түсіріп отыр. Осының нәтижесінде жаһандық денсаулық сақтау мен денсаулықты жаһандық басқаруды зерттеуге жаңа теориялық тәсілдер қажет болды.

Халықаралық қатынастардың қатысушылары: басқару, денсаулық сақтау қауіпсіздігі, адам құқықтары, денсаулық сақтаудың саяси экономикасы, жаһандандудың денсаулық сақтау жүйесінің дамуына әсері түріндегі жаһандық денсаулық сақтау саясатының әртүрлі аспектілеріне басты назар аударып отыр. Осы мәселе астарынан бірқатар тұжырымдамалар қабылданып отыр. Оның ең алғашқысы - денсаулық сақтаудың трансұлттық проблемалары мен оларды шешу жолдарын көрсететін «жаһандық денсаулық сақтау» ұғымының қалыптасуы. Екінші жолы – 1990 жылдарда Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының қызметінің негізінде денсаулықты жаһандық басқару («global health governance») ұғымы қалыптасты. Бұл ұғым аясында ДДҰ жаһандық денсаулықты сақтау бойынша әлемдік саясаттағы көшбасшыға айналды.

Қорытынды

Зерттеу барысында жаһандық деңгейдегі денсаулық сақтау ісі бойынша бағыттарға шолу жасалынды. Зерттеулерге талдау жасай отырып, денсаулық сақтау ұғымдық санатының аясына енетін ұғымдар әлі де теориялық тұрғыдан көп талқылауды, нақтылауды қажет етеді деп айқындаймыз.

Қазіргі таңдағы жаһандану үдерістері, шиеленісті жағдайлар мен қоршаған ортадағы кері факторлар, халықтың көші-қоны үрдісі түріндегі күрделі мәселелер денсаулық сақтау саласын әлемдік саясаттың басты проблемасына айналдырып отырғанына байланысты, денсаулық сақтау мәселесі әрдайым жаһандық деңгейдегі маңызды басымдықтардың бірі болып қала береді, деген тұжырымдар жасаймыз.

Денсаулық сақтау саласының қырларының барлығы жаһандық сипатқа ие факторға айналып отыр, сондықтан оны жер шары халықтарының бірлескен қимылдары арқылы ғана шеше алатындығы айқын. халықаралық маңызға ие болуда және оларды бірлесіп қана шеше аламыз. Қазіргі таңда Қазақстан елі ана мен баланың денсаулығын сақтау, СПИД індетінің алдын алу, туберкулезге қарсы күрес саласындағы мәселелерді шешу жөніндегі ынтымақтастығымызды арттыруды жоспарлап отыр. Әсіресе, әлем жұртшылығын алаңдатып отырған СПИД, туберкулез, малярия кеселдері қауіпінің алдын алу қажеттігі, бұл әлем жұртшылығына ортақ індет екені, ана мен бала өлімін азайту жолында елдер ерекше ынта танытып жатқанын, бұған жаһандық қор арқылы 51 ел өз үлесін қосып отырғаны, ЮСАИД та белсенділік көрсеткені осы мәселенің болашақтағы ең маңызды мәселелер қатарынан көрінетіндігін білдіреді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Kickbusch I, Novotny TE, Drager N, Silberschmidt G, Alcazar S. Global health diplomacy: training across disciplines // Bull World Health Organ. 2007. №85. P.971-973. doi: 10.2471/BLT.07.045856.
2. Fauci, Anthony S. "The expanding global health agenda: a welcome development."// Nature Medicine. 2007. № 10. P. 1169-1171.
3. Tommy Thompson: Health Diplomacy Works. 2011. [Электрон. ресурс]. URL: <https://www.devex.com/news/tommy-thompson-health-diplomacy-works-72827>
4. «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 7 шілдедегі № 360-VI ҚРЗ Кодексі. [Электрон. ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2000000360>
5. Смирнова, В. Трансграничное сотрудничество в сфере здравоохранения в европейском регионе: актуальность для Казахстана. // Известия. Серия: Международные отношения и регионоведение. 2024. № 57(3). [Электрон. ресурс]. URL: <https://doi.org/10.48371/ISMO.2024.57.3.017>
6. Галина Г. Ф. Сотрудничество Республики Казахстан с международными организациями в сфере здравоохранения // Вестник Самарского университета. История, педагогика, филология. 2019. №3. [Электрон. ресурс]. URL:

<https://cyberleninka.ru/article/n/sotrudnichestvo-respubliki-kazahstan-s-mezhdunarodnymi-organizatsiyami-v-sfere-zdravoohraneniya>.

7. Шарманов Т.Ш. Алматинский рубеж мирового здравоохранения (от Алматы к новому тысячелетию человеческого развития). Алматы-Вашингтон-Женева, 2008. 184 с.

8. Global health policy [Электрон. ресурс] // Kaiser Family Foundation URL: <http://www.kaiseredu.org/Issue-Modules/Global-Health/Background-Brief.aspx>

9. Всеобщая декларация прав человека. Принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года. [Электрон. ресурс]. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml

10. America's Vital Interest in Global Health: Protecting Our People, Enhancing our Economy, and Advancing our International Interests// Institute of Medicine (IOM), Board on International Health. National Academy of Sciences, 1997.

11. Информация о ВОЗ [Электрон. ресурс]. URL: <http://www.who.int/about/ru/>

12. Проект тринадцатой общей программы работы на 2019–2023 гг. [Электрон. ресурс]. – URL: https://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/WHA71/A71_4-ru.pdf

References liste:

1. Kickbusch I, Novotny TE, Drager N, Silberschmidt G, Alcazar S. Global health diplomacy: training across disciplines // Bull World Health Organ. 2007. №85. P.971-973. doi: 10.2471/BLT.07.045856.

2. Fauci, Anthony S. "The expanding global health agenda: a welcome development."// Nature Medicine. 2007. № 10. P. 1169-1171.

3. Tommy Thompson: Health Diplomacy Works. 2011. [Электрон. ресурс]. URL: <https://www.devex.com/news/tommy-thompson-health-diplomacy-works-72827>

4. «Halyk densaulygy zhәне densaulyk saktay zhujesi turaly» Kazakstan Respublikasynyn 2020 zhylgy 7 shildedegi № 360-VI KRZ Kodeksi. [Elektron. resurs]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2000000360>

5. Smirnova, V. Transgranichnoe sotrudnichestvo v sfere zdavoohraneniya v evropejskom regione: aktual'nost' dlya Kazahstana. // Izvestiya. Seriya: Mezhdunarodnye otnosheniya i regionovedenie. 2024. № 57(3). [Elektron. resurs].URL: <https://doi.org/10.48371/ISMO.2024.57.3.017>

6. Galina G. F. Sotrudnichestvo Respubliki Kazahstan s mezhdunarodnymi organizatsiyami v sfere zdavoohraneniya // Vestnik Samarskogo universiteta. Istoriya, pedagogika, filologiya. 2019. №3. [Elektron. resurs]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotrudnichestvo-respubliki-kazahstan-s-mezhdunarodnymi-organizatsiyami-v-sfere-zdravoohraneniya>.

7. SHarmanov T.SH. Almatinskij rubezh mirovogo zdavoohraneniya (ot Almaty k novomu tysyacheletiyu chelovecheskogo razvitiya). Almaty-Vashington-ZHeneva, 2008. 184 s.

8. Global health policy [Электрон. ресурс] // Kaiser Family Foundation URL: <http://www.kaiseredu.org/Issue-Modules/Global-Health/Background-Brief.aspx>

Авторлар туралы мәліметтер: Жұлдыз Турекүлова - PhD доктор, «Саясаттану» кафедрасының доценті, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы. E-mail: turkulova74@mail.ru. Тел: +77011455162

МРНТИ: 03.01.11

<https://orcid.org/0009-0002-3152-5187>

Қонысбаев Р.С.

Магистрант. ЕНУ им.Л.Н. Гумилёва, Астана, Қазақстан

АССИМИЛЯЦИЯ КАНДАСОВ В КАЗАХСТАНЕ: ОСОБЕННОСТИ В МАНГИСТАУСКОЙ ОБЛАСТИ

***Автор-корреспондент:** rysbek.k.s.94@gmail.com

Аннотация: статья рассматривает процесс репатриации этнических казахов в Казахстан с момента обретения независимости в 1991 году. Анализируются этапы репатриации, государственная политика в этой сфере, а также социально-экономическая адаптация кандасов. Особое внимание уделяется проблемам трудоустройства, жилищных условий и интеграции репатриантов в общество. Предлагаются рекомендации по совершенствованию государственной политики в отношении репатриантов, включая расширение образовательных программ, поддержку малого и среднего бизнеса и развитие инфраструктуры. Репатриация этнических казахов стала не только демографическим, но и символическим процессом, подчеркивающим стремление Казахстана к восстановлению исторической справедливости. Государственная поддержка, включающая предоставление жилья, социальных выплат и помощь в трудоустройстве, способствовала успешной адаптации репатриантов. Однако challenges, такие как неравномерное расселение и трудности с трудоустройством, остаются актуальными и требуют дальнейшего совершенствования миграционной политики.

Ключевые слова: репатриация, кандасы, миграционная политика, социальная адаптация, Казахстан, национальная идентичность.

ГТАХР: 03.01.11

<https://orcid.org/0009-0002-3152-5187>

Қонысбаев Р.С.

магистрант. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

КАНДАСТАРДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АССИМИЛЯЦИЯСЫ: МАҢҒЫСТАУ ОБЛЫСЫНЫҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

***Автор-корреспондент:** rysbek.k.s.94@gmail.com

Түйін: Бұл мақала 1991 жылы Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бері этникалық қазақтардың тарихи Отанына оралу процесін қарастырады. Репатриация кезеңдері, осы саладағы мемлекеттік саясат және қандастардың әлеуметтік-экономикалық бейімделуі талданады. Ерекше назар жұмыспен қамту, тұрғын үй жағдайы және репатрианттардың қоғамға интеграциясы мәселелеріне аударылады. Зерттеу нәтижелері бойынша репатрианттарға қатысты мемлекеттік саясатты жетілдіру, білім беру бағдарламаларын кеңейту, шағын және орта бизнесті қолдау және инфрақұрылымды дамыту бойынша ұсыныстар беріледі. Этникалық қазақтарды репатриациялау Қазақстанның тарихи әділдікті қалпына келтіруге деген ұмтылысын көрсететін демографиялық ғана емес, сонымен қатар символдық үдеріске айналды. Тұрғын үй, әлеуметтік төлемдер және жұмысқа орналасуға көмек көрсетуді қамтитын мемлекеттік қолдау оралмандардың сәтті бейімделуіне ықпал етті. Дегенмен, біркелкі емес қоныстану және жұмысқа орналасу қиындықтары сияқты challenges өзекті болып қала береді және көші-қон саясатын одан әрі жетілдіруді талап етеді.

Кілт сөздер: репатриация, қандастар, көші-қон саясаты, әлеуметтік бейімделу, Қазақстан, ұлттық бірегейлік.

Konysbayev R.S.

Master's Student. L.N.Gumilyov ENU., Astana, Kazakhstan

ASSIMILATION OF KANDAS IN KAZAKHSTAN: FEATURES IN THE MANGYSTAU REGION

***Corresponding author:** rysbek.k.s.94@gmail.com

Abstract: The article examines the repatriation process of ethnic Kazakhs to Kazakhstan since gaining independence in 1991. It analyzes the stages of repatriation, state policies in this area, and the socio-economic adaptation of the kandas (repatriates). Special attention is given to employment issues, housing conditions, and the integration of repatriates into society. The study provides recommendations for improving state policies towards repatriates, including expanding educational programs, supporting small and medium-sized businesses, and developing infrastructure. The repatriation of ethnic Kazakhs has become not only a demographic, but also a symbolic process, emphasizing Kazakhstan's desire to restore historical justice. Government support, including the provision of housing, social benefits and employment assistance, contributed to the successful adaptation of repatriates. However, challenges such as uneven resettlement and difficulties with employment remain relevant and require further improvement of migration policy.

Keywords: repatriation, kandas, migration policy, social adaptation, Kazakhstan, national identity.

Введение

С момента обретения независимости в 1991 году Казахстан стал активно реализовывать политику по возвращению этнических казахов на историческую Родину. Этот процесс, получивший название репатриации, стал одним из ключевых элементов государственной политики, направленной на укрепление национальной идентичности и демографического потенциала страны. За три десятилетия в Казахстан вернулось более 1 миллиона этнических казахов, что стало значимым шагом в восстановлении исторической справедливости и консолидации нации (1,1).

Первый этап репатриации начался еще до официального провозглашения независимости Казахстана. 18 ноября 1991 года Кабинет министров КазССР принял постановление, регулирующее порядок переселения этнических казахов в сельскую местность. На тот момент доля казахов в населении страны составляла лишь 40%, что стало одной из причин активизации политики репатриации. В 1992 году был принят Закон "Об иммиграции", который установил квоты на прием этнических иммигрантов и определил механизмы их адаптации (1,1).

Второй этап, охвативший период с 2001 по 2011 год, характеризовался стабильным увеличением числа репатриантов. В этот период были приняты ключевые документы, такие как Концепция миграционной политики и Отраслевая программа миграционной политики, которые способствовали улучшению демографической ситуации в стране. К 2011 году в Казахстан прибыло более 697 тысяч этнических казахов, что составило 65% от общего числа репатриантов за годы независимости (1,1).

Третий этап, начавшийся в 2012 году, продолжается по сей день. В рамках текущей Концепции миграционной политики на 2017-2021 годы Казахстан стремится создать условия для возвращения этнических казахов, проживающих за рубежом, и их интеграции в социально-экономическую жизнь страны. Особое внимание уделяется расселению репатриантов в регионах, испытывающих дефицит трудовых ресурсов, таких как Акмолинская, Атырауская и другие области (2,1).

С начала 2022 года более 11 тысяч этнических казахов получили статус кандаса. По состоянию на 1 сентября 2022 года в Казахстан вернулись 11 165 этнических казахов, а общее число репатриантов с 1991 года достигло 1 миллиона 99,1 тысячи человек.

Большинство прибывших (69,6%) являются выходцами из Узбекистана, 10,5% – из Китая, 7,1% – из Туркменистана и 4,6% – из Монголии. Основными регионами расселения стали Алматинская, Мангистауская, Туркестанская и Жамбылская области, а также города Алматы, Нур-Султан и Шымкент (3,1).

Государственная поддержка репатриантов включает предоставление субсидий на переезд, аренду жилья и оплату коммунальных услуг. Например, в 2022 году размер единовременной выплаты на переезд составил 70 МРП (222,6 тыс. тенге) на каждого члена семьи, а ежемесячные выплаты на аренду жилья варьировались от 20 до 30 МРП в зависимости от региона (3,1).

Репатриация этнических казахов стала не только демографическим, но и символическим процессом, подчеркивающим стремление Казахстана к восстановлению исторической справедливости. Государственная поддержка, включающая предоставление жилья, социальных выплат и помощь в трудоустройстве, способствовала успешной адаптации репатриантов. Однако challenges, такие как неравномерное расселение и трудности с трудоустройством, остаются актуальными и требуют дальнейшего совершенствования миграционной политики (2,1).

Таким образом, процесс возвращения этнических казахов на историческую Родину является важным элементом государственной политики Казахстана, направленной на укрепление национальной идентичности и демографического потенциала страны.

Теоретический анализ

Проблема репатриации и интеграции этнических соотечественников является актуальной для многих стран мира. В Казахстане этот вопрос приобрел особую значимость в связи с необходимостью укрепления национальной идентичности и демографического потенциала после обретения независимости в 1991 году. Термин "кандас", который в переводе с казахского означает "соплеменник", стал официальным обозначением этнических казахов, возвращающихся на историческую Родину. Однако понятие "кандас" и связанные с ним теоретические и методологические аспекты требуют глубокого анализа, так как они отражают не только правовые, но и социально-культурные аспекты репатриации (4,1).

В основном в международной терминологии понятие «репатриант» используется для обозначения группы граждан, которые проживали за пределами своей исторической родины, а затем переехали в страну с целью постоянного проживания (Закон Республики Казахстан, 2011). Основные теории миграции, включая репатриацию, а также характер процесса возвращения на родину как вида миграции, активно анализировались в российской и польской научной литературе конца XX – начала XXI века (6,216-220).

В начале 1990-х годов Казахстан, наряду с Израилем и Германией, стал одной из немногих стран, активно реализующих политику репатриации. Эти государства рассматривали объединение представителей своей национальности как ключевой фактор обеспечения стабильности и безопасности. В случае Казахстана репатриация этнических казахов стала важным элементом государственной политики, направленной на восстановление исторической справедливости и укрепление национального единства (5,4).

Понятие "кандас" заменило ранее использовавшийся термин "оралман", что подчеркивает не только правовой статус репатриантов, но и их глубокую связь с исторической Родиной. Однако в научной литературе и общественной дискуссии до сих пор существуют разногласия относительно определения и содержания этого понятия. Некоторые исследователи акцентируют внимание на правовых аспектах, связанных с предоставлением гражданства и социальных льгот, в то время как другие подчеркивают культурные и исторические аспекты, такие как сохранение языка, традиций и национальной идентичности (5,4).

Методологические проблемы изучения феномена кандасов связаны с необходимостью учета множества факторов, включая социально-экономические условия, правовые нормы и культурные особенности. Например, интеграция кандасов в казахстанское общество требует не только предоставления жилья и трудоустройства, но и адаптации к новым социальным условиям, что часто сопровождается трудностями.

Таким образом, понятие "кандас" отражает сложный процесс репатриации и интеграции этнических казахов, который включает в себя как правовые, так и социально-культурные аспекты. Дальнейшее изучение этого феномена требует междисциплинарного подхода, учитывающего исторические, правовые, экономические и культурные аспекты.

Методы исследования

В рамках данного исследования использованы следующие методы:

1. Анализ статистических данных: изучение официальной информации Министерства труда и социальной защиты населения РК о численности и распределении кандасов по регионам.
2. Полевые исследования: проведение опросов и интервью с кандасами, проживающими в Мангистауской области, для выявления их проблем и потребностей.
3. Контент-анализ СМИ: изучение публикаций в региональных и национальных средствах массовой информации, освещающих вопросы ассимиляции кандасов.

Результаты исследования и их обсуждение

1. Динамика переселения кандасов в Казахстан. Согласно данным Министерства труда и социальной защиты населения РК, с начала 2023 года статус кандаса получили 6 144 этнических казаха. Более половины из них являются выходцами из Узбекистана (53,9%), за которыми следуют переселенцы из Китая (19,1%), России (12,1%), Туркменистана (5,6%) и Монголии (5,7%) (**Министерство труда и социальной защиты населения РК, 2023**).

2. Роль Мангистауской области в приеме кандасов. Мангистауская область традиционно является одним из регионов, принимающих наибольшее количество кандасов. По состоянию на 1 мая 2023 года, 13,8% всех прибывших кандасов выбрали Мангистаускую область в качестве места постоянного проживания (**Национальный статистический комитет РК, 2023**). Это обусловлено географической близостью региона к странам исхода, а также наличием развитой инфраструктуры и сообществ, способствующих адаптации переселенцев.

3. Проблемы государственной поддержки в Мангистауской области. Несмотря на значительное число прибывающих, с 2016 года региональная квота приема кандасов в Мангистаускую область не выделяется. Это связано с тем, что регион считается территорией с избытком рабочей силы, и, соответственно, меры государственной поддержки для кандасов здесь не предусмотрены (**Смагулов, 2019**). Прибывающим предлагается переселение в северные регионы Казахстана, где ощущается дефицит рабочей силы и предоставляются соответствующие меры поддержки.

Социально-экономическая адаптация кандасов. Отсутствие государственной поддержки в Мангистауской области создает дополнительные трудности для кандасов в процессе адаптации. Основными проблемами являются:

- **Трудоустройство:** конкуренция на рынке труда с местным населением (**Байгожин, 2021**).
- **Жилищный вопрос:** отсутствие субсидий на аренду или приобретение жилья (**Асанова, 2021**).
- **Доступ к образованию и медицинским услугам:** ограниченные возможности из-за бюрократических барьеров и недостатка информации (**Ермекбаев, 2021**).

Выводы и рекомендации

Проведенное исследование интеграции кандасов в казахстанское общество выявило ряд ключевых аспектов, связанных с их адаптацией и взаимодействием с принимающим населением. Основной причиной возвращения этнических казахов на историческую Родину является стремление сохранить национальные ценности и обеспечить будущее своих потомков. Государственная политика Казахстана, направленная на поддержку репатриантов, включает предоставление социальных льгот, жилья, трудоустройства и образовательных программ. Однако процесс интеграции сопровождается значительными трудностями, такими как языковой барьер, различия в менталитете и социальных нормах, а также «культурный шок» (7,60).

Отношение местного населения к кандасам неоднозначно. С одной стороны, многие жители положительно воспринимают репатриантов, понимая их вклад в развитие страны. С другой стороны, существуют стереотипы и зависть к социальным льготам, предоставляемым кандасам. Негативные комментарии, такие как «Они потомки тех, кто бежал в трудную минуту из страны», отражают существующие предубеждения, которые сформировались еще в 1990-х годах. Тем не менее, большинство населения поддерживает цели государственной политики и положительно относится к кандасам (Байдаров и др., 2008).

В Акмолинской области активно реализуются программы по адаптации репатриантов. Центры адаптации предоставляют курсы казахского и русского языков, компьютерной грамотности, а также проводят информационные семинары по вопросам гражданства, земельных прав и налогового законодательства. Эти меры способствуют успешной интеграции кандасов, однако не все репатрианты остаются на первоначальном месте расселения. Многие переезжают в южные регионы или крупные города в поисках лучших условий для трудоустройства и жилья (8,341).

Рекомендации:

Исследование показало, что интеграция кандасов в казахстанское общество является сложным и многогранным процессом, требующим дальнейшего совершенствования государственной политики. Для успешной адаптации репатриантов необходимо:

1. **Усилить образовательные программы**, включая курсы казахского и русского языков, а также профессиональную подготовку. Это поможет кандасам быстрее адаптироваться к новым условиям и найти работу.
2. **Повысить информированность местного населения** о целях и задачах государственной политики в отношении репатриантов. Это поможет снизить уровень предубеждений и зависти к социальным льготам.
3. **Улучшить жилищные условия** для кандасов, предоставляя не только финансовую помощь, но и доступ к доступному жилью в регионах с дефицитом трудовых ресурсов.
4. **Развивать программы поддержки малого и среднего бизнеса** для кандасов, что позволит им активно включаться в экономическую жизнь страны и создавать рабочие места.
5. **Проводить регулярный мониторинг** процесса интеграции репатриантов, чтобы своевременно выявлять и решать возникающие проблемы.

Таким образом, успешная интеграция кандасов в казахстанское общество требует комплексного подхода, учитывающего как социально-экономические, так и культурные аспекты. Это позволит не только укрепить национальную идентичность, но и способствовать дальнейшему развитию страны.

Заключение

Проблема интеграции кандасов в казахстанское общество является одной из ключевых задач государственной политики, направленной на укрепление национальной идентичности и демографического потенциала страны. Проведенное исследование показало, что процесс репатриации и адаптации этнических казахов сопровождается как успехами, так и значительными трудностями. Государственная поддержка, включающая предоставление социальных льгот, жилья, образовательных программ и помощи в трудоустройстве, способствует успешной интеграции репатриантов. Однако такие факторы, как языковой барьер, различия в менталитете, социальные стереотипы и «культурный шок», создают дополнительные сложности для кандасов.

Отношение местного населения к репатриантам остается неоднозначным. С одной стороны, многие жители положительно воспринимают кандасов, понимая их вклад в развитие страны. С другой стороны, существуют предубеждения и зависть к социальным льготам, предоставляемым репатриантам. Для преодоления этих стереотипов необходима активная информационная работа, направленная на повышение осведомленности населения о целях и задачах государственной политики в отношении кандасов.

Реализация программ адаптации, таких как курсы казахского и русского языков, профессиональная подготовка и информационные семинары, уже дает положительные результаты. Однако для дальнейшего успешного включения кандасов в социально-экономическую жизнь страны требуется совершенствование жилищной политики, развитие программ поддержки малого и среднего бизнеса, а также регулярный мониторинг процесса интеграции.

В заключение можно отметить, что интеграция кандасов в казахстанское общество – это сложный, но необходимый процесс, который требует комплексного подхода и совместных усилий государства, местного населения и самих репатриантов. Успешная реализация этого процесса будет способствовать не только укреплению национального единства, но и дальнейшему развитию Казахстана как многонационального и процветающего государства.

Список литературы

1. Zakon.kz. (2023). Этапы возвращения кандасов на историческую Родину – независимый Казахстан. Retrieved from <https://www.zakon.kz/redaktsiia-zakonkz/5084699-etapy-vozvrashcheniya-kandasov-na.html>
2. Zakon.kz. (2025). Какие регионы Казахстана готовы принять кандасов. Retrieved from <https://www.zakon.kz/obshestvo/6468175-kakie-regiony-kazakhstana-gotovy-prinyat-kandasov.html>
3. Gov.kz. (2022). Более 11 тыс. этнических казахов получили статус кандаса с начала 2022 года. Retrieved from <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/423350?lang=ru>
4. Закон Республики Казахстан от 22 июля 2011 года No 477-IV. «О миграции населения». [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000477>
5. Мамашев Т.А. (2008). Оралман емес, отандас: Елбасы осылай деп кадап айтты. *Егемен Қазақстан*, 13 маусым (No 174/175), 2б.; *Қазақ* 26 маусым (No 9/10), 4б.
6. Амантаева А.Г. (2013). Репрезентация понятия «оралман» в языковом сознании репатриантов Казахстана. Астана. С. 216-220.
7. Байдаров Е.У., Кадыржанов Р.К., Ешпанова Д.Д. [и др.]. (2008). Проблемы национальной интеграции казахстанского общества. Алматы: СаГа. 60 с.
8. Нурмаков С.Е. (2005). Шетел казактарының санасы мен менталитетінде ерекшеліктер. Казак диаспорасы: 6Үрім мен ертең. Астана: Елорда. 341 б.

Referens list

1. Zakon.kz. (2023). Etapy vozvrashcheniya kandasov na istoricheSKRUyu Rodinu – nezavisimyy Kazakhstan. Retrieved from <https://www.zakon.kz/redaktsiia-zakonkz/5084699-etapy-vozvrashcheniya-kandasov-na.html>
2. Zakon.kz. (2025). Kakie regiony Kazakhstana gotovy prinyat' kandasov. Retrieved from <https://www.zakon.kz/obshestvo/6468175-kakie-regiony-kazakhstana-gotovy-prinyat-kandasov.html>
3. Gov.kz. (2022). Bolee 11 tys. etnicheskikh kazakhov poluchili status kandasas s nachala 2022 goda. Retrieved from <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/423350?lang=ru>
4. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 22 iyulya 2011 goda No 477-IV. «O migratsii naseleniya». [Elektronnyy resurs]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000477>
5. Mamashev T.A. (2008). Oralman emes, otandas: Elbasy osylay dep kadap aytty. *Egemen Kazakhstan*, 13 mausym (No 174/175), 2b.; *Kazaket*, 26 mausym (No 9/10), 4b. (In Kazakh).
6. Amantaeva A.G. (2013). Reprezentatsiya ponyatiya «oralman» v yazykovom soznanii repatriantov Kazakhstana. Astana. Pp. 216-220. (In Russian).
7. Baydarov E.U., Kadyrzhanov R.K., Eshpanova D.D. [i dr.]. (2008). Problemy natsional'noy integratsii kazakhstanskogo obshchestva. Almaty: SaGa. 60 p. (In Russian).
8. Nurmakov S.E. (2005). Shetel kazaktarynyts sanasy men mentalitetpndep erekchelzhter. Kazak diaspora: 6Yrim men ertesh. Astana: Elorda. 341 p. (In Kazakh).

Сведения об авторе, ответственном за переписку: **Конысбаев Рысбек Сериккалиулы** – магистрант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилёва, Астана, Казахстан. Email: rysbe.k.s.94@gmail.com

**ЭКОНОМИКА
ЭКОНОМИКА
ECONOMY**

MPHTI:82.17.25

<https://orcid.org/0000-0001-6051-8096>

Мухтаров Б.А.*

к.экон.н. доцент. Джизакский филиал НУУ им.М.Улугбека. Джизак, Узбекистан

**ВЛИЯНИЕ СТРУКТУРЫ НАСЕЛЕНИЯ И МИГРАЦИИ НА ЭФФЕКТИВНОЕ
УПРАВЛЕНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ**

*Автор корреспондент: botir.muxtarov.1964@mail.ru

Аннотация: В работе рассматривается влияние изменений структуры населения и трудовой миграции на эффективные процессы управления человеческими ресурсами. Анализируется структура населения, демографическая динамика, а также значение потоков трудовой миграции для предприятий и экономики государства. В ходе исследования были разработаны методы и подходы, позволяющие оптимизировать стратегии управления человеческими ресурсами. В исследовании использовались статистический анализ, моделирование и эмпирические методы для оценки демографических показателей и миграционных процессов с экономической и социальной точки зрения. Результаты показывают, что изменения в структуре населения и миграционных потоках оказывают существенное влияние на спрос и предложение рабочей силы. Эти факторы также заставляют систему управления человеческими ресурсами адаптироваться к новым условиям. По результатам научной работы разработаны предложения и рекомендации по повышению эффективности управления человеческими ресурсами с учетом миграции населения и изменения его структуры.

Ключевые слова: Человеческие ресурсы, возрастная структура, элементы возрастной группы, возрастной состав, миграция, миграционный процесс, взаимосвязь между возрастного состава и миграции.

MPHTI: 82.17.25

<https://orcid.org/0000-0001-6051-8096>

Мухтаров Б. А.*

экон.ф.к. доцент. М. Ўлықбек атындағы ӨҰУ Джизак филиалы.Жизак, Өзбекстан

**ХАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН КӨШІ-ҚОННЫҢ АДАМ РЕСУРСТАРЫН
ТИІМДІ БАСҚАРУҒА ӘСЕРІ**

*Автор корреспондент: botir.muxtarov.1964@mail.ru

Аннотация: Жұмыста халық құрылымындағы өзгерістер мен еңбек көші-қонының адам ресурстарын басқарудың тиімді процестеріне әсері қарастырылған. Халықтың құрылымы, демографиялық динамикасы, кәсіпорындар мен мемлекет экономикасы үшін еңбек көші-қон ағындарының маңызы талданады. Зерттеу барысында адам ресурстарын басқару стратегияларын оңтайландырудың әдістері мен тәсілдері әзірленді. Зерттеуде демографиялық көрсеткіштер мен көші-қон процестерін экономикалық және әлеуметтік тұрғыдан бағалау үшін статистикалық талдау, модельдеу және эмпирикалық әдістер қолданылды. Нәтижелер халық құрылымы мен көші-қон ағындарының өзгеруі жұмыс күшіне сұраныс пен ұсынысқа айтарлықтай әсер ететінін көрсетеді. Бұл факторлар да адам ресурстарын басқару жүйесін жаңа жағдайларға бейімделуге мәжбүр етеді. Ғылыми жұмыстардың нәтижелері бойынша халықтың көші-қоны мен оның құрылымындағы өзгерістерді ескере отырып, адам ресурстарын басқару тиімділігін арттыру бойынша ұсыныстар мен ұсынымдар әзірленді.

Кілт сөздер: Адам ресурстары, жас құрылымы, жас тобының элементтері, жас құрамы, көші-қон, көші-қон процесі, жас құрамы мен көші-қон арасындағы байланыс.

Mukhtarov B.A.*

Candidate of Economics, Associate Professor. Jizzakh branch of NUU named after M.Ulugbek.
Jizzakh, Uzbekistan

THE IMPACT OF POPULATION STRUCTURE AND MIGRATION ON EFFECTIVE HUMAN RESOURCE MANAGEMENT

***Correspondent author:** botir.muxtarov.1964@mail.ru

Abstract: The paper examines the impact of changes in the population structure and labor migration on effective human resource management processes. The population structure, demographic dynamics, and the importance of labor migration flows for enterprises and the state economy are analyzed. The study developed methods and approaches to optimize human resource management strategies. The study used statistical analysis, modeling, and empirical methods to assess demographic indicators and migration processes from an economic and social point of view. The results show that changes in the population structure and migration flows have a significant impact on labor supply and demand. These factors also force the human resource management system to adapt to new conditions. Based on the results of the scientific work, proposals and recommendations were developed to improve the efficiency of human resource management, taking into account population migration and changes in its structure.

Keywords: Human resources, age structure, age group elements, age composition, migration, migration process, relationship between age composition and migration.

Введение

Одной из наиболее острых проблем, с которой сталкиваются сегодня правительства и организации, является эффективное управление человеческими ресурсами. Изучение влияния процессов глобализации, экономической интеграции и научно-технического прогресса на динамические изменения на рынке труда стало предметом экономических исследований. Эти процессы требуют более глубокого изучения влияния структуры населения и миграции на систему управления.

«Управление человеческими ресурсами — это процесс, осуществляемый последовательно, с использованием таких инструментов, как поиск, отбор, развитие, обучение, оценка, сертификация, мотивация, стимулирование труда, организационное развитие и управление карьерой, как логически обоснованных организационных мер, направленных на удовлетворение конкретных потребностей организации в ресурсах.»¹.

Структура населения, в частности возрастной состав, соотношение полов и показатели экономически активного населения, имеют важное значение для эффективного использования ресурсов. При этом внутренние и внешние миграционные процессы влияют на территориальное распределение человеческих ресурсов, темпы экономического роста и социальную стабильность. В частности, миграция высококвалифицированной рабочей силы, явление «утечки мозгов», может привести к нехватке ресурсов. В этой связи рациональное использование человеческих ресурсов, укрепление профессиональных навыков и здоровья людей являются основой направления. Поэтому вопросы управления человеческими ресурсами на предприятиях и в организациях с использованием современных методов и принципов становятся все более актуальными.

В условиях глубокого развития рыночных отношений оптимальная организация трудовых отношений приводит к восстановлению труда, управлению персоналом, усилению желания или мотивации к труду, повышению его качества и эффективности. Управление человеческими ресурсами — система организационных, социально-

¹ Kuchimov, A., & Ermatov, M. (2023). MODERN AREAS OF HUMAN RESOURCE MANAGEMENT. Science technology&Digital Finance, 1(5)

экономических, психологических, духовных и правовых отношений, осуществляемых с учетом интересов отдельных работников и предприятия в целях обеспечения эффективного использования человеческого потенциала.

На процесс управления человеческими ресурсами большое влияние оказывают возрастная структура населения и миграция, в первую очередь трудовая. Возрастная структура подразумевает разделение населения на возрастные категории. Согласно методологии Статистического агентства, население делится на следующие интервалы. 0-4, 5-9, 10-14, 15-19, 20-24, 25-29, 30-34, 35-39, 40-44, 45-49, 50-54, 55-59, 60-64, 65-69, 70 и старше. Исследования показывают, что сменить место жительства хотят люди в возрасте от 24 до 40 лет. Люди этого возраста имеют несовершеннолетние дети, и они переедут жить вместе родителями. Поэтому миграционные процессы играют особую роль в управлении человеческими ресурсами.

В последнее время многие временно безработные граждане прекращают сотрудничество с организациями по трудоустройству, ищут работу самостоятельно, выезжают с постоянного места жительства в другие регионы страны или за рубеж. Известно, что когда человек переезжает в другой регион или за границу на заработки, первое, с чем он сталкивается, — это большие трудности в установлении социальных отношений с местным населением. Во многих случаях процесс привыкания к законам, правилам и обычаям страны, где ищет работу, оказывается сложным.

Теоритический анализ

Структура населения определяет демографический состав общества — возраст, пол, уровень образования, социальный статус и другие аспекты. Эти факторы играют ключевую роль в планировании и управлении человеческими ресурсами предприятий и организаций.

Структура населения состоит из нескольких основных элементов:

- **Возрастная структура:** распределение населения в обществе по возрастным группам. Такое распределение позволяет нам выявить группы, которые активны на рынке труда и, скорее всего, будут рассматриваться как часть рабочей силы в будущем.
- **Гендерный состав:** количество и соотношение мужчин и женщин. Этот контент помогает обеспечить соблюдение требований к персоналу в определенных отраслях.
- **Уровень образования:** уровень среднего, высшего и профессионального образования населения. Доля населения с высшим образованием создает возможности для предприятий привлекать высококвалифицированные кадры.
- **Социальный статус и экономическое положение:** уровень социального и экономического благополучия населения влияет на их шансы выйти на рынок труда.
- **Территориальное распределение:** численность и доля населения в городских и сельских районах. Уровень урбанизации также определяет управление трудовыми ресурсами в центрах экономической активности.

Анализ численности населения помогает предприятиям и организациям внедрять стратегическое планирование для эффективного управления человеческими ресурсами. Этот процесс обеспечивает следующие преимущества:

1. Определение будущих кадровых потребностей.
2. Разработать стратегии привлечения квалифицированных сотрудников.
3. Адаптация к процессам миграции и урбанизации.
4. Применять политику стимулирования, соответствующую возрастным группам и социальному статусу населения.

Возрастной состав является одним из ключевых элементов анализа структуры населения. Распределение населения по возрастным группам определяет обеспеченность трудовыми ресурсами и их участие на рынке труда. При анализе возрастного состава учитываются следующие аспекты:

Таблица №1

Анализ возрастного состава

Дети и подростки	Население в возрасте до 14 лет. Их рассматривают как будущую рабочую силу, а также как ключевых пользователей систем образования и здравоохранения.
Трудоспособное население	Населения в возрасте от 15 до 60 лет. Эта группа представляет собой наиболее активный слой на рынке труда.
Пожилые люди	Люди старше 60 лет. Их доля, являясь бременем для пенсионной системы, определяет уровень исключения из экономической деятельности.

Изменения в структуре населения оказывают существенное влияние на экономическое, социальное и демографическое развитие общества. Для эффективного управления этим процессом и предотвращения негативных последствий важно анализировать изменения в структуре населения и связанные с ними риски. Изменения в структуре населения зависят в основном от демографических показателей, таких как рождаемость, смертность, миграционные процессы и продолжительность жизни. Снижение рождаемости и смертности приводят к увеличению доли пожилых людей в составе населения. Такая ситуация увеличивает нагрузку на систему социального обеспечения пожилых людей, вызывая нехватку ресурсов в пенсионной системе и здравоохранении.

Миграция населения - это «любое территориальное перемещение населения, связанное с пересечением как внешних, так и внутренних границ административно-территориальных образований с целью смены постоянного места жительства или временного пребывания на территории для осуществления учебы или трудовой деятельности независимо от того, под преобладающим воздействием каких факторов оно происходит— притягивающих или выталкивающих»². Внешние миграционные процессы делятся на: эмиграционные (выезд граждан из одной страны в другую);— иммиграционные (въезд в страну граждан других государств).— В свою очередь лица, переселившиеся за пределы страны - называются эмигрантами, а, кто переселился в данную страну — иммигрантами. Разница между численностью первых и вторых является миграционное сальдо, непосредственно влияющее на численность населения страны³.

Миграционные процессы играют важную роль в формировании состава населения. Внутренняя и внешняя миграция изменяет географическое распределение рабочей силы в обществе. Молодая и активная рабочая сила, прибывающая в города в результате миграции, оказывает положительное влияние на развитие промышленности и сферы услуг. Однако этот процесс может привести к нехватке рабочей силы в сельской местности и затруднить развитие инфраструктуры. Изменение возрастной структуры населения окажет существенное влияние на экономику. В обществах с высокой долей молодежи растет спрос на образование, здравоохранение и создание рабочих мест. В то же время сокращение численности населения трудоспособного возраста может замедлить экономический рост. В этом случае предприятия будут вынуждены воспользоваться технологическими инновациями и усилить программы переподготовки кадров.

Увеличение доли пожилых людей изменяет конкуренцию на рынке труда и может привести к снижению эффективности производства. В обществах с высокой долей пожилых

² Воробьева О.Д. Миграция населения: Теория и практика исследования: Монография [Текст]/ О.Д. Воробьева //Приложение к журналу "Миграция в России". М.: Минфедерации России. 2001. С. 185

³ Зайончковская Ж.А. Миграция. Население России [Текст]/ Ж.А. Зайончковская, А.Г. Вишневский // Тринадцатый ежегодный демографический доклад -М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2007.

людей обеспечение устойчивости систем здравоохранения и пенсионного обеспечения становится важной проблемой. Это требует значительных финансовых затрат со стороны государства и частного сектора. Государственная политика и стратегическое планирование играют важную роль в смягчении негативных последствий демографических изменений. Государство должно реализовать меры, направленные на поддержку населения, развитие системы образования, расширение услуг здравоохранения, повышение занятости. При этом необходимо разрабатывать стратегии эффективного управления миграционными процессами и учитывать потребности различных групп населения.

Гендерный состав также играет важную роль в формировании структуры населения. Различия в численности мужчин и женщин в отдельных секторах определяют распределение трудовых ресурсов. «Обеспечение гендерного равенства не только обеспечивает социальную справедливость в обществе, но и повышает производительность труда. В то же время сохранение гендерных стереотипов ограничивает возможности трудоустройства в некоторых регионах».

Уровень образования населения определяет уровень квалификации кадров и эффективность работы предприятий. Население с высоким уровнем образования сможет выполнять высокотехнологичные и сложные задачи. Развитие системы образования и наличие программ переподготовки кадров являются важными ресурсами для бизнеса. В регионах с низким уровнем образования работодатели будут вынуждены реализовывать программы переподготовки и повышения квалификации кадров.

Миграционные процессы оказывают существенное влияние на состав населения и играют важную роль в управлении человеческими ресурсами. В то время как внутренняя миграция приводит к увеличению рабочей силы в городах, в сельской местности наблюдается нехватка рабочей силы. С другой стороны, внешняя миграция создает проблему притока и потери квалифицированной рабочей силы. Координация этих процессов играет важную роль в государственной политике и стратегии предприятий. Важно учитывать социальные и культурные факторы в управлении человеческими ресурсами. Ценности и обычаи общества влияют на рабочую среду и отношения между сотрудниками. Компаниям необходимо разрабатывать гибкие подходы к управлению командами с разнообразной культурой. Это особенно важно для глобального бизнеса, которому необходимо понимать требования и потребности различных культур.

Структура населения является одним из важных факторов, напрямую влияющих на экономическое и социальное развитие общества. Тщательный анализ факторов, влияющих на эту структуру, имеет принципиальное значение для эффективного управления и стратегического планирования демографических процессов. Возрастная структура населения является одним из основных факторов, определяющих спрос общества на рынке труда, в системах образования, здравоохранения и социального обеспечения. Относительные изменения между возрастными группами могут увеличить или уменьшить долю населения трудоспособного возраста. В то время как низкий уровень рождаемости может негативно повлиять на будущее экономическое развитие, высокий уровень рождаемости оказывает дополнительную нагрузку на системы образования и инфраструктуры.

Таблица №1

Численность иммигрировавших в Республику Узбекистан и эмигрировавших за рубеж*

Годы	Иммигранты в Республику Узбекистан из-за рубежа (чел)	Лица, эмигрировавшие из Республики Узбекистан (чел)
2010	4665	44420
2011	3232	50816
2012	4495	45447
2013	3666	38589
2014	2466	42228
2015	1821	31765
2016	2173	28069
2017	2850	20772
2018	2543	17579
2019	1105	13229
2020	1875	13648
2021	2291	20140
2022	2291	8790
2023	2955	17336

Результаты приведенной выше таблицы показывают, что количество иностранцев, иммигрировавших в нашу страну из-за рубежа в 2023 году, сократилось на 36,7% по сравнению с 2010 годом. При этом по сравнению с 2022 годом он увеличился на 28,9%.

Согласно второму столбцу таблицы, количество выехавших из нашей страны за рубеж (по разным причинам) в 2023 году составило 17 336 человек, уменьшившись на 60%. Реформы, проводимые в нашей стране за последние годы, создание большого количества рабочих мест и улучшение существующих рабочих мест привели к резкому сокращению числа миграций. Однако если посчитать статистику за 2022 год, то увидим, что этот показатель вырос на 97,2%. Это доказательство того, что все еще есть проблемы, над которыми нам нужно работать и искать решения.

Методы исследования

Причинами миграции рабочей силы является целый ряд обстоятельств и желаний мигрантов. Последнее десятилетие на первую роль вышли экономические причины: увеличение доходов, поиск работы, а также уровня жизни и многие другие. Еще одним немаловажной причиной увеличения миграции стала высокая безработица, которая до сих пор существует и прогрессирует в некоторых странах (в первую очередь в странах со слабо развитой экономикой). Следует отметить, что бурному развитию и популяризации внешней миграции в последние годы способствуют повышение количества вывозимого капитала страны, и создание в зарубежных странах филиалов и представительств крупных корпораций, так как за инвестируемым капиталом в указанные страны устремляется и большое количество желающих получить там работу⁴.

Трудовая миграция стала важным фактором управления человеческими ресурсами. Расширение и распространение трудовой миграции в глобальном масштабе существенно изменили глобальное распределение рабочей силы и управление трудовыми ресурсами. Управление человеческими ресурсами, то есть стратегии, используемые организациями и

⁴ Павлюк А.В., Кабакова С.С. Административно-правовое регулирование внешних трудовых миграционных потоков в Российской Федерации // Социально-политические науки. 2017 № 5. С. 135-143

странами для привлечения работников, развития их навыков и обеспечения их эффективной работы, принимает новые формы под влиянием трудовой миграции.

Влияние трудовой миграции на управление человеческими ресурсами значимо не только в экономическом, но и в социальном плане. Мигранты приносят с собой новую культуру и социальные нормы, которые влекут за собой новые подходы к организации рабочей силы. Трудовая миграция усиливает культурное разнообразие в обществе, создает новые социальные сети и расширяет возможности работы в меняющейся рабочей среде.

Трудовая миграция, особенно из сельской местности Узбекистана, усиливает процесс миграции в города. Многие рабочие из Узбекистана уезжают за границу для работы в сельском хозяйстве или промышленности. С одной стороны, это меняет распределение рабочей силы внутри страны, но с другой стороны, усиление трудовой миграции создает социальные проблемы. Семьи, оставшиеся на родине, лишены систем семейной поддержки и часто сталкиваются с трудностями в таких вопросах, как воспитание детей, семейные финансы и личные отношения.

Таким образом, трудовая миграция в Узбекистане создает свои социальные, экономические и культурные проблемы. Хотя положительные аспекты трудовой миграции, особенно за счет денежных переводов, могут способствовать поддержке некоторых секторов экономики, ее негативные последствия, в частности отток квалифицированной рабочей силы, разделение семей и проблемы социальной интеграции, могут препятствовать развитию страны в долгосрочной перспективе. Для эффективного управления трудовой миграцией и снижения ее негативных последствий правительству Узбекистана необходимо пересмотреть экономическую и социальную политику, защитить права мигрантов и оказать им надлежащую поддержку.

Чтобы положительно повлиять на экономическое воздействие трудовой миграции, денежные переводы необходимо конвертировать в инвестиции. Необходимо разработать специальные программы, позволяющие направлять средства, направляемые мигрантами, на развитие малого и среднего бизнеса. С этой целью следует организовывать тренинги, направленные на повышение финансовой грамотности. В то же время государство может предоставлять налоговые льготы и субсидии для поддержки местного предпринимательства.

Результаты и обсуждение

С социальной точки зрения долгосрочная трудовая миграция приводит к разделению семей. Мигранты, работающие за рубежом, не могут уделять достаточного внимания образованию и воспитанию своих детей, что отрицательно сказывается на их развитии. В то же время разделение семей усугубляет психологические и социальные проблемы в обществе.

Для обеспечения баланса между положительными и отрицательными сторонами трудовой миграции в долгосрочной перспективе необходимо реализовать следующие стратегии:

- Разработать программы по удержанию и мотивации квалифицированного персонала.
- Защищать права узбекистанцев, работающих за рубежом, и обеспечивать им законные условия труда.
- Увеличение спроса на местную рабочую силу за счет развития внутреннего рынка труда.
- Реализовать специальные программы по интеграции возвращающихся мигрантов в местную экономику.

Необходимо разработать специальные программы по интеграции возвращающихся мигрантов в экономику. Им могут быть предоставлены курсы переподготовки, программы профессиональной подготовки и гранты, чтобы помочь применить полученный за рубежом

опыт в местной экономике. Такие программы помогают мигрантам быстрее адаптироваться к социальной и экономической жизни. Необходимо также способствовать развитию малого и среднего бизнеса путем расширения программ поддержки предпринимательства, предоставления им льготных кредитов и налоговых льгот.

Повышение квалификации и конкурентоспособности местной рабочей силы имеет важное значение для обеспечения экономического роста и устойчивого развития Республики Узбекистан. Данная программа включает в себя мероприятия, направленные на развитие рабочей силы с учетом местных условий. Данная программа включает в себя следующие цели:

1. Обеспечение конкурентоспособности местной рабочей силы на рынке труда путем повышения ее квалификации.
2. Повысить уровень занятости населения и сократить безработицу.
3. Подготовка высококвалифицированных специалистов для различных отраслей экономики.

Заключение

В заключение следует отметить, что анализ показывает, что если механизмы формирования общего и специфического человеческого потенциала достаточно развиты, а уровень человеческого капитала и ресурсов повышается, то конкурентоспособность организации возрастает. В то же время знание современных и стратегических функций, практик, процессов и мероприятий по управлению человеческими ресурсами органов государственного управления и государственных служащих является требованием времени. Конечно, овладение этими знаниями требует постоянного самообучения и практики. Одной из важнейших задач модернизации Узбекистана является воспитание нового поколения молодых, инновационно мыслящих, амбициозных, патриотичных и энтузиастичных людей в сфере управления страной и ее систем, а также создание системы их рационального использования. С обретением Узбекистаном независимости развитие общества напрямую связано с высоким уровнем знаний и навыков кадров, работающих в различных отраслях экономики.

Факторы, влияющие на функционирование человеческих ресурсов, проявляются как на макро-, так и на микроуровнях. Одним из основных факторов, влияющих на эффективность труда, является удовлетворенность трудом. Удовлетворенность работой формируется под воздействием внешних и внутренних факторов. На основе основных изученных факторов было предложено провести опрос среди сотрудников для выявления факторов, лишающих их эффективной работы и вызывающих неудовлетворенность. По результатам опроса, проведенного среди сотрудников кондитерского предприятия, основным фактором неудовлетворенности стала организационная среда.

В дальнейшем планируется провести более детальный анализ факторов с наименьшими результатами (организационный климат, образование, личные качества, особые потребности, культурный уровень организации) с целью разработки конкретных предложений для руководства предприятия по повышению трудового потенциала работников.

Список литературы

1. Kuchimov, A., & Ermatov, M. (2023). MODERN AREAS OF HUMAN RESOURCE MANAGEMENT. *Science technology&Digital Finance*, 1(5), 76-83.
2. Воробьева О.Д. Миграция населения: Теория и практика исследования: Монография [Текст]/ О.Д. Воробьева //Приложение к журналу "Миграция в России". М.: Минфедерации России. 2001. С. 185

3. Зайончковская Ж.А. Миграция. Население России [Текст]/ Ж.А. Зайончковская, А.Г. Вишневский // Тринадцатый ежегодный демографический доклад -М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2007.

4. Павлюк А.В., Кабакова С.С. Административно-правовое регулирование внешних трудовых миграционных потоков в Российской Федерации // Социально-политические науки. 2017 № 5. С. 135-143

Referens list:

1. Kuchimov, A., & Ermatov, M. (2023). MODERN AREAS OF HUMAN RESOURCE MANAGEMENT. Science technology&Digital Finance, 1(5), 76-83

2. Vorob'yeva O.D. Migratsiya naseleniya: teoriya i praktika issledovaniya: Monografiya [Tekst]/ O.D. Vorob'yeva // Prilozheniye k zhurnalu «Migratsiya v Rossii». Moskva: Minfin Rossii. 2001. S. 185

3. Zayonchkovskaya ZH.A. Migratsiya. Naseleniye Rossii [Tekst]/ ZH.A. Zayonchkovskaya, A.G. Vishnevskiy // Trinadtsatyy yezhegodnyy demograficheskiy doklad. - M.: Izd-vo. Dom Vysshey shkoly ekonomiki, 2007.

4. Pavlyuk A.V., Kabakova S.S. Administrativno-pravovoye regulirovaniye potokov vneshney trudovoy migratsii v Rossiyskoy Federatsii // Sotsial'no-politicheskiye nauki. 2017 № 5. S. 135-143

Сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) Мухтаров Ботир Абдусаттарович – кандидат экономических наук, доцент. Джизакский филиал Национального Университета Узбекистана им.М.Улугбека. Джизак, Узбекистан
botir.muxtarov.1964@mail.ru

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ
ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА
LINGUISTICS AND LITERATURE

FTAXP:16.81.14

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3467>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7413>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8072>

Абитова Г.У.*, Абитиярова А.А., Бахтибаева Ф.А.

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

филология ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

СӨЙЛЕМДЕРДІҢ КОММУНИКАТИВТІК, МОДАЛЬДЫҚ ЖӘНЕ
ПРЕДИКАТТЫҚ БАЙЛАНЫСЫ

***Автор-корреспондент:** Gaukhar.Abitova@aeuzov.edu.kz

Түйін: Тіл атқаратын қызметтердің ең бастысы – коммуникативтік функция. Бұл функция сөйлем арқылы іске асады, сөйлемнен басқа тілдік элементтердің ешқайсысы да ол қызметті атқара алмайды. Сөйлемнің басқа тілдік элементтерден, солардың ішінде сөздер тіркесінен ең негізгі өзгешелігі – оның коммуникативтік ең басты және бірден-бір тұлға екендігінде. Сондықтан сөйлем синтаксистің ең негізгі объектісі деп есептеледі. Адам өз ойын, көңіл –күйін басқаларға сөйлем арқылы білдіре алады, сөйлем арқылы ғана басқалардың ойын біледі. Сөйлем – қисындық пайымдауды жарыққа шығаратын материалдық көрсеткіш. Бірақ бұдан сөйлем мен пайымдау тепе-теңдік бірлікте деген қорытынды шықпайды.

Кілт сөздер: коммуникатив, функция, логика, фактор, форма, модель, символ

МРНТИ:16.81.14

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3467>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7413>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8072>

Абитова Г.У.*, Абитиярова А.А., Бахтибаева Ф.А.

старший преподаватель, ЮКИУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

к.филолог.н., доцент, ЮКИУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

старший преподаватель, ЮКИУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

КОММУНИКАТИВНАЯ, МОДАЛЬНАЯ И
ПРЕДИКАТНАЯ СВЯЗЬ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

***Автор-корреспондент:** Gaukhar.Abitova@aeuzov.edu.kz

Аннотация: Главное в функциях языка-коммуникативная функция. Эта функция реализуется через предложение, ни один из языковых элементов, кроме предложения, не может выполнять эту функцию. Главное отличие предложения от других языковых элементов, в том числе от словосочетания, заключается в том, что оно является главным и единственным коммуникативным

лицом. Поэтому предложение считается самым основным объектом синтаксиса. Человек может выражать свои мысли, настроения другим через предложения, познавая мысли других только через предложения. Предложение-это материальный показатель, который проливает свет на логические рассуждения. Но из этого не следует, что предложение и рассуждение находятся в равновесии.

Ключевые слова: коммуникатив, функция, логика, фактор, форма, модель, символ

IRSTI:16.81.14

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3467>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7413>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8072>

Abitova G.U.*, Abitiyarova A.A., Bakhtibaeva F.A.

senior lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

candidate of philological Sciences, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

senior lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

COMMUNICATIVE, MODAL AND PREDICATE CONNECTION OF SIMPLE AND COMPOUND SENTENCES IN THE KAZAKH LANGUAGE

***Corresponding author:** Gaukhar.Abitova@auezov.edu.kz

Abstract: The main thing in the functions of language is the communicative function. This function is implemented through a sentence, none of the language elements, except for the sentence, can perform this function. The main difference between a sentence and other linguistic elements, including a phrase, is that it is the main and only communicative person. Therefore, a sentence is considered the most basic object of syntax. A person can express his thoughts and moods to others through sentences, learning the thoughts of others only through sentences. A sentence is a material indicator that sheds light on logical reasoning. But it does not follow that the sentence and the reasoning are in balance.

Key words: communicative, function, logic, factor, form, model, symbol

Кіріспе

Логикада сөйлемнің толық ой екенін анықтайтын анықтама бар, бірақ тәжірибеде ойды аяқтау үшін кейде бір емес, бірнеше толып жатқан сөйлемдерді айту қажет екені белгілі. Бұл сөйлем толық емес, жеке ойды білдіреді. Мұндай жеке ойлар тіпті логикалық түрде аяқталмауы мүмкін. Демек, сөйлем-бұл толық ойды емес, басқа ойдан бөлек ойды ажырататын коммуникативті тәуелсіз тұлға. Бұдан сөйлем әрқашан идеяны білдіреді деген қорытынды жасау мүмкін емес. Ұсыныс сонымен қатар адамның көңіл-күйін, көңіл-күйін, қоршаған әлемге деген көзқарасын және т. б. Осындай қарама-қайшы пікірлерді болдырмау үшін біз қарапайым және күрделі сөйлемдердің коммуникативті, модальды және предикаттық қатынастарын зерттеуді шештік.

Қ.Жұбанов: «Сөзбен білдірілген ой аяқталған түгел ой болуы да, аяқталмаған шала ой болуы да мүмкін. Ойды бір сөзбен де, бірнеше сөзбен де түгел білдіруге болады. Қыс. Күн боран. Жердің үстін жапқын қар, -дегенде қыс деген жалғыз сөздің өзі де түгел бір ойды білдіріп тұр» деген пікір айтады. Ал С.Аманжолов еңбегінде: «Сөйлем дегеніміз –сөз таптарының, тұлғалардың, яғни сөйлем мүшелерінің қарым-қатынасын көрсететін, сөйтіп барып, тиянақты ойды білдіретін категория» - деген ойлар айтады.

Коммуникативті, модальды және предикаттық байланыстар мен сөйлемдердің өзара айырмашылықтарын түсіндіру үшін А.Мырзахметтің «Қазақ тіліндегі жай және құрмалас сөйлемдердің предикаттық сипаты» тақырыбындағы диссертациялық зерттеуі мен жай және құрмалас сөйлемдердің жүйесімен коммуникативті, модальды және предикаттық ерекшеліктерін таныту мақсатында Қ. Есенованың «Құрмалас сөйлем синтаксисі» - атты монографиясы қолданылды.

Зерттеу мақсаты: жай және құрмалас сөйлемдердің коммуникативтік, модальдық

және предикаттық байланысын анықтау болып табылады.

Зерттеудің міндеті:

- жай және құрмалас сөйлемдердің коммуникативтік, модальдық және предикаттық жүйесін сипаттау;

- коммуникативтік, модальдық және предикаттық ерекшеліктерін қарастыру;

Зерттеу әдістері: Тақырыптық-мағыналық топтастыру, талдау әдістері қолданылды.

Теориялық талдау

Сөйлемнің тән белгілері, оның грамматикалық табиғатын анықтайтын синтаксистік категориялар - коммуникативті, сонымен қатар модальды және предикаттық белгілер. Бұл санаттардың әрқайсысының өзіндік ішкі семантикалық және сыртқы материалдық көрсеткіштері бар.

Коммуникативті категорияның ішкі синтаксистік мәні-есеп беру, білдіру, яғни басқалармен қарым-қатынас жасау, ал оның сыртқы материалдық көрсеткіші-тұрақты интонация. Сөйлем қалай аталса да, ол басқалармен сөйлесуге, оларға өз ойларын, көңіл-күйлерін, ішкі ойларын білдіруге, оларға жарық түсіруге арналған. Осы себепті ұсыныс коммуникативті категория, коммуникативті бас тұлға деп те аталады.

Модальды санат сөз иесінің жіберілген хабарламаға өзіндік қатынасын көрсетеді. Оның мағынасы арқылы ол сөйлемнің айтылуының мақсатын, мәнін білдіреді. Модальды сипатқа байланысты сөйлемдер саналы, реттелген, сұраулы, леп болып бөлінеді. Модаль категориясының сыртқы материалдық көрсеткіші интонация және әртүрлі морфологиялық және лексикалық элементтер болып табылады. Модальды мағынаны білдіру және беру әр түрлі тілдерде бірдей емес. Модальды мағына материалдық жағынан грамматикалық және лексикалық болып табылады. Грамматикалық модальділікке сүйене отырып, ол етістіктің көңіл-күйінен қалыптасады. Бұл мағынада модальды категория предикаттар категориясымен үндеседі. Лексикалық модальділік тілдегі модальды сөздермен ұсынылған.

Предикат категориясы-сөйлемнің сөйлем екенін көрсететін негізгі белгілердің бірі. Ол кейіпкер мен баяндаушы арасындағы қарым-қатынастан туады. Демек, осы екі терминнің арақатынасы предикат қатынасы деп аталады. Предикат категориясы сөйлемнің мазмұны қоршаған шындықпен қалай байланысты екенін білдіреді. Басқаша айтқанда, хабарламаның тараптары, шақтары және әртүрлі модальды мағыналары предикат қатынасының семантикалық түрлері болып саналады.

Предикаттардың байланысы-сөйлемнің негізі, негізі. Бұл байланыс сөйлемдегі ойдың мазмұны, айтылуы керек әрекет, сол әрекетті білдіретін баяндаушы, белгі және белгінің негізгі иесі арасында болады. Логика жағынан бастапқы субъектінің, предикат баяндаушының материалдық көрсеткіштері. Сондықтан екі ұғымның арасындағы байланыс предикаттық байланыс немесе предикация деп аталады. Бірақ бұл тұжырымдардан грамматикалық бастапқы және логикалық субъект, грамматикалық баяндаушы және логикалық предикат тепе-теңдік бірлігінде екендігі шықпайды. Олардың арасында көптеген айырмашылықтар бар [1, 26].

Сөйлемнің осы үш түрлі белгілері мен категориялары бір-бірімен байланысты емес, жеке заттар емес, бірлікте пайда болатын белгілер, кейде бір сөйлем ішінде қиылысады. Әр сөйлемде коммуникативті және модальды категориялар бар. Осы екі сөзсіз бірде-бір сөйлем жоқ. Предикат категориясы жоғарыда келтірілген-тайт және! Мен оны жақсы көремін! Бұл сияқты сөйлемдерде кездеспейді, яғни әр сөйлемде болуы міндетті емес.

Нәтижелер мен талқылау

Жай сөйлем-бұл бір немесе бірнеше сөздер мен сөз тіркестерінен тұратын және тек бір идеяны білдіретін сөйлем. Қарапайым сөйлемнің басты ерекшелігі-ондағы сөздер бір-бірімен семантикалық бірлікте болады, екпіннің тұтастығы, сөздердің реті сақталады. Құрылымдық жағынан қарапайым сөйлем бір сөзден де, екі немесе одан да көп сөзден

тұрады.

Енді қарапайым сөйлемнің не екендігі туралы сөйлесейік. Бұл кешенге қарама-қарсы. Бұл сонымен қатар шартты түрде алынған термин. Қарапайым сөйлем негізінде бір ғана ойды білдіретін объектілік-субъективті байланыс бар екендігі таңқаларлық емес [2,61].

Қарапайым сөйлемнің қос аяқталуы болған кезде, екі мүше де байланысты: ОҚЗУшы оқиды. Марат-студент. Қос аяқталатын қарапайым сөйлемде сөздердің саны маңызды функцияны орындамайды, ең бастысы, сөйлемнің екі тұрақты мүшесі қанша сөзден тұратынына қарамастан, бір ғана тұтас идеяны білдіреді. Бұл тек етістіктен жасалған баяндаумен аяқталмауы керек. Тақырып сонымен қатар баяндаушымен қарапайым сөйлем болады.

Қарапайым сөйлем жеке болған кезде, бұл сөйлем негізгі сөйлемнен немесе тек баяндаушыдан тұрады: Біздің ауыл. Қала көшесі. Таң жақындап келеді. Күн батады. Семантикалық жағына келетін болсақ, жай сөйлем толық мағыналы сөздерден тұруы керек және сөйлемнің мазмұнына баса назар аударуы керек. Қарапайым сөйлем бірнеше топқа бөлінеді. Олар: толық, толық емес, жалаң, жайылмалы жақтары және атаусыз.

Жай сөйлем-бұл қате мүшелерсіз тек бас әріптен және баяндауыштан тұратын сөйлем.

Жайылма сөйлем-тұрақты мүшелері де, тұрақсыздары да бар сөйлем.

Сөйлемде бастапқы әріптің болуы, болмауы бойынша ол бір жақты сөйлемге, бір компонентті сөйлемге бөлінеді.

Жіктік жалғауы жоқ сөйлем-бұл жай сөйлемнің бір түрі, онда тек баяндаушының өзі осы сөйлемнің бастамашысы болып табылады, бірақ кейде ол айтылмайды, бірақ инициалды баяндаушы таба алмайды.

Аяқталған сөйлем-бұл барлық мүшелер сөйлемдегі кез-келген ой туралы дауласатын қарапайым сөйлем түрі.

Толық емес сөйлем-айтылуы керек тұрақты немесе тұрақсыз мүшелердің бірін өткізіп жіберетін қарапайым сөйлем түрі.

Номиналды сөйлем-бұл жай сөйлемнің ерекше түрі, онда идеяны білдірмейтін, тек оған қатысты заттың, құбылыстың, уақыттың, орынның атауы көрсетіледі. Номиналды сөйлем шартты түрде сөйлем ретінде танылады, өйткені ол сингулярлы түрде қолданылады. Бірақ оның мәні тек өзінен кейін қолданылатын сөйлемдерден түсінікті. Номиналды сөйлемнің өзі сөйлем мүшелеріне бөлінбейді.

Күрделі сөйлем-синтаксистің үлкен саласы. Біздің тіліміздегі қарапайым сөйлемдер мен олардың күрделі формалары да бір предикаттық қатынас негізінде құрылғанымен, күрделі сөйлемдер кем дегенде екі предикаттық қатынас негізінде құрылады.

Кез-келген қарапайым сөйлемдер өздігінен пайда болмайды. Жеке қарапайым сөйлемдерді бір бірлікке біріктіру үшін олардың арасында тығыз семантикалық, жеке және интонациялық байланыс болуы керек. Жеке қарапайым сөйлемдегі жүйелілік (инициалға, баяндауышқа негізделген) күрделі сөйлемнен де талап етіледі. Дәл осы себепті біз соңғысы екі предикаттық қатынас негізінде қалыптасады деп айтамыз.

Сонымен, егер қарапайым сөйлемдердің құрылыс материалы жеке сөздер мен сөз тіркестері, үстеулер болса, онда күрделі сөйлемнің құрылыс материалы жеке жай сөйлемдер болып табылады.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, күрделі сөйлемнің синтаксисіне байланысты оны келесідей анықтауға болады: күрделі ойды білдіретін бет, мағына және интонация бойынша тығыз байланысты предикаттық қатынастар негізінде оларды қамтитын екі немесе одан да көп сөйлемдердің айтылуы, біз күрделі сөйлем деп атаймыз [3,35].

Мысалы, күрделі сөйлем жағдайында сөйлем екі бөлікке бөлінеді: күрделі сөйлем және күрделі сөйлем-қатысушы. Бұл жағдайда жағдайдан шығудың жолын табу керек. Байланысты күрделі сөйлемге енгізілген әрбір сөйлемнің баяндаушысы анық, ал байланысты сөйлемнің бағыныңқы сөйлемінің баяндаушысы анық емес. А аралас

бағыныңқы сөйлем кем дегенде үш сөйлемнен тұруы керек, онда туыстық күрделі сөйлемнің де, онымен байланысты күрделі сөйлемнің де қасиеттері болуы керек [4, 32].

Белгілі бір грамматикалық категориялардың өзіндік ерекшеліктері, грамматикалық көрсеткіштері бар. Күрделі сөздің өзі қарапайым сөйлемдерден дамығаннан кейін оның өзіндік ерекшеліктері, зерттеу объектілері бар.

Күрделі сөйлемнің айрықша белгісін айтқан кезде, оны жай сөйлем синтаксисінен ажыратуға болатындай болуы керек. Жалпы белгілер келесідей:

1. Егер қарапайым сөйлемнің құрылыс материалы жеке сөздер мен сөз тіркестері болса, онда күрделі сөйлемнің құрылыс материалы жеке сөйлемдер болып табылады. Бұл олардағы предикаттық қатынастардың санын анықтайды: жай сөйлем бір предикаттық қатынасқа негізделген, күрделі сөйлем кем дегенде екі предикаттық қатынасқа негізделген. Мысалы: мен кітап оқимын (жай сөйлем). Мен кітап оқимын, Омар сурет салады (күрделі сөйлем).

2. Осыған байланысты күрделі сөйлем, негізінен, күрделі ойды білдіреді. Жоғарыдағы бірінші сөйлем тек кітапты ОҚЗУ туралы қарапайым ой туралы айтады, ал екінші сөйлем ОҚЗУ кезінде де, сурет салу кезінде де белгілі бір объектілер туралы күрделі ойды ашады. Алайда, біз бұл айырмашылықты шартты түрде қарастыруымыз керек, өйткені қарапайым сөйлемнің күрделі формасында да күрделі ой болуы мүмкін.

3. Қарапайым сөйлемде жеке сөздер мен сөз тіркестері бір-бірімен тығыз байланысты, ал күрделі сөйлемде әрбір жеке жай сөйлем бір-бірімен тығыз байланысты. Сонымен қатар, оларды байланыстыратын арнайы қосылу әдістері бар: үй бұл хабарламаны тыңдап, бәрі үнсіз қалды (М.Әуезов).

4. Әрбір қарапайым сөйлемде толық интонация бар. Ал күрделі сөйлемде бұл алшақтық көрінеді. Атап айтқанда, күрделі сөйлемнің бірінші сөйлемі де байланыстырушы функцияны орындайды және интонация тұрғысынан тек нәзік, қосымша сапаны сақтайды, ал толық интонация тек соңғы сөйлемде болады.

Күрделі сөйлемнің құрамдас бөліктері де тәуелсіз айтылатын қарапайым сөйлемдерден айтарлықтай түбірлік айырмашылықтарға ие. Біріншіден, күрделі сөйлемнің компоненттері қарапайым сөйлемге тән автономияға ие емес, олар күрделі сөйлем деп аталатын біртұтас сөйлемнің жеке бөлшегі ғана. Бұл бүтіннің бөлігі болғандықтан, күрделі сөйлемнің құрамдас бөліктерінде семантикалық немесе интонациялық ұқыптылық жоқ, ал кейбіреулерінде формальдылық жоқ. Мұндай ұқыптылық композицияның барлық компоненттері біріктірілген жағдайда ғана маңызды болады. Өйткені күрделі сөйлем кездейсоқ комбинацияда құрастырылған кез келген қарапайым сөйлемдер тобы емес, оның құрамдас бөліктері бір-бірімен берік бірлікте органикалық түрде байланысқан. Егер компоненттердің бірлігі бұзылса, олар бірлікте болғандықтан өз құндылықтарын бұзады. Егер екі компоненттің бірлігі бұзылса, онда негізгі мағына жойылады. Сонымен қатар, әр компоненттің формасы мен интонациялық ерекшеліктері де өзгереді.

Күрделі сөйлемнің табиғатына байланысты айтылатын тағы бір мәселе-күрделі сөйлемнің біртұтас болуы: екеуі де идеяның көрінісі, оны басқаларға білдіру және осылайша қоғам мүшелерінің өзара түсіністігі ретінде қызмет етеді. Сөйлемдердің осы екі түрінің айырмашылығы олардың сыртқы құрылымдары мен ішкі мазмұнында.

Композиция тұрғысынан жай сөйлем жеке мүшелерден (сөздерден) тұрады және күрделі сөйлемдерден тұрады, басқаша айтқанда, егер жай сөйлемді тек жеке сөздерге (мүшелерге) жіктеуге болатын болса, күрделі сөйлем жеке сөздерді (мүшелерді) қамтитын сөйлемдерге жіктеледі. Осылайша, біреуінің мүшесі-сөз, ал екіншісінің мүшесі-сөйлем. Егер қарапайым сөйлемде предикаттың бір ғана орталығы болса, онда күрделі сөйлемде олардың кем дегенде екеуі болады. Бұл жай сөйлем мен күрделі сөйлем арасындағы семантикалық айырмашылық - олардың біреуі (жай сөйлем) тек бір бөлек ойды, ал екіншісі (құрама) күрделі ойды білдіреді.

Осы айқын құрылымдық-семантикалық сипаттамалар тұрғысынан күрделі сөйлемге

тек бір күрделі ойды білдіретін, интонациялық түрде біртұтас тұтастықты білдіретін екі немесе одан да көп қарапайым сөйлемдерден тұратын сөйлемдер жатады.

Күрделі сөйлем Мен жай сөйлемнің жоғарыда келтірілген ерекшеліктеріне сүйене отырып, күрделі сөйлем әрқашан көлемді, ал қарапайым сөйлем өзінен гөрі көлемді емес деген қорытынды жасауға болмайды. Сөйлемнің құрама екендігі оның мөлшеріне емес, айтылатын ойдың ерекшелігіне байланысты. Шарт мынада: сөйлем құрмалас болу үшін сөйлемнің бөлшектеріне өз ішінен бөлінеді [5, 23-24].

Күрделі бағыныңқы сөйлемді құру сипаты жеке жай сөйлемдердің өзара бірігу заңдарына негізделген. Яғни, жай сөйлемдер күрделі сөйлемнің құрамына енгенде, олар бір-бірімен белгілі бір байланысқа түседі. Бұл жай сөйлем мен күрделі сөйлем арасындағы сабақтастықты көрсетуі мүмкін. Өйткені күрделі сөйлемнің негізі жеке жай сөйлемдер болып табылады.

Қорытынды

Демек, біздің әдеби тілімізде жеке қарапайым сөйлемдерді қолдану әрқашан жеке тәуелсіз бола бермейді, бірақ олар сонымен бірге күрделі сөйлем құра отырып, мағыналық және жеке байланыста болады. Күрделі сөйлем әдетте баяндаушының немесе жазушының күрделі ойларын білдіреді. Күрделі ойлаудың өзі әртүрлі семантикалық тәсілдердегі белгілі бір оқиғалар тізбегін сипаттау идеясына негізделген. Біздің тілімізде күрделі сөйлемді қолдану процесі осындай ойларды білдіру қажеттілігінен туындайды.

Егер жеке қарапайым сөйлемдердің семантикалық және жеке бірлігі күрделі сөйлемді тудырса, онда оған тән заңдылықтардың аумағы да кеңейеді.

Күрделі басқарылатын әрбір қарапайым сөйлем бір-бірімен белгілі бір әдістермен байланысты. Байланыстырушы операция ретінде бірінші сөйлемнің баяндаушысы ерекше функцияны орындайды. Жеке қарапайым сөйлемдер арасындағы бөліну осы баяндауыш сөздерінің байланысы арқылы жүзеге асырылады.

Сонымен қатар, бұл жаттығудағы баяндаушының сөздері олардың шығу тегімен қиылысу, ұқыптылық күйін сақтау немесе кем дегенде мұқият болу және егер олар өз мақсаттарын қорғаса, бұдан былай сөйлемеу үшін қолданылады. Сонымен қатар, әр түрлі жалғаулар мен қиылыстар арқылы жеке қарапайым сөйлемдер арасында байланыс бар. Жеке қарапайым сөйлемдерді байланыстырудың осындай тәсілдеріне сүйене отырып, күрделі өзі бірнеше түрге бөлінеді [6,18-21].

Күрделі сөйлем жеке жай сөйлемдерді біріктіретіндіктен, оның өзі синтаксистің үлкен саласы болып саналады, яғни ол өздігінен жеке синтаксистік категория болып табылады. Тіпті солай болғандықтан да, оның өзіндік зерттеу нысандары болады.

Біз оны жоғары ОҚЗУ орындарында оқытылатын пәндерде – когнитивті лингвистика, практикалық қазақ тіліне кіріспе және түрлі арнайы семинарлар мен курстар өткізуде қолдануға болады деп санаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. А.Мырзахмет. Қазақ тіліндегі жай және құрмалас сөйлемдердің предикаттық сипаты. Дисс. зерттеу жұмысы. М.Әуезов атындағы ОҚМУ. Шымкент, 2013. - 98 б.
- 2.С. Аманжолов. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. Алматы: Санат, 1994. 320 б.
- 3.Қ. Есенов. Құрмалас сөйлем синтаксисі. Монография. Алматы: Білім, 1995. 136 б.
- 4.М. Балақаев, Т. Сайрамбаев. Қазіргі қазақ тілі. Алматы: Санат, 2003. 240 б.
- 5.Т.А. Казакова. Практикум по художественному языку. Санкт-Петербург, 2003.222 б.
6. Т.А. Казакова. Практические основы перевода. Санкт-Петербург, 2002. 176 б.

Referens list:

1. A.Mirzakhmet. Kazakh tilindegi zhay zhane kurmalas soylemderdin predikattik sipati. Diss. zertteuzhumisi. M.Auezov atindagiOKMU. Shimkent, 2013. 98 b.

2. S. Amanzholov. Kazakhdebitilisintaksisininkishakursi.-Almati: Sanat, 1994. 320 b.
3. K. Esenov. Kurmalassoylemsintaksisi.Monographia Almati: Bilim, 1995. 136 b.
4. M. Balakaev, T. Sayrambaev. Kazirgi kazakh tili. Almati: Sanat, 2003. 240 b.
5. T.A. Kazakova. Praktikum po khudozhestvennomu yaziku. Sankt-Peterburg, 2003. 222 b.
6. T.A. Kazakova. Prakticheskiye osnovy perevoda.Sankt-Peterburg, 200.176 b.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Абитова Гаухар Уразовна** – «Орыс тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан. +7 (701) 744-1061, Gaukhar.Abitova@auezov.edu.kz

FTAXP:12.82.12

<https://orcid.org/0000-0003-0363-7991>

<https://orcid.org/0000-0003-0769-4145>

<https://orcid.org/0000-0003-2312-5782>

Адырбекова Н.А.*, Калдыгозова С.Е., Абдугаппарова Р.М.

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

СӨЗЖАСАМНЫҢ АНАЛИТИКАЛЫҚ ФОРМА АРҚЫЛЫ ЖАСАЛУЫ

***Автор-корреспондент:** sandugash.kaldygozova@auezov.edu.kz

Түйін: Қысқарту тәсілі тілдің сөзжасам жүйесінен онша көп орын алмайды. Әр тәсілмен байланысты сөзжасамға қатысатын белгілі тілдік элементтер бар, онда біраз айырма болады. Мысалға сөзжасамның синтетикалық тәсіліне түбір сөздермен бірге сөз тудырушы, қосымшалардың қатысуы міндетті. Басқаша айтқанда, синтетикалық тәсілмен сөз жасағанда, оған қатысатын тілдік элементтер түбір сөз бен жұрнақ. Сол сияқты аналитикалық тәсілде де сөзжасамға қатысатын белгілі тілдік элементтер бар. Олар – түбір сөздер. Сөзжасамның аналитикалық тәсілінде түбір сөздер бір-бірімен не бірігеді, не қосақталады, не тіркеседі, не қысқарып барып сөз жасайды. Қалай болғанда да, сөзжасамға түбір сөздер қатысады. Міне, бұл – сөзжасамның аналитикалық тәсіліне қатысты ерекшелік.

Кілт сөздер: синтетика, аналитика, элемент, морфология, лексика, морфема, синоним

МРНТИ: 12.82.12

<https://orcid.org/0000-0003-0363-7991>

<https://orcid.org/0000-0003-0769-4145>

<https://orcid.org/0000-0003-2312-5782>

Адырбекова Н.А.*, Калдыгозова С.Е., Абдугаппарова Р.М.

старший преподаватель, ЮКИУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

к. ф. н., доцент, ЮКИУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

старший преподаватель, ЮКИУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

СОЗДАНИЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ С ПОМОЩЬЮ АНАЛИТИЧЕСКОЙ ФОРМЫ

***Автор-корреспондент:** sandugash.kaldygozova@auezov.edu.kz

Аннотация: Способ сокращения не занимает столько места в словообразовательной системе языка. С каждым подходом связаны определенные языковые элементы, которые участвуют в словообразовании, где есть некоторая разница. К примеру, в синтетическом способе словообразования наряду с корневыми словами обязательно участие словообразователей, прилатков. Другими словами, когда вы создаете слово синтетическим способом, языковые элементы, которые в нем участвуют, - это корневое слово и суффикс. Точно так же в аналитическом подходе есть определенные языковые элементы, участвующие в словообразовании. Это корневые слова. В аналитическом подходе словообразования корневые слова либо сливаются, либо складываются, либо складываются, либо сокращаются и образуют слова. В любом случае в словообразовании участвуют однокоренные слова. Вот в чем особенность аналитического подхода словообразования.

Ключевые слова: синтетика, аналитика, элемент, морфология, лексика, морфема, синоним

IRSTI: 12.82.12

<https://orcid.org/0000-0003-0363-7991>

<https://orcid.org/0000-0003-0769-4145>

<https://orcid.org/0000-0003-2312-5782>

Adyrbekova N.A.*, Kaldykozova S.E., Abdugapparova R.M.

senior lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

candidate of philological, associate professor, SKRU. Shymkent, Kazakhstan

senior lecturer, SKRU. Shymkent, Kazakhstan

CREATION OF WORD FORMATION USING THE ANALYTICAL FORM

***Corresponding author:** sandugash.kaldygozova@aeuzov.edu.kz

Abstract: The method of abbreviation does not take up so much space in the word-formation system of the language. Each approach is associated with certain linguistic elements that are involved in word formation, where there is some difference. For example, in the synthetic method of word formation, along with root words, the participation of word formers and appendages is mandatory. In other words, when you create a word in a synthetic way, the language elements that are involved in it are the root Word and the suffix. Similarly, the analytical approach has certain linguistic elements involved in word formation. These are the root words. In the analytical approach of word formation, root words either merge, or add up, or add up, or shorten and form words. In any case, single-root words participate in word formation. This is the peculiarity of the analytical approach of word formation.

Key words: synthetics, analytics, element, morphology, vocabulary, morpheme, synonym

Kіріспе

Аналитикалық тәсіл арқылы сөзжасамның өте ежелгі тәсілі болып табылады және бүкіл әлемде әртүрлі жүйеленген тілдерде кең таралған. Сөзжасам негізінен үш түрлі жолмен жүзеге асырылады. Олар аналитикалық, синтетикалық және лексикалық-семантикалық тәсілдерді қолданудан тұрады. Зерттеу мақаламызда біз негізгі тақырып ретінде сөзжасамға аналитикалық тәсілдерді таңдадық. Біз аналитикалық тәсілді әзірлеу жолдарын қарастырамыз.

Мысалы, И. С. Гуревич қытай тілінде күрделі етістіктерді құрудың аналитикалық әдісі туралы жазады: «...синонимдік етістік морфемаларының тіркестері ешнәрсемен бөлінбейді, сондықтан біз оларды бір сөз деп санаймыз».

Рас, аналитикалық тәсіл бүкіл әлем елдерінде кең таралғанымен, барлық тілдерде бірдей орын алмайды, ол қытай, жапон тілдеріндегі негізгі тәсілге жатады, сондықтан бұл тілдердің лексиконында көптеген күрделі сөздер бар. Л. Л. Пашковский бұл туралы былай дейді: «күрделі сөздер әртүрлі тілдердің лексикалық жүйесінде әртүрлі орын алады. Кейбір тілдерде сөздердің конъюгациясы қосымша тәсіл болып табылады, оның нәтижесі шамалы және сөздіктің перифериялық бөлігінде болады. Келесі тілдерде бұл өте кең таралған, негізгі тақырыпқа қатысты. Соңғы топтың тілдеріне жапон тілі жатады. Лексиконнан алатын сөздердің түріне қарап, бұл күрделі сөздің тілі деп айта аламыз».

Сөзжасам мәселесін аналитикалық тәсіл арқылы түсіндіру және аналитикалық тәсілдің тілдік жүйесінің сипаттау мақсатында Е. Жандарбаеваның «Қазақ тілінің сөзжасамы» монографиясы, сөзжасамның аналитикалық жүйесінің тілдік ерекшеліктерін айқындауда С. Бейсенбаевтың «Аналитикалық тәсілдің сөзжасамдық жүйесі» тақырыбында диссертациялық зерттеу еңбегін және Б. Қасымның «Қазақ тіліндегі күрделі сөздер: уәждеме және аталым», Б. Қасымның «Күрделі зат атауларының мағыналық құрылымы және сөзжасамдық үлгілері» - атты зерттеу еңбектері қолданылды.

Зерттеу мақсаты: аналитикалық тәсіл арқылы сөзжасам-сөзжасам әдістерін анықтау.

Зерттеудің міндеті:

- аналитикалық тәсілдің тілдік жүйесінің сипаттамасы;
- сөзжасамның аналитикалық ерекшеліктерін есепке алу;

Зерттеу әдістері: зерттеу барысында салыстыру әдістері, эксперименттік-фонетикалық әдіс, теориялық тұжырымдарға негізделген ғылыми талдау, сипаттама қолданылады

Теориялық талдау

Аналитикалық тәсілмен құрылған сөздердің бір үлкен тобына жататын ағылшын тіліндегі жалғанған сөздер туралы О. Д. Мешков былай деп жазды: "сөздерді біріктіру - бұл тілдің сөздік қорын басқа құралдармен толықтыратын, тілдің құрылысын жақсартатын маңызды әдістердің бірі."

Неміс тілінде де аналитикалық тәсіл сөзжасамда кеңінен қолданылатын өте икемді тәсіл болып табылады [1, 64].

Бізге орыс тілінде де аналитикалық тәсіл сөзжасам жүйесінде белгілі бір орын алатыны белгілі. Алайда, біз Н. М. Шанскийдің сөздерін келтіреміз: "біз екі немесе одан да көп сөздерді бір сөзге біріктіру арқылы сөздердің бірігуін қарастырамыз."

Түркі тілдерінде бұл тәсіл ежелгі дәуірден бастау алады. Орхон жазба ескерткіштерінің тіліндегі келесі күрделі сөздерді Г.Айдаров осы жазба ескерткіштердің лексикалық қоры ретінде келтірді. *Йашыл угуз -көк өзен, күнтүз -күдіз, беңгү таиш - мәңгі тас* (жазулы тас), *Беш балық -Бесбалық* (кала аты) т.б келтірілген мысалдар күрделі сөздердің көне замандардан қолданылғанын білдірсе, екіншіден, күрделі сөздердің географиялық атаулары, яғниөзен, көл, жер, қала және кісі аттарында жиі кездескенін көрсетеді. Бұл жағдай аналитикалық тәсіл арқылы сөз жасаудың өзі түркі тілдерінде жер-су, кісі аттарынан басталған ба деген ой салады.Әрине, ол әлі де анықтауды, зерттеуді керек етеді, қалайдаол өте көңіл бөлерлік жай. Қазіргі түркі тілдерінде де аналитикалық, тәсіл кең қолданылады. Ол түркі тілдеріне арналған грамматикалардың бәрінде көрсетіліп жүр. Оның бәрін атап беру мүмкін емес.

Дегенмен, сөзжасамда фундаментальді еңбек қалдырған З.В.Сенортьян еңбегін атамауға болмайды. Ол түркі тілдерінде сөзжасам тек жұрнақ арқылы ғана жасалып қоймайды, басқа тәсілдер де көп қолданылады деген болатын. Оны өз сөзімен келтірейік; «Түркі тілдерінің сөзжасам тәсілдері мен жолдары түрлі-түрлі. Олардың ішіндегі негізгі - қосымша арқылы жасалу. Бірақ ол жалғыз тәсіл емес. Қосымшамен қатар қашаннан бері басқа тәсілдер де белгіленді, олар жинақталып, сөзжасамның аналитикалық тәсілін құрайды», - дейді [2, 10].

Жоғарыда келтірген үзіндіде З.В.Севортьян аналитикалық сөзжасамның өзі іштей түрлі тәсілдерден тұратынын айтты. Бұдан біз аналитикалық тәсілдің іштей аумағы кең және де тармағы мол құбылыс екенін аңғарамыз. Сөйтіп, түркі тілдеріндегі негізгі тәсілдердің біріне жататын аналитикалық тәсілдің ішкі ерекшеліктері мол екені сөзсіз.

Нәтижелер мен талқылау

Енді қазақ тілінде жалпы аналитикалық тәсілге қатысты қандай тәсілдер бар екендігі туралы сөйлесейік. Біздің тілімізде аналитикалық тәсілдің келесі кіші түрлері бар: 1) фраза, 2) екі еселену, 3) комбинация, 4) редукция.

1.Қазақ тілінде екі немесе одан да көп түбір сөздер біртұтас дыбыстық құрамға біріктіріліп, бір лексикалық мағына береді, бір ұғымды білдіреді және бір лексикалық бірлік жасайды, сондықтан біз сөздің қалыптасуын сөз тіркесі арқылы сөздің қалыптасуы ретінде қарастырамыз. Мысалы: *баспасөз, өнеркәсіп, басқұр, бүгін, биыл, анар, әкел, қолғап, қолғанат, аққу, көлбақа, қосаяқ, көкқұтан* т.б. Тілдегі сөз бен сөз тіркестері, орыс тіліндегідей, Мұнда жоқ және басқа арнайы сөздермен біріктірілген морфемалар жоқ. Мұнда күрделі сөздердің компоненттері бұрыннан қолданылған, 6 және біреуі біріктірілген. Осы ерекшелікке сәйкес біз оны фраза деп атаймыз. Сөздік әдісімен құрылған сөздер сөздіктерде тәуелсіз сөздер ретінде танылады. Фразалық тәсіл де ішкі жағынан ерекшеленеді, өйткені бұл тәсілмен жасалған сөздер гетерогенді. Дыбыстың құрамын оның компоненттері тұрғысынан қарастыра отырып, бұл тәсілді екі бөлікке бөлуге болады: интеграция әдістері, біртұтас интеграция.

Біріктіру әдісімен жасалған сөздердің ішкі компоненттерінің әрқайсысы өзінің немесе

тәуелсіз дыбыстық құрамын толық сақтаумен біріктіріледі. Мысалы: *шекара, өнеркәсіп, айбалта, ақсақал, көкқұтан, көкжәтел, орынбасар, аққу, аққұтан, қаламсап, оттегі, сутегі, құсбегі, атбегі, қолбасы, отағасы, бірқыдыру, бірқатар, біртоға, біржолата*, т. б.

Кейде интеграция әдісімен жасалған сөздердің бір, кейде екі компоненті де біріктіріліп, тығыздалады және дыбыстық құрамды өзгертеді, сондықтан оларды интегралды сөздер деп атайды. Мысалы: *бұл жыл-биыл, бұл күн -бүгін, алып бар - апер, алып кел -әкел, алып бер - әпер, қол қанат -қолғанат, аға-іні -ағайын, қара ала құс-қарлығаш, білек жүзік -білезік, сахарасы -сәргесі, сегіз он -сексен, тоғыз он-тоқсан, іш құр -ышқыр, бел бау -белбеу* т.б. [3, 125].

Сөзжасамдық тәсіл тек түркі тілдерінің сөзжасам жүйесіне ғана қатысты емес деп айтуға болмайды. Бұл бүкіл әлемдегі тілдерге өте кең таралған тәсіл. Бұл әсіресе жазу мәдениеті дамыған елдерде танымал, онда жазу ежелгі дәуірден басталады. Біздің тілімізде жеке сөздер танылмайды, бірақ бөлек жазылады. Олар бірге де, бөлек те жазылады және әртүрлі сөздіктерде ауытқулар, әртүрлі өрнектер бар және бұл шешімін күтетін мәселе.

2.Қайталау әдісі екі сөзді қайталау немесе тілдегі ежелгі әдіске сілтеме жасайтын бір сөзді қайталау арқылы сөз жасайды. Ол түркі тілдерінің ең көне жазба ескерткіштерінде - Орхон тілінде де болған. Мысалы: *арқыш-тіркіш (караваны) керуендер, ішін-ташын - (внутри-снаружи)* т.б.

Осылайша, екі сөздің қосарлануынан пайда болған сөздер дуальды тәсілге жатады. Бұл тәсіл әлі де қазақ тілінде өте тиімді. Мысалы: *аға-іні, ата-ене, әке-шеше, қыз-келіншек, жаман-жақсы, тау-тас, ыдыс-аяқ, ине-жіп, бес-алты, жақсылы-жаманды, ұзынды-қысқалы, бүгін-ертең, көрне-жастық ата-ана, туған-туысқан, сән-салтанат, ән-күй, ойын-той* т.б. Қосарлама тәсілі арқылы сөз жасаудың мынадай шарттары бар: олардың екі сыңары мағыналас, мағынасы жақын, синоним сөздер болу керек: *ата-ана, некен-саяқ, құрал-сайман, ата-ене, ән-күй, ойын-сауық* т.б. Ата және ене, ата мен апа -біріне-бірі жақын заттардың аттары, ән-күй, ойын-той да сондай. Ал некен мен саяқ, құрал мен сайман - синоним сөздер.

Қосарлама тәсілі арқылы сөз жасалу үшін оның компоненттері бір сөз табынан болуға тиіс: *бес-алты* -екі сыңары да *сан* есімнен жасалған, *бүгін-ертең* -екі компоненті де *үстеуден*, *ата-ана* -екі компоненті де *зат* есімнен, *жақсылы-жаманды* екікомпоненті де *сынесімнен* жасалған, *келіп-кетіп* -екі компонентіде етістіктен жасалған.

Қосарлама тәсілі арқылы жасалған қос сөздердің екі компонентінің морфемдік құрамы сай келіп отырады: *ұзынды-қысқалы, барып-қайтып* т.б. Олардың компоненттерінің буын саны да сай келуге тиіс: *ата-ана, әкешеше, жеті-сегіз* т.б. Бұл заңдылық бұзылса, буын саны аз *компонент* бірінші орында, буын саны көп компонент екінші орында тұрады: *қыз-келіншек, тай-тулақ, бес-алты* т.б. Бұған қарама-қарсы жағдай өте сирек кездеседі. Мысалы: *ойын-той* т.б. Қосарлама тәсілі арқылы жасалған сөздердің бәрінде жинақтау мағынасы болады.

Қайталама тәсіліне бір сөздің қайталануы арқылы жасалған сөздер жатады. Мысалы: *қора-қора, тау-тау, бетпе-бет, көзбе-көз, бір-біріне, өзді-өз, өзінен-өзі, қып-қызыл, өзімен-өзі, өзін-өзіне, ас-мас, шай-пай* т.б.

Қайталама тәсілі арқылы сөз жасаудың шарттары.

1.Қос сөздің екі компоненті де бір сөзден құралады, ол не ешбір өзгеріссіз түбір қалпында қайталанатын: *қора-қора, тау-тау, мая-мая* т.б

2. Екі компонентінде де бір қосымша қайталанатын: *сұрап-сұрап, келе-келе, айтып-айтып* т.б

3. Екі компонентінде де антоним қосымшалары болады: *орынды-орынсыз, жөнді-жөнсіз*. Кейде олар болымды-болымсыз формалардың қарама-қарсылығынан құрылады: *келіп-кетпей, айтып-айтпай* т.б.

4. Екі компоненттің біріншісінде -ба, -бе қосымшасы қосылу арқылы жасалады: *көзбе-көз, ауызба-ауыз* т.б.

5. Екі компоненттің біріне я екеуіне септік, біріне тәуелдік жалғауы жалғанады: өзінен-өзі, өзімен-өзі т.б.

6. Екі компоненттің бірі, көбіне екіншісі, алғашқы сыңарының бірінші дыбысын өзгерту я дыбыс қосылуы арқылы жасалады: шай-пай, ас-мас, жігіт-мігіт т.б.

7. Қайталама тәсілі бір компоненттің буынын екінші компонентте қайталау арқылы да жасалады: қып-қызыл, жап-жасыл, қап-қара т.б.

3.Сөз комбинациялық әдіспен пайда болған кезде, сөз тіркесінің құрамдас бөліктерінің мағыналары біріктіріліп, ұзақ уақыт қолданғаннан кейін бір мағынаға аударылады. Бірақ оның сөз тіркесін айту кезінде олар бөлек жазуды ұстанды. Мысалы: кіріңіз, әкеліңіз, әкеліңіз. Бұл кейінірек сөзжасамдық модельге айналды, ал басқа сөздер сөздік модель арқылы құрылды. Мысалы, қазақ тілінде темір жол деген сөз қара жол, бір жолды жол сияқты сөз тіркестерінің үлгісі бойынша қалыптасады. Ол бұрын өмірде болмаған жаңа нысанға берілген атау [4, 50].

Бұл тілдегі дайын сөздер және оларды әркім белгілі бір мағынада бір нәрсенің атауы ретінде осы композицияда қолданады. Сөйлемде тек бір мүше болады, сөздерді түрлендіретін қосымшалар олардың соңғы компонентіне ғана қосылады. Бірақ олар тәуелсіз сөздер ретінде танылмайды, өйткені күрделі сөздердің мағынасының бірлігін ескермей, сөздіктерде тек біртұтас, біртұтас дыбыстық құрамда жазылған сөздер ғана сөз тіркестері ретінде беріледі.

Сандар мен сын есімдерді біріктіру арқылы жасалған күрделі етістіктердің жағдайы басқа сөз сыныптарындағы күрделі сөздерге қарағанда жақсы. Олар грамматикада, ОҚЗУлықтарда күрделі сөздер ретінде танылады. Мысалы: *он алты, отыз бір, жүз елу, екі жүз, алтыс бес, қара торы, күрең торы, қара қошқыл* сияқты күрделі сөздердің әрқайсысы біртұтас лексикалықмағына береді, сандардыңаты, сындық белгілері, түстің аты, қимылдың аттары. Мұндай күрделі сөздердің құрамдас бөліктері тұрақты, олардың орны берік және олардың арасында басқа сөздер жоқ. Күрделі сөздердің жеке компоненттері Синтаксистік байланысқа түспейді, олар басқа сөздермен тек бірлік ретінде байланысады және сөйлемде сөйлеудің бір мүшесі бола отырып, сөз тіркесінің бір компонентіне айналады. Бұл белгілердің барлығы лексикалық бірліктерді сипаттайтын белгілер.

Аналитикалық тәсілдің комбинациялық түрі біздің тіліміздің әр сөз класының сөзжасам жүйесінде әр түрлі орын алады. Мысалы, қазақ тілінде комбинациялық әдіс санның атауын сөзжасамда негізгі тәсіл болып саналады. Сан жағдайында нақты сандардың атаулары тек бір санды екіншісімен біріктіру арқылы жасалады. Бұл тәсіл сандардың сөзжасам жүйесінде басынан бастап қалыптасты. Айталық санаудың бестік жүйесінде бестен жоғарғы сандарды санау үшін, бес санына беске дейінгі бірліктерді қосқан: *екі - бес, үш-бес, бес -төрт, бес -бір* т.б. Жиырмалық жүйеде сексен дегенді төрт жиырма түрінде атаған. Осы тәсіл сан есімде негізгі тәсіл болып қалыптасып қалған. Сан есімде көне замандардан келе жатқан жиырма дара сан атауы бар. Оған миллион, миллиард, триллион сандары қосылады. Олар дара сандардың бір-бірімен тіркесуі арқылы тіліміздегі бай сандық ұғымдар аты жасалған. Сондықтан тілде күрделі сандар керемет көп. Сан есімдердегі ең көп сандар - күрделі сандар, тек миллионға дейінгі күрделі сандардың өзі миллионға жуық.

Бұл сөздердің сандық класының құрамы негізінен күрделі сандардан тұратындығын білдіреді, сондықтан берілген сөз класының сөзжасамындағы аналитикалық тәсілдің тіркесім түрінің орнын көрсетеді.

Аналитикалық тәсілдер зат есімнің сөзжасам жүйесінде де кеңінен қолданылады, бірақ синтетикалық тәсіл зат есімде де дамыған. Сондықтан зат есімнің сөзжасам жүйесінде аналитикалық тәсіл негізгілердің бірі ретінде қолданылады. Мұның өзі аналитикалық тәсіл зат есімнің сөзжасам жүйесінде үлкен орын алатындығын көрсетуі мүмкін. Мұны зат есімдердегі күрделі сөздер, қос сөздер, тіркестерден құралған күрделі зат есімдер, аббревиатуралар толық дәлелдейді.

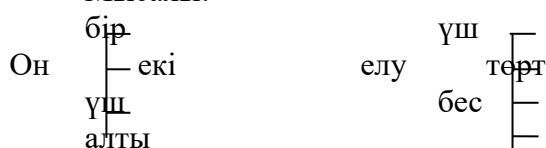
Сол сияқты, «аналитикалық тәсіл түрі» тіркесі кеңінен қолданылатын сөздер класындағы етістікті білдіреді. Етістіктердің сөзжасамында комбинациялық әдіс үлкен орын алады. Мұнда 30-ға жуық негізгі түбір етістіктер әр түрлі етістіктерді тіркейді және олардан күрделі әрекетті білдіретін күрделі етістіктерді құрайды. Мысалы, тек *some* етістігі 300-ге жуық күрделі етістіктерді жасайды. Аталған 30 етістіктің әрқайсысы осы сәл күрделі етістікті құраса да, біздің тілімізде кем дегенде мыңға жуық күрделі етістіктер бар деп болжауға болады. Барлық күрделі етістіктер конъюгация әдісімен жасалады[5, 54].

Етістіктің аналитикалық тәсіл арқылы жасалуына біріктіру арқылы жасалған етістіктер де жатады, бірақ олар өте аз: әкел-алып кел, әпер-алып бер, әкет-алып кет т.б.

Тіркестіру арқылы сөз жасаудың әр сөз табында өзіндік модельдері бар.

Ол модельдер тірек компонентке құрылған. Сан есімдерде күрделі сөздің тірек компоненті түрлі орында келеді. Ондық пен бірлік араласқан сандарда тірек компонент бірінші орында тұрады.

Мысалы:

Жүздік, мыңдық пен бірлік араласқан санда тірек компонент екінші орында тұрады.

Мысалы:

Көмекші компонент бірнеше күрделі сөздерді құрудың негізі болып табылады, осы күрделі сөздердің барлығында көмекші компонент бір мағынада қолданылады. Көмекші компоненттің функциясын туынды түбірдегі негізгі сөзбен салыстыруға болады. Түбір сөз туындысының мағынасы ондағы түбір сөздің мағынасына негізделген және олардың арасындағы семантикалық байланыс айқын көрінеді. Сол сияқты, күрделі сөздің көмекші компонентінің мағынасы олар құрған бірнеше күрделі сөздерге ортақ, олардың семантикалық байланысын жасайды. Мысалға *ала* тірек компоненті арқылы жасалған күрделі сын есімдерді алайық: *қара ала*, *қоңыр ала*, *қызыл ала*, *сары ала*. Осы күрделі сын есімдердің бәрі бір тірек компоненттен туып тұр, сол арқылы бұл күрделі сөздердің мағыналары байланысты. Сөйтіп, туынды түбірлерде мағына байланыстылығы түбір сөзге қатысты болса, күрделі сөздердің мағына байланыстылығы тірек компоненттерінің мағынасынан шығады. Мына мысалдар да осы тұрғыдан қаралу керек: *боз торғай* - *суық торғай*, *қара торғай* деген құс атауларының жасалуына *торғай* сөзі – тірек компонент болып тұр, ал *ақ шұбар*, *қара шұбар*, *қоңыр шұбар*, *көк шұбар*, *қызыл шұбар* деген күрделі сын есімдердің жасалуына тірек компонент болып тұрған сөз – *шұбар*. Сондықтан осы күрделі сөздердің бәрінің мағынасына ол тірек болып, қатысып тұр, сол арқылы оларда мағыналық байланыс туып отыр. Сөйтіп, тіркестіру тәсілі екі онан да көп сөздердің тіркесіп, бір мағынаға ие болуы арқылы сөзжасамды іске асырады. Алайда, тіркестіру тәсілінің тағы бір белгісі оның тірек компонент арқылы жасалуына байланысты. Тірек компонент күрделі сөздің бірінші, көбіне екінші компоненті болады.

Осы қағидаға сүйенсек, *сары май*, *тоң май*, *жер май*, *балық май*, *мал қора*, *ат қора*, *сиыр қора* сияқты күрделі сөздердің де жасалуына *май*, *қора* сөздері негіз болып тұр деп санау керек. Сонда номинацияға жататын бұл сөздердің жасалуына тірек компонент себеп болып тұр.

Осы сөздердің жасалуына негіз болып тұрған тірек компоненттерді ағылшын тілінде толып жатқан күрделі сөздің жасалуына негіз болған *work* жұмыс сөзімен салыстыруға

болады. Мысалы: *brazwork, carthwork, needlwork woodwork* т.б сөздерге *work* деген сөз тірек компонент болып, олардың жасалуына негіз болып, оларда мағыналық байланыс тудырып тұр.

Қазақ тіліндегі жоғарыдағы *май, қора* сөздерінің қызметі дәл осындай, тек қазақ тілінде ондай күрделі сөздер бөлек жазылады. Басқа жағынан алғанда, олардың қызметінде айырма жоқ.

Мұндай тірек компоненттерді неміс тілінде полусуффикс деп атау да бар. М.Д.Степанова олар күрделі сөздің екінші компоненті ме, әлде полусуффикс не, тіпті оны ажырату да қиын деп жазған [6, 72].

Мұндай жағдай қазақ тілінде де бар. Қазақ тілінде қазір *-хана* морфемасы жұрнақ саналып жүр. Бұрын ол біріккен сөздің екінші компоненті де саналғаны белгілі. Сол сияқты *Ташкент, Жаркент, Шымкент* дегендердегі *-кент* морфемасы да бұрын толық мағыналы сөз еді, күрделі сөздің екінші компонент болатын. Қазір ол жұрнақ болып танылып кетті. Тірек компоненттің жиі қолданылуы оның мағынасының абстракциялануына әкеліп, ол бара-бара көбіне қосымша қатарына да өтіп отырады.

Қорытынды

Осылайша, біріктіру әдісі арқылы сөзжасам сөздердің барлық кластарында жүреді. Бірақ бұл нөмірді есте сақтаудың негізгі әдісі болып саналады. 20-23 сан атауындағы негізгі тамырлар сан атауларын санау атауларымен біріктіру арқылы жасалады.

Сөздердің басқа кластарындағы комбинациялық тәсіл синтетикамен қатар сөзжасамдық функцияны орындайды, дегенмен олардағы синтетикалық тәсіл басым екенін мойындау керек. Осылайша, тілде комбинациялық әдіс арқылы номинация ретінде қызмет ететін көптеген сөздер бар, олардың саны сөздің мәртебесін анықтайды және мойындайды, бұл біздің тіліміздің сөзінің байлығын көрсетуде үлкен рөл атқаратынына күмән жоқ.

Редукциялық тәсіл тілдің сөзжасам жүйесінде көп орын алмайды. Сөзжасамға қатысатын белгілі бір лингвистикалық элементтер бар, олар әр тәсілге байланысты, олардың айырмашылығы бар. Мысалы, синтетикалық сөзжасам әдісімен түбір сөздермен қатар сөзжасамдық аффикстердің болуы міндетті болып табылады. Басқаша айтқанда, сөзді синтетикалық жолмен қалыптастыру кезінде лингвистикалық элементтер - сөздің түбірі мен жұрнағы қолданылады.

Сол сияқты, аналитикалық тәсілде сөзжасамға қатысатын белгілі бір лингвистикалық элементтер бар. Бұл түбір сөздер. Сөзжасамға аналитикалық көзқараспен түбір сөздер бір-бірімен біріктіріледі, біріктіріледі, біріктіріледі немесе қысқартылады, сөз жасайды. Қалай болғанда да, түбір сөздер сөзжасамға қатысады. Міне, бұл сөзжасамға аналитикалық көзқарастан ерекшелік.

Мақаланы жоғары ОҚЗУ орындарында оқытылатын пәндерде – қазіргі қазақ тілінің сөзжасамы және морфологиясы, лексикология және лексикография пәндерінде, сондай-ақ түрлі арнайы семинарлар мен курстар өткізуде қолдануға болады деп санаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Е.Жандарбаева. Қазақ тілінің сөзжасамы. Монография. Алматы, 2021. 300 б.
2. С.Бейсенбаев. Аналитикалық тәсілдің сөзжасамдық жүйесі. Дисс...зерттеу жұмысы. Алматы, 2020. 280 б.
3. Қасым Б. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер: уәждеме және аталым. Алматы, 2001.-312 б.
4. Қасым Б. Күрделі зат атауларының мағыналық құрылымы және сөзжасамдық үлгілері. Алматы, 2000.-380 б.
5. Қасым Б. Сөзжасам: семантика, уәждеме. Алматы, 2003. 320 б.
6. Рысбаева А. Қазақ грамматикасы. Астана, 2002. 390 б.

Referens list:

1. E.Zhandarbaeva. Kazakh tilinin sozhasami. Monografiya. Almati, 2016. 300 b.
2. S.Beysenbaev. Analitikalik tasildin sozhasamdikzhuyesi. Diss.zertteuzhumisi. Almati, 1988. 280 b.
3. Kasim B. Kazakh tilindegi kurdeli sozder: uazhdeme zhane atalim. Almati, 2001. 312 b.
4. Kasim B. Kurdeli zat ataularinin maginalikkurilimizhane sozhasamdikulgileri. Almati, 2000. 380 b.
5. Kasim B. Sozhasam: semantika, uazhdeme. Almati, 2003. 320 b.
6. Risbaeva A. Kazakhgrammatikasi. Astana, 2002. 390 b.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Адырбекова Назгул Алдыяровна** - «Орыс тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан +7 (771) 307-9571, sandugash.kaldygozova@auuezov.edu.kz

IRSTI: 12.82

<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0003-2651-0052>

Shermamatova Z.A.*

Senior teacher at Sam SIFL, Samarkand State Institute of foreign languages. Samarkand, Uzbekistan

SOCIAL AND LINGUISTIC ANALYSIS OF TABOO WORDS

***Corresponding-author:** zshermamatova94@gmail.com

Annotation: By examining the phonological, morphological, and semantic patterns of taboo words in Uzbek and English, this article investigates their social and linguistic dimensions. It looks at the historical and cultural factors that shaped these terms, emphasizing variations in how they are used and understood. The study looks into how taboo words affect social standards, how they are used in communication, and how they are used to represent identity. This work adds to the larger area of sociolinguistics and cross-cultural linguistic studies by contrasting English and Uzbek and shedding light on how language reflects society values and changing views on profanity.

Key Words: Taboo words, sociolinguistics, Uzbek language, English language, phonology, morphology, semantics, cultural influences, historical context, profanity, identity expression, social norms, cross-cultural linguistics.

FTAXP: 12.82

<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0003-2651-0052>

Шермamatova З.А.*

оқытушы, Самарканд мемлекеттік шет тілдер институты. Самарканд, Өзбекстан

ТЫЙЫМ САЛЫНҒАН СӨЗДЕРДІ ӘЛЕУМЕТТІК-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

***Автор-корреспондент:** zshermamatova94@gmail.com

Аннотация: Бұл зерттеу өзбек және ағылшын тілдеріндегі тыйым сөздердің фонологиялық, морфологиялық және семантикалық құрылымдарын талдай отырып, олардың әлеуметтік және тілдік аспектілерін зерттейді. Ол осы сөздерді қалыптастыратын мәдени және тарихи әсерлерді зерттейді, олардың қолданылуы мен қабылдауындағы айырмашылықтарды көрсетеді. Зерттеу тыйым сөздердің қарым-қатынаста қалай жұмыс істейтінін, олардың жеке басын білдірудегі рөлін және олардың әлеуметтік нормаларға әсерін зерттейді. Ағылшын және өзбек тілдерін салыстыра отырып, бұл талдау тілдің әлеуметтік құндылықтарды қалай көрсететінін және балағат сөздерге деген көзқарасты қалай көрсететінін түсінуге мүмкіндік береді, әлеуметтік лингвистика мен мәдениетаралық лингвистикалық зерттеулердің кең саласына үлес қосады.

Түйін сөздер: Табу сөздері, әлеуметтік лингвистика, өзбек тілі, ағылшын тілі, фонология, морфология, семантика, мәдени әсерлер, тарихи контекст, балағат сөздер, тұлғаны білдіру, әлеуметтік нормалар, мәдениетаралық лингвистика.

Шермamatova З. А.*

преподаватель, Самаркандский государственный институт иностранных языков.

Самарканд, Узбекистан

СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЗАПРЕЩЕННЫХ СЛОВ

***Автор-корреспондент:** zshermamatova94@gmail.com

Аннотация: В этом исследовании изучаются социальные и лингвистические аспекты табуированных слов в узбекском и английском языках, анализируются их фонологические, морфологические и семантические структуры. В нем изучаются культурные и исторические

влияния, формирующие эти слова, подчеркиваются различия в их использовании и восприятии. В исследовании изучается, как табуированные слова функционируют в коммуникации, их роль в выражении идентичности и их влияние на социальные нормы. Сравнивая английский и узбекский языки, этот анализ дает представление о том, как язык отражает общественные ценности и развивающееся отношение к ненормативной лексике, внося вклад в более широкую область социолингвистики и кросс-культурных лингвистических исследований.

Ключевые слова: Табуированные слова, социолингвистика, узбекский язык, английский язык, фонология

Introduction

Language is a crucial element of human communication, mirroring social hierarchies, cultural beliefs, and personal identities. Within the range of linguistic phenomena, taboo words occupy a distinct role, acting as indicators of societal rules and limitations. Often associated with subjects like religion, sexuality, bodily functions, and offensive remarks, taboo words vary greatly between cultures regarding their acceptability, usage, and perception.

This article intends to examine the social and linguistic dimensions of taboo language in both Uzbek and English, focusing on their phonological, morphological, and semantic characteristics. While the evolution of English profanity has been influenced by historical, religious, and cultural changes, taboo words in Uzbek are significantly tied to Islamic customs and Central Asian cultural values. By investigating these linguistic features, this study aims to emphasize the relationship between language and society, revealing how various cultures view and manage offensive language. The results will add to the fields of sociolinguistics and cross-cultural language research, providing valuable understanding of how language mirrors and influences societal attitudes toward taboo language.

Theoretical Analysis

Taboo language has been a topic of interest in linguistic and sociolinguistic studies for many years. Frameworks such as Sapir-Whorf's linguistic relativity hypothesis and Brown and Levinson's politeness theory help us understand the role of taboo words across various linguistic communities. This section explores important theoretical viewpoints regarding the development, use, and perception of taboo language in both English and Uzbek, accompanied by relevant examples.

1. Phonological Features of Taboo Language

Phonology is vital in the creation of taboo words. A number of English swear words feature harsh consonants and distinct stress patterns, which amplify their emphatic quality. For instance, terms like *fuck*, *bitch*, and *damn* display phonetic severity that intensifies their offensive effect. In contrast, Uzbek taboo words often include elongated vowels or reduplication, which adds emphasis and expressiveness. Words like *ahmoq* (idiot) and *iflos* (filthy) demonstrate these phonological patterns. The phonological characteristics of taboo words in both languages contribute to their function in communication, whether as insults, exclamations, or expressions of frustration.

2. Morphological Structure of Taboo Words

The morphological analysis of taboo words differs between English and Uzbek. In English, taboo terms often undergo processes of inflection and derivation to form various iterations, such as *fucking* (adjective/verb), *motherfucker* (compound noun), and *shitstorm* (compound noun). These variations enable speakers to adjust the intensity and use of taboo expressions contextually.

Conversely, Uzbek predominantly employs suffixation and compounding. For instance, *tentaklik* (foolishness) is formed from *tentak* (fool), while *haromzoda* (bastard) merges *harom* (forbidden, impure) with *zoda* (born of). This morphological adjustment illustrates the language's agglutinative nature, where affixes change meaning and intensity.

3. Semantic Classification of Taboo Words

Taboo words in English and Uzbek can be classified semantically according to their thematic connections:

Regarding Sexuality and Bodily Functions: In English, terms like fuck and piss are included in this category, while in Uzbek, equivalents such as orqa ishlar (backside matters) fulfill similar roles but are more often expressed in euphemistic terms.

Concerning Religious and Cultural Offenses: English words like damn and hell have roots in religious contexts, while Uzbek curse words frequently encompass terms such as harom (forbidden) and kafir (infidel), which reflect the impact of Islamic principles.

With regard to Insults and Social Degradation: English derogatory terms such as bastard and moron find their counterparts in Uzbek with words like nodon (ignorant) and ahmoq (idiot), each carrying significant social implications.

4. Sociolinguistic Variation in the Use of Taboo Words

Gender, age, and social class are inscribed in social languages and influence the use of taboo words in both languages. It has been proven that, on average, men swear more than women, but this habit is changing in contemporary societies. Younger people of English-speaking cultures tend to use profanity more frequently and in more relaxed contexts. However, among Uzbek speaking communities, social norms strongly prohibit the use of explicit language in public spaces.

For example, an English speaker might use the word shit to express anger while an Uzbek speaker would instead use a euphemism. Even while absent of extreme distress, an Uzbek person would use a milder way such as voy dod. In the case of politeness and respect, there is clearly more politeness in Uzbek cultures which is rooted in their cultural background over hierarchy.5. Pragmatic Functions of Taboo Words

Taboo words serve several pragmatic functions, including:

Using profanity to express emotions is a common practice in both languages. Phrases like "Oh, shit!" in English show astonishment or annoyance, but "tentak!" in Voy, Uzbek, convey the same feelings.

Social Bonding: Among close friends, swearing might help to cement group identification. Phrases like "what's up, bastard?" may be lighthearted in English, while "tentak bola" (silly boy) is a milder version that has a similar meaning in Uzbek.

Aggressive and Offensive Use: Using profanity as a weapon in disputes and insults is possible. While "you son of a bitch!" is a frequent insult in English, "iflos odam" (filthy person) is a more culturally sensitive term in Uzbek.

There are notable linguistic and cultural distinctions between Uzbek and English taboo terms, according to a theoretical investigation. The structure and appropriateness of profanity are greatly impacted by historical, theological, and social reasons, even though both languages use it to convey emotions, affirm identity, and uphold societal standards. English is more tolerant of swearing in casual contexts due to its secularization and media impact. Uzbek has more stringent rules about forbidden phrases because of its high social etiquette and Islamic customs. Our understanding of how language expresses cultural identities and societal ideals is improved by being aware of these linguistic variations.

1. Methods of Research

This study examines the linguistic and social characteristics of taboo words in Uzbek and English using a qualitative comparative method. The following elements are part of the research methodology:

1. **Data Collection:** A collection of banned terms was gathered from online discussion boards, media (TV series, movies, and song lyrics), and literary works. Native speakers of Uzbek and English participated in structured interviews and surveys to learn more about their opinions on profanity and the situations in which it is used. The development of taboo terms in both languages was traced by looking at historical and linguistic sources.

2. **Phonological, Morphological, and Semantic Analysis:** To determine common sound patterns

that contribute to the impact of taboo words, the phonetic structures of these words were examined.

To learn how taboo words are created in both languages, morphological processes like derivation, compounding, and affixation were investigated. Taboo words were categorized using semantic classifications according to topics like insults, religion, sexuality, and body functions.

Sociolinguistic Analysis:

Gender, age, social status, and environment were examined as contextual factors that affect the use of banned terms. It was examined how euphemisms and politeness techniques help people avoid using foul language directly. Cross-cultural comparisons were used to show how Uzbek and English societies view and control taboo words differently.

This article offers a thorough examination of taboo terms by fusing linguistic and sociocultural viewpoints, demonstrating their function in communication and how they represent social standards in both English-speaking and Uzbek-speaking societies.

Experimental Analysis

An experiment using questionnaires, discourse analysis, and participant observation was carried out to experimentally examine the social and linguistic usage of taboo words in Uzbek and English. The purpose of the experiment was to investigate how different groups and situations perceive and use forbidden terms differently.

200 volunteers in all, 100 of whom were native English speakers and 100 of whom were native Uzbek speakers, were chosen from a wide range of social backgrounds, ages, and genders. In response to questions about taboo terms, participants indicated how offensive they felt they were, how frequently they used them, and whether or not they thought they were permissible in certain contexts.

1. Discourse Analysis:

Samples of real-world written and spoken speech that contained prohibited terms were gathered from casual chats, movies, and internet forums. To find trends in the use of taboo words, including their pragmatic purposes (e.g., emphasis, insult, humor, solidarity), these samples were examined.

2. Findings and Observations:

Especially among younger participants, English speakers showed a greater tolerance for the casual use of profanity. Older respondents strongly disapproved using explicit language, especially in formal situations, and Uzbek speakers were generally more conservative.

Compared to female participants, men participants in both languages reported using prohibited words more frequently. By avoiding overt profanity and frequently substituting it with euphemistic terms, women in Uzbek-speaking communities demonstrated a stronger commitment to societal standards.

In informal discourse, phrases like "That's fucking amazing" are widespread, and banned words were often employed for hilarious and forceful causes in English.

Strong forbidden words were mostly utilized in confrontational or intensely emotional contexts in Uzbek, while gentler words were chosen in everyday conversations.

These experimental results demonstrate how cultural values influence how forbidden words are perceived and used in both Uzbek and English societies, supporting the sociolinguistic patterns seen in the theoretical analysis.

Discussion

The results of this study demonstrate that social, historical, and cultural factors have a significant impact on how forbidden terms are used and perceived. The growing use of profanity in media, digital communication, and casual conversation in English is indicative of larger linguistic shifts toward expressiveness and less formality. The impact of traditional ideas on

language use is evident in Uzbek, where taboo words are still heavily restricted by cultural standards and religious values.

The use of euphemisms is one of the main distinctions that may be seen. A higher concern for upholding civility and social harmony is shown in the frequent substitution of gentler alternatives for blatant vulgarity in Uzbek speech. Although euphemisms are also employed in English, blatant profanity has become more socially acceptable in some settings, especially among younger people and in the creative sectors.

Existing sociolinguistic ideas on gendered language behavior are supported by the gender differences in both languages, which indicate that men are typically more prone than women to utilize explicit taboo words. Nonetheless, the change in public perceptions, especially in urban English-speaking populations, suggests that profanity is becoming more accepted among female speakers as well.

The two languages also differ in the pragmatic roles of forbidden terms. Profanity is used in English as a way to bond with peers, as an emotional release, or as an intensifier. Although similar functions exist in Uzbek, the informal use of such phrases is restricted due to the language's greater focus on modesty and respect.

Conclusion

All things considered, this study emphasizes the connection between language and culture by showing that although taboo words are present in all civilizations, their definitions, social acceptance, and purposes are firmly ingrained in historical customs and social norms. By investigating the impact of media and globalization on the changing usage of taboo language in both English-speaking and Uzbek-speaking groups, future studies could build on this comparative analysis.

Reference list:

1. Omonturdiyev A.J. Professional nutq evfemikasi. Toshkent: Fan. 2006, B: 14
2. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию: пер. с нем. М.: Наука, 2009. 239 с.
3. Варбот Ж.Ж. Табу. Русский язык. Энциклопедия М., 1998. 554
4. Реформатский А.А. Введение в языковедение: Учебник для вузов Под ред. В. А. Виноградова. 5-е изд., испр. Москва. Аспект Пресс, 2004, с: 104
5. Shermamatova, Zaynab, Marjona Ungalova, and Umida Mansurova. Developing Listening Skills to Children Through Cartoons. *Journal of Language Pedagogy and Innovative Applied Linguistics* 1.4 (2023): 175-180.
6. Shermamatova, Zaynab Azimjonovna, Dilfuza Abdurahimova, and Oyzoda Mo‘minova. Teaching methods of writing skills to children. *Educational Research in Universal Sciences* 2.14 (2023): 528-532.
7. Bahodirova, Xulkar, and Zaynab Shermamatova. "Embracing Language Learning: The Direct Method and Its Advantages in Fostering Effective Communication." *Journal of Language Pedagogy and Innovative Applied Linguistics* 1.4 (2023): 223-227.
8. Shermamatova, Zaynab Azimjonovna, Anora Shakhriyrovna Kosimova, and Maftuna Jamoliddinova Karimova. The importance of body language and voice developing in EFL classrooms. *Educational Research in Universal Sciences* 2.14 (2023): 1001-1005.
9. Shermamatova, Gulnoza Bekjonovna, et al. USAGE OF COLLOQUIAL STYLE. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal* 5.05 (2024): 278-286.
10. Qo‘shbaqova, Dildora, Dilfuza Boltayeva, and Zaynab Shermamatova. The Role of Technology in Language Learning. *Journal of Language Pedagogy and Innovative Applied Linguistics* 1.4 (2023): 181-184.
11. qizi Sayyora, Bozorova Ilxomiddin, Sevara Anvar qizi Xudoynazarova, and Zaynab Shermamatova. TEACHERS’STRATEGIES IN CORRECTING STUDENTS’ERRORS IN CLASSROOM INTERACTION. *Educational Research in Universal Sciences* 2.14 SPECIAL (2023): 626-634.

12. Shermamatova, Zaynab Azimjanovna, Malika Damin qizi Temirova, and Xusnidaxon Ma'murjon qizi Normuhammedova. DEVELOPING LANGUAGE LEARNERS ACTIVE VOCABULARY THROUGH READING SKILLS. *Educational Research in Universal Sciences* 2.14 (2023): 915-922.

13. qizi Baxrullayeva, Farangiz Xaydar, and Zaynab Azimjonovna Shermamatova. "THE IMPORTANCE OF GAME BASED LEARNING IN ENGLISH. *Educational Research in Universal Sciences* 2.14 (2023): 981-983.

14. A'zamova, Sevinch, Zarina Mamatqulova, and Zaynab Shermamatova. The Role of Verbal and Non-Verbal Communication in Learning Foreign Language. *Journal of Language Pedagogy and Innovative Applied Linguistics* 1.4 (2023): 192-195.

Information about the author responsible for the correspondence (place of work, phone number, e-mail)
Shermamatova Zainab Azimjon kisi - Senior teacher at Sam SIFL, Samarkand State Institute of foreign languages. Samarkand, Uzbekistan zshermamatova94@gmail.com

FTAXP:16.81.14

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3468>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7414>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8071>

Баймурзаева К.Б.*, Рысбаева М.К., Тургинбекова В.Б.

ф.ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

ЭКЗОТИКАЛЫҚ ЛЕКСИКАНЫҢ ДАМУ ФАКТОРЛАРЫН АНЫҚТАУ

*Автор-корреспондент: karlagash.baimurzaeva@aeuzov.edu.kz

Түйін: Экзотикалық лексика немесе экзотизм лингвистикалық термині бұрыннан туыстық және туыстық емес тілдерде қолданылғанына қарамастан, қазақ тіл білімінде тек жекелеген мақалаларда, ОҚЗУлықтарда, ғылыми жұмыстарда жалпы ақпарат беріледі, атап айтқанда, бұл мәселе арнайы лингвистикалық аспект бойынша кең зерттеу объектісіне айналмады. Сондықтан алдымен «экзотика» сөзінің мағынасын түсіну керек. «Экзотика» грек сөзінен шыққан *exotikos*, «бөтен» дегенді білдіреді, сонымен қатар алыс елдердің табиғатымен, дәстүрімен, өнерімен және т.б. синонимі болып табылады. Ол сонымен қатар «керемет, таңғажайып белгілерді» білдіреді.

Кілт сөздер: экзотика, лингвистика, лексика, фактор, филология, синоним, символ

МРНТИ:16.81.14

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3468>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7414>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8071>

Баймурзаева К.Б.*, Рысбаева М.К., Тургинбекова В.Б.

к.ф.н., старший преподаватель, ЮКИУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

старший преподаватель, ЮКИУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

магистр преподаватель, ЮКИУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ФАКТОРОВ РАЗВИТИЯ ЭКЗОТИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ

*Автор-корреспондент: karlagash.baimurzaeva@aeuzov.edu.kz

Аннотация: Несмотря на то, что экзотическая лексика или лингвистический термин экзотизм уже давно используется в родственных и неродственных языках, в казахском языкознании дается только общая информация в отдельных статьях, учебниках, научных работах, в частности, этот вопрос не стал объектом широкого изучения в специальном лингвистическом аспекте. Поэтому сначала нужно понять значение слова «экзотика». «Экзотика» происходит от греческого слова *exotikos*, что означает «чужой», а также является синонимом природы, традиций, искусства и т. д. далеких стран. Это также означает «великолепные, удивительные знаки».

Ключевые слова: экзотика, лингвистика, лексика, фактор, филология, синоним, символ

IRSTI:16.81.14

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3468>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7414>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8071>

Baymurzaeva K.B.*, Rysbaeva M.K., Turganbekova V.B.

candidate of philological sciences, senior lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan.

senior lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan.

master's degree in teaching, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan.

DETERMINING THE FACTORS OF EXOTIC VOCABULARY DEVELOPMENT

***Corresponding author:** karlagash.baimurzaeva@auezov.edu.kz

Abstract: Despite the fact that exotic vocabulary or the linguistic term exoticism has long been used in related and unrelated languages, in Kazakh linguistics only general information is given in individual articles, textbooks, scientific papers, in particular, this issue has not become the object of extensive study in a special linguistic aspect. Therefore, first you need to understand the meaning of the word «exotic». «Exotic» comes from the Greek word *exotikos*, which means alien», and is also synonymous with nature, traditions, art, etc. of distant countries. It also means «magnificent, amazing signs».

Key words: exotics, linguistics, vocabulary, factor, philology, synonym, symbol

Kіpіcne

С.И.Ожеговтың сөздігінде «экзотика» - предмет и явления, характерные для какой-нибудь местности и необычайные для того, кто их воспринимает» деген анықтама берілген [1,103].

Ал К.К.Юдахиннің орыс-ағылшын сөздігі «экзотика» мүлдембасқа, өтетаңқаларлық, алыс елдерге қатысты екенін түсіндіреді [1,108]. Айта кету керек, жоғарыда келтірілген түсіндірмелерде «экзотика» термин ретінде емес, мағынасы түсіндірілетін қарапайым сөз ретінде қарастырылады. Осыған байланысты, бұл лингвистикалық термин «экзотика» сөзіне жалған көзқарас қабайланысты лингвистика үшінжеке термин ретінде қабылдана бастады.

Осылайша, экзотикалық лексиканың анықтамасы, әдетте, осы сөздің мағынасына (экзотика), атап айтқанда экзотика сөзі лингвистикалық термин ретінде жаңа мағынада (экзотизм, экзотикалық лексика, экзотикалық сөздер) қолданыла бастады деп қорытынды жасауға болады. Бұл сөзге әдебиеттану мен лингвистикада филология ғылымдарының кандидаты Г.Л.Зеленин төмендегідей анықтама берген: «Экзотическая лексика пришедшая в лингвистику в 30-е годы 20 века из литературоведческой терминологии, где использовалась с начало нашего века. Экзотизмами в литературоведении называлось изображение автором в произведении особенностей жизни и быта чужих стран, которые были характерны для творчества писателей и поэтов-романтиков, а позже символистов» [2,15].

Сондықтан, біріншіден, жоғарыда аталған екі фактор саяси экзотикалық лексиканың термин ретінде пайда болуына ықпал етті, екіншіден, лингвистер оның толық термин ретінде қалыптасуына үлкен үлес қосты. Экзотизмдердің пайда болуы рулық, ұлттық сана, этномәдениет, философиядан туындайды және бұл сөздер осы халықтардың ерекше белгісі - символы ретінде қызмет етеді. Мысалы, перғауын арқылы біз Мысырды, самурай арқылы Жапонияны, домбыра арқылы қазақтарды түсінеміз.

Табиғи құбылыс ретінде уақыт өте келе (қоғам, ғылым, техника, сана дамыған сайын) кейбір экзотикалық сөздер жаңғыртылады (ішкі және сыртқы жақтар өзгереді, бірақ негізгі ядро ғасырлар бойы өзгермейді). Мұндай өзгерістер кейбір экзотикалық сөздерге тән. Мысалы, музыкалық аспаптармен байланысты, оларды жасау (темір – ағаш), дәстүрлерге қатысты әрлеу (түрлі-түсті айырмашылықтар) өзгеріске ұшырауы мүмкін, мысалы, олардың мерекелерінің кейбір ескі элементтерін пайдаланбау, жаңа толықтырулардың ауысуы, аумақтық кеңеюі немесе дәстүрлерінің тарылуы.

Экзотикалық сөздерді кейбір адресаттар жаңа, қызықты, таңғажайып, ерекше белгілер ретінде қабылдайды. Себебі бұл сөздіктер жалпы адамдар үшін белгісіздік тудырады, оларды осы сөздерге қызығушылық тудырады және олардың мағынасын түсіндіруге жетелейді. Дәл осы процесс экзотиканы тудырады. Мәтінде экзотикалық сөздердің

ауыспалы мағынасы болмайды. Себебі бұл сөздер тек тура мағынада қолданылады.

Зерттеу мақсаты: Экзотикалық лексиканың термин ретінде қалыптасуы мен зерттелу тарихын және экзотикалық лексиканың даму факторларын анықтау болып табылады.

Зерттеудің міндеті:

1) Арнайы экзотикалық лексиканың түрлерін, оларды бөлу өлшемдерін анықтау және терминнің функцияларын сипаттау;

2) Экзотикалық лексиканың диахрондық және синхрондық аспектілерін аударма объектісі ретінде қарастыру;

Зерттеу әдістері: Тақырыптық-мағыналық топтастыру, терминдік талдау әдістері қолданылды.

Теориялық талдау. Экзотикалық лексика туралы ғылыми сипаттағы алғашқы мақала жазған А.Е.Супрун болатын [3,54]. Ол алғашқылардың бірі болып орыс тіліндегі экзотикалық сөздердің табиғатын ашуға тырысты. Бұл мақалада А.Е.Супрун ол мәселенің теориялық жағына назар аударып, нақты нақты материалдар негізінде талдау арқылы өзінің теориялық идеяларын біріктіре алды. Ол экзотизмдерді лексикалық-семантикалық топтарға бөліп, олардың қолданылу аясы шектеулі екенін, көркем шығармаларда кездесетінін, кейбір экзотикалық сөздер уақыт өте келе экзотикалық қасиеттерін жоғалтатынын атап өтті. Дегенмен бұл ғалымға дейін осы бағытта жанама түрде болса да түрлі тұжырымдар мен пікірлерін білдірген болатын. Мәселен, А.Булаховский, Е.М.Галкина-Федорук, А.Н.Гвоздев, А.А.Реформатский сияқты көрнекті лингвистер өз еңбектерінде экзотизм туралы ақпарат бергенін атап өткен жөн.

Л.А.Булаховский 20 ғасырдың экзотиктері тұрмыстық лексика қатарына жаңа қосымша (экзотикалық лексика) енгізді деп мәлімдейді, Е.М.Галкина-Федорук кітап лексикасының бөлігі болып табылатын экзотикалық сөздер әртүрлі халықтардың ұлттық ерекшеліктерін бейнелейтін көркем шығармаларда қолданылатын лексика деп санайды, ал кейбір лингвистер оларды "варваризм" терминімен белгілейді. А.Н.Гвоздев оған әртүрлі халықтардың ұлттық ерекшеліктерін білдіретін тұрмыстық сөздікке анықтама берді, А.Реформатский экзотикалық лексиканың орнына "варваризм" терминін қолданады.

Кейінірек (90-шы жылдардың ортасынан бастап) орыс тіл біліміндегі экзотизм мәселесін ғалымдар қабылдады және болашақта үлкен қызығушылықпен зерттелуде. Ғылыми әдебиеттерде біз лингвистиканың осы категориясының жалпы мәселелері бойынша, егер жекелеген ғалымдар арасында ортақ пікір қалыптасса, онда кейбір лингвистер арасында түсініксіз және тіпті шатастыратын терминдерге жол берілетін жағдайларды кездестіреміз. Сонымен, профессор Н.М.Шанский: "экзотикалық лексика кірме сөздердің қатарына кіреді және ғылыми, публицистикалық және көркем шығармаларда белгілі бір халықтың ұлттық сәйкестігін белгілеу үшін қолданылады",- деп түсіндірсе [4,135], Профессор О.С.Ахманова лингвистикалық терминдер сөздігінде экзотикалық лексиканың осындай анықтамасын келтіреді: «Слова и выражения, заимствованные из малоизвестных языков, обычно индоевропейских, и употребляемые для придания речи особого колорита. Например: в русс.яз. гурия, гяур, шальвары, аул, уздень, чихирь» [5,21]. Ал профессор А.В.Калинин экзотикалық сөздерді кең және тар мағынада қарастырады. Тар мағынада ол тек бір елде қолданылады (иена - Жапонияда, гопак - Украинада), кеңмағынада – бірнеше елдерде бірдей мағынада (полиция қызметкері - АҚШ-та, Англияда: мәжіліс - Түркияда, Иранда) [5, 25].

Д.Э.Розенталь және М.А.Теленкова: «аз белгілі тілдерден алынған сөз немесе сөйлем, сөйлеуге жергілікті ерекшестік беру үшін қолданылады», деп көрсетеді [5, 27]. Тағы бір анықтамаға назар аударсақ: «Басқа халықтардың өмірі мен тұрмысының ерекшеліктерін сипаттауда жергілікті колорит жасау үшін экзотизмдер деп аталатындар қолданылады. Әдетте бұл белгілі бір елге, республикаға, аймаққа және ұлтқа нақты бекітілген сөз. Олар, әдетте, бастапқыда қолданылатын тілдің белгілі спикерлері аз».

Осылайша, XX ғасырдың 50-ші жылдарынан бастап лингвистердің экзотизмге деген

қызығушылығы айта жанданып, экзотикалық лексика одан да өзекті және проблемалы бола бастады. Бұл жағдайда экзотизмдер лингвистикалық терминдер ретінде қалыптасты. Алайда, Г.Л.Зеленин бұл пікірді жоққа шығарып, экзотизмнің термин ретінде қалыптасуының «дәуірі» 1910-1930 жылдардан басталатынын айтады және негізінен ғалымның бұл пікірі де дұрыс. Себебі сол жылдардағы лингвистикалық әдебиеттерде экзотикалық лексика туралы ақпарат бар. Ал И.Огиенконың "орыс тіліндегі шетелдік элементтер» монографиясында экзотизмдердің анықтамасын қолданады және бүгінде бұл ереже өзектілігін жоғалтқан жоқ. Мысалы, М.Бутина және П.Л.Ким, Юань -Фу «Экзотическая лексика и ее роль в словарном составе языка», Л.П.Ефремовтың «Экзотизмы», В.Берковтың «Экзотизмы», А.И.Журавскийдің «Экзотическая лексика и иноязычные вкрапления в старобелорусской письменности», Б.Н.Павловтың «Экзотизмы в поэтической речи», К.Ереминуның «Интернационализмы и экзотизмы» [5,10] деген мақалалардың ғылыми тұрғыдан жазылғаны сөзсіз. Сонымен қатар, осы мәселе бойынша кең ғылыми-теориялық ақпараттарды И.Кальнова, К.Сапарова, Г.Л.Зеленин оны диссертациясында кеңінен жариялап, осы сөздердің табиғатын толықашуға тырысты.

Нәтижелер мен талқылау. Жоғарыда айтылғандай, экзотикалық лексика түркологияда орыс тіл білімімен қатар зерттелмеген. Экзотикалық сөздер туралы мәселе Э.М.Ахунзянов «Русские заимствования в татарском языке» атты еңбегінде "шет тіліндегі қосындылар" терминін қолданған. Автор экзотизмді бірнеше тақырыптық топтарға бөліп, олардың стилистикалық және жанрлық ерекшеліктеріне қысқаша тоқталады [6,88]. Өзбек тілінің академиялық лексикологиясында, керісінше, бұл мәселе басқа тілден шыққан, бірнеше тақырыптық топтарға бөлінген және нақты материалдар негізінде зерттелген сөз ретінде қарастырылады [6,94]. Татар тіл білімінде бұл мәселе дұрыс бағытта зерттеліп, терең шешілгенін атап өткен жөн. Атап айтқанда, көркем аударма әдебиетінде экзотизмдердің кітап лексикасының бір түрі - тұрмыстық және ұлттық сипаттағы ұғымдарды білдіретін басқа халықтардың сөздері екендігі жиі айтылады [6,101]. Жоғарыда келтірілген әдебиеттерде экзотикалық сөздер жан-жақты және терең зерттелгенмен, ол туралы ғылыми-теориялық ақпарат әлі бір ізге түсіп, жүйеленбеген.

Тіпті роман-герман тілдерінде де бұл мәселе кең болған жоқ. Неміс ғалымы Е.В.Розен мәдени сөздер сериясындағы экзотизмдер туралы "қазіргі неміс тілінің лексикасында экзотикалық сөздер кездеседі. Бұл сөздер алыс және аз танымал тілдерге тән", - деп көрсетті. Ол XX ғасырдың соңында неміс тіліне көптеген шетелдік сөздер енгенін атап өтті. Неміс тілінің филологиялық дәстүрінде шет тілінен шыққан сөздер "мәдени сөздер" деп аталады, олар бірнеше түрге бөлінеді. Француз тілінде бұл экзотизмдер "лакуна" термині деп аталады [6, 120].

Өткен ғасырдың 70-ші жылдарына дейін қырғыз тіл білімінде экзотикалық лексика туралы ешқандай ақпарат ұсынылған жоқ. Қырғыз тіліндегі экзотизмдер туралы алғашқы ақпарат Ж.Мамытов пен З.Құлымбаеваның «Азыркы қырғыз тили» атты бірлескен ОҚЗҰлығын ұшыратамыз. Бұл жұмыста авторлар кітап лексикасына кіретін экзотизмдердің мәнін қозғап, оларды қолдану мақсатын ашты: "Шығу тегі бойынша басқа тілге басқа халықтың тұрмысын, тіршілігін, өмірін, ұлттық ерекшелігін көрсету үшін публицистикалық және көркем шығармаларда, ғылыми жұмыстарда қолданылатын сөздер жатады. Көркем шығармаларда экзотизмдер біздің өмірімізге тән емес заттарды, құбылыстарды сипаттау үшін ғана емес, сонымен қатар кейіпкерлердің жергілікті түсі мен сөйлеу ерекшелігін беру үшін де қолданылады" [6, 122].

Ал академик Б.Орузбаеваның лингвистикалық сөздігінде экзотизмдерге қысқаша анықтама берілген: "жазушы көркем шығармада басқа халықтың ерекшелігін білдіру үшін пайдаланатын сол халықтың тілінен алынған сөздер" [6,153]. Қырғыз лингвист-ғалымдарының «Тил илимине киришүү» атты бірлескен жұмысында экзотизмдердің келесі анықтамасы беріледі: "экзотикалық лексика - бұл басқа тілдерге ерекше түс беру мақсатында көркем шығармаларда, этнографиялық зерттеулерде қолданылатын сөздер".

Мысалы, орыс тілінде кездесетін түркі, араб сөздері: шалварлар, ауыл, башлық, сұлтан, мешіт және т.б. [6,155].

А.Жалилов «Азыркы кыргыз тили» ОҚЗУлығында экзотикалық лексикаға қатысты келесі ережені келтіреді: "экзотикалық сөздер - бұл басқа халықтың өмірі мен өмірінің ерекшеліктерін білдіретін адамдардың сөздері. Олар сіз басқа адамның өмірі туралы ақпарат берген жағдайларда қолданылады. Мысалы, көркем шығармаларда бейнеленген адамдардың өмірін нақты жеткізу үшін қолданылады. И.Калашниковтың "Қаһарлы заман" романында моңғол тіліне қатысты келесі экзотикалық сөздер кездеседі: аяқ киім, етік; улигер ертегісі; анд-сорғыш, ант, қиямет досы" [6,168].

Ғалым А.Сапарбаев «Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразелогиясы» атты көлемді жұмысында шығу тегі бойынша басқа тілдерге жататын экзотизмдер басқа халықтың тұрмысын, тіршілігін, ұлттық ерекшелігін білдіру үшін публицистикалық және көркем әдеби шығармаларда, әсіресе көркем шығармаларда жергілікті ұлттық болмыс пен кейіпкерлердің сөйлеу ерекшеліктерін беру үшін көркемдік әдіс ретінде қолданылатын сөздер екенін атап өтті [7, 22]. Көріп отырғанымыздай, қырғыз лингвистері: А.Сапарбаев, Ж.Мамытов және З.Кулумбаева, орыс тілтанушысы профессор Н.М.Шанскийдің көзқарасын қолдап, экзотизмдерді кітаптық лексикаға қосып қарастырады.

Осылайша, берілген мысалдар экзотизмге емес, варваризмге жататындығы туралы нақты дәлелдер қажет емес, сондықтан ғалымдардың теориялық ережелері олар келтірген мысалдарға сәйкес келеді. Сонымен қатар, ғалым Қ.Сапаров өзінің диссертациялық жұмысында қырғыз тілінің нақты материалдарын қолдануда қателік жібергенін атап өткен жөн. Мысалы, ол әке, ана, аға лексемаларының орыс тіл білімінде экзотизм ретінде қарастырылатындығын баса айтады [7,30]. Бұл, әрине, ғылыми тұрғыдан табиғи деп түсінуге болады. Себебі бұл сөздердің баламасын тек орыс тілінде ғана емес, әлемнің барлық тілдерінде де табуға болады және ешқандай ұлттық колорит бере алмайды. Ал профессор Т.Әшірбаев экзотизмдерге келесі баға береді: "шетелдік сөздер (бірақ кірме сөздер емес) басқа халықтардың тұрмысын сипаттау кезінде қолданылады. Бұл сөздердің көпшілігі жұмыста тек кейіпкердің сөйлеуінде ғана емес, сонымен бірге автордың сөйлеуінде де қолданылады. Мұндай сөздерді экзотизм немесе экзотикалық лексика деп те атайды. Экзотизмнің негізгі функциясы - бұл адамдар туралы уағыздау, басқа халықтар қолданатын заттарды, әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді атайды". Бірақ мұнда нақты материалдар дұрыс пайдаланылмаған. Мысалы, 1.Кечээ философиядан передача болду. 2.Жақында булар капут болот. 3.Эгер Жаныбек арақты акылымен енич себаардыгыю, кейболмок. Жоғарыда келтірілген передача, капут, о,кей экзотикалық лексиканың ауыртпалығын көтереалмайды. Мән мәтіннің мағынасын ақарасақ передача, капут сөздері етістіккетән, ал о,кей сын есімретіндеэрекететеді. Бұлар лексикалықтұрғыданварваризмдер деп танылады. Жоғарыда келтірілген сөздер ұлттық колоритті көрсетпейді.

Бірақ осы мәселеге арналған соңғы зерттеулерде кейбір нақты қателіктер бар. Мысалы, тәжік ғалымы Л.В.Ашмарина өзінің «Семантическая характеристика русских реалий в таджикском языке» атты кандидаттық диссертациясында арақ, самовар, пеш сияқты сөздерді реалийлер ретінде қарастырады [7,45]. Егер біз бұл сөздерді қырғыз тілінің тамырында қарастыратын болсақ, онда арақ-арақ, самовар-самор, пеш-пеш сияқты сөздердің толық баламасын немесе меңгерілуін растайтын құжаттар бар. Тәжік тілінде бұл сөздер ұзақ уақыт бойы экзотикалық қасиеттерін жоғалтты. Біз кейбір ғалымдардың экзотикалық сөздерге деген көзқарастарында қателесетінін байқаймыз. Қандай жағдайда экзотикалық сөздер өздерінің экзотикалық белгілерін жоғалтады, қандай жағдайда олар сіңіріледі? Жоғарыда келтірілген мысалдарды экзотика ретінде емес, жай ғана қолайлы сөз ретінде қарастырған жөн.

Қорытынды. Тіл - бұл нақты ғылым. Ереже қалай оқылса, солай жазылуы керек. Бұл жағдайдың өзі лингвистиканың соңғы жетістіктеріне негізделген экзотизмдерді, соның ішінде оларды жалпы кірме сөздер жүйесінде жан-жақты және терең зерттеуді қажет етеді.

Жалпы, экзотизм мәселесі тек қазақ лингвистикасында ғана емес, жалпы түркологияда да терең зерттелмеген тілдік құбылыс болып табылады.

Жоғары ОҚЗУ орындарында оқытылатын – тіл грамматикасы, стилистика пәндерінде және түрлі арнаулы семинарлар мен курстарды жүргізуде пайдалануға болады деп санаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. Алматы, 1993. 240б.
2. Жүкешов Қ. Тіл философиясы // Жалын. 2004.140б.
3. Бутина Р.М., Ким П.Л.Экзотическая лексика и ее роль в словарном составе языка // Русское и зарубежное языкознание. 1970. 170с.
- 4.Комиссаров В.Н. Слово о переводе. Москва. Международные отношения. 1973. 245 с.
- 5.Комиссаров В.Н. «Общая теория перевода. Проблемы переводоведения в освещении зарубежных ученых» Москва. 2000. 267 с.
- 6.Дмитриева Л.Ф., Кунсевич С.Е. «Английский язык курс перевода» Москва. 2005. 286 с.
7. Казакова Т.А. Практикум по художественному. Санкт-Петербург. 2003. 222 с.

Referens list:

1. Axanov K. Tilbilimininnegizderi. Almati, 1993. 240 b.
2. Jukeshov Q. Tilfilosofiyasi // Jalin. 2004. 140 b.
- 3.Butina R.M., Kim P.L.Ekzoticheskayaleksika i yeyerol' v slovarnom sostave yazyka // Russkoye i zarubezhnoyeyazykoznaniye. 1970. 170 s.
- 4.Komissarov V.N. Slovo o perevode. M.: Mezhdunarodnyye otnosheniya. 1973. 245 s.
- 5.Komissarov V.N. «Obshchaya teoriya perevoda. Problemy perevodov edeniya v osveshchenii zarubezhnykh uchennykh» M. 2000. 267 s.
- 6.Dmitriyeva L.F., KunsevichS.Ye. «Angliyskiyyazykkursperevoda» Moskva. 2005. 286 s.
7. Kazakova T.A. Praktikumpokhudozhestvennomu . Sankt-Peterburg. 2003. 222 s.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Баймурзаева Карлагаш Бексентовна** – «Орыс тілі мен әдебиеті» кафедрасының ф.ғ.к., аға оқытушысы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан +7(702)341-4844, karlagash.baimurzaeva@aeuzov.edu.kz

FTAXP:21.82.14

<https://orcid.org/0000-0002-4000-3391>

<https://orcid.org/0000-0003-0769-4136>

<https://orcid.org/0000-0003-2312-5754>

¹Бекназарова Р.К.*, ²Бекпатша Г.Ж., ¹Сугир Ф.Б.

¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

²аға оқытушы, Орталық Азия Инновациялық Университеті. Шымкент, Қазақстан

¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

**АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТЫҢ «МАСҒҰД» ПОЭМАСЫНЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІГІ
М.МЫРЗАХМЕТҰЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІНЕН**

***Автор-корреспондент:** raushan.beknazarova@auezov.edu.kz

Түйін: Абай өзінің поэзиясымен қазақтың көркем әдебиетін өлшеусіз биікке көтерсе, әдеби тілді дамытып, қалыптастыруда да аса үлкен еңбек сіңірді. Ол қазақтың жазба әдебиеті тілінің негізін салушылардың бірі болды. Абайға дейінгі және Абай тұсындағы ақындарда ескі араб, парсы сөздерін көп қолдану, оны қазақ сөзімен араластыра сөйлеу салтқа айналған еді. Кейін орыс сөздері араласты. Абай осыларға қарама-қарсы шет тілдер сөздерін көп қолданбай, негізгі шығармаларын қазақтың таза ұлттық тілінде жазды. Тіл, сөз мағынасын жаңартып, байытты. Сөздің халықтық үлгілерін жонып, қырнап, өзі айтқандай, «тіл ұстартты».

Кілт сөздер: функция, коммуникатив, сюжет, поэма, логика, поэзия, стихия

МРНТИ:21.82.14

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3467>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7413>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8072>

¹Бекназарова Р.К.*, ²Бекпатша Г.Ж., ¹Сугир Ф.Б.

¹старший преподаватель, ЮКИУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан.

²старший преподаватель, Центрально-Азиатский Инновационный университет. Шымкент, Казахстан

¹старший преподаватель, ЮКИУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан.

**ЯЗЫКОВАЯ СПЕЦИФИКА ПОЭМЫ АБАЯ КУНАНБАЕВА «МАСҒУД»
ИЗ ИССЛЕДОВАНИЙ М.МЫРЗАХМЕТҰЛЫ**

***Автор-корреспондент:** raushan.beknazarova@auezov.edu.kz

Аннотация: Абай своей поэзией возвысил казахскую художественную литературу до неоценимых высот, а также внес большой вклад в развитие и формирование литературного языка. Он был одним из основоположников казахского языка письменной литературы. У поэтов до Абая и при Абая было принято использовать старые арабские, персидские слова, смешивать их с казахским словом. Позже вмешались русские слова. Абай писал основные произведения на чистом казахском национальном языке, не употребляя много слов иностранных языков. Язык, обновил и обогатил значение слова. «Язык бритвенный», как он сам говорит, стригут и стригут народные образцы слова.

Ключевые слова: функция, коммуникатив, сюжет, поэма, логика, поэзия, стихия

IRSTI:21.82.14

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3467>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7413>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8072>

¹Beknazarova R. K.*, ²Bekpatsha G. Zh., ¹Sugir F. B.

¹senior lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

²senior lecturer, Central Asian Innovation University, Shymkent, Kazakhstan

¹senior lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

LINGUISTIC SPECIFICS OF ABAI KUNANBAYEV'S POEM "MASGUD" FROM THE RESEARCH OF M. MYRZAKHMETOVICH

*Corresponding author: raushan.beknazarova@aeuzov.edu.kz

Abstract: With his poetry, Abai elevated Kazakh fiction to invaluable heights, and also made a great contribution to the development and formation of the literary language. He was one of the founders of the Kazakh language of written literature. It was customary for poets before Abai and under Abai to use old Arabic and Persian words, to mix them with the Kazakh word. Later, Russian words intervened. Abai wrote the main works in the pure Kazakh national language, without using many words of foreign languages. The language has updated and enriched the meaning of the word. "The razor tongue," as he himself says, is cut and cut by folk samples of the word.

Key words: function, communicative, plot, poem, logic, poetry, element

Kіріспе

Абай өзінің поэзиясымен қазақ көркем әдебиетін өлшеусіз биіктерге көтерді және ол әдеби тілді дамыту мен қалыптастыру бойынша орасан зор жұмыс жасады. Ол жазбаша әдебиеттің қазақ тілінің негізін қалаушылардың бірі болды. Абай заманына дейінгі және оның кезіндегі ақындарда ескі араб және парсы сөздерін қазақ сөздерімен араластыру әдетке айналған. Кейінірек орыс сөздері араласып кетті. Абай өзінің негізгі шығармаларын қазақ халқының таза ұлттық тілінде, олардан айырмашылығы шет сөздерін көп қолданбай жазды. Бұл сөздің мағынасын жаңартқан және байытқан тіл. Ол сөздің халықтық мысалдарын ұнтақтап, қырып тастады өзі айтқандай. "Қазіргі уақытта зерттеу мақаламызда біз "Масғұд" поэмасындағы Абай бейнесінің сюжеттік желісін негізге алдық.

Жас кезінде Абай поэзия мен тілдің сыртқы түрі тұрғысынан Шығыс ақындарына еліктегені белгілі. Бұған дәлел ретінде аттас үш ұлы өлең бар «Әзім әңгімесі», «Масғұд», «Ескендірді» Олар Шығыс ақындарынан алынғанымен, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары бар. Мысалы, «Әзім әңгімесі» өлеңінің тақырыбы «Мың бір түн» ертегісінен алынған. Қазақ ортасында кеңінен таралған «Мың бір түн» тарауларының бірі «Азим Ата» атты ұзақ ертегі болды. Осы ертегілерден өзінің жетім балалық шағынан аман өтіп, содан кейін өзінің адалдығы мен кінәсіздігінің арқасында арманына жеткен кішкентай бала Азимнің әңгімелері эпикалық сызыққа негізделген[1,18].

Мақаланың тақырыптық негізін анықтау және теориялық және практикалық коммуникацияның ерекшеліктерін көрсету үшін және Абай бейнесінің сюжеттік жүйесін сипаттау мақсатында Б.Тұрсыновтың «Абай поэмаларының тақырыптық, сюжеттік, композициялық ерекшеліктері» - атты зерттеу жұмысы, «Масғұд» поэмасындағы Абай бейнесінің ерекшеліктерін саралап көрсету барысында М.Мырзахметұлының «Мұхтартану және Абай ғұмырнамасы», М. Әуезовтың «Абайды білмек парыз ойлы жасқа» еңбектері қолданылды.

Зерттеу мақсаты: «Масғұд» поэмасындағы Абай бейнесінің сюжеттік ерекшеліктерін анықтау болып табылады.

Зерттеудің міндеті:

- Абай бейнесінің сюжеттік жүйесін сипаттау;
- «Масғұд» поэмасындағы Абай бейнесінің ерекшеліктерін қарастыру;

Зерттеу әдістері: Жұмысты зерттеу үшін төмендегідей әдістерді қолдандық: талдау әдісі, жинақтау, ой қорыту, жүйелеу, статистика әдістері.

Теориялық талдау

«Александр» поэмасы Шығыс елдерінде «Александр Македонский» деген атпен таратылды. Ол Еуропада Александр Макендонский деген атпен танымал қолбасшының өмірі туралы аңыздарға негізделген. Еуропалық ақындардан басқа, Александрдың тақырыбын Фирдоуси, Низами, Навои және Джами сияқты шығыс ақындары жырлады. Абайдың үшінші поэмасы «Масғұд» деп аталады. Бір қызығы, бұл өлеңнің сюжеті мен тақырыбы Шығыс халықтарының аңызынан алынған. 1977 жылы жарық көрген ақынның екі томдық шығармаларының толық жинағын түсіндіруде «Масғұд» дастаны туралы былай делінген: «Мурсейттің 1907 жылғы қолжазбасында ол Тургенев ретінде көрсетілген. И.С. Тургеневтің «Шығыс аңызы» әңгімесі мен «Масғұд» поэмасының бірінші бөлігінің сюжеті басынан аяғына дейін сәйкес келеді. Алайда, зерттеуші Д.Досжан бұл туралы былай түсіндіреді: «Шығыс аңызы» және «Масғұд» поэмасының бірінші бөлігінің сюжеті басынан аяғына дейін дәл сәйкес келеді деген тұжырым қате.

Нәтижелер мен талқылау

Екі нұсқаны салыстыру кезінде Абай орыс мәтінін біршама өзгертіп, оны өзінше кеңейтті. Поэманың негізгі идеясы-басты кейіпкер Масғұдты бірнеше ерекше жағдайлармен, оқиғалармен таныстыру және оған ұлы адамзаттың қасиеттерін беру. Осылайша, кез-келген жастағы ер адамға үлгі болатын дана адамды жасаңыз. Осы ой аясында ақын Масғұд Қызырмен кездесіп, оған үш жеміс ұсынды [2,65].

«Ағын жесең, ақылың жаннан асар,
Сарыны алсаң, дәулетің судай тасар,
Егерде қызыл жеміс алып жесең,
Ұрғашыда жан болмас сенен қашар,»

Масғұд ақылдылықтан да, еңбекпен тапқан байлықтан да қашып, әйелдің адамзаттың жүрегі екенін түсініп, қызыл жеміс алады. Ол бұл әрекетті әйелдің достығын ерекше бағалайтындығымен түсіндіреді. Олар адамзаттың көз алдында еркек пен әйел жынысы бірдей бағаланады және құрметтеледі дейді. Бұл тақырыптардың барлығын ақынның өзі кеңінен айтып, біз білетін және танитын Абай шығармаларында терең ой қозғаған жоқ па? Мысалы, «махаббаттағы құмарлық екі түрлі», «жастардың оты жанып тұр. «Махаббат тілі - тілсіз тіл» өлеңдерінде көрсетілген тақырып, яғни махаббат пен әйелдіктің моральдық философиясы, бұл өлеңде гуманистік ақын оны шартты мазмұнмен байланыстыра отырып, жаңа тәсілдермен ұсынылған. Сонымен қатар, бұл өлеңдегі қызықты нәрселердің бірі-ақынның бейнесі, ол Масғұдтың бейнесінде көрінеді. Масғұт ақылдан қашады. Байлықтан қашады. Сол Масғұдтың ақыл-ойдан қашуы Абайдың басындағы, айналасындағы жағдайына өте жақын. Менің ойымша, ең надан адамдардың бірі Абай Масғұдқа өзінің трагедиясы, қайғылы көңіл-күйі туралы айтады. Ақыр соңында, Абайдың өзі білімді, ақылды, Қуатты көшбасшы болды және жеті атасынан байлықты мұра еткен отбасынан шыққан. Сонымен бірге ол өзінің әндерінде надан және бай адамның бетін ашады. Ол елге қажет емес байлық пен білімнен тұрады[3,26].

Жалпы, өлеңнің мазмұны, сюжеті, композициясы, оқиғалардың тәртібі Абайдың басқа өлеңдерінен өзгеше. Мысалы, егер оқиғаның басталуы Масғұдтың Кизир Алимен кездесуінен басталса, байланыс Кизир оны үйіне шақырып, үш жеміс ұсынады, даму: егер Масғұд қызыл жемісті таңдаса, онда логикалық ой шиеленісте толығымен жоғалады. Енді «Масғұд» дастанының екінші бөлігіне көшейік. «Екінші бөлім» тек шартты, әйтпесе дастанда ақын сізді тарауларға, сізді бөлімдерге бөлген жоқ, желі бір. Сюжет екінші арнаға түсіп, әрі қарай жалғасады. Мазмұны: «Масғұд» сол оймен халифаның уәзіріне айналады. Ол уәзір болған кезде, бір түнде сол қария түсінде Масғұдқа көрініп, аян берді. «Оба күні аспаннан ақылсыз су түсіп, оны ішкен адам есінен танып қалады. Жеті күннен кейін су ағып, адамдар қалаға келеді. Қария: «таза судан шыққан күнді күтіңіз. Сондай-ақ, халықтың денсаулық жағдайының ерекшеліктерін және жалпы халықтың әл-ауқатын ескеру қажет

екенін атап өткен жөн. Ол халифа мен оның уәзірін көріп: «бұл екеуі бізден өзгеше, екі жынды, өлтірейік.- сызғыш сасық. Мұнда маскүнем де есіне түседі: «бөтелкелер бұл дуданнан емес еді, біз ақылсыз судан іше алмадық», - деп екеуі де ішеді. «Біз оны назардан тыс қалдырған жоқпыз», - деді де, біз бір уақытта өлтіреміз деген сөздер үшін кешірім сұрап кетіп қалды. Бұл тарихтың соңы, ұлы ақын өз ойларын үлкен философиялық қайтарымымен жеткізеді. «Бұл солай», - деді ол. Сіз көп нәрседен арыласыз және сіз оны түсінбестен көп сөз айтасыз» [4.58]. Осы ұлы ойластырылған философияны меңзейтін бірдеңе айту ақылға қонымсыз. Яғни, ақыр соңында ол: «Егер сіз жынды болсаңыз, ақылды болмайсыз»» Поэманың композициялық құрылымын қорытындылай келе, Абай бұл өлеңнің композициясын толық көркемдік тұтастыққа айналдыра алмағаны анық», - дейді абайтанушы ғалым М.Мырзахметұлы. Егер әңгіме басында Масғұд қызыл жемісті емес, ақ жемісті, яғни интеллектті таңдаса, онда оқиғаның басында және соңында логикалық байланыс болуы мүмкін, ал Масғұд шынымен де Ұлы ақылдың иесі болар еді, тіпті Шамси Джихан. Өйткені қызыл жемісті таңдап, әйелдер достығын алған кейіпкеріміз ақылды және көреген адам болып шығады.

Егер біз өлеңнің сюжеті туралы, ақынның өзі өмір сүрген Орта туралы ойласақ, онда қызыл жемісті таңдаудың өз орны болған сияқты. Мүмкін, ақын осы әйелге деген құрметі мен сүйіспеншілігін білдіргісі немесе біреуге деген сүйіспеншілігін көрсеткісі келген шығар.

Мұны:

«Еркектің ерке адам болса қасы,
Қатын, шеше, қаза жоқ кімнің басы?
Хан-қаһар, қара халық қастық қылса,

Сонда ұрғашы болмай ма арапашы,»-деген

Мұны өлеңдерден көруге болады. Сондай-ақ, «егер әйелдің досы болса, оның жаны көп» екенін ескеру маңызды, ол серіктес пен серіктес іздейді. Мысалы, Абайдың жас кезінен оның әжесі Зере мен анасы Ұлжан тәрбиелеген. Бұл әйелдер өз отбасының көшбасшылары, қоршаған ортаның данышпандары. Мәселен, Құнанбайдың өзі Зерені тыңдап, Ұлжаннан кеңес сұрады. Жалпы, Құнанбай Ұлжан өте құрметті адам болған. Ол оның ақылдылығына риза болды. Айта кету керек, бұл Абайдың бірінші рет туылуы емес.

Кейбір абайтанушы ғалымдар мұны өздерінің алғашқы ұмытылмас махаббаты Тоғжанмен байланыстырады.

Абай өлеңі 1855 жылы жазылған. Содан кейін ұқсас тақырыптағы өлеңдер бар. Оларда махаббатқа толы жүрекке табыну, Имани гүлдің білімімен байланысты құбылыстар, үш махаббат ерекше орын алды. Құдай қосқан қос жүрек туралы осындай құбылыстар, ойлар осы «Масғұд» өлеңін салқын ақылмен өлшеп, талдағысы келді. Бұл өлең 1887 жылы жазылған, яғни Тоғжанмен ажырасқаннан кейін бірнеше жыл өтсе де, ол осы өлеңде оған деген сүйіспеншілігін, оның сүйіспеншілігіне деген құрметін көрсетуге тырысатын сияқты. Сондықтан, бұл ойынды таза жүректен интонация ретінде жеткізу үшін ол қызыл жемісті таңдап, Тоғжанға деген сүйіспеншілігін көрсетіп, оны оқырманға жеткізеді.

Жазушы Д. Досжан өлеңнің жазылуына былай түсіндіреді: "композициялық құрылыстың өзінде, яғни қызыл жемісті таңдауда, соңында білімнің көрінісінде, логикалық байланыстың жоқтығында, сәйкессіздікте оқырманның барлық ынта-жігері осы қызыл жеміске салынады.»

Генерал-Халифа Арон Рашид Бағдатты 786 жылдан 809 жылға дейін, яғни 23 жыл басқарды. Бұл сондай-ақ ең әділ, дана билеуші ретінде ол «Мың бір түннің» басты кейіпкерлерінің біріне айналып, өлмейтін өнердің бетіне шығатын кезең. Халифаның Джафар есімді уәзірі болған. Бұл дастанды аударған Тургенев оны Джафар емес, Джиффар деп атады, дастанның эскизін өзгертті, өзінің жеке жобасын, өзінің қиялын, дәмін қосып, жаңа туындыны басқаша жасады. Тіпті басты кейіпкер Халифа Арон ақылға қарағанда айлакерлікке бейім болып көрінеді. Дәл осы жолды қазақ ақыны оқыды және Біз жалпы

эскиз түпнұсқаға ұқсайтынын, бірақ сюжеттік желісі, бояуы, кейіпкерлердің шеберлігі мен оқиғаның сапалы сюжеттік фоны мүлдем бірегей туынды жасайтынын атап өтеміз. Осыдан ақынның Шығыс сюжетін еуропалық сызықтан алғанын көруге болады. Басқаша айтқанда, әрбір ақын Фусули де, Тургенев те, Абай да бұл дастанды дәл аудармағанын, тек бір жолды алып, оны өз жобасына жазғанын көруге болады.

Алайда, әр ақын басты кейіпкерден өз бейнесін табуға тырысты деп айтуға болады.

«Масғұд» өлеңін оқығаннан кейін, оқиға желісі Абайдың өмірінде болған оқиғамен өте тығыз байланысты екенін байқаған сияқтысыз.

«Бұл сөзге салып тұрды шал құлағын,

-Ендеше, тауып айттың, жә, шырағым,

Ақыл, дәулет әуелден өзінде екен,

Өміріңнен артылсын, жаным, бағың!» - деп, дәл Абайды танытады. Өйткені Абай білімі де, байлығы да болады. Бірақ ол жақсы көретін жұбайына қосыла алмай, ол қиындыққа тап болады. Ол:

«Тегінде, адам басы сау бола ма?

Бойында тексерілмес дау бола ма?

Ері ашу айтса, әйелі басу айтып,

Отырса, бұрынғыдай жау бола ма?» - деп, ынтымағы жарасқан сүйген жарын аңсайды.

«Масғұд» туралы бірде-бір дереккөзде белгілі бір Тоғжанға байланысты жарияланған өлең туралы айтылмайды. Абайдың өзі атап өтетін деректер жоқ. Біз бұл өлеңге өз көзқарасымызбен қарап, бұл Тоғжанға арналған Абай ескерткіші, оның қайғылы аяқталған балалық махаббаты деп айтқымыз келеді. Масғұдада, қызылшалда, яғни өмірде байлық, білім, махаббат сияқты өмірдің үш негізгі стихиясы ұсынылған. Екінші жағынан, ол байлық пен білімді біржолға қоя отырып, махаббаттың стихиялылығын таңдайды. Дәл осындай стихиялылыққа қол жеткізуге тырысады. Біз білетін Абай тек Тоғжанға ғана жеткен жоқ. Дәл осы жерде ақын қызыл жемісті Масғұдқа таң қалдырады. Бірақ ақын өз жолын таба алмайды. Тоғжан басқа біреуге үйленбекші. Абай жеті дүркін садақа беріп, сүйіктісін әйелі ете алар еді, бірақ бұл ұлы Заңның дәстүріне қайшы келеді. Сондықтан Абай шешілмеді және Тоғжанмен қоштасты. Осылайша, білім мен адамгершілікті көрсете отырып, махаббат жолын таңдаған қара жас өзін одан бас тартуға мәжбүр етеді. Бұл өлеңдегі Масғұд өзінің білімін көрсетіп, ессіз суда аман қалған сәтке сәйкес келеді[5,60].

Қорытынды

Сонымен, поэманың соңындағы «жұртың жынды болса, ақылды болма, қоса жынды бол!» дейтін жолдар, Абайдың «болды енді сұм, құр өкініштен ештеме шықпас, Тоғжан да көнді, ақымақ болма, сен де көн,» - деген сөздерді білдірсе керек. Міне, осылай композициялық құрылысы толық емес, логикалық тұтастығы жеткіліксіз поэмаға, осындай өмір философиясын қолдана отырып, шешімін тауып беруге болады. Бірақ жамандықтан кейін жақсылық болар дегендей, махаббатынан айрылған Абай соңында қазақ ғұлама ақындарының бірі болып қалыптасты. Мүмкін оның ақындық шабытының оянуына сол Тоғжанға деген махаббат пен қосыла алмауынан пайда болған зар сезім әсер еткенде шығар.

Мақаланы жоғары ОҚЗУ орындарында оқытылатын пәндерде – әдебиеттануға кіріспе, әдебиет сыны және түрлі арнайы семинарлар мен курстар өткізуде қолдануға болады деп санаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әуезов М. Абайтану дәрістерінің дерек көздері. құраст. Л.Әуезова, М.Мырзахметұлы. А., Санат, 1997. 448б.

2. Мырзахметұлы М. Мұхтартану және Абай ғұмырнамасы. Әуезов М. Абайды білмек парыз ойлы жасқа. А., Санат, 1997. 416 б.

3. Мырзахметұлы М. Абайтанудың бірегей зерттеушісі. А., Санат, 2000. 418 б.
4. Тұрсынов Б. Абай поэмаларының тақырыптық, сюжеттік, композициялық ерекшеліктері. Дисс. зерттеу жұмысы. Алматы, 2015. 94 б.
5. Ахметов З. Кемел ақын, кемеңгер ойшыл. // Абай шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1 том. А., Жазушы, 1995. 336 б.

Referens list:

1. Auezov M. Abaytanudaristerininderekkozderi. kurast. L.Auezova, M.Mirzakhmetuli. A., Sanat, 1997. 448 b.
2. Mirzakhmetuli M. Mukhtartanu zhane Abay gumirnamasi. Auezov M. Abaydi bilmek pariz oyli zhaska. A., Sanat, 1997. 416 b.
3. Mirzakhmetuli M. Abaytanudin biregey zertteushisi. A., Sanat. 2000. 418 b.
4. Tursinov B. Abaypoemalarinintakiriptik, syuzhettik, kompoziciyalikerekshelikteri.Diss. zertteuzhumisi.Almati, 2015. 94 b.
5. Akhmetov Z. Kemel akin, kemengeroyshil. // Abay shigarmalarinin eki tomdik tolik zhinagi. 1 tom. A., Zhazushi, 1995. 336 b.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) Бекназарова Раушан Кадырбековна - «Орыс тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан. +7 (775) 825-3278, raushan.beknazarova@auezov.edu.kz

FTAXP:16.75.14

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3468>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7414>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8071>

Калбаева А.Т.*, Айтпенбетова Г.А., Кысмуратова Ж.Т.

ф.ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

ЖАЗБА ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ЭПИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАР САБАҚТАСТЫҒЫ МЕН ЖАНРЛЫҚ ҰҚСАСТЫҒЫ

***Автор-корреспондент:** aigul.kalbaeva@auuezov.edu.kz

Түйін: Қазақ жазба әдебиетінің қазіргі заманғы эпикалық түрлерінің (поэма, роман) тарихилықпен жазылуына эпикалық шығармалардың көркемдік негізі үлгі болғандығы ақиқат. Осы арада белгілі әдебиеттанушы-ғалым Н. Келімбетовтің сақ, ғұн дәуірі тарихи дастандарының поэтикасы хақындағы пікірі эпикалық жанр шығармалары табиғатының қалыптасу, даму эволюциясын түсінуге бағдарлайды: «Сақтар мен ғұндар дәуірінде өмірге келген жоқтау, мақтау түріндегі өлең үлгілері, мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, бертін келе Түрік қағанаты тұсында жазылған ерлік жырларының шынайы көркем шығарма ретінде қалыптасуына үлгі-өнеге, модель-форма болды». Бұл – қазақ әдебиетіндегі кейінгі көп жанрлы жазбаша дәстүрдің дамуына негіз болған үрдіс үлгісі.

Кілт сөздер: өлең, роман, эпика, фактор, пішін, модель, символ

МРНТИ:16.75.14

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3468>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7414>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8071>

Калбаева А.Т.*, Айтпенбетова Г.А., Кысмуратова Ж.Т.

к.ф.н., старший преподаватель, ЮКИУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

старший преподаватель, ЮКИУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

магистр преподаватель, ЮКИУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ И ЖАНРОВОЕ СХОДСТВО ЭПИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ В ПИСЬМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

***Автор-корреспондент:** aigul.kalbaeva@auuezov.edu.kz

Аннотация: Факт остается фактом, что художественная основа эпических произведений послужила образцом для историчности современных эпических форм казахской письменной литературы (поэмы, романы). Известный литературовед-ученый Н. Мнение Келимбетова о поэтике исторических эпосов Сакского, гуннского периодов ориентировано на понимание эволюции становления, развития природы произведений эпического жанра: «образцы стихов в виде плача, похвалы, пословиц, крылатых выражений, воплощенных в эпоху саков и гуннов, являются образцом, моделью для становления героических песен, написанных при тюркском каганате, как подлинного художественного произведения - была форма. Это модель процесса, положившего начало развитию более поздней многожанровой письменной традиции в казахской литературе.

Ключевые слова: экзотика, лингвистика, лексика, фактор, филология, синоним, символ

IRSTI:16.75.14

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3468>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7414>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8071>

Kalbaeva A.T.*, Aitpenbetova G.A., Kysmuratova Zh.T.

candidate of philological sciences, senior lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan.

senior lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan.

master's degree in teaching, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan.

CONTINUITY AND GENRE SIMILARITY OF EPIC WORKS IN WRITTEN LITERATURE

***Corresponding author:** aigul.kalbaeva@aeuzov.edu.kz

Abstract: It is true that the artistic basis of epic works was an example of the historicity of modern epic types of Kazakh written literature (poems, novels). In the meantime, the famous literary critic-scientist N. Kelimbetov's opinion on the poetics of the historical epics of the Saka and Hunnic era focuses on understanding the evolution of the formation and development of the nature of the works of the epic genre: «examples of poems in the form of mourning, praise, Proverbs, catchphrases, heroic songs written during the reign of Bertin Kele Turk kaganate were an example, a model-form for the formation of true works of art». This is an example of a trend in Kazakh literature that formed the basis for the development of a later multi-genre written tradition.

Key words: poem, novel, epic, factor, form, model, symbol

Кіріспе

Қазақ әдебиеті тарихының байырғы сақ, ғұн дәуірлеріндегі эпикалық шығармаларының құрылысында халықтың қанатты сөздерінің, мақал-мәтелдерінің, тұрмыс-салт өлеңдерінің, шешендік толғаныстарының – бәрінің тұтаса құралуы қалыптасқан көркемдік үрдіс тағылымын дамытты. Жазбаша әдебиет кемелдене дами келе көрнекті романдардағы кейіпкерлерді даралау, мінездеу, оқиғалардың деректілік шындығы мен ойдан қосу тұтастығын үйлестіру – бәрі де тарихилықтың негізділік заңдылығы жүйесін құрады.

Қазақ сөз өнері тарихындағы «Көне түркі әдебиеті» (VI-IX ғ.ғ.) кезеңіндегі «Орхон-Енисей жазба ескерткіштері», «Қорқыт ата кітабы», «Оғызнама» мұраларында түркі тайпаларының өмір сүрген дәуірлері шындығы, тарихи тұлғалардың қызметі, адамдар өмір сүрген географиялық кеңістік, әлеуметтік орта тағылымы қамтылған. Ал, «Ислам дәуіріндегі әдебиет» (X-XII ғ.ғ.) кезеңіндегі мұраларда да халықтың сол шығармаларда сөз болған тұлғаларының, әлеуметтік ортасының шындығы тарихилық заңдылығы аясында қамтылған. Көрнекті әдебиеттанушы-ғалым А. Егеубай аталған ежелгі әдеби мұралардағы кейіпкерлердің, жеке адамдар тұлғаларының тарихи негізділікпен жазылғанын айтады, олардың тарих, философия, этнология зерттеулері үшін нұсқалы материалдар, тарихи бағалы деректер [1,163] беретін рухани арқау екендігіне, философиялық, әлеуметтанушылық, әдеби-әдептілік, т.б. мәселе-лерді қамтитын күрделі танымдық тағылымына ғылыми байыптаулар жасайды. Зерттеуші ежелгі және ортағасырлық мұралардағы әдеби әдеп жүйелерін саралап көрсетеді (1. Жан сымбаты, 2. Кісілік сымбаты, 3. Азаматтық сымбаты) де, олардың тарихилыққа қатысты поэтикалық ерекшеліктерін ғылыми-теориялық тұрғыда тұжырымдаған: «Тарихи шындық пен көркем шындық арасындағы күрделі метаморфоза да тарихилық негізде, тарихи кезеңдер аясында ұғынықтырақ, қызғылықты көрінеді. ... ежелгі мұраларда тарихи тұлғалар мен тарихи құбылыстарда ойдан қосу, әсірелеу аз байқалады. Байқалмайды деген де шындыққа үйлеседі. Тарихи адамдар, тарихи оқиғалар бәз күйінде сипатталады. Тарихи шындық қана

емес, поэтикалық басқа да ең бір көркемдік таным сарабынан өткен нышандарының өзі де тіршілік, тұрмыс көріністерінен қаз-қалпында көшіріліп алынған. Кейінгі кезең мұраларында көркемдік шындық рухы үстем түсе бастаған. Көркемдік шындық, көркемдік шарттылық көрініс берген тұстарда эпикалық тыныс қиялы, қиял-ғажайып ертегілері сынды көркемдік кеңістіктер туындады» [2, 184]. Өнер туындыларына арқау болатын өмір шындығы болмысын елестету үшін Әбу Нәсір әл-Фарабидің «Мәселелер мәні» философиялық еңбегіндегі пікіріне назар аударуға болады: «Қозғалыс пен тыныштықтың басталуы, ол сыртқы қысым немесе өмір, болмаса, табиғат деп аталады. Қозғалыстың кей түрлері еріксіз болады, мұндайда олардың басталуын өсімдік жаны дейді немесе ерікті болуы ықтимал... Уақыт осы қозғалыспен байланысты. Уақыттың шегі сәт деп аталады. Қозғалыста уақыттың басы да, аяғы да болуы мүмкін емес. Осылайша, бір жағынан, қозғалатын әлдене болуы тиіс, екінші жағынан, қозғаушы болуы керек» [3, 55]. Демек, өмір шындығы – қозғалыс пен тыныштықтың өзара сабақтас құбылыстарынан құралатын тіршілік келбеті. Көркем шығармалардағы өмір шындығы дамылсыз сапырылысқан үндес әрі қарама-қайшылықты қозғалыстар жүйесін бейнелейді. Ал, тыныштық ұғымының өзі де өмір шындығы қозғалыстарының аясында айқындалады. Тарихи кезеңдердегі оқиғалардың өрістеуі мен белгілі бір нәтижелер арқылы аяқталуы да қозғалыс пен тыныштық сабақтастығы тағылымын аңғартады.

Зерттеу мақсаты: Қазақ жазба әдебиетіндегі эпикалық шығармалар сабақтастығын анықтау болып табылады.

Зерттеудің міндеті:

1. Эпикалық шығармалардағы өмір шындығының тарихи шындықпен бейнеленуін сипаттау;
2. Тарихилықтың көркемдік шындыққа негіз болуының ерекшеліктерін қарастыру;

Зерттеу әдістері: Тақырыптық-мағыналық топтастыру, шығармаларды талдау әдістері қолданылды.

Теориялық талдау

Қазақ әдебиетіндегі шежірелік шығармалар тарихи деректерді баяндау мен көркем әдебиет бейнелеулері тұтасуы жолын қалыптастырған мұралар болып саналады. Авторларының көзімен көрген оқиғаларын көркемдік талғаммен сұрыптап, іріктеп жазуы арқылы уақыт шындығын жазбаша жүйелеудегі қаламгерлік мәдениет үрдісіне де негіз қаланды. Шежірелік туындылардың құрылысындағы елдің, ондағы көрнекті оқиғалардың қамтылуында туынды авторларының мемлекет қайраткері тұғырындағы тұлғалық танымалдығы да елеулі болды. Қазақ әдебиетіндегі тарихи шындықпен кең көлемді көркем туындылар жазу үрдісінде шежірелік шығармалар авторларының қайраткерлік, қаламгерлік орындары да сөз өнері тарихындағы маңыздылығымен ерекшеленеді.

XIX ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі жаңа жазба реалистік әдебиет шығармалары да көркем әдебиетіміздегі тарихилықты жаңаша қалыптастыруда маңызды орын алды. Хакім Абайдың эпикалық дастандарында, қара сөздерінде өмір шындығы деректері, тарихи тұлғалар тағылымының көркем шындықпен өрнектелуі әдеби сипатпен өрнектелді. Шоқан Уәлихановтың ғылыми-этно-графиялық очерктері әдеби-тарихи сипатымен ұлттық және жалпыадамзаттық рухани мұралар қатарына қосылды. Шоқан шығармалары ғылыми жазбаларды әдеби-тарихи ерекшеліктер тұтастығымен жазудың әлемдік классикалық дәстүріне сәйкес қазақ топырағында дамытудың іргетасын қалады. Ал, Ы.Алтынсариннің әңгімелері – қазақ әдебиетіндегі жазбаша прозалық шығарма жазу үрдісі жолындағы жаңа жазба реалистік әдебиет үлгілері болып саналады. Профессор Х.Сүйіншәлиев қазақ әдебиетінің ежелгі дәуіріндегі Әбу Нәсір әл-Фарабидың, Захир ад-дин Бабырдың, Мұхаммед Хайдар Дулатидың, Қадырғали Қосымұлы Жалайырдың еңбектерін, хан-сұлтандардың, елшілердің жазысқан хаттарын, шешен-билер сөздерін де прозалық шығармалардың алғашқы үлгілері қатарында қарастыруды ұсынады. Зерттеуші қазақ прозасының әуелгі бастау кезеңіндегі мұраларын айта отырып, Шоқан, Ыбырай, Абай өмір

сүрген ғасырдағы осы дәстүрлі дамудың жалғастығына баға берген. «Түркістан уалаяты» (1870), «Дала уалаяты» газеттері мен «Айқап» журналының беттерінде жарияланған мұралардың, шығармалардың, қазақ әдебиеті жанрларының, оның ішінде прозалық шығармалардың мол жазыла бастауына себеп болғанын бағалайды [4, 28].

Академик З.Қабдолов былай дейді: «Кең көлемді ... эпостың бұл түрінде жазылған шығармалар шындықтың жекелеген эпизодтарын суреттеумен тынбайды, әдеби шығармаларға арқау болған адам мен қоғам тіршілігін мейлінше кең қамтып, алуан-алуан даму кезеңдерімен тұтас жүйелеп, толассыз қимыл-қозғалыс қалпында жинақтайды. Адам мен қоғам өмірінің қандай ақиқаты болсын, мұнда бүкіл тамыр тереңімен, қопарыла көрсетіледі де, оқырманның көз алдында өзгеше бір әлем, бүтін бір тіршілік дүниесі пайда болады» [5, 31].

Қазіргі қазақ романдарының біразы XX ғ. 90-жылдары мен XXI ғ. басында жарыққа шықты. Тарихының жаңа кезеңіне көшкен, байырғы жолы бұған дейінгі талай мыңжылдықтардан басталған, қалыптасқан мемлекетіміздің, қазақ ұлтының көркем әдебиеттегі бейнеленуі сөз арқауындағы дәстүрлі шығар-машылық үрдіс аясында қарастырылады. Эпикалық шығармашылық үрдіс әдебиетіміздің Қазақ хандығы (XV-XVIII ғғ.) және XIX ғасырлар кезеңдеріндегі авторлы шежірелік шығармалар Мәшһүр Жүсіптің «Қазақ шежіресі», Шәкәрімнің «Түрік, қырғыз-қазақ, һәм хандар шежіресі», т.б. қисса-дастандар, тарихи жырлар жанрлары арқылы да жалғасты. Қазақ романистикасының қалыптасу, даму тарихында XX ғасырдың бас кезіндегі эпикалық шығармалар айрықша орын алады.

Нәтижелер мен талқылау

Жоғарыда айтылғандай, Шәкәрімнің «Әділ–Мария» романының сюжеттік-композициялық желісінде XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ ауылдарына ортақ өмір шындығының оқиғалары арқау етіп алынған. Көлемді прозалық шығарманың мазмұны мен пішіні жүйесінде классикалық әдеби шығармаларға тән әртүрлі көркемдік әдістер тұтастығымен жазылғандығы байқалады. Романның идеялық-композициялық желісін құрайтын мынадай мәселелер айқын қамтылған: біріншісі – XX ғасырдың алғашқы онжылдығы шамасындағы қазақ ауылының көшпелі тұрмыс жағдайының (қыстау мен жайлау арасындағы көшу-қону, малды жаю, т.б.) көріністері; екіншісі – қазақтың ұлттық-этнографиялық, ата-бабалық салт-дәстүрінің негізгі оқиға нысаны болғандығы. Басты кейіпкерлер Әділдің әкесі Жақсыбай мен Марияның әкесі Бақтыбайдың әуелі құда болып келіскені сюжеттік байланыс ретінде көрінеді. Шәкәрімнің «Әділ–Мария» романындағы Шыңғыстауды кейіптеу тәсілі сипатымен бейнелеген жерлері қазіргі қазақ романдарына көркемдік негіз болғаны айқын байқалады. Мысалы, «Әділ–Мария» романында басты кейіпкерлердің түнгі табиғат аясындағы қауышу сәтін лирикалық-психологиялық бейнелеудің лирикалық және кейіптеулік тұтастықпен өрілген көркемдік-әсерлілік сипаты айқын: «Міне, осы іңірде туған толық Ай дәл Марияның қысылып ұялғанындай қып-қызыл болып туса да, көтеріле келе бозарып, жоғарылағанда, әбден бойы үйренгендей маңқиып, жер жүзіне сүттей тұнық сәулесін түсіріп, Айдың бетіндегі кісі пішінді қожыры қырындай қарап, «Әділ мен Марияның алғашқы қосылғанын көрмейінші!» – деген сияқтанды-ау! Сонда, кәрі Шыңғыстау, сен алыстан мұнарлатып, басынды күнбатысқа беріп, көлденең сұлап: «Әділ мен Мария былай жатсашы!» – дегендей бөктердің аласа адырын бауырыңа қысып, төстегі елге жантая қарап жатпап па едің?».

Шәкәрімнің «Әділ–Мария» романындағы ұлттық-этнографиялық ерекшелік-тердің суреттелуі де эпикалық шығармадағы тарихилық шынайылығын аңғартады. Профессор Б.Майтановтың «Әділ–Мария» романына байланысты айтқан пікірі де осы шығарманың ұлттық және әлемдік әдеби үдеріс сабақтастығына негізделген жаңашылдығын дәйектейді: «Көркемдік баяндау құрылымы жағынан «Әділ–Марияның» екі түрлі өзгешелігі айдай анық. Бірі – композициялық жүйедегі пейзаж қызметінің ауқымы, екінші – диалог

формасын пьеса үлгісіндей алу». Жинақтап айтқанда, Шәкәрімнің «Әділ–Мариясы»мен қазіргі қазақ романдары поэтикасындағы сабақтастық ұлттық әдебиетіміздің көркемдік үрдістері жетістіктерін дәлелдейді.

Қазақ тарихының бұрын жан-жақты қамтылмаған жақтарын кеңейте, тереңдете жазуда қаламгерлер сөз арқауындағы бірнеше ғылымдар салаларының тұтасуы жағдайында еңбек етуде. Ұлттық тарихтың көрнекті тұлғаларын, олар өмір сүрген қоғамдық-әлеуметтік ортаның қайшылықты, тартысты күрделі болмысын шығармашылық психологиясы көрігіне салып оқырмандарға ұсыну жауапты іс. Бұл орайда, әдебиеттанушы-ғалым А.Ісімақованың пікіріне назар аударамыз: «Шығармашылық психологиясы (психология творчества) – суреткердің өмірді танудағы, мәдени қазынаны жасаушы ретіндегі жеке психологиясы, жаңа бір туындының қиялда туғанынан бастап, оның аяқталуына дейінгі динамика, яғни көркем шығарма жасаудағы жалпы және жекелеген заңдылық процесі» [6, 28]. Демек, өмір шындығын тарихи шындық поэтикасы аясында бейнелеуде қаламгердің шығармашылық психологиясы ең негізгі шешуші қызметті атқарады. Қазіргі қазақ романы - ұлттық сөз өнері тарихындағы алдыңғы толқын суреткерлер қалыптастырған көркемдік үрдістің жалғасқан көрсеткіші. Әрине, қазақ сөз өнері алыптары да әлем әдебиеттеріндегі суреткерлер тағылымынан өнеге алды. Бұл орайда, қазақтың рухани мәдениеті тарихына қатысты жақтары жиі айтылатын А.С.Пушкин шығармашылығына назар аударуға болады. А.С.Пушкиннің прозалық шығармалары мен қазіргі қазақ романдарына ортақ тарихи шындық поэтикасының көркемдік үндестігі мәселесіне тоқталуға болады.

Қазіргі қазақ романдарындағы тарихи шындық пен көркемдік шешім мәселелерін ғылыми-теориялық тұрғыда қарастырудың өзектілігі сөз арқауындағы осындай әлемдік классикалық үрдістер ықпалдастығы, сабақтастығы жүйесімен байланысты бағаланады.

Қазіргі қазақ прозасындағы тарихи шындық поэтикасы бағдарымен жазылған І.Есенберлиннің «Мұхиттан өткен қайық», Ә.Нұрпейісовтің «Соңғы парыз», З.Шүкіровтің «Сыр бойы», Қ.Шабданұлының «Қылмыс», Д.Досжановтың «Ақ орда» Р.Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы», М.Мағауиннің «Мен», Б.Тілегеновтің «Тұйық өмірдің құпиясы», «1986 жыл», С. Елубаевтің «Ақ боз үй» және т.б. романдар ұлттық әдебиетіміздің әлемдік тәжірибедегі үлгілермен үндестігін айқын аңғартады. Аталған романдардағы ұлттық тарихымыздағы қайраткерлер тұлғаларының, оқиғаларының барлығы да шындықты көркемдік шешіммен өрнектеудегі қаламгерлер шеберліктерін, өзіндік мәнер- машықтарын танытады. Бұл орайда, белгілі әдебиеттанушы ғалым, профессор Т.Н.Рахымжановтың пікірі эпикалық шығармалардың мазмұны мен пішіні жүйесіндегі өмір шындығы бейнеленуінде авторлық ұстанымдар табиғатын түсінуге бағдар береді: «Қазіргі романның көркем бейнеленген объектісі – қоғамдағы әлеуметтік-психологиялық құбылыстар, адамның жан қозғалысы, орталық және қосалқы кейіпкердің ішкі «менінің» өсу, кемелдену эволюциясы болып табылады [6, 81]. Бұл пікір қазіргі қазақ романдарындағы тарихилықты, деректерді мол қамтып жеткізетін эпикалық авторлық баяндаулар болмысын дәйектей түседі.

Әлем әдебиетіндегі тарихи шығармалар үрдісін ұстанған XX ғасырдың 90-жылдары мен XXI ғасырдың бас кезіндегі қазақ прозасының роман жанрындағы туындылары ұлттық сөз өнері қазынасын байыта түсті. Әлем әдебиетінің алыптары (Л.Толстой, А.Пушкин, Р.Тагор, Ә.Хэмингуэй, М.Әуезов, т.б.) шығармаларына тән тарихи шындық поэтикасы көркемдік үндестігі байқалатын қазақ прозасының жаңа туындылары тәуелсіз Қазақстан әдебиетінің өркениеттегі өзіндік тұғырын бейнелей түседі. Бұл - ұлттық мәдениетіміздің жалпыадамзаттық дамудағы жетістіктерінің нақты көрсеткіші. Әдеби процесс-әлем халықтары әдебиеттері дамуындағы елеулі туындылардың поэтикалық ерекшеліктері жинақтала танылатын шығармашылық ізденістер арналарын тұтастандыра танытатын ұғым. Профессор Т.Тебегенов: «Әдеби процесс - рухани құндылықтар тарихы... Әдеби шығарма - өткен мен бүгінді, болашақты тұтастай елестететін өзекті мәселелерді қамтитын көркемдік-эстетикалық тағылымы мол халық дүниетанымының айнасы» [6, 111], - дейді. Демек, әдеби процесс ұғымының аясында халық тарихының барлық кезеңдеріндегі сөз

өнері шығармашылығының үздіксіз дамуындағы қозғалысы, поэтикалық болмысы қарастырылады. Әрине, рухани мәдениеттің негізгі арнасы көркем шығармалар - үздіксіз туындап жататын әдеби даму қозғалысының жемісі. Бұл - әдеби процесс.

«Деректі романдар тағылымы» деген екінші бөлімшеде қазақ әдебиетінің арғы-бергі кеңістігіндегі шығармалардың реалистік сипатына негіз болған ерекшелік-деректілік жайында сөз болады. Деректілік - өнер туындыларының барлығын да адамдардың қабылдау дүниетанымын танытатын өмір шындығының көрсеткіші. XX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдебиеті дамуындағы шығармалардың, әсіресе прозалық туындылардың тарихи шындық пен көркемдік шешім мәселелерін игеруі, қаламгерлердің шеберлікке шыңдалу ізденістерін танытты. Бұл орайда, академик С.Қирабаевтың осы кезең әдебиеті шығармаларын шынайы бағалаған пікірінің ғылыми-методологиялық негізділігі айқын: «Қазақ әдебиетінің тарихи шындыққа тәнтілігі, көркемдікпен шешуге ұмтылған проблемаларының молдығы мен тереңдігі прозада түрліше стильді, формаларды туғызуда. Көркем шығарманың нақты өмірмен байланысын көрсетуде документтіліктің де ролі артуда. Шындықты кең алып, баяу, мол тыныстылықпен суреттеу үлгісіне характердің ішкі сырына үңілетін психологиялық тереңдік пен философиялық ойшылдық қосылды. ... Тарихи шындықты дәлдікпен көрсете отырып, өмірдегі өзгерістерді толық көркемдікпен бейнелеу, оның маңызды-маңызды проблемаларын дөп баса білу, сол негізде қоғам дамуының заңдылықтарын дәлелдеу...толысқан суреткердің ғана қолынан келмек». Қазіргі қазақ әдебиеттануы ғылымында да осы жанрдағы шығармалар поэтикасының табиғатына берілген нақты тұжырымдар (Т.Бекниязовтың пікірі) деректі романдардың сипатын айқындауға бағдар береді.

Қазақ романдарының тарихилық негіздерін құрайтын кезеңдер шындығын қамтыған осындай жанрдағы шығармалар қатарында С.Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу», С.Мұқановтың «Өмір мектебі», Ғ.Мұстафиннің «Көз көрген», Ә.Нұршайықовтың «Ақиқат пен аңыз», Т.Жұртбаевтың «Дулыға», Д.Досжановтың «Абақты» және т.б. шығармалар деректілік сипатының молдығымен, нақтылығымен ерекшеленеді.

Қорытынды

Қазақ әдебиетінің соңғы онжылдықтарда жазылған эпикалық шығармаларда тарихи шындық пен көркемдік шешім поэтикасы заңдылықтары бойынша саралау мақсатында нысанға алынған туындыларды қарастыру міндеттері айқындалды. Романдардағы өмір шындығының тарихи шындықпен бейнеленуі, тарихилықтың көркем шығармаларға негіз болуының ерекшеліктері, реалистік сипат пен көркемдік қиял жинақтауларының сабақтастығы басты назарда болды. Қазақ романдарының пайда болуы, қалыптасуы, дамуы – XX ғасырдағы әдебиетіміздің әлем өркениетіндегі классикалық үрдіске сәйкес көрнекті көрсеткішіміз.

Жоғары ОҚЗУ орындарында оқытылатын – қазіргі қазақ әдебиеті, әдебиеттану пәндерінде және түрлі арнаулы семинарлар мен курстарды жүргізуде пайдалануға болады деп санаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Ғасырлар тоғысында. Алматы. 1996. 272 б.
2. Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. Алматы. 1991. 208б.
3. Дәдебаев Ж. Жазушы еңбегі. Алматы. 2001. 340 б.
4. Келімбетов Н. Ежелгі әдеби жәдігерліктер. Астана. 2004. 480 б.
5. Егеубай А. Құлабыз. Алматы. 2001. 216 б.
6. Әл-Фараби Әбунәсір. Мәселелер мәні. Ғылымдардың шығуы туралы // Есім Ғ. Фалсафа тарихы: ОҚЗУлық - хрестоматия. Алматы. 2004. 366 бб.
7. Қазақ прозасы: Хрестоматия. Үш томдық / Құрастырған және алғы сөзін жазған Х.Ж.Сүйіншәлиев. 1-том: 564 б.; 2 том: 564 б.; 3-том:548 б.). Ғылым, 2001.

Referens list:

1. Nazarbaev N.A. Gasirlartogisinda. Almati. 1996. 272 b.
2. Dadebaev J. Omir shindig jane korkemdik sezim. Almati. 1991. 208 b.
3. Dadebaev J. Jazushienbegi. Almati. 2001. 340 b.
4. Kelimbetov N. Ejelgi adebi jadigerlikter. Astana. 2004. 480 b.
5. Egewbay A. Qulabiz. Almati: Jazushi, 2001. 216 b.
6. Al-Farabi Abunasir. Maselelermani. Gilımdardinshigwitwrali // EsimG. Falsafatarikhi: Oqulıq-xrestomatiya. Almati. 2004. 366 b.
7. Qazaqprozasi: Hrestomatiya. Ushtomdiq / Qurastirgan jane algi sozin jazgan X.J.Suyinshaliev. 1-tom: 564 b.; 2 tom: 564 b.; 3-tom: 548 b.). Almati. 2001.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) [Калбаева Айгуль Тажихановна](mailto:aigul.kalbaeva@auezov.edu.kz) – «Орыс тілі мен әдебиеті» кафедрасының ф.ғ.к., аға оқытушысы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан. +7 (747) 128-9369, aigul.kalbaeva@auezov.edu.kz

FTAXP:21.80.14

<https://orcid.org/0000-0001-6162-3154>

<https://orcid.org/0000-0002-9246-1444>

<https://orcid.org/0000-0001-8935-8272>

Лесбекова Л.Ж.*, Ерметова Р.Е., Саматаева Қ.Б.

ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

РЕАЛИЙ-ТЕРМИНДЕРДІ АУДАРУДЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

***Автор-корреспондент:** lyazzat.lesbekova@auezov.edu.kz

Түйін: «Реалийлер» - басқа тілдерде сәйкес бірлігі жоқ, сол тілдің тұрмысында ғана кездесетін және сол тілге ғана тән ерекше сөздер мен тіркестердің жиынтығы». Реалий - бұл белгілі бір халықтың өміріне, өнеріне, тарихына, материалдық және рухани мәдениетіне қатысты ұғымдар. Реалий сөздерді аударуда ұлттық және тарихи өзгешеліктерді дәлме-дәл қамтып, толық жеткізу бүгінге дейін аударманың негізгі міндеттердің бірі болып келген. Көптеген тілші-ғалымдар өз ғылыми еңбектерінде «реалия» терминін емес, «эквивалентсіз лексика» атауын қолданып жүр. Алайда «реалий» ұғымын «термин» ұғымынан бөліп қарастыруды ұсынатын ғалымдарымыз да бар. Реалий сөздер, әсіресе, көркем шығармаларды өте жиі қолданылады. Олар белгілі бір халықтың тұрмысымен, мәдениетімен, болмысымен тығыз байланысты. Олар өз халқының тілі үшін қалыпты, жалпылық сипатта қолданылса, ал өзге тілдер үшін жат болуы мүмкін. Ешқандай ұлттық бояуы мен реңкі жоқ терминдер жасанды түрде жасалады және олар негізінен ғылым саласында қолданылады. Мұндай терминдер тек зат пен құбылысты атау үшін ғана жұмсалады.

Кілт сөздер: реалий, мораль, интеллект, дигрессия, лексика, функция, эквивалент

МРНТИ: 21.80.14

<https://orcid.org/0000-0001-6162-3154>

<https://orcid.org/0000-0002-9246-1444>

<https://orcid.org/0000-0001-8935-8272>

Лесбекова Л.Ж.*, Ерметова Р.Е., Саматаева Қ.Б.

к.ф.н., доцент, ЮКИУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

старший преподаватель, ЮКИУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

старший преподаватель, ЮКИУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

РЕАЛИЙ - СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ТЕРМИНОВ

***Автор-корреспондент:** lyazzat.lesbekova@auezov.edu.kz

Аннотация: «Реалии» -это набор уникальных слов и фраз, которые не имеют соответствующего единства в других языках, встречаются только в быту этого языка и уникальны для этого языка». Реалии-это понятия, относящиеся к жизни, искусству, истории, материальной и духовной культуре определенного народа. В переводе Реалий одной из основных задач перевода до сих пор является точное изложение национальных и исторических различий. Многие ученые-репортеры используют в своих научных трудах не термин «реалия», а название «неэквивалентная лексика». Однако есть ученые, которые предлагают отделить понятие «реалий от понятия» термин". Реалии слова особенно часто используются в художественных произведениях. Они тесно связаны с бытом, культурой, бытием известного народа. Они могут быть нормальными для языка своего народа, общепринятыми и чуждыми для других языков. Термины, не имеющие национальной окраски и оттенка, создаются искусственно и используются в основном в области науки. Такие термины используются только для обозначения вещества и явления.

Ключевые слова: реалий, мораль, интеллект, дигрессия, лексика, функция, эквивалент

Lesbekova L.Zh.*, Ermetova R. E., Samataeva K. B.

candidate of philological sciences, associate professor, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

senior lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

senior lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

REALITIES-SEMANTIC FEATURES OF THE TRANSLATION OF TERMS

***Corresponding author:** lyazzat.lesbekova@aeuzov.edu.kz

Abstract: «Realities» - are a set of unique words and phrases that do not have a corresponding unity in other languages, are found only in the everyday life of this language and are unique for this language. Realities are concepts related to the life, art, history, material and spiritual culture of a certain people. In the translation of Realities, one of the main tasks of translation is still an accurate presentation of national and historical differences. Many scientists-reporters use in their scientific works not the term «reality», but the name «non-equivalent vocabulary». However, there are scientists who propose to separate the concept of «realities» from the concept of «term». The realities of the word are especially often used in works of fiction. They are closely connected with the life, culture, and existence of a famous people. They may be normal for the language of their people, generally accepted and alien to other languages. Terms that do not have a national coloring and shade are created artificially and are used mainly in the field of science. Such terms are used only to refer to substances and phenomena.

Key words: reality, morality, intelligence, digression, vocabulary, function, equivalent

Кіріспе

Мемлекеттің тұтастығы мен тәуелсіздігін тұрақтандырудың негізгі факторларының бірі - ұлттың біртұтастығы мен ынтымағы. Ал ұлттың ыдырамыс тұтастығы, мызғымайтын бірлігі, шындап қарағанда, ел тілінің тұтастығы мен оның қолданылу өрісінің кеңдігімен тығыз байланысты екені айқын. Себебі ұлтты ұйыстырып, оны басқа халықтан ерекшелігі мен айырмашылығын анық көрсететін басты өлшемі де, негізгі тірегі де, әрине, тілі, нақты айтсақ, ұлттық әдеби тіл екені белгілі. Ал әдеби тілді тұтынушылар – ұлттық, дәстүрлі мәдениеттің өкілі, тұтынушысы. Сондықтан сөз мағынасының мәдени, ұлттық танымдық компоненттерін меңгеретін орта ұлттық сана мен тілді жасайды [1,6].

XX ғасырдың соңында ғасырлар мен мыңжылдықтар тоғысында әлемнің гуманитарлық білімінде аударманы зерттеуге әсер еткен парадигмалардың ауысуы орын алады. Қазіргі аударма ғылымында екі басым парадигма туралы айтуға болады: лингвистикалық және мәдени-философиялық [2,4]. Лингвистикалық парадигма аударманың классикалық теориясын қамтиды және оның аясында аударманы «тілдердің салыстырмалы қызметі» ретінде математикалық қатаң (мүмкіндігінше) сипаттау және түсіндіру әрекеттері жасалды.

Бұл жерде В.Н.Комиссаровтың: «Аударма – бұл үлкен табиғи лингвистикалық эксперимент, оның барысында тілдер мен олардың элементтері теңестіріліп, қарым-қатынас процесінде бір-бірін алмастырады. Ол ішінара қауымдастықтың немесе ұқсастықтың маңызды принципіне негізделген, ол оппозиция принципімен қатар тілдік құрылымның негізі ретінде қарастырылуы мүмкін», – деген пікірімен келіспеуге болмайды [3,5]. Аударманың лингвистикалық теориясында зерттеудің негізгі әдісі аударма жағдайына қатысатын тілдердің белгілерін салыстырмалы-салғастырмалы талдау болып табылады.

Мәдени-философиялық парадигма аясында аударма тіл мен мәдениет, аударманың

мәні, аударма, тіл және ұлт және т. б. сияқты жаһандық проблемалардың бөлігі ретінде қарастырылады.

Мұндағы аударма дуализмі немесе мағыналық ізденіс пен мақал-мәтелдердің баламасы аударма мағынасының бүкіл тарихынан өтеді. Бұл дуализмнің пайда болу себебі-аударма процесінде екі мәдениеттің соқтығысуы немесе диалогқа түсуі: түпнұсқа мәдениеті және аударма мәдениеті [2,4].

Зерттеу мақсаты: Реалий-терминдерді аудару тәсілдерін, сондай-ақ аударма шешімдерін анықтайтын лингвистикалық және экстралингвистикалық (прагматикалық) факторларды анықтау болып табылады.

Зерттеудің міндеті:

1. Реалий-термин ұғымын анықтау, оның маңызды сипаттамаларының өлшемдерін таңдау;

2. Бастапқы және аударылған мәтінді салыстырмалы талдау барысында алынған баламаларды аударма нормасы тұрғысынан зерттеуге және реалий-терминдерді аудару тәсілдерін анықтау.

Зерттеу әдістері: Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттеріне сәйкес сипаттама тұрғыдан зерттеу, жүйелеу әдістері қолданылды.

Теориялық талдау

Кейінгі кездері баспасөз беттерінде шетелдік сөздердің ұлттық тілімізде мағыналық-реңктік баламасы бола тұра, орыс тілінен калька жасау арқылы сөз қалыптастыру кең тарап барады. Мысалы: «как две капли воды//егіз тамшыдай», «лить воду на мельницу//диірменіне су құйды», «к счастью//бақытымызға орай», «полуостров//жарты арал», «долг платежом красен // борыш өтеумен көркем» деген калькалық аудармаларды ұлттық дүниетанымнан мүлдем алшақ аудармалар ретінде қарауға болады. Мәселен, орыс тіліндегі бұл сөздердің қазақ дүниетанымында қалыптасқан мынадай тіркестер мен сөздер бар: егіз қозыдай, отқа май құйды, бағымызға қарай, түбек, қарыз, қарызды өтеу - парыз.

Тиісінше, аудармашы әрқашан аударма мәтінін бейімдеу стратегиясын таңдауға тап болады. Лингвомәдени бейімделу стратегиясын таңдау мәселесі аударма теориясы мен практикасындағы ең өткір мәселелердің бірі болды және болып қала береді. Алайда, біздің ойымызша, бұл мәселені тек аударма деп санауға болмайды, ол лингвомәдени және лингвофилософиялық болып табылады, өйткені ол тіл мен мәдениеттің арақатынасы, тіл мен ойлаудың арақатынасы, түсіну проблемаларына қатысты.

Бұл аударманың «полярылық» стратегиясын (сөзбе-сөз және еркін аудармалар) және сәйкесінше аудармашының «көріну» - «көрінбеу» дихотомиясын тудырған аударма дуализмінің философиясын зерттеуге бағытталған ғылыми еңбектердің өзектілігін айқындайды.

Мәселен, «Элегантно» сөзінің уикипедиялық сөздіктегі аудармасына қарасақ: – нареч. әдемі; әсем; кербез; сәнді; сырбаз; элегантно одеваться → әдемікіну; кербезкіну; сәндікіну – деп берілген.

Ал орыс тіліндегі түсіндірмесіне көңіл аударсақ, оның жай ғана үстеу сөз емес, тұтас этика - эстетикалық категория ретінде ұғынылатынын көреміз: «Элегантность (от фр.élégant, «изысканный, грациозный, утончённый, изящный») – этико-эстетическая категория, выражающая цивилизованную красоту консервативнымотсылком к классике XVIII-XIX века. Характеризуется благородной простотой, спокойствием, расслабленностью, строгостью и плавностью. Ассоциируется с роялем, костюмом, вечерним платьем, женскими шляпками» [4,62].

«Элегантно» сөзінің қазақ тіліндегі аудармасы жай ғана сындық мағынаны берсе, ал орыс тілінде оның тұтас ұғымды, этика-эстетикалық категорияны білдіретінін көреміз.

Бұдан біз мәдениеттің тілдегі көрінісін байқаймыз. Тіл – ұлттың дүниетанымын, дәстүрі мен салт-санасын, құндылықтар нормасы мен жүйесін, мәдениеті мен руханиятын

бейнелейді. Бұл құбылыс тілдің барлық деңгейлерінде, әсіресе лексикалық қабатында ерекше көрініс тапқан. Тіл мен мәдениеттің өзара арақатынасынан туындаған мәдени семантиканы танытатын тілдік таңбалар сол ұлттың тілдік тұлғасының таным-түсінігі мен пайымдау дәрежесінен туындайды. Мәтіннің ұлттық-мәдени ерекшелігін көрсетуде реалийлердің маңызы ерекше.

«Реалийлер - басқа тілдерде сәйкес бірлігі жоқ, сол тілдің тұрмысында ғана кездесетін және сол тілге ғана тән ерекше сөздер мен тіркестердің жиынтығы». Реалий - бұл белгілі бір халықтың өміріне, өнеріне, тарихына, материалдық және рухани мәдениетіне қатысты ұғымдар. Реалий сөздерді аударуда ұлттық және тарихи өзгешеліктерді дәлме-дәл қамтып, толық жеткізу бүгінге дейін аударманың негізгі міндеттердің бірі болып келген.

Көптеген тілші-ғалымдар өз ғылыми еңбектерінде «реалия» терминін емес, «эквивалентсіз лексика» атауын қолданып жүр. Алайда «реалий» ұғымын «термин» ұғымынан бөліп қарастыруды ұсынатын ғалымдарымыз да бар. Реалий сөздер, әсіресе, көркем шығармаларды өте жиі қолданылады. Олар белгілібір халықтың тұрмысымен, мәдениетімен, болмысымен тығыз байланысты. Олар өз халқының тілі үшін қалыпты, жалпылық сипатта қолданылса, ал өзге тілдер үшін жат болуы мүмкін. Ешқандай ұлттық бояуы мен реңкі жоқ терминдер жасанды түрде жасалады және олар негізінен ғылым саласында қолданылады. Мұндай терминдер тек зат пен құбылысты атау үшін ғана жұмсалады.

Барлық реалийлерді екі үлкен топқа бөлуге болады. Бірінші топқа аударма мәтінін алушыға белгілі реалийлер кіреді. Қабылдаушы мәдениетте мұндай шетелдік ұғымдар көбінесе олардың атауларымен бірге алынады және аударма тілі жүйесінде берік орныққан сөздермен ұсынылады. Мұндай реалийлер адам қызметінің барлық салаларында бар.

Спорт: фристайл, бодибилдинг, сноуборд, плей-офф. Компьютерлер: ноутбук, файл, интерфейс, браузер.

Саясат: импичмент, PR, инаугурация. Бизнес: спонсор, офис-менеджер, консалтинг, маркетинг, прайс-лист, бутик, рэкет.

Кино және БАҚ: Кастинг, продюсер, саундтрек, триллер, медиахолдинг.

Тамақтану: фаст-фуд, биг мак, чизбургер, гамбургер, хот дог.

Телекоммуникация: роуминг, СМС (SMS-shortmessageservice).

Бұл сөздер біздің күнделікті тұрмысымызға тереңдеп еніп кеткені соншалық, олар бүгінде реалий ретінде қарастырылмайды.

Екінші, неғұрлым үлкен топқа аударма мәтінін қабылдаушы толық немесе мүлдем түсінбейтін реалийлер жатады. Мысалы, ағылшын тіліндегі «Red Chamber» сөзі орыс тілінде «Красная Палата», қазақ тілінде «Қызыл палата» деп аударылып қолданылып жүр. Алайда бұл сөздің «Канада парламентінің жоғарғы палатасы» дегенді білдіретінін көптеген оқырманның білмеуі мүмкін. Сондай-ақ, «Қызыл фурия» жетінші мәрте қатарынан Еуропа чемпионатына жолдама алып отыр» деген сөйлемдегі «Қызыл фурия // «La Furia Roja // Красная фурия» сөзінің футболдан Испания ұлттық құрама командасының атауы екенін қалың көпшілік біле бермейді. Мұндай түске қатысты атауларды шетелдік ұлттық және клубтық командалардан көптеп кездестіруге болады.

Кез келген халықтың әлеуметтік-мәдени айырмашылықтары болады. Мұндай ерекшелікке әр ұлттың төл тарихи деректерін, мемлекеттік құрылымы мен географиялық ортасын, аталған ұлттың мәдени-сазды аспаптарын, халық ауыз әдебиеті мен ұлттық танымын жатқызуға болады.

Аударматану ғылымында реалийлерге ұлттық тұрмыс пен болмыстың, құбылыстар мен ұғымдардың, ұлттық бұйымдар мен тағамдардың атауларын жатқызумен шектелмейді, сонымен қатар олардың мәнін білдіретін сөз тіркестері мен терминдерді де жатқызады. Реалийлердің мәні мен ұлттық ерекшелігін көрсететін, тілімізде эквиваленті жоқ тілдік единицаларды жатқызады.

Көптеген зерттеушілер реалийлерді аударуға болмайтын сөздер тізбегіне жатқызады,

оның мәні мәнмәтінде ғана ашылатындықтан, ол сөздерге қатысты «аудару» сөзін пайдалану тек шартты деп есептейді. Бүгінгі күнде аударматану ғылымында «реалийлерді аудару» терминімен бір қатарда «реалийлерді жеткізу» термині де қолданылып жүр. Дегенмен, бұл терминдерді тәржімалау аударма тілінде тура баламаларды табумен ғана шектеліп қалмайды. Бұл дегеніміз - «мәдени сәйкестікті, концептіні зерделеу, түпнұсқадағы ұлттық және тарихи колоритті аударма тіліндегі құралдар арқылы пішінін, мазмұнын жеткізуден тұратын күрделі ойлау үдерісі. Сондықтан да реалийлерді өзге тілге аудару осы лексикалық бірліктердің ұғымдық мазмұнын жеткізу мен олардың функционалдық-стильдік сипаттарын теңестіруді қамтитын едәуір күрделі міндетке айналады. Сөздерді ұлттық колоритінен айырмас үшін, жоғарыда айтылып кеткен транскодтауды қолданады» [5,157].

Нәтижелер мен талқылау

Аударма үдерісі әрбір нақтылы коммуникативтік жағдайда дамитын факторлардың бірлігімен белгіленеді. Факторлар табиғатынан заңды немесе кездейсоқ, объективті немесе субъективті болуы мүмкін.

«Аудармаға әсер ететін факторлар коммуникативтік актінің әртүрлі компоненттерінен туындайды:

- ✓ коммуникацияға қатысушылардың өзіндік ерекшелігінен;
- ✓ коммуникация кезінде пайдаланылған тілдік құралдардың ерекшеліктерінен;
- ✓ объективті шындықтың ерекшеліктерінен» [6,28].

Әртүрлі факторлар арасындағы түрлі қатынасстардан аударманың жеке өзгешеліктері қалыптассады, нақтылы мәтін бөліктерінен және тұтас текстен аударманың эквиваленттік деңгейі айқындалады. Факторларды анықтау аударма үдерісінің заңдылығы мен аударманы өзгешелендіруді таңдау заңдылықтарын белгілеуге көмектеседі.

Объективтік шындыққа тірелетін факторлар аса көп болмайды, себебі берілетін тілден тысқары шындық, олар меңгерген тілдерге қарамайды, барша тілді тұтынушыларға бірдей болады. Өзара сәйкестірілгенді табуға қиыншылықтар автор мен ақпаратты қабылдаушының аударма тіліндегі объективті жағдайлары туралы идеяның барлық уақытта ортақ бола алмайтындығынан туындайды.

Әрбір халықтың тұрмысы мен өмір тіршілігіндегі, олардың мәдени дәстүрі мен салттарындағы өзгешеліктер сол тілге ғана тән және өзге мәдениет пен тұрмысты қамтитын тілдерде баламасы табылмайтын лексикалық бірліктің пайда болуына соқтырады. Соның нәтижесінде, біз аударма барысында белгілі бір мәдени элементтер, яғни реалий деп аталатын сөздерді кездестіреміз.

«Реалия – бір халықтың өміріне (тұрмысына, мәдениетіне, әлеуметтік және тарихи дамуына) тән және басқасына жат объектілерді атайтын сөздер мен сөз тіркестері» [6,19].

Тілдік деректерге қарасақ, адамзат әрекетінің салалары сияқты реалий түрлері де сан алуан. Қолданылу аясына қарап, реалийлерді «географиялық, этнографиялық, қоғамдық-саяси және тарихи» – деп бөлуге болады [6,20].

Географиялық реалийлер физикалық географиямен және оның тарауларымен тығыз байланыста қарастырылады:

- Құрлық, шөл (қаз.);
- Тайга, тундра (рус.);
- Edinborough, Columbia (ағыл.).

Этнографиялық реалийлер – әрбір халықтың тұрмысын, тіршілігін, болмысын, мәдениеті мен материалдық мәдениетінің нысандарын, әдет-ғұрыпын, дінін қамтиды да, рухани мәдениетті зерттейтін ғылымға төмендегі ұғымдар жатады:

- Құйрық-бауыр, киіз үй, той, наурыз көже, қыз ұзату (қаз.);
- Лапти, дача, пельмени, хоровод, субботник (орыс.) – шабата, саяжай, тұшпара, хормен жүру, сенбілік;

• *Kleptocracy, skateboarding, whisky, polo coat, double-decker* (ағыл.) – ұрылар элитасы, роликті тақтада сырғанау, виски, спорттық үлгідегі пальто, екі қабатты автобус;

• *Boyabaisse, TGV* (фр.) – провансаль балық сорпасы;

• *Фахверхаус* (нем.) – көрінетін арқалықтары бар ортағасырлық құрылыс.

Қоғамдық-саяси реалиялар әлеуметтік өмірдің, саясаттың, мемлекеттік құрылымның ерекшеліктерін көрсетеді:

• *Мәжіліс, үкімет, құрылтай, төлеңгіт, хан, қожса, сұлтан* (қаз.);

• *Губерния, большевики* (орыс.) – губерния, большевиктер;

• *Deescalation, Hercules missile, Land-based missile, Rapid Deployment Force* (ағыл.) – деэскалация, «Геркулес» зымыраны, жер бетінде орналасқан зымыран, жылдам өрістету күштері.

Реалиялар баламасыз лексика қатарына кіреді, өйткені олардың басқа тілдің лексикалық бірліктері арасында толық немесе ішінара баламалары жоқ. Дегенмен реалий ұғымының аясы баламасыз лексика ұғымының аясына қарағанда кеңірек болады, себебі оның қолданылу аясы аудармамен шектелмейді. Мысалы, тайга – орыс табиғатының даласы, субботник, сменная газета, ударный труд – кеңестік кезең өмірінің реалиясы, пельмень, ши - орыс тағамдарының реалиясы және т. б.

Баламасыз лексика ұғымы аударма тілі тұрғысынан реалияны көрсететін лексикалық бірліктерді қабылдау аспектісін қамтиды. Аударма тілінде реалияға қарама-қарсы құбылыс пайда болады, түпнұсқасы – лакуна. Лакуна – аударма тілінде бастапқы тілдің белгілі бір реалиясын көрсету үшін эквивалент бірлігінің болмауы [7,104].

Баламасыз лексика мен басқа тілдің сөздігінде тұрақты сәйкестіктері бар бірліктер арасында нақты шектеу сызығын әрдайым сызу мүмкін емес. Қазіргі әлемде тез дамып келе жатқан ақпарат алмасудың, сондай-ақ тілдер мен мәдениеттер арасындағы тығыз байланыстың арқасында лакуналардың қатарынан сөздер тұрақты түрде шығып тұрады. Аудармашыға одан да көбірек реалияларды, жалқы есім және географиялық атауларын, беру кезінде шешім іздеудің қажеті жоқ. Бірнеше рет қолданған кезде, шет тіліндегі реалиялар алдымен окказионал (бір реттік сөз қолдану) эквивалентті алады, содан кейін олар көрнекі, яғни тұрақтыға өтеді. (Мыс: Лондон, Moscow, «Дейли Телеграф», Кембридж және т.б.)[8,64].

Қорытынды

Жалпы алғанда, қазіргі кезеңде баламасыз лексика санатына жаңа пайда болған (жаңа корпорациялардың, бұқаралық ақпарат құралдарының атаулары және т.б.) немесе басқа тілде сөйлейтіндер үшін мәдениеттердің алыстығына байланысты сирек кездесетін атаулар мен жалқы есімдер жатады, мысалға, біздің өмірімізге біртіндеп еніп жатқан қытай мәдениетінің реалиялары (Фэн шуй).

Тілде дайын баламалар болмаса, тиісінше аудармашы екі тілдегі мағынаны сәйкестендіруге, реалийлерді беру барысында жаңа сөздерді табуға мәжбүрлейді. Реалийлерді тәржімалау үдерісінің тәжірибеде қалыптасқан дәстүрлер мен талаптары бар, бұл процесс осы талаптарға бағынады. Реалийлерді аударудың бірнеше әдіс-тәсілдері бар: *транскрипсия, транслитерация, калька жасау, семантикалық неологизмді табу, реалийді реалиймен ауыстыру, болжамды аударма жасау*. Бұл аталған әдіс-тәсілдер әдетте аударма теориясында лексикалық түрлендірулерге жатқызылып жүр.

Реалийлерді тәржімалау үдерісінің тәжірибеде қалыптасқан дәстүрлер мен талаптары бар. Реалийлерді аударудың кейбір жолдары:

- транскрипция;
- транслитерация;
- калькалау;
- семантикалық неологизмді құру;

- реалияны реалияға ауыстыру;
- болжалды аударма.

Транскрипция мен транслитерация кезінде шет тіліндегі реалияның семантикалық жоспары ашылмайтынын атап өткен жөн. Бұл екі әдіс те сөздің ресми бейнесін (дыбыстық немесе графикалық) сақтауға бағытталған және тілдік емес құбылыстың мәні туралы ақпарат бермейді. Көрсетілген себептерге байланысты транскрипция мен транслитерацияны қолданған жағдайда, әңгіме аудару туралы емес, тек реалия атының берілуі туралы болуы керек.

Аударманың теориясы мен практикасы, лингвомәдениеттану пәндерін оқытуда, түрлі арнаулы тілдік курстар мен семинарларды жүргізуде қолдануға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Алпысбаев Қ.Қ., Қазыбек Г.Қ. «Қазақ аудармасының теориясы мен тәжірибесі» Алматы, 2001. 248 б.
2. Бархударов Л.С. «Язык и перевод» Москва, 1975-195 б.
3. Виноградов В.С. «Введение в переводоведение» М, 2001. 257 б.
4. Дмитриева Л.Ф., Кунсевич С.Е. «Английский язык курс перевода» Москва, 2005. 286 б.
5. Казакова Т.А. Практикум по художественному. Санкт-Петербург, 2003. 222 б.
6. Казакова Т.А. Практические основы перевода. Санкт-Петербург, 2002.176 б.
7. Комиссаров В.Н. Слово о переводе. Москва. Международные отношения, 1973. 245 б.
8. Комиссаров В.Н. «Общая теория перевода. Проблемы переводоведения в освещении зарубежных ученых». Москва, 2000.267 б.

Referens list:

- 1.Alpysbaev Kh. Kh., Khazibek G.Kh. «Khazak audarmasinin teoriyasi men tajiribesi» Almati, 2001. 248 b.
2. Barkhudarov L.S. «Yazyk i perevod».Moskva, 1975. 195 b.
3. Vinogradov V.S. «Vvedeniye v perevodovedeniye».Moskva, 2001.257 b.
4. Dmitriyeva L.F., Kunsevich S.E. «Angliyskiy yazyk kurs perevoda» Moskva, 2005. 286 b.
5. Kazakova T.A. Praktikum po khudozhestvennomu. Sankt-Peterburg, 2003. 222 b.
6. Kazakova T.A. Prakticheskiyeosnovyperevoda.Sankt-Peterburg, 2002. 176 b.
7. Komissarov V.N. Slovo o perevode.Moskva.Mezhdunarodnyyeotnosheniya, 1973. 245 b.
8. Komissarov V.N. «Obshchayateoriyaperevoda. Problemypervodovedeniya v osveshcheniizarubezhnykhuchennykh».Moskva. 2000. 267 b.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) Лесбекова Ляззат Жанбирбаевна – «Техникалық мамандықтарға арналған практикалық орыс тілі» кафедрасының ф.ғ.к., доценті, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан. +7 (701) 228-9524, lyazzat.lesbekova@auuezov.edu.kz

FTAXP:16.81.19

<https://orcid.org/0000-0001-6162-3154>

<https://orcid.org/0000-0002-9246-1435>

<https://orcid.org/0000-0001-8935-8262>

Алиева Г.А.*, Миятбекова З.У., Амандыкова С.Х.

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

АРГО (ЖАРГОН) СӨЗДЕРДІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚОЛДАНЫСТАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ҚАРАСТЫРУ

***Автор-корреспондент:** gulnara.alieva@aeuzov.edu.kz

Түйін: Қоғам дамуы барысында тіл-тілдің қай-қайсының да белгілі бір өзгерістерге түсіп отыратыны – шындық. Кез келген тілдің лексикасы ішкі және сыртқы факторлардың әсерінен толығады, жаңа мағына үстейді немесе қолдану аясы тарылып, шағын ортаның қарым-қатынас құралына айналады. Демек, тілдегі осындай құбылыстардың өзі жекелеген топтардың тілдік ерекшеліктеріне де әсер етіп, олардың кеңеюіне, жаңарып отыруына әкеледі.

Кілт сөздер: лингвистика, арго, жаргон, фактор, форма, лексика, буржуазия

MPHTI:16.81.19

<https://orcid.org/0000-0001-6162-3154>

<https://orcid.org/0000-0002-9246-1435>

<https://orcid.org/0000-0001-8935-8262>

Алиева Г.А.*, Миятбекова З.У., Амандыкова С.Х.

старший преподаватель, ЮКИУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

к.ф.н., доцент, ЮКИУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

старший преподаватель, ЮКИУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

РАССМОТРЕНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ ЛЕКСИЧЕСКОГО УПОТРЕБЛЕНИЯ СЛОВ АРГО (ЖАРГОН)

***Автор-корреспондент:** gulnara.alieva@aeuzov.edu.kz

Аннотация: Верно, что каждый язык претерпевает определенные изменения в ходе развития общества. Лексика любого языка обогащается под влиянием внутренних и внешних факторов, добавляется новое значение или сужается сфера употребления, и он становится средством общения узкого круга. Поэтому подобные явления в языке влияют и на языковые особенности отдельных групп, приводят к их расширению и обновлению.

Ключевые слова: лингвистика, арго, жаргон, фактор, форма, лексика, буржуазия

IRSTI:16.81.19

<https://orcid.org/0000-0001-6162-3154>

<https://orcid.org/0000-0002-9246-1435>

<https://orcid.org/0000-0001-8935-8262>

Alieva G.A.*, Miyatbekova Z.U., Amandykova S.Kh.

senior lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

candidate of philological Sciences, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

senior lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

CONSIDERATION OF THE FEATURES OF THE LEXICAL USE OF ARGO (SLANG) WORDS

*Corresponding author: gulnara.alieva@auezov.edu.kz

Abstract: It is true that every language undergoes certain changes as society develops. The vocabulary of any language is enriched under the influence of internal and external factors, a new meaning is added or the scope of use is narrowed, and it becomes a means of communication for a narrow circle. Therefore, such phenomena in language also influence the linguistic characteristics of individual groups and lead to their expansion and renewal.

Key words: linguistics, argot, jargon, factor, form, vocabulary, bourgeoisie

Кіріспе

Біздің байқауымызша, қазіргі қазақ тіл білімінде диалектизм мен кәсіби (профессионализм) сөздер біршама зерттелмеген, тіліміздегі өзгеден өзінікін жасыру мақсатында немесе жекелеген әлеуметтік топтардың арасында қолданылатын сөздер мен сөйлемшелер жайы күні бүгінге дейін бірлі-жарым еңбектерде қысқа түрде сөз етілгенімен тереңінен қарастырыла қоймады біз осы мақаламызда лингвистикадағы арготизм мәселесін арнайы зерттеу нысаны ретінде алып отырмыз.

Қазақ тілтанушыларының жаргон немесе арго мәселесіне байланысты айтылған пікірлерінен адамдардың қоғамдағы орнына, айналысатын қызмет түріне, қызығушылығына байланысты жеке топтарға бөлінетіндігін және олардың өзіне тән жекелеген сөздердің қолданылатынын байқадық, ал бұларды саралау әдеби тілді дамыту үшін де қажет деп білеміз. Арго сөздердің тіл біліміндегі алатын орнын сипаттау мақсатында Қ.Жаңылбаевтың «Жаргон сөздердің лексикалық мәні» монографиялық еңбегін аларго сөздердің лексикалық қолданыс ерекшеліктерін айқындап көрсету үшін С.Исаевтың «Қазіргі қазақ тілі», Н.Оралбайдың «Бұйрық райдың синтетикалық және аналитикалық формасы» - атты зерттеу еңбектері пайдаланылды.

Зерттеу мақсаты: қазіргі қазақ тіліндегі арготизмдердің лингвистикалық қолданысын анықтау.

Зерттеудің міндеті:

1. Арго сөздердің тіл біліміндегі алатын орнын сипаттау;
2. Арго сөздердің лексикалық қолданыс ерекшеліктерін қарастыру;

Зерттеу әдістері: зерттеу тақырыбы бойынша жинақтау, жүйелеу, топтастыру, зерттеу, саралау, талдау әдістері қолданылды.

Теориялық талдау

Арго мәселесі орыс тіл білімі ғылымында егжей-тегжейлі зерттелген, арнайы сөздіктер де құрастырылған, сондықтан біз орыс лингвистерінің еңбектерінде келтірілген пікірлерге тоқталуды шештік. Мысалы, ресейлік лингвистер Д. Э. Розенталь және М. А. Теленкова бұл туралы: "Арго-бұл табиғи тілдің бір немесе бірнеше элементтерін олардың мағынасын өзгертетін жеке қарым-қатынас құралына айналдыру". Бұл қоғамның басқа мүшелері түсінбейтін тәсілдермен қолданылады дейді. Өйткені бұл ұлттық коммуникацияның қажеттіліктерінен емес, қандай да бір жағдайдан немесе сөздердің ыңғайлылығынан туындайтынын түсінеміз.

Сонымен, бұл әр түрлі кезеңдерде, әр түрлі халықтарда болған жаңалықтар. Сондықтан олар өздерін ажырату үшін қолайсыз ортаның, яғни қылмыстық әлемнің тілін қолданды. Арго басқа тілдегі сөздер негізінде қалыптасады. Жаргон-бұл адамдарды қоғамдағы жағдайына, қызығушылықтарына, жасына, кәсібіне сәйкес жалпылайтын, сөйлеу кезінде әлеуметтік топ тілінің әртүрлілігін көрсететін шартты тіл.

Нәтижелер мен талқылау

Г. Қалиев пен С. Сарыбаевтың "осы топтарға сәйкес келетін шағын әлеуметтік топтарға ғана қызмет ететін арнайы сөздер мен сөз тіркестері" еңбектерінде жалпы анықтама берілген, ал "жаргон көбінесе асыл ақсүйектер мен буржуазияның жоғарғы таптары арасында қолданылады. "Арго тілі төменгі сыныпқа тән. Арго жасырын әрекеттерді, жасырын құпияларды жасыру мақсатында туады" - деді А.Махмутов. "Жаргон - билеуші таптың жоғарғы қабаттары тілінің ерекшелігі, Арго - әлеуметтік топтарға тән қасиет. Арго жасырын әрекетке, жасырын құпияға келгенде оны білдірмеу ниетімен дүниеге келді. Аргода жалпы түсінікті сөздер негізгі мағынадан ауытқиды және тек шағын топтың символына айналады. Арго элементтері қазақ тілінде де кездеседі. Мысалы, апсар-жасар (затбелгіде бір нәрсе бар), мен-жылдаммын (бір нәрсені тез алыңыз) және т. б.", - деп жазады ол. Демек, ғалымдардың пікірлері мен лингвистикалық дәлелдерінен біз жаргон сөздерінің пайда болуының негізгі себептері қоршаған ортадан оқшаулану екенін және арго сөздерді айтқысы келген ойын басқалардан жасыру және жасыру мақсатынан туындағанын көре аламыз. Алайда, біз өз тілімізде мұндай қолданудың бар екенін жоққа шығара алмаймыз. Мысалы: біздің Партизан құрамы "Концерт" деп аталатын ірі операцияны бастайды. Қарапайым оқырманға бұл жағы белгісіз және құпия болып қала беретіні түсінікті, тіпті егер поле даласындағы сарбаздар қандай операция "Концерт" деп аталатынын білсе де, оның мәні неде [1, 36].

Аргостың таңбасы жақындап келе жатқан қауіп туралы хабарды білдірсе, онда жастарға «дала, пансионат» - деп аталу тән. Осы мысалдардың біріншісінде құпиялылық мағынасы бар, яғни ұрылар арасындағы қауіп "мех"сөзімен беріледі. Осыдан біз Аргоға айналған сөз екінші мағынада қолданылатынын, ұлттық қолданыста өз мағынасын толығымен жоғалтқанын көреміз. Екінші мысалда жоғарыдағы атауды жастардың көпшілігіне тән деп санауға болады. Бұдан аргоны қылмыскерлердің тілі деп түсіну керек, ал жаргонды сөздердің мағынасын әдейі өзгертетін жеке топтың тілдерінде қолданылатын сөздер жиынтығы деп түсіну керек.

Мазмұны жағынан осы анықтамаларға ең жақын ұғымдар - У. Д. Сүлейменова, Ю. С. Маслов, Н. В. Васильева, В. И. Беликов.

Жаргон, арго біздің жалпы тілімізде орыс тілінде жиі қолданылатыны немесе колкада пайда болатыны түсінікті. Мысалы, рәкет тіліндегі шатыр (басқа баспана, бастықты қорғайтын, қорғайтын адам), бұқалар (команда мүшелері, бригадалар), камуфляж (алдау); әскери тілдегі дедовщина, көлік жүргізушілерінің тіліндегі қошқар, жастар, ақша, әжелер және т. б. нарық тіліндегі ер адамдар - бұл сатушылардан да, алаяқтардан да роялти алатын «күшті», спандар - қалта тазалаушылар, кидалдар-біреу ұрлаған заттарды саудагерлерге тарататындар, студенттердің тілінде «құлау» - емтиханда нашар баға алу, «көгеру» - үшін емтиханды қайта тапсыру және т. б.

Қазақ тілінің энциклопедиясында қазір ұрлыққа байланысты 160 сөз бен сөз тіркесі, алдау мен қашуға байланысты 85 сөз бар делінген.

Орыс соғысы кезіндегі әскери әлеуметтік топтың тілінде өзара түсіністік, құпия мағына сөздері, яғни ауызекі тілдің лексикасына қатысты әдеби нормадан тыс жаргонизмдер бар. Мысалы, «ұрланған тіл туралы хабарламаға сәйкес, партизандар, полицейлер мен ақсақалдар кек алу үшін түн жамылғысының астында орманнан шыға бастады» деген сөйлемде «ұрланған тіл» (кейде шығармада «тіл әкелу», «тілді басып алу» ретінде қолданылады), яғни жаудан нақты ақпарат алу мақсатында алынған ақпарат тіл, академик Б. Хасано бұл ұзақ уақыт бойы әскери лексикаға енген сөз тіркесі екенін анық түсіндіреді: соғыс кезінде «тіл әкел» деген тіркес жиі қолданылады, мұнда адам - бұл тіл, бірақ мүлде адам емес, жау солдаты немесе офицері, яғни қарсылас туралы ақпарат жинайтын адам[4, 12].

Сондықтан бұл сөз соғыс тақырыбындағы көптеген шығармаларда кездеседі. Мысалы, А.Қошқарбаевтың «шешуші шабуыл» әңгімесіндегі жауынгер Тердо хлеб те:

Лейтенант, бұл сіздің қолыңызға түскен алғашқы «тіліңіз» шығар.

Жаргонизмнің табиғатын зерттей отырып, біз мұның бәрі төменгі стильді тудыратын сөздер емес, жоғарыда айтылғандай, белгілі бір әлеуметтік топтардың тілінде жасырын мағынасы бар сөздер екенін түсіндік. Мысалы, кейде газеттер мен журналдарда біз полиция қызметкерлерінің «Бүркіт операциясы», «екінші бағыттағы операция» деп аталатын әрекеттері туралы ақпаратты оқимыз.

О.С.Ахманованың сөздігінде мұндай қолдану «ауызекі тілде қолданылатын кәсіби сөздердің нұсқасы» ретінде сипатталатын жаргон термині деп аталады.

Біздің тіліміздегі жаргон мен арготизм шағын әлеуметтік топтар арасындағы хабарды түсіну құралы ғана емес, сонымен қатар соғыс кезінде партизандарымыз бен сарбаздарымыз арасындағы қарым-қатынастың таптырмас құралы екенін байқадық.

Тіл білімінде ОҚЗУды қажет ететін мәселелердің бірі – «қалалық тіл». Қазіргі қалалық сөйлеу, керісінше, сөйлеуге және қалалық полинезиялық құрамға әсер етеді, бірақ екінші жағынан, қоғамдағы жаңа тенденциялардың алғашқы жеке күшеюі, динамизм, қарым-қатынастың стихиялылығы, формальдылықтың әлсіздігі, өзгергіштік, либералдылық, яғни сөйлеуді басқара алмау және т. б. Сөйлемдердің қысқалығы, сұхбат моделі бойынша қарым-қатынас жасау және тілдік экономиканың пайда болуы сияқты ерекшеліктердің арқасында қаланың ауызекі тілі қарапайым тілдің арасында орын алады.

Жалпы қала тілін үйрену барлық жағынан өзекті болып саналады, өйткені қаланың лингвистикалық табиғатын білмей, жалпы тілге қатысты мәселелерді білу мүмкін емес. Сондықтан қалалық тілді үйрену лингвистикалық мәселелердің бірі болып табылады. Бұған әртүрлі әлеуметтік топтардың тілдік ерекшеліктері де дәлел бола алады.

Олардың бірі-қала тіліндегі «қылмыстық» компоненттер қылмыскерлердің тілінде ғана емес, құқық қорғау органдары қызметкерлерінің тілінде де байқалады. Олар жұмыс барысында құпия сақталуы керек тиісті «кәсіби» сөздерді айтуға дағдыланған. Сауалнама қалалық тілдің кейбір қылмыстық компоненттерін қаланың басқа әлеуметтік топтары, әсіресе жастар ауызша қарым-қатынаста қолданатынын көрсетті.

Біздің ойымызша, әскери орындар өз бетінше өмір сүреді, бірақ офицерлердің тіліндегі лексикалық ерекшеліктерді, яғни аргосты елемеуге болмайды. Бір кездері француз тіліне деген құштарлық негізінде өз уақытында сәтті қолданылған көптеген асығыс сөздер пайда болды. В. В. Колесов бұл туралы өзінің кітабында бір гвардиялық офицердің лауазымы туралы айтады: «был в некотором отношении лингвист, по крайней мере обогатил гвардейский язык многими новыми словами и выражениями, которые долго были в ходу и в общем употреблении, например: пропустить за галстук, немного подшофе, фрамбуаз и пр. Все это по словотолкованию его значило, что человек лишнее выпил, подгулял. Ему же, кажется, принадлежит выражение в тонким, т.е. в плохих обстоятельствах. Слово хрип также его производства; оно означало какое-то хвастовство, соединенное с высокомерием и выражаемое насильственным хрипlostью голоса» [5, 72].

Әскери лексиканың басты қасиеті-дөрекілік. Бұл, ең алдымен, қорлайтын, командалық тонмен, би ритағымен, сөз тіркестерінің қысылуымен, ал екінші жағынан, нақты және өте мағыналы сөйлемдермен көрінеді.

Егер әскерилерге ескі, мәнерлі сөз қажет болса, онда ол өз ойларын ауызша жеткізуден жасырады. Өйткені кез келген жағдайда әскери бөлімдер өздерінің героіктері үшін ана тілін артық көреді. Егер офицерлер штаты басқа ұлт өкілдерінен тұрса, онда басқалардың сөйлеуіне басқа сипаттағы жаргондар мен арго кіруі мүмкін. Олардың кейбіреулері кейінірек әдеби тілге өтпелі мағына ретінде енуі мүмкін.

Сарбаздық ортада қолданылатын кейбір тіркестер басқа тілдегі сөздермен байланысты. Тіпті ғалымдар революциялық жылдары теңізшілер арасында кең таралған «Даешь!» - бұл ағылшын тіліндегі do you деген сөздің орыс тіліндегі айтылуы деп көрсетеді.

Бүгінгі таңда ең қызықты сұрақтардың бірі-әскери өнер көрсету. Оның үстіне, бұл

олардың тіліндегі шетелдік сөздер екеніне күмән жоқ. Сонымен қатар, әр түрлі тілдердің ерекшеліктерін біле отырып, ол өз сөзінде осы тілдердің сөздерін қолданды.

Белгілі қарапайым сипаттағы «темекі» сөз тіркесінің сөзбе-сөз аудармасын түсіне аламыз ба және профессор Б.Л. Богородский бұл сөздіктің тарихқа қалай енгені туралы қызықты материал жазды. Бұл тілашар әдеби тілге де, фольклорға да, диалектке де тән емес, ол тіпті белгілі бір әлеуметтік топқа жатпайтын. Бұл тіркес басқа синтаксистік құрылымдарды тарта отырып, негізгі компоненттерді біріктіретін *rod tabak* деп аталады. Автордың өзі бұл туралы айтады: «В словосочетании под табак слово табак сохраняет свое основное значение: слышится сильное беспокойство бурлака – ведь купить табак было дорого, а часто – и негде. Кроме того, - и это едва ли не было самым главным, - приходилось изменять способ передвижения судна: надо было либо «идти на шестах» или «идти завозом» т.е. заводить якорь с канатом вперед судна для тяги». Осы түсіндіруден кейін «жағдай өте нашар» дегенді білдіретін осы сөз тіркестерінің негізгі мағынасы туралы айту керек. Бұл сөз тіркесі басқа тілдерде де өте белсенді қолданылды.

Мұндай зерттелетін элементтердің тілі туралы ешқандай жұмыс жазылмаған, өйткені кәсіби қылмыс, сыбайлас жемқорлық, жезөкшелік - мұның бәрі жеке жағымсыз құбылыс болып саналады. Алайда, арго, бүгінде түрмеде немесе қамауда отырған адамдардың тілі әлі күнге дейін өнер туындыларында қолданылады [6, 30].

Орыс тіл білімінде де осындай лексиканы қолдана отырып жазылған көптеген көркем шығармалардан басқа, ұрылар жаргонына, қылмыстық Аргоға қатысты әртүрлі сөздіктер жарық көрді. Оларға қарап, бұл өмір тұжырымдамасына, жалпыадамзаттық құндылықтарға және адамдар арасындағы қарым-қатынасқа әсер ететін басқа тіл екенін көруге болады.

Қорытынды

Іздеу барысында біз арго сөздері диалектілер мен жаргондар сияқты зерттелмейтінін анықтадық. Бұл арго қолданушыларының аздығына, қазақ ауызекі стилінде айтарлықтай орынның болмауына, демек, көркем және әуезді естілетін құнарлы қазақ тіліне кіріктіре алмауына байланысты. Алайда, ақпараттық технологиялардың дамуымен әр түрлі әлеуметтік топтар арасындағы қатынастар өсіп, тілдің стилистикалық тармақтары ішкі жіктеле бастағанын ескере отырып, біз бұл тақырыпты болашақта арнайы зерттеу объектісі болуға лайық деп санаймыз.

Біз оны жоғары ОҚЗУ орындарында оқытылатын пәндерде – қазіргі қазақ тілінің синтаксисінде, практикалық қазақ тілінде, сондай-ақ түрлі арнайы семинарлар мен курстар өткізуде қолдануға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жаңылбаев Қ. Жаргон сөздердің лексикалық мәні. Монография. Алматы, 2020. 231 б.
2. Исаев С. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 2017. 178-181 б.
3. Нұрғалиев Р. Қазіргі қазақ тілі грамматикасы. Алматы, 1967. 237-б.
4. Оралбай Н. «Бұйрық райдың синтетикалық және аналитикалық формасы» «Қазақстан мектебі» 1971 жыл. 192 б.
5. Грачев М.А. Арготизмы в молодежном жаргоне// Русский язык в школе. Москва. 1996. 210 с.
6. Ларин Б.А. Западноевропейские элементы русского воровского арго. Москва: 2021. 210 с.

Referens list:

1. Zhanilbaev K. Zhargon sozderdin leksikalikmani. Monografiya. – Almati, 2020. –231 b.
2. Isaev S. Kazirgi kazakh tili. –Almati, 2017.–181 b.

3. Nurgaliev R. Kazirgi kazakh tili grammatikasi. –Almati, 1967. –237-b.
4. Oralbay N. «Buyrik raydin sintetikalikzhane analiikalik formasi» «Kazakhstan mektebi» 1971 zhil. 192 b.
5. Grashev M.A. Argotizmi v molodezhnom zhargone// Russkiy yazik v shkole. M: 1996 – 210 s.
6. Larin B.A. Zapadnoevroopeyskie elementi russkogo vorovskogo argo. Moskva: 2021. – 210 s.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) Алиева Гульнара Абдугапбаровна - «Орыс тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан. +7 (701)621-0624, gulnara.alieva@auuezov.edu.kz

FTAXP:30.81.82

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3153>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7513>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8134>

Бескемпилова Г.К., *Жумагулова Ж.Ж., Турсынбаева Г.К.

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

филология ф.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

**ӘБИШ КЕКІЛБАЕВТЫҢ «ҮРКЕР», «ЕЛЕН-АЛАҢ» ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ
МОНОЛОГТЫҢ КЕНДІГІ МЕН ДӘЛДІГІ**

*Автор-корреспондент: gulzhan.beskempirova@aeuzov.edu.kz

Түйін: Сонау антикалық дәуірдегі мифтен қазіргі өскен, күрделенген үлкен жанрроманға дейінгі кезенді алып жатқан үлкен тарихи тәжірибені, дамуэволюциясын бастан кешірген ішкі монолог тәсілі өзінің шын мәніндегі көркемдік қызметіне жазба әдебиетте, әсіресе прозада ғана ие болды. Ол көркем проза арқылы өзінің әдебиеттегі орнын белгіліп, ғылыми айналымға түсіп, ғылыми-теориялық анықтамаға ие болған ішкі монолог тәсілі қазақ әдебиетіндегі XX ғасыр басындағы прозада орын алды. Көбінде кейіпкердің ішкі ойын немесе кейіпкерді сөйлетудің бір тәсілі ретінде эпизодтық ретте қолданылып келген қарапайым, дәстүрлі монолог тап осы кезеңде өзінің сапалық өсу сатысын бастан кешірді. Ол енді тек көркем шығармадағы кейіпкерді сөйлету, оның ішкі ойын жүйелі түрде айтып шығу секілді қарапайымдылықтан біржола қол үзіп кетпесе де бөлектеніп, дербес тәсілге, яғни ішкі монологқа айналды.

Кілт сөздер: миф, монолог, эволюция, проза, антика, эпизод, диалог

МРНТИ: 30.81.82

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3153>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7513>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8134>

Бескемпилова Г.К., *Жумагулова Ж.Ж., Турсынбаева Г.К.

старший преподаватель, ЮКИУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

к.филолог.н., доцент, ЮКИУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

старший преподаватель, ЮКИУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

**ШИРОТА И ТОЧНОСТЬ МОНОЛОГА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АБИША
КЕКИЛЬБАЕВА «УРКЕР», «ЕЛЕН-АЛАН»**

*Автор-корреспондент: gulzhan.beskempirova@aeuzov.edu.kz

Аннотация: Подход внутреннего монолога, переживший огромный исторический опыт, эволюцию развития, занимавший от мифа еще в древности до современного, усложненного большого жанра, до романа, приобрел свою поистине художественную деятельность только в письменной литературе, особенно в прозе. Он обозначил свое место в литературе через художественную прозу, вошел в научный оборот и получил научно-теоретическое определение, способ внутреннего монолога занял место в прозе начала XX века в казахской литературе. В большинстве случаев простой традиционный монолог, который использовался эпизодически как внутренняя игра персонажа или как один из способов выражения персонажа, в этот период претерпел стадию своего качественного роста. Он стал самостоятельным подходом, то есть внутренним монологом, хотя и не лишенным раз и навсегда простоты, как если бы речь героя в художественном произведении, систематическое высказывание его внутренней мысли.

Ключевые слова: миф, монолог, эволюция, проза, антика, эпизод, диалог

IRSTI: 30.81.82

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3153>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7513>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8134>

Beskempirova G.K.,* Zhumagulova Zh.Zh., Tursynbayeva G.K.

senior lecturer, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

candidate of philological Sciences, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

senior lecturer, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

**THE BREADTH AND ACCURACY OF THE MONOLOGUE IN THE WORKS OF
ABISH KEKILBAYEV «URKER», «YELEN-ALAN»**

***Corresponding author:** gulzhan.beskempirova@aeuzov.edu.kz

Abstract: The inner monologue approach, which has experienced a huge historical experience, the evolution of development, occupying the period from the myth of the distant antiquity to the novel, a huge, complex genre that has grown to the present, has acquired its true artistic function only in written literature, especially in prose. He established his place in literature through artistic prose, entered the scientific circulation and received a scientific and theoretical definition, the internal monologue approach took place in the prose of the beginning of the twentieth century in Kazakh literature. A simple, traditional monologue, often used episodically as a character's inner game or as a way to communicate the character, has experienced a stage of qualitative growth during this period. It has now become an independent approach, that is, an internal monologue, although it has not been permanently separated from the simplicity of speaking only a character in a work of art, systematically expressing his inner thoughts.

Key words: myth, monologue, evolution, prose, antika, episode, dialogue

Kіріспе

Көркем шығармадағы ішкі монологтың зерттеу нысандары. Тілдің қалыпты тірегі – сөз. Ол халқымыздың бағзы заман бергі тіршілігінің, елдігі мен ерлігінің сара жолының үлкен куәсі. Сол тіл сөздердің байлығын көрсетеді-нағыз өнер туындысы. Белгілі бір жазушының шығармасының тілін ғылыми тұрғыдан қарастыра отырып, оны қалай зерттеу керек, ғылыми ізденіс қай жерде басталып, аяқталуы керек, зерттеуші қандай мәселелерді қамтуы керек, жүйелеу, түсіндіру, лингвистикалық фактілерді талдау принциптері қандай және т.б. Өйткені бұл мәселелерде көшбасшы ашық деп айту қиын. Егер олар түсініксіз болса, онда объективті қорытынды жоқ, сондықтан нақты ғылыми іздеуді қажет етеді. Осы мәселелерді шешу үшін біз "Ішкі монологтың автор баяндауындағы орны мен көркемдігі" тақырыбында зерттеу мақаласын жариялауды мақсат еттік.

Авторлық баяндаудағы ішкі монологтың орны мен көркемдігін анықтау үшін Әбіш Кекілбаевтың «Үркер», «Елең-алаң» шығармалары пайдаланылды және монологтың түр-тұлғасын, кеңдігін, дәлдігін сипаттау мақсатында С.Өтениязовтың «Кемел ойлы, көркем сөзді шежіре» - атты диссертациялық зерттеу еңбегін, сондай-ақ ішкі монологтың автор баяндауындағы орнын сипаттап көрсету негізінде 2016 жылдың 10-қыркүйегінде А.Ақмұрзиеваның монологтың түрлерін қарастырған «Бопай ханым» тақырыбымен Атырау газетінде жарық көрген зерттеу мақаласы қолданылды.

Зерттеу мақсаты: Ішкі монологтың автор баяндауындағы орны мен көркемдігін анықтау болып табылады.

Зерттеудің міндеті:

- Ішкі монологтың автор баяндауындағы орнын сипаттау;
- Ішкі монологтың көркемдік ерекшеліктерін қарастыру;

Зерттеу әдістері: Зерттеудің негізгі әдіс-тәсілдері – тақырыптық, идеялық, композициялық ерекшеліктері талдау, жинақтау, ой қорыту, жүйелеу. Мақалада жасалған ой-

пікірлер, зерттеу нәжілері жоғары оқу орындарында оқытылатын «Әдебиеттануға кіріспе», «Әдебиет сыны» пәндерде және түрлі арнайы семинар мен курстардың тақырыптарына енгізіліп, алынған теориялық тұжырымдамаларды қолдану

Теориялық талдау

Көркем шығарманың тілін байыпты зерттеген және айтарлықтай жетістіктерге жеткен ғалымдардың бірі Г.Винокур өнер туындысында тіл үш түрлі қасиетте көрінеді деп санайды (ауызекі тіл, әдеби норманың үлгісі және көркем шығарманың тілі).

Академик В. Виноградов тілдік бағалаудың үш түрін ұсынады. Бұл, біріншіден, жалпы тілдік стиль немесе құрылымдық стиль, екіншіден, сөйлеу стилі, үшіншіден, көркем әдебиет стилі. Олардың ішіндегі ең кішісі-көркем әдебиет стилі. Көркем әдебиет тілін зерттеудегі алғашқы қадамдарды ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында Еуропалық корреспондент ғалымдар жасағаны белгілі.

Тек бір адамның ішкі көңіл-күйін білдіретін және кейіпкерді айту тәсілі болып табылатын ішкі монолог көбінесе өнер туындыларында дәстүрлі, қарапайым монолог ретінде қызмет етеді және оның ішкі монологтан басқа айырмашылығы-жүйеленген сөз. Ал ішкі монологта дәйектілік әрдайым сақталмайды. Бұл ішкі монологтың монолог түріндегі жүйелі мәлімдемеден айырмашылығы, яғни бір ой тірі болғанда, логикалық байланыс бұзылады, ол қайта оралады, қайта басталады және көптеген бұл жағдайда сезім құбылысының тұтастығы саналы түрде сақталмайды. ХХ ғасырдың басындағы прозада кейіпкерлердің ішкі сөйлеуінің логикалық байланысын саналы түрде ажырату және ой мен сезім құбылысының тұтастығын сақтамау бөтен емес. Сондықтан бүгінгі басты мәселе-ішкі монологиялық құрылымдар арқылы кейіпкердің ішкі сезімдері мен ішкі ойларын талдау. Жалпы, ішкі монологтың тәсілі әлемдік әдебиет пен фольклорда кеңінен дамыған, бай дәстүрге ие, әдебиеттің кез-келген жанрында үлкен көркемдік функцияны орындайтын өзін-өзі көрсетудің дербес құралы болып табылады [1, 32].

Сондай-ақ, ішкі монологтың авторлық және кейіпкерлік түрлері (формалары) бар. Ішкі монолог кейіпкердің ойларын жеткізетін авторлық сөйлеу контекстінде ұсынылуы мүмкін немесе кейіпкердің атынан тікелей сөйлеуге болады. Жоғарыда аталған жұмыстың авторы Г. Пиралиева ішкі монологтардың екі түріне үлкен ғылыми талдау жасады. Олардың біріншісі монологқа айналған сананың шығарманың визуалды өрісіне қатысу дәрежесін анықтауда көрінеді. Оның өзі үш түрлі жағдайда көрінеді. Біріншісі-санадан тыс жүретін ішкі монолог, ерік-жігерден басқа, екіншісі-жартылай саналы, кейде подсознание сәтіндегі ішкі монолог, содан кейін көбінесе ой ағымының тәсілі (ағынның созылуы). Үшіншісі-оның бағытын басқаруға, жүйелі түрде анықтауға қабілетті ойлау процесін білдіретін ішкі монолог. Оның екінші формасы-монолог, онда автордың өзі тікелей оқиғаны, әрекетті талдайды. Екіншісі автордың (оқиғаны баяндайтын адам) оқиғаға қатысатын кейіпкердің монологына қаншалықты қатысатынын анықтауға байланысты. Ішкі монологтың бұл түрі бірінші, екінші, үшінші тұлғалардың кез-келген түрімен тікелей байланысты. Қазіргі заманғы көркем проза-бұл жанрлар мен көркемдік техникаларға бай күрделі әлем. Ол, әрине, рухани әлемі қазіргі өмірдің күрделілігімен, көптеген қарама-қайшылықтары бар жалпы өмір шындығымен тығыз байланысты адам. Ішкі монологтың көркемдік көріністің тәсілі екендігін өнер туындысының кейіпкерінің бейнесін тану тәсілдерінен көруге болады. Өнер туындысындағы кез - келген көркемдік тәсіл – монолог, диалог, портрет, кескін-өнер туындысында ешқандай рөл немесе функция атқармайтыны белгілі. Сондықтан жазушы өз кейіпкерінің ішкі тәжірибесін тек ішкі монолог арқылы ғана емес, сонымен бірге басқа экспрессивті құралдармен өзара байланысты сипаттау арқылы да жеткізеді. Осыған байланысты жазушы өзінің динамикалық психологизмдегі шеберлігін көрсетеді.

Нәтижелер мен талқылау.

Көркем шығарманы жасау барысында автор қандай жағдайларда ішкі монологқа

жүгінетінін талдаңыз. «Үркер» мен «Елең – алаң» - бұл шығарма қазақ әдебиетіне үлкен үлес болып табылады. Біріншіден, жазушының кең кеуделі эпикалық бейнесі, жазу дағдылары жаңа ғана қолданысқа енген сияқты. Екіншіден, шығарманың басты кейіпкері - Әбілқайыр ханның жан азабы, тыныс алу және оралу үшін кең өріс салынғандай авторлық қиялдың ішкі әлемі. Үшіншіден, осы романның жалпы дизайнында қолданылатын көркемдік құралдар өте көп. Шығарманың композициясында келесі жолдың кейіпкері бір бунақтан екіншісіне, жалаңаш баяндаусыз оқиға - кейіпкердің іс-әрекетін бір-бірімен үйлестіре білу, асыра сілтеу, ой мен сюжетті астыңғы жағымен үйлестіре білу, ең бастысы, ол мұның бәрін қайталамай, қайталамай жеткізе алды. XX ғасырдың 80-жылдарында қазақ халқының өз бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күресі туралы тамаша туындысын көпшілікке таныстырған Әбіш Кекілбаев жоғарыда аталған ішкі монологтың авторлық және тұлғалық нысандарын зерттеу үшін негіз болды «Үркер», «Елең-алаң» романдарына талдау арқылы көз жеткізуге болады.

Жалпы автор сөзі Әбіш Кекілбаевтың бір-бірінің жалғасы болып келетін «Үркер» мен «Елең-алаң» ол оның романдарында көп көрінеді. Романның басты кейіпкері Әбілқайыр ханның өз халқына қамқорлық жасайтын хан контекстіндегі ішкі тәжірибесі туралы және ішкі монолог кейіпкердің ойларын жеткізетін авторлық сөздер ретінде қарастырылады.... Кеше ол өзінің атына күні бойы көңіл-күйі нашар сияқты қонды... Бұл жаздың тағы бір күні аяқталуға жақын, қайғылы ой қашып кетеді, ал кеше жел құмыранның бетіндей көпіршіктеніп, кермектің дәмін қайтадан тапқандай болды. Мен сол Тай үйінде қатты толқып кеттім бе? ол ойлады. Жақында жылқы досының лоныласына бөленбеді немесе бал жақсы көрінді - әйтеуір оның алдына қойған шарасы табаққа қарамай-ақ еңсерілді. Ол сондай-ақ қасындағы адамдарға қамқорлық жасап, оларды шенгельмен толтырды [2, 41].

Мұнда автордың сөзімен автор өзінің ішкі ойлары мен сезімдерін жеткізеді, өйткені Әбілқайыр кейіпкері досы Тайланның үйінен оралып, оған өзінің ашушы добын береді. Жазушының ақыл-ой қабілеттеріне келетін болсақ, ол өзінің кейіпкерін ойнату кезінде тіл ғылымында кездесетін әртүрлі стилистикалық әдістерді қолдана алды. Көркем шығарманың тілін зерттеу жазушының көркемдік қабілеттерін, оның эстетикалық әлеуетін қарастырудан тұрады. Өнер туындысының тілі - көркем композицияның элементі. Көркем шығарманың стилі-автордың мақсатына сай қолданған тілдік құралдар жүйесі. Олар әдеби бағытқа, шығарманың тақырыбына, образдардың құрылысына, суретшінің шығармашылық ерекшелігіне бағынады. Кейіпкердің даралығын нақты көрсететін тілдік әдістер-диалогтар мен монологтар. Бұл диалог пен монологтың арасындағы айырмашылық, олардың өзіндік сипаттамасы алғаш рет Г.О. Винокур, Л. В. Щерба, В. В. Виноградов, Л. Г. Якубинскийдің еңбектерінде айтылды.

Кез-келген көркемдік әдіс, өзін-өзі көрсету құралдары, олар жалғыз тұрған кезде ешқандай көркемдік функцияны орындамайтыны белгілі. Шығарманың поэтикасы сөз өнеріндегі әртүрлі көркемдік әдістер мен экспрессивті құралдардың жиынтығы екенін есте ұстаған жөн. Ішкі монолог, әлемдік әдебиеттің алдыңғы қатарында тұрған ой ағыны сияқты көркемдік тәсілдер қазір біздің ұлттық әдебиетімізде пайда болды және көркем ойлау жүйесін кеңейтті. Біз айналысатын мәселе ішкі монолог болғандықтан, біз адамның сезімдері үшін қажет көркемдік әдістерге назар аударуды шештік, мысалы, түсті көру, оның көбеюі, ішкі дауыс, ой ағымы, психологиялық күй, портрет, дауыс тембрі және т. б., олар өкілдік құралдарымен тікелей байланысты. Осы бір үзіндіден біз автордың монологиялық және диалогтық тәсілді қолданғанын көре аламыз.

Орыс ғалымы В. Виноградов көркем шығармадағы кейіпкерлердің түпнұсқа сөзін тек диалог пен диалогтық жеке репликалар түрінде ғана емес, сонымен қатар Монологтар түрінде де жеткізу туралы айтты. Өнер туындысындағы монологтардың табиғаты диалогтың ұзақтығында ғана емес, сонымен қатар диалогтың өзімен салыстырғанда олардың композициялық күрделілігінде және оларға барлық мазмұнға ауызша жауап берудің қажеті жоқ.

Ішкі монолог арманның көрінісімен, оның алдын-ала ойлауымен, ішкі дауысымен, ішкі диалогымен, ой ағымымен, психологиялық күйімен, көзқарасымен, қимылымен, дауыс тоағымен тікелей байланысты. Психологиялық әрекеттерді, ойлар мен сезімдердің құбылыстарын бейнелейтін көркемдік әдістерді қарастыру, олар кейде ерік-жігермен туады, адамдарға толы адамның әртүрлі көңіл-күйіне байланысты. Зерттеуге негіз болған Әбіш Кекілбаевтың еңбектерінде ғалым көрсеткен ішкі монологпен байланысты армандарды көру және елестету тәсілі бейнеленген

Табылған заттар. Тозақ, сораның екінші жағындағы ана! - дейді бала. Егер сізде сұрақтар туындаса, бізге хабарласыңыз. - ол осылай ойлайды."Қорықпа, егер біз осы Қоқысты кесіп өтсек, онда біз тез жетеміз", - дейді бала. Бұл сиқыршылықты ұялшақтықпен басады. Бір сапар, екі сапар. Бұл болды сондықтан біртіндеп жұтылады. Мұнда-тобықтың үстінде... Міне, тізеден сәл төмен... Міне, ол кіндіктен асып түседі... Оның табанынан жалғыз мұзды қар жауады. Әй, сен мені қайда алып келдің? Оның жанында бала жоқ. Анасы қашып кетті. Құмайға батып кететін мұндай сорт жоқ. Ол қоян сияқты атып тастайды. Алайда, іздер одан қашпайды, олар оған қарай жүгіретін адамның іздері сияқты және олар ішке қарай құлайды. Ол оянады [3, 90]. Бір түнге емес, бірнеше түнге созылған Ералы дәмі сол кездегі қазақ халқының мазасыз тағдырын бейнелейді. Кейіпкердің түсі арқылы автор бір ішкі қорқыныш пен қорқыныш, бір жанның тоқырауы, күйреу туралы хабарлайды. Түсінде жазушы тайпалар елінің ханымен болашақ әйелімен танысады және сол кездегі ұғымдар мен нанымдарды тыңдайды. Бопай кейіпкердің ішкі монологын III жағынан ханымды түрлі-түсті етіп бейнелейді. тек арман ретінде емес, адамның ішкі сезімдерінің көрінісі ретінде....

Түн ортасы болды. Алайда, жылу бөтен адамның қозғалмайтын денесіне өтпегенде, ол әлсіз үміт сөнгендей бетін қозғалтып, иегін сипады... Ол түс көрді... Түсінде осы атақты адамның отбасының табалдырығында жануар өлтіріледі... Жануар, ол байқағандай, қасқыр болған... Жон арқасы көк түсті... Одан қан ағып кетпейді, ал сүт ақ түсті... Ол басын шайқап, қолын созды [4, 53].

Баяндау стилінде жазылған прозалық шығармаларда іс-шараға қатысушылардың сөздері келтірілгені белгілі. "Сонымен қатар, прозалық шығармаларда түпнұсқа "төлем" сөзі сөз арқылы берілуі мүмкін. Шығарманың авторы оқырманға ішіндегі кейіпкерлердің құпиялары туралы айтады тауарды жеткізу мүмкіндігі бар. "Батыр" сөзі прозалық шығармада диалог түрінде үнемі кездеседі, диалогтың бөлігі ретінде, кейде реплика түрінде келтірілмейді. Яғни, кейіпкерлердің жеке көшірмелері Авторлық әңгімеге енгізіледі. Кез-келген түрдегі кейіпкер сөзі автордың баяндауына қарсы лингвистикалық жаңа толқын ретінде қабылданады. Өйткені олардың кез келгенінде кейіпкерлердің сөйлеуі мен ойлауының әртүрлі ерекшеліктері сақталады. Осылайша, бір жолдарды пайдалану баяндауды жандандыруға және оқушының көз алдында оқиғаны елестетуге бағытталған. Бұл сонымен қатар кейіпкердің бейнесін толықтырады. Кейіпкердің жеке басын, сөздегі немесе диалогтағы кейіпкердің мінез-құлқын анық көрсететін лингвистикалық тәсіл. Бұл диалогты білдіреді (грек сөзі - әңгіме). Отандық лингвистикада диалогқа арналған көптеген ғылыми еңбектер жарияланды. Егер біз топтағы жалпы диалогпен байланысты жұмыстарды қарастыратын болсақ, онда зерттеу үш бағытта жүретінін көреміз.

- 1) диалог пен монологты салыстыру
- 2) ауызша диалог пен көркемдік диалогты салыстыру
- 3) нақты автордың шығармасындағы диалог сипаты [4, 84].

Өнер туындысындағы диалог пен монолог - сөйлеу формалары. Диалог пен монологтың айырмашылығы, олардың өзіндік сипаттамасы, Г. Винокур, Л. В. Щерба, В. В. Виноградовтың еңбектері де айтылды. Диалог - бұл кем дегенде екі адам арасындағы диалог. Диалогтағы пікірлер бір-бірінен туындайды. Диалогтағы сөйлеу басқа біреудің, басқа сөйлеушінің пікіріне байланысты: ал монологта мұндай тәуелділік жоқ. Грек тілінен аударылған Монолог-бір адамның сөзі. Монолог сөйлеу, сауалнама, жауап беру мақсаттарын

қажет етпейді. Монолог -бұл адамның қалауы бойынша пайда болатын көлемді сөздер кестесі. Ғалым Г. Винокур диалог пен монолог арасындағы айырмашылықты былайша сипаттайды. «Можно определить диалог как особую функционально-стилистическую форму речевого общения, которой свойственны: наличие двухили нескольких участников, обменивающихся речью; более или менее быстрый темп речи когда каждый компонент ее является репликой; сравнительная краткость реплик; лаконичность и эллиптичность построений внутри реплик. Монологическая речь как обратные свойства; односторонний характер высказывания, нерасчитанный на немедленную реакцию; наличие заданности, предварительного обдумывания, обуславливающего длительность, связанность, логическую построенность речи. Кроме того, диалог и монолог могут отличаться тематикой, различным кругом характерных для того и другого предметов обсуждения». «Батыр» сөзі жазушының жеке баяндау стилінің ерекшелігі ғана емес. Бұл кейіпкердің мінезін, аспектілерін, көзқарастарын, психологиясын ашатын жалғыз көркемдік құрал. «Тұлға» сөзі кейіпкердің рухани әдеттерін ашатын шығарманың көркем кестесінің ажырамас бөлігі болып табылады [5,142].

Ішкі монолог - бұл кескінге айтарлықтай үлес қосатын адамның ішкі әлемін ашатын психологиялық құбылыстарды білдіру құралы. Адам күнәкар ойынды Құдайға емес, өзіне жаны жеген жан жарасының аузын жасыру арқылы ғана аша алады. Ол тек өзіне, ішіндегі адамға мойындайды және өзінің барлық құпияларын ашады. Орыс әдебиеттанушысы Д. М. Урнов көркем шығармадағы монологтар арқылы берілетін құбылыс туралы айтады: «Одиночество - основное условие внутреннего монолога: Оставшись один или мысленно обращаясь к самому себе, человек проговаривается. Таково исходное условие всякого, повествовательного самоанализа» [6,3]. Ой, ішкі рефлексия - жалғыздықтың таптырмас серігі. Кейіпкер өз ойларымен, өзімен сөйлесуді шешеді, тек өзі шешеді. Жазушы кейіпкердің өмірін оның қадір-қасиетіне, үміті мен іс-әрекетіне байланысты баяндау барысында бейнелейді. Суретші адам психологиясын, толқуды, өмірдің бұралаң жолындағы толқуды, сананың үздіксіз күресін, сезім күйін шебер бейнелейді. Кейіпкердің аузына сөз салып, ол бейненің табиғатын, оның ойлары мен ішкі құпияларын ашу үшін ішкі монологқа көшеді.

Шынында да, ол осы балаға ұқсайды және аяғының астында айқайлайды? Тайлан бұл туралы ештеңе айтпаған сияқты. Егер сіз бұл туралы көбірек білгіңіз келсе, бұл туралы біздің мақалада көбірек біле аласыз [2, 217].

Қорытынды

Осылайша, жазушы өзінің көркемдік қабілеттерін батыр сөзі арқылы батырдың жанын ашу процесінде қолданды, оның өмірге және қоғамға қатынасы танылды. Шебер суретші біздің ұлттық сипатымызға тән сөйлеу ерекшеліктеріне ерекше назар аударады. Кейіпкердің бейнесі онымен бірге ашылу салмағында артады. Өнер туындысында мыжылған адамдардың тағдыры көп кездеседі. Қиын тағдырлар, сынған жүректер, ойлар, адам жанының құпиялары нақты сипатталған. Бұл кезеңде автордың жеке қолтаңбасы айқын көрінеді. Өнер туындысында кейіпкерлердің табиғаты, ойлау жүйесі, ішкі әлем оның сөйлеуінде көрінеді. Кейіпкердің тілінде өткір драмалық элемент бар. Біз нақты фактілердің көмегімен қазақ көркем прозасында образдар жасаудағы кейіпкерлер тілінің ерекше орнын жүйеледік.

Мақаланы жоғары оқу орындарында оқытылатын пәндерде – арнаулы семинар көркем шығармаларды талдау, әдебиет теориясы мен практикасы және түрлі арнайы семинарлар мен курстар өткізуде қолдануға болады деп санаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Өтениязов С. Кемел ойлы, көркем сөзді шежіре. Дисс... зерттеу жұмысы. Ақтөбе, 2021 ж. 102 б.

2. Бәйішев С. Болашағы мол еңбек. «Үркер» романы 1997 ж. 380 б.
3. Кекілбаев Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. Алматы. Өлке. Т.3. 2018. 400 б.
4. Кекілбаев Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. Алматы. Өлке. Т.4. 1999. 464 б.
5. Ахтанов Т. Ант. Драма Алматы: «Жазушы» баспасы, 1973. 411 б.
6. Ақмұрзиев А. Бопай ханым// Атырау газеті. 10 қыркүйек 2019ж.

Referens list:

1. Oteniyazov S. Kemel oyi, korkem sozdi shezhire //Diss. zertteuzhumisi. Aktobe, 2021. 102 b.
2. Bayishev S. Bolashagi mol enbek. «Urker» romani 1997. 180 b.
3. Kekilbaev A. On eki tomdikshigarmalar zhinagi. Almati. Olke. T.3.2018.400 b.
4. Kekilbaev A. On eki tomdikshigarmalar zhinagi. Almati. Olke. T.4. 1999.464 b.
5. Akhtanov T. Ant. Drama Almati: «Zhazushi» baspasi, 1973.411 b.
6. Akmurziev A. Bopay khanim// Atirau gazetі. 10 kirkuyek 2019.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) Бескемпирова Гульжан Кенесовна - «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан +7 (707) 505-9471, gulzhan.beskempirova@auuezov.edu.kz

MPHTI: 16.21.39

<https://orcid.org/0000-0001-5806-1963>

Насруллаев Ж.Р.*

самостоятельный соискатель, старший преподаватель.

Самаркандский ГИИЯ. Самарканд, Узбекистан

КОНЦЕПТ ТОЛЕРАНТНОСТИ В ЯЗЫКОВОМ И КУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ: МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЙ АНАЛИЗ

*Автор-корреспондент: javohirkhonn97@gmail.com

Аннотация: Статья посвящена всестороннему анализу концепта толерантности, который рассматривается сквозь призму лингвокультурологии, социолингвистики и межкультурной коммуникации. Автор описывает исторический контекст формирования данного концепта, выделяет лексико-семантические и метафорические средства, которые используются для его выражения в различных языках, и исследует особенности речевой агрессии как антипода толерантности. Особое внимание уделяется образовательным стратегиям, способствующим укреплению толерантных установок, а также анализу цифровой среды, где распространение «языка вражды» становится серьёзным вызовом. Рассматривается роль национально-культурных традиций в восприятии и формировании толерантности, приводятся примеры прикладного использования результатов исследования. Предлагаются дальнейшие направления для научного поиска, связанные с расширением рамок исследования в глобальной онлайн-коммуникации и мультикультурных образовательных проектах.

Ключевые слова: толерантность, лингвокультурология, межкультурная коммуникация, речевая агрессия,

FTAXP: 16.21.39

<https://orcid.org/0000-0001-5806-1963>

Насруллаев Ж.Р.*

дербес ізденуші, аға оқытушы. Самарканд МШТИ. Самарканд, Өзбекстан

ТІЛДІК ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТТІК КЕҢІСТІКТЕГІ ТӨЗІМДІЛІК КОНЦЕПЦИЯСЫ: ПӘНАРАЛЫҚ ТАЛДАУ

*Автор-корреспондент: javohirkhonn97@gmail.com

Түйін: Мақала лингвомәдениеттану, Әлеуметтік лингвистика және мәдениетаралық коммуникация объективі арқылы қарастырылатын толеранттылық тұжырымдамасын жан-жақты талдауға арналған. Автор осы тұжырымдаманың қалыптасуының тарихи мән-маңызын сипаттайды, оны әртүрлі тілдерде білдіру үшін қолданылатын лексикалық-семантикалық және метафоралық құралдарды бөліп көрсетеді және төзімділікке қарсы антипод ретінде сөйлеу агрессиясының ерекшеліктерін зерттейді. Толерантты көзқарастарды нығайтуға ықпал ететін білім беру стратегияларына, сондай-ақ «дұшпандық тілдің» таралуы үлкен қиындыққа айналатын цифрлық ортаны талдауға ерекше назар аударылады. Толеранттылықты қабылдау мен қалыптастырудағы ұлттық-мәдени дәстүрлердің рөлі қарастырылады, зерттеу нәтижелерін қолданбалы пайдалану мысалдары келтірілген. Ғаламдық онлайн-коммуникацияда және көпмәдениетті білім беру жобаларында зерттеу аясын кеңейтуге байланысты ғылыми ізденістің одан әрі бағыттары ұсынылады..

Кілтсөздер: төзімділік, лингвомәдениеттану, мәдениетаралық коммуникация, сөздік агрессия

IRSTI: 16.21.39

<https://orcid.org/0000-0001-5806-1963>

Nasrullaev J.R.*

Independent Researcher and Senior Lecturer,

Samarkand State Institute of Foreign Languages. Samarkand, Uzbekistan

THE CONCEPT OF TOLERANCE IN THE LINGUISTIC AND CULTURAL SPACE: AN INTERDISCIPLINARY ANALYSIS

*Correspondent author: javohirkhonn97@gmail.com

Abstract: This article provides a comprehensive exploration of the concept of tolerance from the perspectives of linguistic cultural studies, sociolinguistics, and intercultural communication. The author reviews the historical development of the tolerance concept, identifying the lexico-semantic and metaphorical resources used to convey it in different languages, and examines verbal aggression as its opposite. Special attention is paid to educational strategies that enhance tolerant attitudes and to the challenges posed by the spread of hate speech in digital settings. The role of national and cultural traditions in perceiving and shaping tolerance is highlighted, and practical applications of the findings are discussed. Directions for future research are proposed, particularly with regard to global online communication and multicultural educational initiatives.

Keywords: tolerance, linguistic cultural studies, intercultural communication, verbal aggression

Введение

Толерантность давно рассматривается как важнейший фактор, обеспечивающий социальную стабильность и благоприятную атмосферу в многонациональных и мультикультурных сообществах. В условиях современной глобализации значимость данного феномена только усиливается, поскольку транснациональные связи, миграционные процессы и быстрое развитие информационных технологий обуславливают непрерывный рост контактов между представителями различных культурных, языковых и религиозных групп.

Цель настоящей статьи - представить детальный междисциплинарный анализ концепта «толерантность», охватывающий исторический контекст, лингвокультурные аспекты, речевые особенности, а также практические методы внедрения толерантности в общественное и образовательное пространство.

Задачи статьи: выявить лингвокультурные особенности концепта, отражённые в разных языках (русском, английском, узбекском и др, проанализировать феномен речевой агрессии как антипод толерантности, описать методы, позволяющие формировать толерантные установки в образовательной сфере и цифровой коммуникации, предложить направления дальнейших исследований в области толерантного взаимодействия в эпоху глобализации.

Теоретический анализ

Исторические предпосылки формирования толерантности

Становление концепта толерантности исторически связано, прежде всего, с идеями веротерпимости и религиозной свободы. Среди первых философов, заложивших основы данного подхода, особенно выделяется Джон Локк, чья работа «Письма о веротерпимости» (1689) [1] стала знаковой для осмысления необходимости мирного сосуществования различных конфессий. Со временем термин толерантность распространился на более широкий социальный контекст, включая этническую, культурную и гендерную терпимость.

Лингвокультурологический аспект

Язык является неотъемлемой частью культуры и одним из основных механизмов формирования и передачи социальных ценностей, включая толерантность. В английском языке “tolerance” чаще всего ассоциируется с принятием чужой позиции, тогда как в русском языке “толерантность” может иметь оттенок терпимости с долей вынужденности [2], а в узбекской лингвокультуре “bag‘rikenglik” подразумевает широту души и гостеприимство [4]. Сопоставительный анализ свидетельствует о том, что разные народы могут вкладывать в “толерантность” дополнительную эмоционально-смысловую нагрузку, связанную с историческими и культурными традициями.

Речевая агрессия как антипод толерантности

Противоположным полюсом толерантного поведения является речевая агрессия. Её основные проявления — оскорбительные высказывания, использование этнических стереотипов, унижительных прозвищ или сниженной лексики. Современные исследования указывают на роль культурного контекста в определении границ допустимого. Например, сарказм, нормально воспринимаемый в британской культуре, в ряде азиатских культур может расцениваться как грубость или презрение [5].

Методы исследования

Для достижения целей настоящей работы использовались следующие методы:

1. Контент-анализ научной и публицистической литературы. Изучались труды, посвящённые проблематике толерантности, межкультурной коммуникации, речевой агрессии, а также материалы официальных документов и образовательных программ.
2. Сопоставительный (компаративный) метод, позволивший выявить сходства и различия в толковании толерантности и речевых стратегиях её выражения в нескольких языках (русском, английском, узбекском и других).
3. Лингвокультурологический анализ, фокусирующийся на культурно-специфических компонентах языковых единиц, связанных с толерантностью. Особое внимание уделено метафорам, фразеологизмам, риторическим фигурам.
4. Социолингвистический подход, рассматривающий влияние социальных факторов (уровень образования, медиасреда, миграционная ситуация) на формирование и восприятие толерантного дискурса.
5. Метод интервью и анкетирования (в прикладной части), применённый в Самаркандском государственном институте иностранных языков (СамГИИЯ) для выявления уровня толерантного поведения среди студентов.

Экспериментальная часть

В силу междисциплинарности темы экспериментальная часть сочетает социолингвистические опросы и лингвокультурологические наблюдения.

Проведён анонимный опрос среди 200 студентов о том, как они понимают и трактуют понятие “толерантность”, а также о наиболее часто встречаемых примерах речевой агрессии. Респонденты отметили, что толерантность ассоциируется прежде всего с “уважением к чужому мнению” (78%) и “отсутствием дискриминации” (65%). При этом значительная часть опрошенных (40%) сталкивалась с речевыми проявлениями агрессии, связанными с национальными стереотипами или религиозной принадлежностью.

Для выявления “hatespeech” был проведён мониторинг популярных социальных сетей и форумов. Примерно в 15% случаев использования этнических терминов обнаружилось негативные коннотации или уничижительные прозвища. Пользователи часто не осознавали, что подобные выражения могут оскорблять представителей других культур.

В СамГИИЯ была протестирована программа учебного предмета DIC (Developing Intercultural Communication), ориентированного на развитие межкультурной компетенции, предотвращение речевой агрессии и формирование толерантного поведения. Предмет включал:

- Ролевые игры, моделирующие межкультурные конфликты.
- Мастер-классы по ненасильственной коммуникации (NVC).
- Анализ казусов из реальных ситуаций речевой агрессии, взятых из интернет-пространства.

По результатам программы удалось повысить осознание важности корректной речевой стратегии и сократить число конфликтных ситуаций в студенческой среде.

Результаты и их обсуждение

Исходя из теоретических и прикладных данных, можно выделить следующие ключевые результаты:

1. Лингвокультурные оттенки толерантности. Сопоставительный анализ показал, что в русском языке толерантность связана с идеей терпения (часто вынужденного), в английском языке — с идеей принятия чужого мнения и свободы выбора, а в узбекском — на великодушие (bag‘rikenglik). Это подчёркивает необходимость учитывания национально-языкового фона в просветительских и образовательных программах.

2. Речевая агрессия и её культуральная обусловленность. Исследование подтвердило, что многие агрессивные высказывания не всегда осознаются говорящими как оскорбительные, особенно при взаимодействии с иной культурной группой. То, что в одной культуре может восприниматься как «шутка» или «дружественная критика», в другой трактуется как грубое оскорбление.

3. Образовательные программы. В ряде случаев эффективность усилий по формированию толерантных установок напрямую зависела от наличия в программах методик, обращённых к лингвокультурным особенностям. Например, анализ национальных эпосов, пословиц, поговорок, отражающих идеалы милосердия, дружбы, взаимоуважения, позволял студентам глубже почувствовать ценность толерантности.

4. Цифровая среда. Результаты мониторинга показали, что анонимность в социальных сетях провоцирует рост речевой агрессии. При этом, когда пользователи проходили курсы по межкультурной коммуникации и получали знания о правах и свободах человека, доля агрессивных высказываний снижалась. Можно сделать вывод о необходимости системной политики модерации и просветительской работы в интернете.

5. Межкультурная компетенция как профилактика конфликтов. Проведённые курсы (предметы) подтвердили, что обучающиеся, овладевшие навыками распознавания речевой агрессии и переориентированные на уважение культурных различий, значительно реже вступают в конфликтные ситуации.

Выводы

Толерантность как многогранный концепт: она сочетает в себе исторические, лингвокультурные и социальные аспекты. Различия в языковых терминах (tolerance, толерантность, bag‘rikenglik) свидетельствуют о национально-специфическом восприятии данного феномена.

Роль языка: язык может как способствовать взаимопониманию (через формулы вежливости, позитивные метафоры), так и провоцировать конфликты (через речевые штампы, негативную лексику). Следовательно, системная работа по развитию толерантных речевых практик актуальна для профилактики агрессии.

Необходимость образовательных мер: внедрение в школьные и вузовские программы курсов по толерантности, межкультурной коммуникации и ненасильственному общению помогает формировать устойчивые установки на уважение «инаковости».

Цифровая среда и новые вызовы: широкое распространение «hatespeech» в интернете требует как институциональных мер (модерация контента), так и воспитания цифровой культуры среди пользователей разных возрастных групп.

Практическая значимость: результаты исследования могут быть полезны для лингвистов, педагогов, психологов, социологов, а также для органов управления образованием, разрабатывающих соответствующие программы.

Список литературы

1. Локк Дж. Письма о веротерпимости. Лондон, 1689, С.158

2. Гусейнов А.А. Этика ненасилия // Вопросы философии, 1992, №3, С.72.
3. Купина Н.А., Михайлова О.А. Лингвокультурологические проблемы толерантности. Екатеринбург: УрФУ, 2015, 250 с.
4. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. Омск, 1999, 176 с.
5. Матвеева Т.В. Речевые нормы как основа толерантности. Барнаул, 2000, 145 с.
6. Крысин Л.П. Речевые процессы и агрессия // Москва. Наука, 1996, 208 с.
7. Шалина И.В. Коммуникативные стратегии в диалогах. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1998, 180 с.

Reference list:

1. Lokk Dzh. Pis'ma o veroterpimosti. London, 1689, 158 p. (In Russian)
2. Guseinov A.A. "Etika nenasiliya" // Voprosyfilosofii, 1992, No.3, p. 72. (In Russian)
3. Kupina N.A., Mihajlova O.A. Lingvokul'turologicheskieproblemytolerantnosti. Ekaterinburg: UrFU, 2015, 250 p. (In Russian)
4. Issers O.S. Kommunikativnyestrategiiitaktikirusskojrechi. Omsk, 1999, 176 p. (In Russian)
5. Matveeva T.V. Rechevyenormykakosnovatolerantnosti. Barnaul, 2000, 145 p. (In Russian)
6. Krysin L.P. Rechevyeprocessyiagressiya. M.: Nauka, 1996, 208 p. (In Russian)
7. Shalina I.V. Kommunikativnyestrategii v dialogah. Ekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 1998, 180 p. (In Russian)

Сведение об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) **Насруллаев Жавохирхон Равшанхонович** - самостоятельный соискатель, старший преподаватель кафедры лексикологии и стилистики английского языка Самаркандского государственного института иностранных языков (Узбекистан)
javohirkhonn97@gmail.com

14.35.07

<https://orcid.org/0009-0009-3892-0180>

Хусанова Х.Х.*

самостоятельный соискатель.

Самаркандский ГИИЯ. Самарканд, Узбекистан

РОЛЬ ФЕНОМЕНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ПОДХОДА И ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ В РАЗВИТИИ УСТНОЙ РЕЧИ И КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

*Автор-корреспондент: hillary.swan@mail.ru

Аннотация: В данной статье рассматривается широкое поле возможностей, открываемых феномено-ориентированным подходом к обучению и интерактивными методами при формировании навыков устной речи на иностранном языке. Автор анализирует методологические предпосылки феномено-ориентированной педагогики (Phenomenon-Based Learning, PhenoBL), а также раскрывает теоретические и практические аспекты интеграции данного подхода с интерактивными форматами занятий (дискуссии, ролевые игры, симуляции). Значительное внимание уделяется развитию критического мышления и коммуникативной компетенции на основе реализации практико-ориентированных проектов. Статья будет полезна педагогам, методистам и исследователям, которые стремятся улучшить образовательный процесс в контексте языковой подготовки и повысить эффективность обучения в условиях современного цифрового общества.

Ключевые слова: феномено-ориентированный подход, интерактивные методы, критическое мышление, устная речь, коммуникативная компетенция, иноязычное образование, проектная деятельность, личностно-ориентированное обучение, мотивация

FTAXP: 14.35.07

<https://orcid.org/0009-0009-3892-0180>

Хусанова Х.Х.*

дербес изденуші, Самарқанд МШТИ. Самарқанд. Ўзбекстан

ФЕНОМЕНО-БАҒДАРЛАНҒАН ТӘСІЛ МЕН ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕРДІҢ СТУДЕНТТЕРДІҢ АУЫЗША СӨЙЛЕУ МЕН СЫНИ ОЙЛАУЫН ДАМУДАҒЫ РӨЛІ: ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕР

*Автор-корреспондент: hillary.swan@mail.ru

Түйін: Бұл мақалада феномено-бағдарланған оқыту тәсілі (Phenomenon-Based Learning, PhenoBL) мен интерактивті әдістердің (дискуссиялар, рөлдік ойындар, симуляциялар) шет тілінде ауызша сөйлеу дағдылары мен сыни ойлау қабілетін қалыптастырудағы ауқымды мүмкіндіктері талданады. Автор феномено-бағдарланған педагогиканың әдіснамалық алғышарттарын қарастыра отырып, оны интерактивті оқыту форматтарымен ұштастырудың теориялық және тәжірибелік қырларын сипаттайды. Мақалада тәжірибеге негізделген жобаларды іске асыру арқылы сыни ойлау мен коммуникативтік құзыреттілікті дамытудың маңыздылығы атап өтіледі. Зерттеу тілдік даярлық үдерісін жетілдіруге және қазіргі цифрлық қоғам жағдайында білім беру тиімділігін арттыруға ұмтылған оқытушылар, әдіскерлер мен зерттеушілер үшін пайдалы болады.

Кілт сөздер: феномено-бағдарланған тәсіл, интерактивті әдістер, сыни ойлау, ауызша сөйлеу, коммуникативтік құзыреттілік, шет тілі білімі, жобалық жұмыс, тұлғаға бағытталған оқыту, уәждеме

IRSTI: 14.35.07

<https://orcid.org/0009-0009-3892-0180>

Khusanova Kh.Kh.*

Independent Researcher, Samarkand State Institute of Foreign Languages, Uzbekistan

THE ROLE OF PHENOMENON-BASED APPROACH AND INTERACTIVE METHODS IN DEVELOPING STUDENTS' ORAL SPEECH AND CRITICAL THINKING: THEORETICAL AND PRACTICAL FOUNDATIONS

*Correspondent author: hillary.swan@mail.ru

Abstract: This article explores the wide range of possibilities offered by a phenomenon-oriented approach to learning (Phenomenon-Based Learning, PhenoBL) and interactive methods (such as discussions, role-plays, and simulations) in shaping students' oral language skills in a foreign language. The author examines the methodological underpinnings of phenomenon-oriented pedagogy and reveals both the theoretical and practical facets of integrating this approach with interactive learning formats. Special attention is paid to the development of critical thinking and communicative competence through the implementation of practice-oriented projects. The article will be useful for educators, methodologists, and researchers striving to enhance the educational process in the context of language training and to improve instructional effectiveness in the modern digital society.

Keywords: phenomenon-oriented approach, interactive methods, critical thinking, oral speech, communicative competence, foreign language education, project-based learning, learner-centered approach, motivation.

Введение

Одним из наиболее актуальных вызовов современного образования является необходимость готовить специалистов, способных к эффективному взаимодействию в условиях постоянно изменяющейся социально-культурной и технологической среды. В контексте иноязычного образования это означает, что преподаватели обязаны переосмыслить классические формы преподавания и внедрять методики, ориентированные не только на лингвистическую сторону языка (лексико-грамматический аспект), но и на развитие широкого круга навыков, включающих критическое мышление, рефлекссию, способность к решению проблем и устойчивые коммуникативные умения.

Традиционная парадигма обучения, в которой преподаватель является основным источником информации и знаний, постепенно уступает место интерактивным, деятельностным и личностно-ориентированным методам. В последние десятилетия всё большее внимание уделяется таким подходам, как проектная деятельность, коллаборативное обучение, феномено-ориентированные практики и, в особенности, феномено-ориентированное обучение (Phenomenon-Based Learning, PhenoBL). Уникальность PhenoBL заключается в том, что оно выстраивает учебный процесс вокруг конкретных жизненных или профессиональных проблем, которые обучающиеся пытаются решить, применяя знания и навыки, полученные в ходе исследовательской и коммуникационной деятельности.

Синергия PhenoBL и интерактивных методов даёт возможность глубоко вовлекать студентов в процесс учёбы, формируя важные компетенции: умение анализировать, аргументировать, приводить примеры, вести дискуссию и, самое главное, пользоваться иностранным языком в реальном коммуникативном контексте. При этом в центре внимания находится речевая практика: участники учатся общаться, формулировать тезисы, выслушивать собеседников, задавать уточняющие вопросы, то есть осваивают языковые средства в условиях, максимально приближенных к подлинной жизни.

Цель данной статьи — рассмотреть теоретико-методологическую базу феномено-ориентированного подхода и интерактивных методов, а также показать, каким образом их интеграция способствует развитию устной речи и критического мышления в учебном процессе по иностранному языку. Для достижения этой цели в работе ставятся следующие задачи:

1. Охарактеризовать сущность феномено-ориентированного подхода (PhenoBL) и описать его ключевые принципы.

2. Определить, какие интерактивные методы наиболее органично встраиваются в PhenoBL и как они влияют на усвоение устной речи.

3. Проанализировать механизмы формирования критического мышления в контексте PhenoBL и интерактивных форм обучения.

4. Рассмотреть результаты внедрения PhenoBL-инструментов и интерактивных методик на примере конкретных образовательных программ.

5. Разработать рекомендации для преподавателей и методистов, желающих использовать феномено-ориентированные и интерактивные технологии для развития устной коммуникации и критического мышления у студентов.

Представленное исследование объединяет как теоретические положения, так и практические наблюдения, полученные в ходе апробации методик в ряде учебных заведений и на краткосрочных языковых курсах. Также освещаются вопросы, связанные с адаптацией данных подходов к условиям онлайн-обучения и смешанных форматов (blended learning), что в последние годы приобретает особую актуальность.

Феномено-ориентированный подход: теоретические основы

Корни феномено-ориентированного подхода восходят к работам американских педагогов и психологов, таких как Джон Дьюи, который подчёркивал, что обучение должно строиться на практике исследования реальных ситуаций, а не на механическом усвоении фактов [1]. Дальнейшее развитие эта идея получила в исследованиях по медицинскому образованию (Школа МакМастера, Канада): преподаватели заметили, что студенты, которые учатся решать реальные клинические задачи, быстрее адаптируются к профессиональной среде [2]. Впоследствии модель PhenoBL стала распространяться на различные дисциплины — от инженерных специальностей до гуманитарных наук, включая преподавание иностранных языков.

Основная идея PhenoBL заключается в том, что студенты ставятся в центр процесса обучения и получают набор «феноменных» задач, которые необходимо решить с помощью приобретённых знаний и умений. Преподаватель при этом выполняет роль фасилитатора: направляет поиск, задаёт вопросы, но не даёт готовых ответов. Таким образом, обучающиеся учатся работать с информацией, критически оценивать источники, формулировать гипотезы и проверять их на практике.

Ключевые принципы PhenoBL

1. Активная познавательная позиция обучающихся. Феномен служит двигателем мысли и мотивирует к изучению теоретического материала.

2. Самостоятельный поиск. Студенты сами выбирают пути решения, определяют потребность в дополнительных знаниях, проводят обсуждения в малых группах.

3. Мультидисциплинарность. Одна и та же феномен может рассматриваться с точки зрения лингвистики, социологии, психологии, культуры и т.д.

4. Рефлексия. Каждый цикл решения феноменны завершается анализом того, что было сделано эффективно, а где возникли затруднения.

5. Контекстуальная аутентичность. Феноменны должны быть приближены к реальным жизненным ситуациям, чтобы учащиеся видели практическую пользу полученных знаний.

При внедрении PhenoBL в курс по иностранному языку (английскому, немецкому, французскому, китайскому и т.д.) следует учитывать особенности лингвокультурной специфики. К примеру, в рамках заданий могут быть предложены социальные, экономические или экологические вопросы, распространённые в стране изучаемого языка, чтобы подчеркнуть культурный контекст и расширить межкультурную компетенцию.

Интерактивные методы в контексте преподавания иностранных языков

Интерактивное обучение предполагает тесное взаимодействие участников

образовательного процесса, где каждый способен влиять на ход занятия и вносить собственный вклад. В отличие от пассивного потребления знаний (слушание лекций, чтение учебных текстов), интерактивные методы требуют от студентов активной речевой, интеллектуальной и эмоциональной деятельности [3]. К числу ключевых интерактивных форм можно отнести:

– Групповые дискуссии и дебаты. Участники учатся формулировать позиции, отстаивать аргументы, отвечать на контраргументы.

– Ролевые игры и симуляции. Моделируются реальные ситуации (переговоры, собеседования, договорённости), которые требуют адекватного речевого оформления.

– Мозговой штурм (brainstorming). Стимулирует творческое мышление, расширяет словарный запас, снимает «языковой барьер».

– Кейс-стади (case study). Студенты анализируют конкретные ситуации или сценарии, предложенные преподавателем, и должны найти оптимальное решение феномены.

– Проектная работа. Группы студентов разрабатывают общий продукт (презентацию, видео, сценарий), применяя язык как инструмент коммуникации.

Каждая из этих форм нацелена на создание условий реальной речевой практики, где учащиеся активизируют навыки говорения, слушания и совместного обсуждения, обогащая запас лексических и грамматических средств.

Взаимосвязь интерактивности и развития устной речи

Согласно ряду исследований (включая работы отечественных авторов и международные публикации), студенты, регулярно участвующие в интерактивных занятиях, демонстрируют более высокие результаты в тестах на устное владение языком по сравнению с их сверстниками, которые обучаются по традиционным методикам [4]. Объяснение этому можно найти в следующих факторах:

1. Снятие психологических барьеров. Коллективная деятельность помогает преодолеть страх ошибки и стеснительность.

2. Естественность коммуникации. Вместо изолированных упражнений, где правильность формулировок строго регламентирована, происходит живое общение, аналогичное общению носителей языка.

3. Многократное повторение речевых клише. Интерактивные форматы создают ситуацию, в которой одни и те же фразы, конструктивные выражения и грамматические структуры используются многократно, но в разных контекстах.

4. Развитие когнитивных навыков. Устная речь становится средством решения интеллектуальных задач (аргументации, сравнения, интерпретации), что повышает глубину усвоения языковых единиц.

Синергия феномено-ориентированного обучения (PhenoBL) и интерактивных методов

Интеграция PhenoBL и интерактивных методов создаёт уникальную образовательную среду, в которой студенты не только стремятся овладеть языком, но и развивают широкий спектр личностных и интеллектуальных компетенций. Рассмотрим основные элементы этой синергии более детально.

Феномен как «эпицентр» коммуникации

В феномено-ориентированном подходе за точку отсчёта берётся конкретная феномен, которая может быть социальной, культурной, научной или профессиональной. Например, преподаватель может поставить перед группой студентов задачу выяснить, почему в определённом регионе наблюдается острая нехватка питьевой воды и как эта ситуация отражается в местных СМИ на языке, который изучается. Интерактивные дискуссии, анализ медиа-текстов, подготовка ролевой игры (где разыгрывается совет местных властей) будут стимулировать устную речь, помогая студентам освоить профильную лексику и конструктивные способы выражения аргументов.

Проектная деятельность как естественное продолжение PhenoBL

Одним из путей реализации PhenoBL является проектная работа, в которой

обучающиеся группами разрабатывают комплексное решение выдвинутой феноменны. К примеру, студенты могут создать информационный буклет или снять короткометражный фильм на иностранном языке, отражающий экологический аспект глобального потепления. На всех этапах (обсуждение идей, распределение ролей, поиск данных, написание сценария, репетиции) студенты ведут активную речь, делятся мнениями и согласовывают действия. Это не только формирует речевые навыки, но и приучает к работе в команде, что крайне важно в современном мире.

Роль преподавателя как фасилитатора

В рамках PhenoBL-интеграции с интерактивными методами преподаватель уходит от традиционного образа «носителя истины» и становится фасилитатором, т.е. организатором, консультантом и модератором. Он задаёт направления поиска, помогает студентам формулировать цели, устанавливать критерии успешности проекта, вносит коррективы в ход дискуссии, если она заходит в тупик. Однако студенты остаются главными «двигателями» образовательного процесса: они формулируют вопросы, выбирают источники, структурируют полученные сведения и предлагают решения.

Критическое мышление как результат синергии

Одной из важнейших целей современного обучения иностранным языкам считается развитие критического мышления, позволяющего адекватно воспринимать информацию и анализировать её достоверность, релевантность и лингвокультурные особенности. В ситуациях PhenoBL студенты сталкиваются с разнородными материалами (статьи, статистика, мнения экспертов, комментарии пользователей в социальных сетях) и учатся критически оценивать их содержательную ценность. Интерактивные методы, такие как дебаты и мозговой штурм, усиливают этот процесс: обучающиеся обмениваются своими находками и доводами, подвергая их взаимной проверке.

Формирование критического мышления в рамках PhenoBL и интерактивных форм обучения

Критическое мышление — это комплекс когнитивных навыков, включающих анализ, оценку, синтез и интерпретацию информации с опорой на логику и доказательность [5]. В контексте обучения иностранному языку критическое мышление проявляется не только в умении отбирать нужные сведения из текстов, но и в способности участвовать в дискуссиях, формулировать аргументы, объективно рассматривать альтернативные точки зрения.

Инструменты для развития критического мышления

1. Анализ аргументации: преподаватель может предложить студентам найти и проанализировать в медиа материалах типичные аргументы «за» и «против» по какой-либо проблеме (например, «нужна ли цензура в социальных сетях?»), а затем обсудить их в мини-группах на иностранном языке.

2. Дебаты: класс разбивается на две команды, каждая из которых защищает противоположные точки зрения по выбранному феномену. Во время подготовки участники составляют тезисы, ищут факты, отбатывают контраргументы.

3. Критический разбор кейсов: студенты изучают кейс (короткое описание реальной ситуации), выявляют основные противоречия и предлагают решения. Здесь важны такие речевые действия, как уточнение, переформулирование, согласование.

4. Рефлексивные эссе: после завершения проекта преподаватель просит каждого студента написать небольшое эссе на иностранном языке, где тот описывает свой вклад, возникавшие затруднения, впечатления от группового взаимодействия и наиболее интересные открытия.

Связь критического мышления и устной речи

Развитие критического мышления тесно переплетается с совершенствованием устной речи, так как для формулирования аргументированных ответов на иностранном языке требуется более глубокая проработка лексики и грамматики. Студенты начинают

осознавать, что поверхностный набор фраз не всегда достаточен, чтобы убедить собеседника или ясно донести мысль. Это побуждает их расширять свои речевые ресурсы, искать более точные выражения, осваивать речевые клише для несогласия, контраргументации или уточнения.

Методология исследования интеграции PhenoBL и интерактивных методов

Чтобы выяснить практическую результативность описанных подходов, автор провёл исследование в ряде вузов и школ, где внедрялись PhenoBL -модули в курсы по иностранному языку. В общей сложности в исследовании приняли участие 120 человек, из которых 60 составили экспериментальные группы (внедрялись PhenoBL и интерактивные формы) и 60 — контрольные группы (обучались по традиционным программам).

Организация эксперимента

– Продолжительность: один семестр (4 месяца), по 2 занятия в неделю.

– Контрольная группа: занятия по учебнику, лексико-грамматический уклон, редкие дискуссии.

– Экспериментальная группа: каждое третье занятие посвящалось решению феноменой ситуации или кейса, остальные уроки также включали элементы дискуссий, ролевых игр, обсуждения прочитанных текстов.

Методы сбора данных

1. Тестирование устной речи: в начале и в конце семестра студенты сдавали устный тест, где нужно было кратко изложить точку зрения на заданную тему и ответить на вопросы экзаменатора.

2. Анкетирование и интервью: участники оценивали, насколько они чувствуют себя уверенно в говорении, как изменилось их отношение к предмету, насколько полезным кажется им PhenoBL.

3. Наблюдения и анализ видеозаписей: проводились систематические наблюдения за динамикой взаимодействия в малых группах, фиксировались речевые паттерны, количество инициированных реплик, уровень аргументации.

4. Контент-анализ проектов: студенческие проекты (презентации, видеоматериалы, буклеты) анализировались на предмет глубины проработки феноменны и богатства используемой лексики.

Критерии оценки

– Речевое разнообразие: объём используемого словаря, гибкость синтаксических конструкций.

– Уверенность в говорении: количество спонтанных высказываний, стремление к продолжению диалога.

– Критическое осмысление: наличие аргументации, структурированности речи, умение анализировать высказывания оппонентов.

– Командная работа: способность договариваться, распределять роли, принимать совместные решения.

Результаты и обсуждение

По итогам эксперимента у студентов из экспериментальных групп были зафиксированы более высокие средние баллы по устному тестированию (примерно на 15–20% выше, чем в контрольных группах). Кроме того, наблюдалось увеличение так называемого «индекса речевой активности»: обучающиеся стали охотнее вступать в диалог, чаще задавали вопросы и давали развернутые ответы, используя более богатый словарный запас.

Мотивация и вовлечённость

Анкетирование показало, что около 70% студентов из экспериментальной группы стали воспринимать курс как более практико-ориентированный, связанный с реальными жизненными ситуациями. В контрольной группе лишь около 35% отметили рост интереса к

предмету. При этом преподаватели заметили, что в экспериментальных группах студенты стали проявлять инициативу — предлагать свои темы и сценарии для ролевых игр, искать дополнительную информацию во внеурочное время.

Уровень критического мышления

При оценке качества аргументации и умения рассматривать различные точки зрения оказалось, что студенты из групп PhenoBL показывают более высокий уровень владения дискуссионными навыками. Они чаще использовали вводные конструкции для выражения неуверенности («It might be the case that...», «There could be another perspective...»), уточняющие вопросы («Could you explain why...?») и формулы вежливого несогласия. Это свидетельствует о позитивной корреляции между критическим мышлением и устной коммуникацией.

Трудности и ограничения

В ходе эксперимента были выявлены и некоторые феномены:

1. Требования к квалификации преподавателя: PhenoBL и интерактивные методы требуют от педагога владения навыками фасилитации и управления групповой динамикой, что не всегда доступно без дополнительного обучения.
2. Временные затраты: на проектную и феноменную работу может уходить больше времени, чем на традиционные уроки. Учебные планы нередко оказываются слишком загружены, чтобы полностью вписать PhenoBL -модули.
3. Неоднородность групп: студенты с разным уровнем подготовки по-разному реагируют на формат «свободной» дискуссии, иногда возникает дисбаланс в участии, и сильные ученики «затмевают» тех, кто менее уверен.

Рекомендации и перспективы

Учитывая положительные результаты, а также выявленные ограничения, можно предложить следующие рекомендации:

1. Поэтапное внедрение: начинайте с небольших феноменных заданий и коротких дискуссий, постепенно расширяя количество PhenoBL -форматов в учебном плане.
2. Обучение преподавателей: проводите курсы повышения квалификации, тренинги по фасилитации, работе с кейсами, управлению интерактивными модулями.
3. Адаптация к уровню группы: выбирайте сложность феноменов и форму проектов с учётом языковой подготовки студентов. При необходимости — предоставляйте лексические шпаргалки, списки ключевых терминов.
4. Оценочные критерии: разрабатывайте шкалу, которая учитывает не только правильность речи, но и умение аргументировать, работать в команде, критически анализировать информацию.
5. Использование цифровых платформ: применяйте онлайн-инструменты (форумы, видеоконференции, чаты), чтобы расширить взаимодействие за пределами аудитории и поддерживать постоянную коммуникацию по проектам.
6. Связь с реальными стейкхолдерами: можно пригласить носителей языка, экспертов из разных областей, представителей бизнеса или общественных организаций, чтобы проектная деятельность обрела практический смысл, и студенты видели реальную обратную связь.

Перспективным направлением дальнейших исследований является изучение того, как синергия PhenoBL и интерактивных методов проявляет себя в контексте дистанционного или смешанного обучения (blended learning), особенно актуального после глобального перехода на онлайн-форматы. Также представляется интересным анализ культурных различий в восприятии феноменных задач и интерактивных методик, ведь группы обучающихся могут быть многонациональными, что влияет на особенности коммуникации и динамику коллективной работы.

Заклучение

Современная парадигма иноязычного образования всё более опирается на концепцию интегрированного развития речевых и когнитивных способностей обучающихся. Феномено-ориентированный подход (PhenoBL) открывает широкие горизонты для мотивации и вовлечения студентов в активную умственную и коммуникативную деятельность. Сочетание PhenoBL с интерактивными методами (дискуссиями, ролевыми играми, проектной работой, симуляциями) формирует среду, в которой устная речь становится центральным инструментом решения реальных или реалистичных задач, а критическое мышление — необходимым условием успеха.

Результаты проведённого исследования свидетельствуют об устойчивом положительном влиянии таких интегрированных методик на качество устной речи и глубину мыслительных процессов. Студенты, обучающиеся по PhenoBL-моделям, демонстрируют более высокий уровень аргументации, речевой активности и уверенности в выступлениях на иностранном языке, а также лучше осознают коммуникативную сущность языка как таковую.

Несмотря на определённые сложности (повышенные требования к преподавателю, дефицит времени, неоднородность уровня группы), преимущества данного подхода очевидны: углублённое освоение языковых навыков, рост мотивации, развитие критического мышления и повышение общего качества взаимодействия в учебном коллективе. В дальнейшем необходимо продолжать исследования механизмов и форм применения PhenoBL и интерактивных методов, особенно с учётом стремительно развивающихся технологий онлайн-обучения и глобальной цифровизации образования.

Можно утверждать, что будущее иноязычного образования во многом за методиками, дающими студентам реальную практику общения, стимулирующими их ум и воображение, формирующими способность к самостоятельному поиску информации. Переход от репродуктивных схем к активному, интерактивному и феномено-ориентированному процессу обучения создаёт благоприятные условия для подготовки молодёжи к вызовам XXI века, где умение коммуницировать и думать критически — ключевые факторы успеха.

Список литературы:

1. Dewey J. Democracy and Education. New York: Macmillan, 1916.
2. Barrows H.S., Tamblyn R. Phenomenon-Based Learning: An Approach to Medical Education. New York: Springer, 1980.
3. Мурадян Л.Г. Интерактивные методики обучения иностранному языку: учебное пособие. – М.: Академия, 2020. 212 с.
4. Леонтьев А.А. Психология общения. Москва. Смысл, 1999. 287 с.
5. Facione P. Critical Thinking: What It Is and Why It Counts. Millbrae, CA: California Academic Press, 2015.
6. Sahlberg P. Finnish Lessons 2.0: What Can the World Learn from Educational Change in Finland? New York: Teachers College Press, 2015.
7. Zull J. From Brain to Mind: Using Neuroscience to Guide Change in Education. Sterling, VA: Stylus Publishing, 2011.
8. Savin-Baden M. Phenomenon-Based Learning in Higher Education: Untold Stories. Buckingham: Society for Research into Higher Education & Open University Press, 2000.
9. Вяткин В.В. Инновационные методы в лингводидактике. СПб.: Лань, 2018. 198 с.
10. Купина Н.А., Михайлова О.А. Лингвокультурологические феномены диалогического обучения. Екатеринбург: УрФУ, 2015. 250 с.

Reference list:

1. Dewey J. Democracy and Education. New York: Macmillan, 1916.

2. Barrows H.S., Tamblyn R. Phenomenon-Based Learning: An Approach to Medical Education. New York: Springer, 1980.
3. Muradyan L.G. Interaktivnye metodiki obucheniya inostrannomu yazyku: uchebnoe posobie. – M.: Akademiya, 2020. – 212 s.
4. Leont'ev A.A. Psikhologiya obshcheniya. Smysl, 1999. 287 s.
5. Facione P. Critical Thinking: What It Is and Why It Counts. Millbrae, CA: California Academic Press, 2015.
6. Sahlberg P. Finnish Lessons 2.0: What Can the World Learn from Educational Change in Finland? New York: Teachers College Press, 2015.
7. Zull J. From Brain to Mind: Using Neuroscience to Guide Change in Education. Sterling, VA: Stylus Publishing, 2011.
8. Savin-Baden M. Phenomenon-Based Learning in Higher Education: Untold Stories. Buckingham: Society for Research into Higher Education & Open University Press, 2000.
9. Vyatkin V.V. Innovatsionnye metody v lingvodidaktike. – SPb.: Lan', 2018. 198 s.
10. Kupina N.A., Mikhaylova O.A. Lingvokul'turologicheskie problemy dialogicheskogo obucheniya. Yekaterinburg: UrFU, 2015. 250 s.

Сведение об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) **Хусанова Хилола Хакбердиевна** - самостоятельный соискатель кафедры «Лексикологии и Стилистики Английского языка» Самаркандского государственного института иностранных языков (Узбекистан) hillary.swan@mail.ru Телефон+998904510710

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT**

Жанысбекова Гүлнәр Әмірбайқызы

6

тарих ғылымдарының кандидаты.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерртеу университетінің
«Тұлға дамыту және ҚХА орталығының» басшысы. Шымкент,
Қазақстан

ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ

Мамедов Фуад Туюб оглу

7

культуролог, доктор исторических наук, профессор Академии
государственного управления при Президенте Азербайджанской Республики,
президент Ассоциации культуры Азербайджана «Симург»,
иностраный член РАЕН

Баку, 18 марта, 2025 года

ПРИВЕТСТВЕННОЕ СЛОВО

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

- 1 **¹Алимова Р.Р., ²Тилеукулов Г.С. *** 9
¹к.ист.н., доцент ТГУВ. Ташкент, Узбекистан
²к.ист.н., доцент ЮКИУ им.М.Ауезова. Шымкент, Казахстан
**«МИХМАН-НАМЕ-ЙИ БУХАРА» КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК
О МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ КАЗАХСКОГО НАРОДА XVI ВЕКА**
- 2 **Торгаутова Ш.А.*, Сугирбаева Г.Д.** 16
докторант I курса образовательной программы
8D01601 - «Подготовка педагога истории» ЮКПУ им.Ө.Жәнібеков,
начальник Научного центра «История и этнология» ЮКИУ им.М.Ауэзова.
Шымкент, Казахстан
к.ист.н., доцент, и.о.ректора ЮКПУ им.Ө.Жәнібеков. Шымкент, Казахстан
**ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЭТНИЧЕСКОГО СОСТАВА
ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА СО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII –
ПО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА**
- 3 **¹Манзу Б.Қ., ²Найманбаев Б.Р.** 28
¹тарих ғылымдарының магистрі. Мұғалім. «Парасат» колледжі. Шымкент,
Қазақстан
²тарих ғ.д., профессор. Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ. Шымкент, Қазақстан
ТҮРКІ ЖӘНЕ ИСЛАМ МӘДЕНИЕТТЕРІНІҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯҒА

ЫҚПАЛЫ: ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕР МЕН ТАЛДАУЛАР

- 4 **Yermukhanova G.K.** 33
 2nd year Master's student M.Utemisov West Kazakhstan University. Ural, Kazakhstan
**HISTORY OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT
 OF ZHANIBEK DISTRICT (1922-2024)**

ЖАЛПЫ ТАРИХЫ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ THE WORLD HISTORY

- 5 **¹Хайдаров М., ²Ерметов А.*, ³Хайдаров И.** 43
¹д.ист.н., профессор Университет геологических наук Узбекистана. Ташкент, Узбекистан
²д.ист.н., профессор НУУ им.М.Улугбека. Ташкент, Узбекистан
³д.ист.н., профессор. ТГУВ. Ташкент, Узбекистан
НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС В УЗБЕКИСТАНЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

- 6 **Исакова Ф.*** 54
 PhD, доцент, АГУ им. З.М.Бабура, Андижан, Узбекистан
**РАЗВИТИЕ ГОРОДОВ СРЕДНЕЙ АЗИИ И МЕЖДУНАРОДНАЯ
 ТОРГОВЛЯ НА ШЕЛКОВОМ ПУТИ**

ФИЛОСОФИЯ ФИЛОСОФИЯ PHILOSOPHY

- 7 **Тайжанов А.Т.*** 67
 д.филос.н., профессор, ЗКМУ им.М.Оспанова, Актобе, Казахстан
ЦЕННОСТНЫЕ АСПЕКТЫ ДУХОВНОГО БЫТИЯ КОЧЕВНИКОВ

- 8 **Албалыев Ш.А.** 74
 доктор философии по филологии, доцент
 ведущий научный сотрудник отдела «Мифология» Института Фольклора
 Национальной Академии Наук Азербайджана. Баку. Азербайджан
**ПРАЗДНИК РАМАДАН: РИТУАЛЬНО-МИФОЛОГИЧЕСКИЕ
 ОСНОВЫ И ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ СЕМАНТИКА**

- 9 **Спанов М.Ж. Айтмұқаш С.*** 84
 филология ғ.к., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ.Шымкент қаласы, Қазақстан
 магистрант. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент қаласы, Қазақстан
**АБАЙ ҚАРА СӨЗДЕРІНДЕГІ АДАМ БОЛ
 ИДЕЯСЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘНІ**

**ТҰЛФАТАНУ
ПЕРСОНОГРАФИЯ
PERSONOGRAPHY**

- 10 **Стамкулова Г.А.** 94
Магистрант. ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
**Н.П.ПОДУШКИН У ИСТОКОВ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ
КАЗАХСТАНА: ПЕРВЫЕ ПОЛЕВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ,
НАСТАВНИКИ И УЧИТЕЛЯ**
- ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭТНОСАЯСИ ЖӘНЕ ЭТНОМӘДЕНИ ПРОЦЕСТЕРІ
И ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА
ETHNOPOLITICAL AND ETHNO-CULTURAL PROCESSES OF MODERN
KAZAKHSTAN**
- 11 **Kuchkarov V., Ernazarov D.*** 105
Doctor of Philosophy in Political Sciences (Dsc), Professor. TSEU. Tashkent, Uzbekistan
Doctor of Political Sciences (PhD), Associate Professor. TSEU. Tashkent, Uzbekistan
**STRATEGIC COOPERATION BETWEEN UZBEKISTAN AND
KAZAKHSTAN
IN STRENGTHENING ECONOMIC, POLITICAL AND
CULTURAL RELATIONS IN CENTRAL ASIA**
- 12 **Қалдарбек А., Турекулова Ж.*** 110
«Саясаттану» білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты,
М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
доктор PhD, доцент. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
**ЖҰМСАҚ КҮШ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ:
БАСТЫ ИДЕЯСЫ ЖӘНЕ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ**
- 13 **Калишева А.Р., Ишанова А.К.,** 118
магистрант кафедры «Ассамблея народа Казахстана» ЕНУ им.Л.Н. Гумилева.
Астана, Казахстан
докторант кафедры «Ассамблея народа Казахстана», ЕНУ им. Л.Н. Гумилева.
Астана, Казахстан
**ЭТНИЧЕСКОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО КАК ПРЕДМЕТ
ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ**
- 14 **Пен Е.В.*** 126
магистрант 1 курса Казахской национальной академии искусств
им. Т.Жургенова, Алматы, Казахстан
**КУЛЬТУРНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ И ТРАНСФОРМАЦИЯ ИДЕИ
НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В КОРЕЙСКОМ ТЕАТРЕ
КАЗАХСТАНА**

- 15 **Темиркулов О.*, Сергазин Е., Дюсембекова М.** 132
 докторант специальности «Этнополитология»
 ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Астана, Казахстан
 к.полит.н., доцент. ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Астана, Казахстан
 к.полит.н., профессор. ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Астана, Казахстан
**МЕХАНИЗМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ГРАЖДАНСКОЙ И
 НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ: ВЫЗОВЫ И
 ПУТИ ГАРМОНИЗАЦИИ**
- 16 **Кәден А., Турекулова Ж.*** 142
 «Саясаттану» білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты.
 М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
 PhD доктор, доцент. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
**ӘЛЕМДІК САЯСАТТАҒЫ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ САЛАСЫНДАҒЫ
 ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫҢ БАСТЫ БАҒЫТТАРЫ ЖӘНЕ НЕГІЗГІ
 МӘСЕЛЕЛЕРІ**
- 17 **Коньсбаев Р.С.** 149
 Магистрант. ЕНУ им.Л.Н. Гумилёва. Астана, Казахстан
**АССИМИЛЯЦИЯ КАНДАСОВ В КАЗАХСТАНЕ:
 ОСОБЕННОСТИ В МАНГИСТАУСКОЙ ОБЛАСТИ**
- ЭКОНОМИКА
 ЭКОНОМИКА
 ECONOMY**
- 18 **Мухтаров Б.А.*** 156
 к.экон.н. доцент. Джизакский филиал НУУ им.М.Улугбека. Джизак, Узбекистан
**ВЛИЯНИЕ СТРУКТУРЫ НАСЕЛЕНИЯ И МИГРАЦИИ НА
 ЭФФЕКТИВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ
 РЕСУРСАМИ**
- ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
 НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
 DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES**
тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings
- ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ
 ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА
 LINGUISTICS AND LITERATURE**
- 19 **Абитова Г.У.*, Абитиярова А.А., Бахтибаева Ф.А.** 165
 аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
 филология ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
 аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
**СӨЙЛЕМДЕРДІҢ КОММУНИКАТИВТІК, МОДАЛЬДЫҚ ЖӘНЕ
 ПРЕДИКАТТЫҚ БАЙЛАНЫСЫ**

- 20 **Адырбекова Н.А.*, Калдыгозова С.Е., Абдугаппарова Р.М.**
 аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
 ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
 аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
**СӨЗЖАСАМНЫҢ АНАЛИТИКАЛЫҚФОРМА АРҚЫЛЫ
 ЖАСАЛУЫ**

172
- 21 **Shermamatova Z.A.***
 Senior teacher at Sam SIFL, Samarkand State Institute of foreign languages.
 Samarkand, Uzbekistan
SOCIAL AND LINGUISTIC ANALYSIS OF TABOO WORDS

180
- 22 **Баймурзаева К.Б.*, Рысбаева М.К., Тургинбекова В.Б.**
 ф.ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
 аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
 магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
**ЭКЗОТИКАЛЫҚ ЛЕКСИКАНЫҢ ДАМУ ФАКТОРЛАРЫН
 АНЫҚТАУ**

186
- 23 **¹Бекназарова Р.К.*, ²Бекпатша Г.Ж., ¹Сугир Ф.Б.**
¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
²аға оқытушы, Орталық Азия Инновациялық Университеті. Шымкент,
 Қазақстан
¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
**АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТЫҢ «МАСҒҰД» ПОЭМАСЫНЫҢ ТІЛДІК
 ЕРЕКШЕЛІГІ М.МЫРЗАХМЕТҰЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІНЕН**

192
- 24 **Калбаева А.Т.*, Айтпенбетова Г.А., Кысмуратова Ж.Т.**
 ф.ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
 аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
 аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
**ЖАЗБА ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ЭПИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАР
 САБАҚТАСТЫҒЫ МЕН ЖАНРЛЫҚ ҰҚСАСТЫҒЫ**

198
- 25 **Лесбекова Л.Ж.*, Ерметова Р.Е., Саматаева Қ.Б.**
 ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
 аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
 аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
**РЕАЛИЙ-ТЕРМИНДЕРДІ АУДАРУДЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ
 ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

205
- 26 **Алиева Г.А.*, Миятбекова З.У.,Амандыкова С.Х.**
 аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
 ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
 аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
**АРГО (ЖАРГОН) СӨЗДЕРДІҢЛЕКСИКАЛЫҚ ҚОЛДАНЫСТАҒЫ
 ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ҚАРАСТЫРУ**

212

- 27 **Бескемпірова Г.К.,*Жумагулова Ж.Ж., Турсынбаева Г.К.** 218
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
филология ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
**ӘБІШ КЕКІЛБАЕВТЫҢ «ҮРКЕР», «ЕЛЕҢ-АЛАҢ»
ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МОНОЛОГТЫҢ КЕҢДІГІ МЕН
ДӘЛДІГІ**
- 28 **Насруллаев Ж.Р.*** 225
самостоятельный соискатель, старший преподаватель.
Самаркандский ГИИЯ. Самарканд, Узбекистан
**КОНЦЕПТ ТОЛЕРАНТНОСТИ В ЯЗЫКОВОМ И КУЛЬТУРНОМ
ПРОСТРАНСТВЕ: МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЙ АНАЛИЗ**
- 29 **Хусанова Х.Х.*** 230
самостоятельный соискатель.
Самаркандский ГИИЯ. Самарканд, Узбекистан
**РОЛЬ ФЕНОМЕНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ПОДХОДА И
ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ В РАЗВИТИИ УСТНОЙ РЕЧИ И
КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ:
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ**

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖОҒАРЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF HIGHER EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ЗЕРТТЕУ УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ М.АУЭЗОВА
M.AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN RESEARCH UNIVERSITY

«QAZAQSTANÝ» республикалық ғылыми журналы
«QAZAQSTANÝ» республиканский научный журнал
«QAZAQSTANÝ» republican scientific journal

1 (25) 03 / 2025

Журналдың жариялануы бойынша жауаптылар:

Бас редактор:

Ахмед-Заки Д.Ж. - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университетінің Басқарма төрағасы – ректоры, техника ғылымдарының докторы, профессор.

Жауапты редакторлар:

Боранбаев С.Р. - филология ғылымдарының докторы, доцент. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының директоры;

Торғаутова Ш.А. - «Әлем тарихы» мамандығының магистрі, докторант. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Тарих және этнология» ғылыми орталығының басшысы

Ответственные по выпуску журнала:

Главный редактор:

Ахмед-Заки Д.Ж. - Председатель правления - ректор Южно-Казахстанского исследовательского университета имени М.Ауэзова, доктор технических наук, профессор.

Ответственные редакторы:

Боранбаев С.Р. - доктор филологических наук, доцент. Директор научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКИУ имени М.Ауэзова;

Торғаутова Ш.А. - магистр по специальности «Всеобщая история», докторант. Начальник Научного центра «История и этнология» ЮКИУ имени М.Ауэзова.

Редакцияның мекен жайы: Шымкент қ., Тәуке-хан даңғылы, 5,

М.Әуезов атындағы ОҚЗУ-дың баспаханасы, Қ.Рысқұлбеков көшесі, 3 корпус, 1 қабат.

Баспаға қойылған күні: 26.03.2025, Формат 60x80 ^{1/8} Тираж 500 дана

Көлемі: 16:1000. Тапсырыс № 3915. 27.03.2025

Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы, 2025 © М.Әуезов атындағы ОҚЗУ